

Ա. Գ. ՍՈՒՔԻՍՅԱՆ

ԿԻՆԻԿԻԱՅԻ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԵՎ

ԻՐԱՎՈՒՆՔԻ ԳԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԵՎԱՆ

Ա. Գ. ՍՈՒՔԻԱՍԵԱՆ

9(47.925)

Ս-98

ԿԻԼԻԿԻԱՅԻ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ

ԵՎ

ԻՐԱՎՈՒՆՔԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

(XI—XIV ԴԱՐԵՐ)

Մենագրության մեջ լուսարանված են այն նախադրյալները, որոնք հանգեցրին հայկական պետականության վերածննդին Միջերկրական ծովի ափին, տրված է Կիլիկյան հայկական պետության-ներքին ու արտաքին քաղաքականության բնութագիրը, նկարագրված դասակարգերի ու դասերի իրավական դրույթները, պետական մարմինների համակարգը, համակողմանիորեն վերլուծված են իրավունքի աղբյուրներն ու ճյուղերը և վերջիններում եղած հիմնական իրավական ինստիտուտները:

Մենագրությունը՝ 1969 թ. լույս տեսած հեղինակի նույնանուն ուսանողի աշխատության թարգմանությունն է: Հեղինակը ճշգրտել ու լրացրել է հայերեն տեքստը:

Թարգմանիչ՝ Ռ. ԳՈՒԼԻՍՅԱՆ

Ս 11001—26
704(02)—78 23—78

28213

© Издательство «Митк», 1969

© Երևանի համալսարանի հրատարակչություն,
թարգմանված է հայերեն, 1978

СУКИАСЯН АЛЕКСЕЙ ГРИГОРЬЕВИЧ
ИСТОРИЯ КИЛИКИЙСКОГО АРМЯНСКОГО
ГОСУДАРСТВА И ПРАВА (XI—XIV ВВ.)

(На армянском языке)

Издательство Ереванского университета
Ереван — 1978

ՆԵՐԱՇՈՒԹՅՈՒՆ

1. Աղբյուրների և գրականության համառոտ տեսություն

Ներկա ուսումնասիրության հիմնական աղբյուրը Սմբատ Սպարապետի (Գունդստաբլի) օրենսգրքն է, այն գլխավոր իրավական հուշարձանը, որը, ինչպես հայելի, իր մեջ արտացոլել է Կիլիկյան Հայաստանի հասարակական-քաղաքական կառուցվածքն ու իրավակարգը:

Մյուս աղբյուրն է Մխիթար Գոշի «Հայոց Դատաստանագիրք»-ը, որն առաջին անգամ հրատարակվել է 1880 թ. իրավաբանական գիտությունների մագիստրոս, ծայրագույն վարդապետ Վ. Բաստամյանցի կողմից: Մենք օգտվել ենք նաև այդ աղբյուրի ուսուցիչ թարգմանությունից, որը հմտորեն կատարել է Ա. Ա. Պապովյանը և որը հրատարակվել է Հայկական ՍՍՀ գիտությունների ակադեմիայի կողմից 1954 թ.: Մխիթար Գոշի Դատաստանագիրքը եղել է Սմբատի օրենսգրքի հիմնական գրավոր աղբյուրը: Ուստի և մենք մեր առաջ խնդիր ենք դրել նշելու այդ հուշարձանների նմանությունը և տարբերությունը: Քանի որ VIII դարի «Կանոնագիրք հայոց»-ը աղբյուր է եղել վերը մատնանշված և այլ նորմատիվ ակտերի համար, անհրաժեշտ էր օգտվել նաև նրանից, առանձնապես Սահակ Պարթևի կանոններից, որոնք կազմվել են V դարում և հետագայում մտել նրա մեջ¹: 1964 թ. լույս տեսավ հայկական կանոնների հանգամանալից «գիտա-քննական տեքստը», որ կազմել է Վազգեն Հակոբյանը «Կանոնագիրք

¹ «Կանոնագիրք հայոց»-ի մանրամասն վերլուծությունը մենք տվել ենք «Հայաստանի հասարակական-քաղաքական կարգը և իրավունքը վաղ ֆեոդալիզմի դարաշրջանում» ուսուցիչ աշխատությունում, համալսարանի հրատ., Երևան, 1963:

րըն են օտարերկրյա կոմպանիաներին տրված առևտրային արտոնագրերը, օրինակ, 1288 թ. դեկտեմբերի 23-ին լեոն III-ի կողմից ջենովացիներին տրված արտոնագիրը, որի մեջ մենք գտնում ենք ներմուծվող ու արտածվող գրեթե բոլոր ապրանքների, մաքսատուրքերի, հարկերի և այլնի թվարկումը:

Կիլիկիայի պետության և իրավունքի պատմությունն ուսումնասիրելու համար կարևոր աղբյուր է 1166—1173 թվականներին Ամենայն հայոց կաթողիկոս Ներսես Շնորհալու «Թուղթ ընդհանրականը»: Այդ կոնդակ-ուղեբժում կաթողիկոսը դիմում է «բոլոր հավատացյալ հայերին», ինչպես նրանց, ովքեր ապրում են «հարազատ հայկական հողում», այնպես էլ նրանց, ովքեր թափառում են «օտարության մեջ»: Այդ ուղեբժի գիտական արժեքը նրանում է, որ պարունակում է եկեղեցական իշխանության գլխի կողմից սահմանված վարքագծի պարտադիր նորմեր: Դրա հետ միասին, հիշյալ փաստաթուղթը պարունակում է այնպիսի հարուստ նյութ, որը հնարավորություն է տալիս պարզելու ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանի հայ հասարակության դասակարգերի, դասերի և առանձին խմբերի իրավական դրությունը, բանալի տալիս բացահայտելու այն ժամանակաշրջանի դասակարգային հակասությունները:

* * *

Օգտագործված գրականության ցանկը տրվում է գրքի վերջում: Այստեղ մենք նշում ենք հիշատակված աղբյուրներից մի քանիսը միայն: Այդ՝ նախ և առաջ, XIX դարի հայ խոշոր պատմաբան Ղևոնդ Ալիշանի «Սիսվան» մենագրությունն է, որը հայերեն լեզվով հրատարակվել է 1885 թ. վեներականում: Ալիշանը, XII դարի մի շարք պատմաբանների նմանությամբ, Կիլիկիան անվանել է «Սիսվան» այդ երկրի մայրաքաղաքի՝ Սիսի անունով: Ալիշանի «Սիսվանը», այսպիսով «Սիս երկրի», այսինքն՝ Կիլիկիայի պատմությունն է: Ալիշանի մենագրությունը սեղանի գիրք դարձավ բոլոր նրանց համար, ովքեր ներառանից հետո զբաղվել են Կիլիկյան Հայաստանի պատմու-

թյամբ: Ալիշանի գրքի էական կարևորությունն այն է, որ ներառում առավել սպառելի կերպով են օգտագործված Կիլիկիային վերաբերող փաստաթղթերը, ինչպես նաև միջին դարերի ու նոր ժամանակների հայ և օտարերկրյա պատմաբանների աշխատությունները: Մատենաշված գիրքը վերաբերում է, զբլխավորապես, Կիլիկիայի քաղաքական պատմությանը և մեր կողմից օգտագործված է քննադատաբար:

Մենք քննադատաբար ենք մոտեցել նաև պրոֆ. Իոսիֆ Կարստի այն աշխատությանը, որը նվիրված է հատկապես Սմբատի Դատաստանագրերին և հրատարակված է Ստրասբուրգում 1905 թվականին: Պրոֆ. Ի. Կարստի աշխատությունը բաղկացած է երկու հատորից «Armenisches Rechtsbuch» ընդհանուր վերնագրով: Այդ աշխատության առաջին հատորը բովանդակում է Սմբատի Դատաստանագրի հայերեն տեքստը և դրա գերմաներեն թարգմանությունը՝ «Sempadscher Kodex aus dem 13: Yahrhundert oder Mittelarmerinisches Rechtsbuch» վերնագրով: Այդ հատորի մեջ՝ տողատակում, որպես Սմբատի Դատաստանագրի աղբյուրներ, հայերեն լեզվով բերված են Մխիթար Գոշի «Հայկական Դատաստանագրի» համապատասխան հոդվածները և Սահակ Պարթևի կանոնները:

Նշված աշխատության երկրորդ հատորը բաղկացած է հայկական օրենսգրքի մեկնաբանություններից: Պետք է նշել, որ մեկնաբանությունները տրված են ոչ միայն հոդված առ հոդված, այլ միաժամանակ նաև ըստ իրավունքի ճյուղերի (պետական, կանոնական, ամուսնական, ժառանգական, բնտանեկան, ընչական, պարտավորական և քրեական իրավունք): Այդ ընդարձակ մեկնաբանությունները կազմված են շատ հեղինակներից ու աղբյուրներից Ի. Կարստի քաղած հարուստ նյութի ուսումնասիրության հիման վրա: Բացի մեկնաբանություններից այդ հատորում կան նաև երկու հավելվածներ, որոնցում Ի. Կարստը, Գոշի և Սմբատի դատաստանագրերի և մյուս նյութերի հիման վրա շարադրում է հանցագործությունների ու պատիժների վերաբերյալ ուսմունքը (քրեական իրավունք) և դատավարության վերաբերյալ ուսմունքը:

Կիլիկյան Հայաստանի քաղաքական պատմությունը լու-

սարանելիս, մասնավորապես, հայկական պետության արտաքին քաղաքականությունը, աշխարհիկ ու հոգևոր իշխանությունների փոխհարաբերությունները պարզաբանելիս և պատմական իրադարձությունների թվականները ճշգրտելիս, մենք արժեքավոր նյութ ենք քաղել Մ. Օրմանյանի «Ազգապատում» մեծ աշխատությունից (§§ 856—1487), որը հրատարակվել է 1912—1914 թթ. Կոստանդնուպոլսում:

Ներկա աշխատությունը տպագրության պատրաստելիս մենք հաշվի ենք առել Գ. Գ. Միքայելյանի «Կիլիկիայի հայկական պետության պատմությունը» մենագրությունը, որը հրապարակվել է ռուսերեն լեզվով Երևանում 1952 թվականին: Դա Կիլիկյան Հայաստանի վերաբերյալ առաջին մարքսիստական հանգամանալից հետազոտությունն է: Քանի որ այդ աշխատությունում լուսաբանվում է, գլխավորապես, Կիլիկիայի քաղաքական պատմությունը, մենք աշխատել ենք, ավելորդ կրկնություններից խուսափելու նպատակով, կրճատել մեր հետազոտության համապատասխան հատվածը:

Վերջապես, մենք մեր ձեռքի տակ ունեցել ենք նաև «Հայ ժողովրդի պատմության» երկրորդ հատորը, որը հրատարակվել է հայերեն լեզվով, Երևանում, 1965 թվականին, որպես բուհական դասագիրք:

Ի վերջո նշենք, որ մենք Կիլիկյան Հայաստանի պետության և իրավունքի պատմության հարցերի ուսումնասիրությանը ձեռնամուխ ենք եղել դեռևս 1943 թվականից: Ներկա աշխատությունը գրելու ընթացքում մեզ շատ արժեքավոր օգնություն է ցույց տվել ականավոր գիտնական, ՌՍՖՍՀ գիտության վաստակավոր գործիչ, հանգուցյալ պրոֆ. Ս. Ֆ. Քելեկյանը:

2. Կիլիկիայի պատմության համառոտ ուրվագիծ մինչև այնտեղ հայկական պետության կազմավորումը

Կիլիկիան հայտնի էր դեռևս խոր հնության շրջանում: Գտնվելով Միջերկրական ծովի հյուսիս-արևելյան ափին, նա հեռու չէր Աֆրիկայից և Եվրոպայից: Հյուսիսից նա շրջա-

պատված էր Տավրոսյան կամ Տավրոսյան լեռնաշղթայով, հարավից՝ Միջերկրական ծովով. արևմուտքից սահմանակից էր Պամփուլիային, իսկ արևելքից՝ Ամանոսի (Սև) լեռներին և Սիրիային: Կիլիկիան բռնում էր արևմուտքից արևելք 300 կիլոմետր, իսկ հյուսիսից հարավ 80 կիլոմետր տարածություն: Կիլիկիայի սահմանները երբեմն ընդարձակվում էին հարևան պետությունների հաշվին:

Իր բնական պայմաններով երկիրը բաժանված էր երկու մասի. արևմտյան՝ լեռնային ռելյեֆ ունեցող և թանձրախիտ անտառապատ մասի, և արևելյան, որը հարմար էր երկրագործության համար: Արևմտյան մասը լավ նավահանգիստների չուներ. այստեղ այնպիսի բարձր լեռներ չկան, ինչպես հյուսիս-արևելքում, բայց տեղանքը շատ ժայռոտ է, բարձրադիր. այդ պատճառով էլ հույները այդ վայրն անվանում էին «տրախիս», կամ «տրախիոբրիս», իսկ լատինացիները՝ Cilicia Trachea:

Մոտ 35 կմ երկարությամբ մի ոչ մեծ լեռնային գոտի է անցնում հյուսիս-արևմուտքից դեպի հարավ-արևելք՝ դեպի Կորակեսիոն՝ Անամուր (հին Իմբարուս) հովանդանի մոտ, կազմելով առափնյա քարակույտներ, որոնք կրում են Կրակոս և Անտիկրակոս անունը: Երկրի արևելյան մասը, իր արգավանդ դաշտերով ու հարմարավետ նավահանգիստներով, վաղուց ի վեր դարձել էր կուլտուրական կյանքի կենտրոն. հենց արևելյան մասում առաջացան Ալեքսանդրետը (կամ Իսկանդերիոնը), Ադանան և այլ քաղաքներ:

Տավրոսյան լեռները Կիլիկիան անջատում էին Կապադովկիայից և ձգվում մինչև Փոքր Հայք ու Պոնտոս: Տավրոսյան և Անտիտավրոսյան լեռները հատվում են լայնարձակ հովիտներով, որոնցով հոսում են Կալիկադոնոս (Սելեկ-սու), Կյուզնոս (Թարսուս-չայ), Սարոս (Սալիսան) և Պիոմոնոս (Ջհան) մեծ գետերը: Այստեղ կային երեք մեծ անցումներ՝ «դոներ» (հայ պատմաբանները անվանում էին կիլիկյան, հայկական և սիրիական), որոնցով հին ժամանակներից ճանապարհներ էին անցնում արևելքից դեպի արևմուտք և ընդհակառակը:

Թեև այդ ջրառատ երկրի արգավանդ հողերը հազիվ 3000

բառ կամ ավելի տարածք էին զբաղեցնում, սակայն նրա բուսականությունը կարելի է համեմատել Հորդանանի հովտի կամ Եգիպտոսի բուսականության հետ: Կիլիկիայի արևելյան և հարավային մասը երկրագնդի ամենաարգասաբեր վայրերից մեկն է: Բավական է ասել, որ այստեղ աճում է գրեթե այն ամենը, ինչ որ Եգիպտոսում, Իրաքում, Իրանում, Հնդկաստանում, ինչպես, օրինակ, ցորեն ու գարի, բամբակ ու ծխախոտ, բրինձ ու շաքարեղեգ, զանազան պտղատու ծառեր, այդ թվում փյունիկյան և կոկոսյան արմավենիներ և այլն: Նույնքան էլ հարուստ էր երկրի կենդանական աշխարհը: Նրկատի ունենալով դաշտավայրերի բացառիկ արգավանդությունը, աշխարհագրագետները դրանք անվանել են «ելիսեյան», իսկ երկիրը՝ «ամենապտղատու դրախտ»:

Կիլիկիան հայտնի էր եգիպտացիներին, ասորեստանցիներին և հին արևելքի մյուս ժողովուրդներին, որոնց հետ նա տնտեսական ու քաղաքական սերտ կապեր էր պահպանել:

Լեռնային Կիլիկիան մեծ մասամբ ծածկված էր անտառներով: Հին ժամանակներում Կիլիկիան Եգիպտոսին և Սիրիային անտառանյութ էր մատակարարում: Նշենք նաև, որ այդ երկրի վրայով վաղուց ի վեր անցնում էր Արևմուտքի և Արևելքի միջև կատարվող միջազգային առևտրի մեծ մայրուղին: Այդ մայրուղու վրա էին գտնվում կիլիկյան քաղաքներ Տարսոնը (Կիդն գետի վրա), Ադանան (Սարոս գետի վրա) և Մուպտուեստիան կամ Մսիսը (Պիռամոս գետի վրա): Իսոսի հովտում այդ մայրուղուց անջատվում էին երկու ճանապարհներ. մեկը՝ հարավային կողմի վրա, դեպի Ալեքսանդրիա և, այնուհետև, Ամանոսի լեռներով դեպի Անտիոք ու Սիրիա, իսկ մյուսը՝ հյուսիսային կողմի վրա, նույն լեռներով դեպի Հյուսիսային Սիրիա և Եփրատ գետը:

Կիլիկիայի հին բնակիչների ծագման և հենց երկրի անվանման մասին գոյություն ունեն տարբեր կարծիքներ: Ըստ Հոմերոսի կիլիկեցիները առաջ ապրում էին Տրոյայից ոչ հեռու, որտեղից նրանց մի մասը գաղթել է Կիլիկիա: Լեգենդը կիլիկեցիների ծագումը վերագրում է դուցազն Ագենուվրի որդուն՝ Կիլիկին կամ Կիլիկսին: Փյունիկիայի թագավոր Ագեդոն՝ Կիլիկին կամ Կիլիկսին և փյունիկ որդիներին ուղարկել է նովրը իր Կիլիկ, Կադմոս և փյունիկ որդիներին ուղարկել է

որոնելու իր դուստր Եվրոպային, սպառնալով նրանց տուն չընդունել, մինչև նրանք չբերեն իրենց քրոջը: Քանի որ Եվրոպային հափշտակել էր Զևսը, եղբայրները չկարողացան փրկել նրան, ուստի և չվերադարձան: Այն երկիրը, ուր հիմնավորվել էր Կիլիկը, նրա անունով էլ հենց սկսեց կոչվել Կիլիկիա:

Մի շարք գիտնականներ գտնում են, թե այդ երկրի անունը տվել են հին հրեաները: «Կիլիկիա» բառը, նրանց կարծիքով, ծագում է հրեական «խելկիմ», այսինքն՝ «քարեր» բառից, կամ «խալիկ» բառից, որ նույնպես նշանակում է «քար», ինչպես նաև՝ ավարի մաս: Երկու բացատրություններն էլ կարելի է միատեսակ ճշմարտանման համարել: Հիրավի, Կիլիկիան՝ ժայռոտ, քարքարոտ երկիր է, ուստի, դրացի հրեաները կարող էին նրան «խելկիմ» անվանել: Միաժամանակ հայտնի է, որ հին կիլիկեցիները ավազակային ասպատակություններ էին կատարում և զբաղվում ծովահենությամբ: Նրանք իրենց ժամանակի վիկինգներն էին: Հարկավոր է նաև նկատի ունենալ, որ հրեական «խելկիմ» տերմինի հոմանիշ է հանդիսանում նաև հունարեն «Կալիս» կամ «Կալիկա» բառը, որ նշանակում է «քարքարոտ», մի անուն, որ կրում էր երկրի արևմտյան մասը: Այնչափ կարծիքով, Կիլիկիան իր անունն ստացել է կամ այն պատճառով, որ քարքարոտ էր, կամ այն պատճառով, որ նրա բնակչությունը զբաղվում էր ծովահենությամբ:

Քանի որ Փոքր Ասիայում Կիլիկիա անունը կրող մի քանի վայրեր կան, ուստի կարելի է ենթադրել, որ Կիլիկիան ինչ-որ մի ժամանակաշրջանում եղել է խոշոր պետություն, սահմանակից լինելով հարավում Եգիպտոսի, արևմուտքում՝ Լիդիայի, հյուսիսում՝ Կապադոկիայի, արևելքում՝ Հայաստանի և Իրանի հետ: Գոյություն ունի նաև այն կարծիքը, թե մի ժամանակ այդ երկիրը հեթիթների տերության մի մասն է եղել:

Մինչև ասորեստանցիների կողմից Կիլիկիայի նվաճումը նրա պատմությունը մեզ հայտնի չէ: Հայտնի է միայն, որ Տարսոն նավահանգիստը խոշոր դեր է խաղացել հին Արևելքի առևտրում: Հայտնի չէ նաև ասորեստանցիների կողմից Կիլիկիայի նվաճման ստույգ թվականը: Կարելի է ենթադրել,

[illegible]

14 տարի: Նա ավերեց Սուլե քաղաքը և նրա բնակչությունը, բայց իր մայրաքաղաք Տիգրանակերտ: Բայց Պոմպեյոսը չացրեց կրիկեցիներին 1000 նավերից բաղկացած տորմիդը, հաստատուն կերպով նվաճեց երկիրը, նորից վերականգնեց Տիգրան II-ի կողմից ավերված Սուլե քաղաքը և այն վերանվանեց Պոմպեյոպոլիս: Մ. թ. ա. 64 թ. ստեղծված Կիլիկիա պրովինցիային միացվեցին Իսավրիան, Պամփուլիան, Պիսիդիան և Լիկաոնիան: Գերագույն կառավարիչներ դարձան պրորոնսոսները, որոնք Կեսարի օրոք փոխարինվեցին պրոպրետորներով: Հռոմը կրիկեցիներին թուլլատրեց իրենց տեղական մանր թագավորներն ունենալ Ամանոսյան լեռներում որպես կայսրության վասալներ՝ պրոպրետորների իշխանության ներքո: Օգոստոս կայսրը մ. թ. ա. 27 թ. Կիլիկիան դարձրեց Սիրիայի մի մասը: Այդ երկրները Փյունիկիայի հետ միասին կազմում էին մեկ պրովինցիա՝ Վեսպասիանոսը վերջ տվեց կրիկեցիների ռալյոնիսկ անվանական ինքնուրույնությանը, իսկ կրիկեցիները չէին դադարեցնում հռոմեացիների դեմ ուղղված ապստամբությունները, թեև ամեն անգամ պարտություն էին կրում: Հռոմի կայսրերին՝ Տրայանոսին՝ 117 թ., Սևերոսին՝ 194 թ., Ալրեկիոսին՝ 275 թ., հարկ եղավ կրկին նվաճել նրանց: Դիոկղետիանոսի օրոք 297 թվականին Կիլիկիան, Սիրիան և Եգիպտոսը կազմում էին Արևելյան դիոցեզը:

ղաքներին մ. թ. I դարից սկսած թույլատրվում էր ունենալ իրենց զորքը (cohors cilicium):

Հռոմը, իսկ այնուհետև Բյուզանդիան, մինչև արաբների արշավանքները մնում էին այդ երկրի տերերը: Նրանց տիրապետության օրոք Սասանյանները ձգտում էին օգտագործել բարբարոսներից կրած կայսրության դժվարությունները և ապարդյուն փորձեր էին անում զավթելու Կիլիկիան:

VII դարում Կիլիկիան զավթեցին արաբները: Բյուզանդացիները 200 տարի շարունակ ապարդյուն կերպով փորձում էին հետ նվաճել այդ երկիրը, որը շարունակ ձեռքից ձեռք էր անցնում: Արաբները երկիրն իրենց տիրապետության տակ պահեցին մինչև X դարի կեսերը, երբ 962—969 թթ. կայսր Նիկիփոր Փոկասը, իսկ հետո հատկապես Հովհաննես Չմշկիկը քեշեցին նրանց: Դրանից հետո Բյուզանդիան Կիլիկիան իր իշխանության տակ պահեց ևս մի ամբողջ դար:

XI դ. վերջում Կիլիկիայի սահմաններին սպառնում էր Փոքր Ասիայում հիմնադրված սելջուկների պետությունը: 1072 թ. սելջուկ Սուլեյմանը զավթեց Կիլիկիայի մի մասը, այդ թրվում Տարսուս քաղաքը, որը պատկանում էր Արծրունի հայ իշխաններին: Բայց սելջուկներին չհաջողվեց զավթել ամբողջ երկիրը, որովհետև նրանք հանդիպեցին հայ իշխանների ուժեղ դիմադրությանը, իշխաններ, որոնք իրենց հերթին սուր բարձրացրին Բյուզանդիայի դեմ և 1080 թ. Կիլիկիան հայտարարեցին որպես ինքնուրույն հայկական պետություն:

3. Կիլիկիայում հայկական պետության ծագման և անկման պայմանները

Տավրոս և Ամանոս լեռնաշղթաների միջև, Միջերկրական ծովի հյուսիս-արևելյան ափին 1080 թ. առաջացավ նոր հայկական պետություն:

Մեծ Հայքի կենտրոններից հեռու, այդ հայկական պետության առաջացումը օրինաչափ երևույթ էր: Հին ժամանակներից սկսած Կիլիկիան իր վրա էր գրավել հայերի ուշադրու-

թյունը: Կարելի է ենթադրել, որ հայերը Կիլիկիայի հետ կապեր են ունեցել դեռևս մեր թվականությունից առաջ: Ծնսենհյարծիքով, հեթիթները Կիլիկիայի տեղաբնիկներ են, իսկ հայերը՝ այդ նույն խեթեր—խաթերն են: Այդ տեսության համաձայն հայերի նախնիների Կիլիկիայում գտնվելը կարելի է վերագրել շատ վաղ ժամանակների: Հայերի նախնիները՝ խեթերը, իր ժամանակին մեծ կայսրություն ունեին Փոքր և Առաջավոր Ասիայում և շատ բանում են ազդել Հին Հունաստանի կուլտուրայի վրա:

Եթե այդ տեսակետը պահանջում է լրացուցիչ ուսումնասիրություն և ապացույցներ, ապա պետք է անվիճելի համարել այն հանգամանքը, որ Կիլիկիան և Հայաստան՝ հայերի օրրանը, մեր թվականությունից առաջ՝ մինչև մ. թ. ա. XIII դարը, մտել են ինթական պետության կազմի մեջ: Այնուհետև, հայտնի է, որ հայկական ցեղերը դրացի են եղել Կիլիկեցիներին, որոնց հետ նրանք իրենց էթնիկական կազմով, լեզվով և ցեղային պատկանելիությամբ շատ ընդհանուր բան ունեին, մատնանշված իմաստով մերձավորներ էին Փոքր Ասիայի մյուս ժողովուրդների միջավայրում: Հետագայում, երբ առաջացան հայկական քաղաքական միավորումներ, Փոքր Հայքը և Ծոփքը Կիլիկիայի մերձավոր դրացիներն էին: Համենայն դեպս բացառված չէ այն հնարավորությունը, որ արևմտյան հայերը, հատկապես Սելեկյանների ժամանակ, կիլիկեցիների հետ առևտրական և այլ կապեր էին պահպանում: Ուստի, հենարավոր է, որ արդեն այն ժամանակներում հայերը բնակավայրեր ունեին այդ երկրում: Ինչպես ասված է վերևում, Տիգրան II-ը մ. թ. ա. I դարում, Սիրիայի և Փյունիկիայի հետ միասին զավթեց նաև Կիլիկիայի արևելյան մասը, այնպես որ այդ երկրի հետ հայերի կապերն ամրացան: Հայտնի է նաև, որ VII դարում, Հուստինիանոսի ժառանգորդների օրոք, հայերի մեծ զաղթ տեղի ունեցավ երկու ուղղությամբ՝ 1) դեպի Սև ծով, որտեղ նրանք կանգ առան ծովի ափերին՝ Սինոպ, Ֆասիս և այլ քաղաքներում, և 2) դեպի Միջերկրական ծով, Կիլիկիա: «Այդ ճանապարհով նախապատրաստվեց այն էթնիկական հենքը, որի հիման վրա Բագրատունիների շառավիղնե-

րից մեկի՝ Ռուբինյանների իշխանության ներքո հետագայում՝ ինքնուրույն քաղաքական կյանք առաջացավ»³:

Հավաստի աղբյուրներից գիտենք, որ դեռևս VI դարում մեծ թվով հայեր էին ապրում Սիրիայում: Կարելի է ենթադրել, որ հայերի արտագաղթը դեպի Սիրիա և Կիլիկիա սկսվել է Արշակունիների անկման պահից սկսած, այսինքն՝ այն պահից, երբ Հայաստանը կորցրեց իր պետական ինքնուրույնությունը: Ի հաստատումն ասվածի կարելի է վկայակոչել մ. թ. IV դ. լատին մատենագիր Ամմիանոս Մարկելինոսին, որը հաղորդում է, թե Իսոսի (այժմ՝ Ալեքսանդրետի) ծոցը մի ժամանակ կոչվում էր «Հայկական ծոց»: Կարելի է վկայակոչել նաև Հովհան Ոսկեբերանին, որը V դարի սկզբին արևելյան Կիլիկիայից գրած իր մի նամակում հաղորդում է, թե ինքնապարում է մի հայ գյուղում և որ այդ շրջանի սեփականատերը հայ իշխան է⁴: Հայտնի է նաև, որ արաբները Դվինից, այսինքն՝ Արարատյան դաշտից մեծ քանակությամբ հայ գերիներ քշեցին Դամասկոս: Սիրիայում և Կիլիկիայում այդ հայերի թիվը այնքան մեծ էր, որ կաթոլիկոս-պատրիարք Խաչիկը 972 թ. Անտիոք, Տարսոս և Սիրիայի ու Կիլիկիայի այլ վայրեր մի շարք եպիսկոպոսներ ուղարկեց այնտեղ ստեղծված թեմերը կառավարելու համար:

Այդ երկրներում հայ բնակչության թվի աճելացմանը նպաստում էր արաբական խալիֆաների և բյուզանդական կայսրերի արտագաղթեցման նենգավոր քաղաքականությունը: Նրանք բռնություն գործադրելով, հայերին ստիպում էին լքել հայրենիքը և բնակություն հաստատել Սև և Միջերկրական ծովերի ափերին ու այլ վայրերում: Դրա հետևանքով հայ բնակչության քանակը Եփրատից արևմուտք ընկնող երկրներում դարեր շարունակ հետզհետե մեծանում էր:

Բյուզանդիայի և Բաղդադի խալիֆայության միջև մղվող պայքարի ժամանակաշրջանում խիստ ուժեղացավ հայերի տարագրությունը և Հայաստանից նրանց բռնի վերաբնակե-

ցումը Փոքր Ասիայում, գլխավորապես Կապադովկիայում (VIII—IX դդ.), Միջագետքում, Կիլիկիայում և Սիրիայում: Այսպես, օրինակ, բյուզանդական զորավար Լեոնը 688 թ. աճիկից Հայաստանի 25 շրջաններ և այնտեղից Փոքր Ասիա վերադարձրեց 8000 ընտանիք: 747 թ., 751 թ., 752 թ. Մելիտենից և Կարինից (էրզրումից) հայերին վերաբնակեցման տարան Փոքր Ասիա: Հայերի վերաբնակեցումը Սիրիայում սկսվեց դեռևս V դարում, բայց առանձնապես ուժեղացավ Հայաստանում արաբների տիրապետության ժամանակաշրջանում: X դարում ուժեղանում է հայերի վերաբնակեցումը Կիլիկիայում: Այսպիսով, դարեր շարունակ հայ բնակչությունը Կիլիկիայում աճելանում էր և ուժեղանում տնտեսապես ու քաղաքականապես: Դեպի Փոքր Ասիա, հյուսիս-արևմտյան Միջագետք, Սիրիա և Կիլիկիա հայերի զանգվածային արտահոսքը առանձնապես ուժեղացավ XI դարում՝ Արևելյան և Հարավային Հայաստանում Բյուզանդիայի կատարած ագրեսիայի և սելջուկների կողմից Փոքր Ասիա ներխուժելու հետևանքով: Այսպես, օրինակ, 1020—1021 թթ. Բարսեղ II կայսրը Վանի մարզից Սեբաստիա (Փոքր Ասիա) գաղթեցրեց 15 հազար հայ ընտանիք, որոնց մի զգալի մասը անցավ Կիլիկիա. 1045 թ. Գագիկ II-ի հետ միասին մեծ թվով հայեր գաղթեցին Փոքր Ասիա, և նրանցից շատերը անցան Կիլիկիա. 1064—65 թթ., Ալփ-Ասլանի ներխուժումից հետո, Արարատյան դաշտից շատ հայեր գաղթեցին Կիլիկիա. վերջապես, այնտեղ հայեր եկան Սասունից և հայկական մյուս հողերից:

X դ. վերջին և XI դ. սկզբին ունչացնելով Վասպուրականի, Անիի և հայկական մյուս թագավորությունները, բյուզանդական կայսրերը Բագրատունիներին, Արծրունիներին և հայկական այլ թագավորական ու իշխանական տոհմերին նոր տիրույթներ հատկացրին կայսրության մյուս շրջաններում: Այսպես, օրինակ, Արծրունիների կառավարման անցավ Սեբաստիան, Բագրատունիներին՝ Կեսարիան, Վարաժնունի ու Պահլավունի իշխանները մարզեր ստացան Միջագետքում և Սիրիայում, իշխան Ռուբենը բնակություն հաստատեց Կիլիկիայում: Դեռ աճելին, բյուզանդական կայսրերը կայսրության արևելյան տերիտորիաների կառավարումն ու դրանց պաշտ-

8721

4222

³ Н. Адонц. Армения в эпоху Юстиниана, СПб, 1908, էջ 203—204:

⁴ Տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. 2, Երևան, 1965, էջ 111:

պանութիւնը հանձնարարում էին հայ իշխաններին: Այսպես, Կոստանդին Մոնոմախը Կիլիկիայի մի զգալի մասի (Տարսոն, Մամեստիա, Ադանա, Պապեռոն և Լամբրոն) կառավարումը հանձնարարեց Աբլղարիբ Արծրունուն: Ժամանակի ընթացքում, տեղական հայ կառավարողների ուժեղացմանը համեմատ, Բյուզանդիայի թուլացման պայմաններում, նրա պրեզիլյան սահմանների երկայնքով հայկական իշխանութիւններ են ծագում Կապադովկիայում, Միջագետքում, Սիրիայում և Կիլիկիայում:

Հայ ֆեոդալները չէին հրաժարվում նոր բնակավայրերում հայկական պետականութիւն վերականգնման մտքից: Նշանակալից դեր խաղալով բյուզանդական բանակում, կայսրութիւն արեւելյան սահմանները պաշտպանելով ընդդէմ արաբների՝ VII—X դարերում և սելջուկների՝ XI դարում, հայ ֆեոդալները և նրանց զորքերը երազում էին դրա փոխարեն Բյուզանդիայի համաձայնութիւնն ստանալ՝ բուն Հայաստանի սահմաններից դուրս ստեղծելու հայկական պետականութիւն: Բյուզանդիան, որ սելջուկների կողմից Փոքր Ասիա ներխուժելու հենց նախօրեին անխոհեմորեն համարյա անմարդաբնակ էր դարձրել գրեթէ ամբողջ Արեւելյան Հայաստանը և դրանով իսկ անպաշտպան թողել կայսրութիւն արեւելյան պաշտպանական գիծը, ստիպված էր զիջումներ անել և ժամանակավորապես մատնեի արանքով նայել հայերի այդ իղձերին, ընդամին իր առաջ խնդիր դնելով երկրորդ պաշտպանական գիծը ստեղծել սելջուկների դեմ: Բյուզանդիայի երկրորդ պաշտպանական գիծն անցնում էր Սև ծովի հարավ-արեւելյան անկյունից մինչև Միջերկրական ծովի Իսոսի (Ալեքսանդրետի) ծոցը՝ Եփրատ գետի հոսանքն ի վար և Տավրոսի լեռնաշղթայով⁵:

Մատնանշված հանգամանքների հետևանքով այդ պաշտպանական գծի վրա առաջացան հայկական վասալական մի շարք «թագավորութիւններ» և իշխանութիւններ, այն է՝ ա) Սեբաստիայի Արծրունյաց թագավորութիւն, բ) Բագրատունիների թագավորութիւն Պիզու քաղաքի շրջանում. գ)

Բագրատունիների թագավորութիւն Ծմնդավում. դ) Արծրունիների, Պահլավունիների իշխանութիւններ, ե) Ֆիլարտոս վարաժնունու տիրապետութիւնը և այլն:

Արծրունիների թագավորութիւնը առաջացել է Սեբաստիա քաղաքի շրջանում 1016—1020 թվականներին, երբ սելջուկների հետ առաջին իսկ ընդհարման ժամանակ Սենեքերիմ թագավորը, իր 400000 հպատակների գլուխ անցած՝ որոնք վասալուրականի մարզի բնակչության մի երրորդ մասն էին կազմում, զաղթեց Հալիս գետի վերին հոսանքների շրջանը: Դա առաջին հայկական վասալական թագավորութիւնն էր, որ առաջացավ Կապադովկիայում: Բացի մայրաքաղաք Սեբաստիայից, նրա կազմի մեջ մտնում էին մի քանի քաղաքներ և մի շարք գավառներ: Այդ թագավորութիւն հյուսիսային սահմանները հասնում էին մինչև Պոնտոսյան լեռները, արեւելեւանը, հնարավոր է, մինչև Եփրատ գետը: Փոքր Ասիայի արեւելյան դռներին ստեղծելով այդ վասալական թագավորութիւնը, Բյուզանդիան հույս ուներ այն դարձնելու այնպիսի մի կենտրոն, որի շուրջը կհավաքվեին հայերը սելջուկական հորդանների դեմ հզոր պատենշ ստեղծելու համար: Բնորոշ է, որ հայերը Սենեքերիմին մեծարում էին որպէս «Հայաստանի թագավոր», մինչդեռ կայսերական կառավարութիւնը նրան շնորհեց սոսկ «պատրիկի» (Բյուզանդիայի կառավարական հիերարխիայում տասնմեկերորդ կարգը)*, Կապադովկիայի «գորավարի» կամ «Միջագետքի դուքսի և Կապադովկիայի ստրատեգի» տիտղոս: Պետական-իրավական տեսակետից այդ հանգամանքը պետք է մեկնաբանել որպէս իրենց ինքնուրույնութիւնն ու պետականութիւնը պահպանելու հայերի ձգտում և հայերի նկատմամբ բյուզանդական կայսրերի մեծապետական քաղաքականութիւն վկայութիւն: Սենեքերիմի թագավորութիւնը կենտրոնաձիգ օջախ դարձավ նաև մյուս

* XI դ. Բյուզանդիայում գոյութիւն ունեին աստիճանացուցակի 15 կարգեր (վերից վար) 1. կեսար, 2. սեաստ, 3. նովոլեոսիմոս, 4. կյուրապաղատ, 5. պրոտոպրեդոս, 6. պրոդրոս, 7. մագիստրոս, 8. վեստարքոս, 9. վեստ, 10. անթիպատ, 11. պատրիկ, 12. պրոտոպաթարխոս, 13. սպաթարխոս-թեկնածու, 14. սպաթարխոս, 15. թեկնածու: Տե՛ս Լեոն, Հայոց պատմութիւն, Է. 2, Երևան, 1967, էջ 610:

⁵ Տե՛ս Արշակ Ալպոյաճյան, Պատմական Հայաստանի սահմանները, Կահիրե, 1950, էջ 97—112:

կան և հակահեղեցական, այլև ժողովրդա-ազատագրական ուղղություն ունեն: Գրիգոր Մազիստրոսը մահացել է 1058 կամ 1059 թ.: Նրա սերունդները տիրակալ իշխաններ էին Սի-րիայում և Միջագետքում, նրանցից ոմանք ավելի քան հար-յուր տարի զբաղեցնում էին հայկական կաթողիկոսական գա-հր:

քի, այլև հայ ֆեոդալների դեմ: Բազմամյա պայքարի հետե-
վանքով նա իր իշխանությունն ներքո միավորեց Մարաշի, Բե-
սունի, Եդեսիայի, Անդրիոունի (Մարաշին մոտիկ), Մուլքի (Այն-
թապին մոտիկ), Պիրի (Եդեսիային մոտիկ) իշխանություններ
և այլ հողեր: Գլխավորելով Կապադովկիայի, Կոմագենի, Կի-
լիկիայի, Սիրիայի և Միջագետքի հայ իշխաններին, նա շա-
րունակում էր ընդարձակել իր տիրապետությունն սահմանները,
ներանց կազմի մեջ ներառելով Անտիոք (1077 թ.) և Եդեսիա
(1083 թ.) քաղաքները: Վարաժնունու մոտ ապաստան էին ու-
րոնում այն հայ թագավորներն ու իշխանները, որոնց տի-
րույթները 1079—1080 թթ. գրավել էին սելջուկները: Խիտ բը-
նակչություն ունեցող քաղաքների (Խարբերդ, Մելիտենե, Մա-
րաշ, Եդեսիա և Անտիոք) օգնությամբ, քաղաքներ, որոնցում
հայերը ճնշող մեծամասնություն էին կազմում, Փիլարտոս
վարաժնունուն հաջողվեց, գլխավորելով իր հայ, սիրիացի,
հույն և մոսուլման վասալներին, քսան տարի շարունակ ետ-
մղել սելջուկների հարձակումները և դրանով իսկ կայսրույթյու-
նը փրկել անխուսափելի կործանումից:

Սակայն ուժերն անհավասար էին: Հյուսիսային ռազմա-
ճակատում ճեղքելով կայսրության երկրորդ պաշտպանական
գծեր, սելջուկները ձեռնամուխ եղան վերացնելու այդ գծի հա-
րավային ռազմաճակատը: Եգիպտոսի էմիրը 1084 թ. զավթեց
Անտիոքը և Կիլիկիան: 1086 թ. մոտերքին Վարաժնունին կոր-
ցրեց իր տիրապետության մնացած մասը ևս: 1087 թ. նա
նույնիսկ ընդունեց մահմեդականություն, որպեսզի ձեռք բե-
րի սուլթան Մելիք-Շահի (1072—1092) օժանդակությունը և
փրկի իր պետությունը: Սակայն նրան չհաջողվեց հասնել իր
նպատակին:

Փիլարտոս Վարաժնունին 1087 թ. հեռացավ քաղաքական ասպարեզից: Նրա հետագա ճակատագիրն անհայտ է: Միջնադարյան ժամանակագիրը մոռալ գույներով է նկարագրում Փիլարտոս Վարաժնունու անձնավորութունը, նրան «անհավատ քրիստոնեա», «ոչ հայ, ոչ հույն», «սատանայի ավագ որդի» և այլն⁹ անվանելով, այն պատճառով, որ նա դաժան է

⁹ Տե՛ս Մատթէոս Ուոհայեցի, Ժամանակագրութիւն, Վաղարշապատ, 1898, էջ 248—258:

վարվել այն հայ իշխանների հետ, որոնք կենտրոնախույս ձգտումներ էին դրսևորում, խանգարում էին նրան ստեղծելու ուժեղ և կենտրոնացած իշխանություն: Լինելով խոշոր զորավար և արտասովոր դիվանագետ, Վարաժնունին ելնում էր այն բանից, որ դավանությունը չպետք է խոչընդոտ հանդիսանա ձիշտ կողմնորոշում ընտրելու ճանապարհին: Այդ տեսակետից նա օրինակ էր ծառայում Կիլիկյան Հայաստանի ապագա մի շարք տիրակալների համար: Վարաժնունու գործունեությունն իզուր չանցավ: Նրա վասալները, ճանաչելով սելջուկների իշխանությունը, հարմար պահի էին սպասում իրենց ինքնուրույն հայտարարելու համար: Նրանցից մի քանիսը իրենց տիրույթները պահպանեցին մինչև խաչակիրների հայտնրվելը: Բայց ավելի կարևոր է այն հանգամանքը, որ հայ թագավորներն ու իշխանները, Վարաժնունու ղեկավարությամբ երկար ժամանակի ընթացքում ինքնուրույնաբար պաշտպանելով կայսրության երկրորդ գիծը, դիմացան մինչև այն պահը, երբ սկսվեց սելջուկների տերության անկումը, որը վրա հասավ 1092 թ. Մելիք-Շահի մահվանից հետո: Թեև Վարաժնունու Հայաստանից մինչև Անտիոք խոշոր հայկական պետություն ստեղծելու փորձերը անհաջողության մատնվեցին, այնուամենայնիվ հայերին հաջողվեց ամրանալ Կիլիկիայում և կենսագործել հայկական պետականության վերածննդյան իրենց ծրագիրը: Վարաժնունու զորավարներից և վասալներից մեկը՝ իշխան Ռուբենը, որին հանձնարարված էր Անտիտավրոս մարզի պաշտպանությունը, 1080 թվականին նոր հայկական հարստության սկիզբը դրեց:

Դրվա առաջին

ԿԻԼԻԿԻԱՅԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ՆԵՐՔԻՆ ԵՎ ԱՐՏԱՔԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՀԻՄՆԱԿԱՆ ԿՈՂՄԵՐԸ

Կիլիկիայի հայկական պետությունը գոյություն ունեցավ գրեթե երեք հարյուր տարի (1080—1375 թթ.): Այդ պետության պատմության ուսումնասիրությունը մեծ նշանակություն ունի, որովհետև «Կիլիկիայի հայերի ստեղծած կուլտուրական արժեքները մտել են հայ ժողովրդի կուլտուրայի ընդհանուր գանձարանը...»¹: Դրա հետ մեկտեղ Կիլիկյան Հայաստանը XI—XIV դարերում «եղել է այն ժամանակվա Արևելքում տեղի ունեցած քաղաքական իրադարձությունների, ինչպես նաև Ասիայի հետ Եվրոպայի տնտեսական և մասամբ էլ կուլտուրական շփումների՝ կարծեք թե, կիզակետում»²: Նա ակտիվ մասնակցություն է ունեցել և նկատելի դեր խաղացել Մերձավոր Արևելքի ու Եվրոպայի մի շարք երկրների քաղաքական, առևտրական և կուլտուրական փոխհարաբերություններում: Այդ հայկական պետության պատմության ուսումնասիրությունը նաև օգնում է պարզելու խաչակիրների, մոնղոլների, մամելուկների և սելջուկների միջազգային հարաբերությունները:

Կիլիկիայի հայկական պետության պատմությունը կարելի է բաժանել երկու գլխավոր փուլի. ա) 1080—1198 թվականներ՝ հայկական պետության գոյացման և ամրապնդման ժամանակաշրջան, երբ նա մեծ իշխանություն էր և բ) 1198—1375 թվականներ՝ նրա բարգավաճման, իսկ այնուհետև անկման ժամանակաշրջան, երբ նա գոյություն ուներ որպես թագավորություն:

¹ Դ. Դ. Микаелян, նշված աշխատությունը, էջ 493:

² Նույն տեղը:

§ 1. ՌՈՒԲԻԿԵՅԱՆՆԵՐԻ ՄԵԾ ԻԾԽԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՆԵՐՔԻՆ ԵՎ ԱՐՏԱՔԻՆ ՔԱՂԱՔԱՍԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ
1080—1198 թթ.

Ռուբիկյանների հայկական մեծ իշխանությունը ստեղծումը և նրա ամրապնդումը 1080—1198 թվականներին տեղի էր ունենում բյուզանդական կայսրերի, արաբական ու սելջուկական էմիրների և Անտիոքի խաչակիրների դեմ մղված կատաղի պայքարում:

Ռուբեն I-ի (1080—1095)* և Կոստանդին I-ի (1095—1100) օրոք հայ ֆեոդալների իշխանությունը տարածվում էր Լեոնային Կիլիկիայի մեծ մասի և Հարթավայրային Կիլիկիայի առանձին շրջանների վրա: Կոստանդինի օրոք նոր արշավանք ձեռնարկեցին արևմտյան խաչակիրները, որոնք սկզբում բարյացակամ էին վերաբերվում հայկական իշխանությանը, քանի որ նրանց շահերը համընկնում էին և նրանք երկուսն էլ պայքարում էին Բյուզանդիայի և սելջուկների դեմ: Թորոս I-ի (1100—1129)** և Լևոն I-ի (1129—1137) օրոք հայկական պետությունը իր սահմաններն ընդարձակեց հյուսիսում և հատկապես հարավում, իր իշխանությունը տարածելով Կիլիկիայի մի շարք առափնյա շրջանների վրա: Այդ հանգամանքը հարաբերությունները սրեց մի կողմից հայկական պետության, մյուս կողմից՝ բյուզանդացիների, սելջուկների և խաչակիրների միջև:

Առաջին Ռուբիկյանները կես դար շարունակ ռազմական և դիվանագիտական պայքար էին մղում միաժամանակ երեք հակառակորդների և մրցակիցների՝ հույների, թուրքերի և ֆրանկների (խաչակիրների) դեմ***: Հույներին նրանք լիովին

* Կիլիկիայի հայկական պետության հիմնադրի ծագման վերաբերյալ միջին դարերի ժամանակագիրները առաջ են քաշել զանազան վարկածներ. ոմանք Ռուբենին համարում էին Գագիկ II-ի որդին կամ եղբայրը կամ պարզապես ազգականը, ոմանք էլ ենթադրում էին, թե նա Արծրունիների տոհմից է և այլն:

** Միջին դարերի ժամանակագիրները և XIX—XX դարերի հետազոտողները Կիլիկիայի իշխանների և թագավորների կառավարման տարբեր թվականներ են նշում: Մենք համաձայնվում ենք Մ. Օրմանյանի սահմանած ժամանակագրության հետ, այն առավել հավաստի համարելով:

*** Հայերը, ինչպես և արևելյան մյուս ժողովուրդները ֆրանկներ

ջախջախել և վռնդել էին Կիլիկիայի սահմաններից. թուրքերի հետ նրանք չհարձակման պայմանագրեր էին կնքում, թեև երկու կողմերն էլ հաճախ խախտում էին հաշտությունը. ֆրանկների կամ խաչակիրների հետ նրանք ազգակցական, ընտանեկան կապեր էին հաստատում:

Ռուբենյանները ստիպված էին պայքար մղել նաև այն հայ ֆեոդալների դեմ, որոնք դեռ շատ վաղուց հիմնադրվել էին Կիլիկիայում որպես Բյուզանդական կայսրությանը ծառայող պաշտոնատար անձինք: Բյուզանդական կայսրության այդ վասալները նշանակվում էին որպես սահմանապահ ջոկատների, ամրությունների և քաղաքների պետեր և կայսրից հողեր ու ամրոցներ էին ստանում ծառայության համար: Այդ պատճառով էլ նրանք Ռուբենյանների դեմ դադունի և բացահայտ պայքար էին մղում իշխանության համար մի ամբողջ հարյուրամյակ, հետո միայն ստիպված եղան ենթարկվել Լևոն II-ին:

Թեև Բյուզանդիային հաջողվեց 1137 թ. ժամանակավորապես իրեն ենթարկել Կիլիկիան, սակայն Թորոս II-ի (1145—1169) օրոք Կիլիկիայի անկախությունը կրկին վերականգնվեց, 1152 թ. հայերը ջախջախեցին բյուզանդացիների պատժիչ բանակը: Անհաջողության մատնվեց նաև սելջուկների և խաչակիրների ձեռքով հայերին հալածանքի ենթարկելու Կոմանենոս կայսեր նենգամիտ քաղաքականությունը: Հայերը 1153—1156 թվականներին պարտության մատնեցին Իկոնիայի սուլթանությունը և խաչակիրների Անտիոքի կոմսությունը, իսկ այնուհետև 1156—1157 թթ. այդ կոմսության հետ դաշնակցած ջախջախեցին բյուզանդացիների նոր բանակը:

XII դ. երկրորդ կեսին Ռուբենյանների հայկական իշխանությունն այնքան ուժեղացավ, որ մյուս հայկական իշխանությունները հարկադրված էին ենթարկվել նրան: Այսպիսով, Կիլիկիայում առաջին անգամ կազմավորվում էր վաղֆեոդալական միապետություն և հիերարխիական ֆեոդալական սիստեմ, որին զլխավորում էին Ռուբենյանները: Ստեղծելով ու-

ին անվանում բոլոր խաչակիրներին: Մինչև վերջին ժամանակները արևմտաեվրոպացիներին Արևելքում անվանում էին «ֆարանգներ», «ֆրանգներ», այսինքն՝ ֆրանկներ:

ժեղ, լավ հանդերձավորված 30000 մարտիկներից բաղկացած, կանոնավոր բանակ, Ռուբինյանները ամրացնում էին երկրի սահմանները, իսկ երկրի ներսում պայքար էին մղում կենտրոնախույս ֆեոդալական ուժերի դեմ:

Մլեհի օրոք (1169—1175) որոշ փոփոխություններ տեղի ունեցան հայկական պետության արտաքին քաղաքականության մեջ: Երկրի ծովային սահմանագծերը բյուզանդացիներից և խաչակիրներից մաքրելու համար հայկական պետությունն սկսեց համագործակցել հարևան մուսուլմանական պետությունների՝ սուլթանությունների և էմիրությունների, առաջին հերթին Հալեպի սուլթանության հետ:

Մլեհի մեծ աշխատանք կատարեց կենտրոնական իշխանությունն ամրապնդելու ուղղությամբ: Թեև նա 1175 թ. սպանվեց խոշոր ֆեոդալների միջավայրին պատկանող դավադիրների ձեռքով, սակայն կենտրոնական իշխանությունն ամրապնդելու ուղղությամբ նրա սկսած գործը շարունակեց նրա պնդելու ուղղությամբ նրա սկսած գործը շարունակեց նրա պնդելու ուղղությամբ: Ռուբեն II-ը (1175—1187): Ռուբեն II-ի օրոք վերագրական Ռուբեն II-ը (1175—1187): Ռուբեն II-ի օրոք վերացվեց բյուզանդացիների վերջին հենակետը Կիլիկիայում և ամբողջ երկիրը միավորվեց Ռուբինյանների իշխանության ներքո: Այդ ժամանակ Կիլիկիայի հայկական պետության սահմանները ձգվում էին Անտիոքից մինչև Սև լեռները: Դեռևս Միջերկրական ծովը և Սև լեռների միջև Սև լեռները: Դեռևս Մլեհի օրոք պետության մայրաքաղաքը Վահկա ամրոցից փոխադրվել էր հարավ, երկրի տնտեսական և քաղաքական խոշոր կենտրոնը՝ Սիս քաղաքը:

XII դ. վերջին քառորդում Կիլիկիայի տնտեսական զարգացումը, նրա քաղաքական կշիռը Մերձավոր Արևելքում, ինչպես նաև նրա նպաստավոր միջազգային դրությունը (Բյուզանդիայի և սելջուկ-թուրքերի թուլացումը, խաչակիրների ուժեղացումը) հող նախապատրաստեցին, որպեսզի հայկական իշխանությունը դառնա թագավորություն: Ռուբինյանների պետության հաստատուն լինելու մասին է վկայում նաև այն փաստը, որ 1147 թ. հայ եկեղեցու կաթողիկոսական գահը Անի քաղաքից փոխադրվեց Եփրատ գետի վրա գտնվող Հոռմազըլայ ամրոցը, որը հեռու չէր Կիլիկիայի արևելյան սահմանից, իսկ 1293 թ.՝ Սիս քաղաքը, երկրի քաղաքամայրը, որ-

տեղ նա մնաց մինչև 1441 թ.: XII դ. վերջից սերտ կապ է հաստատվում կաթողիկոսների և հայկական թագավորների միջև, որոնք հոգևորականությանն իրենց հովանավորության տակ էին վերցրել:

Պետք է նշել, որ Ռուբինյաններին հարկ եղավ պայքար մղել իրենց մրցակիցների՝ հայ իշխաններ Օշինյանների դեմ, որոնք Լամբրոնի ինքնիշխան տերերն էին և Բյուզանդիայի վասալները: Եթե XI դ. 80-ական թվականներին Կիլիկիայում գոյություն ունեին հայկական երեք խոշոր իշխանություններ. Ռուբինյաններին՝ հյուսիսում, Օշինյաններին՝ հյուսիս-արևմուտքում և Վարաժնուններին՝ երկրի արևելքում, ապա XII դ. 60-ական թվականներին ինչպես Լեռնային, այնպես էլ Հարթավայրային Կիլիկիայում հաստատվեց Ռուբինյանների գերագույն իշխանությունը: Լեռն II-ի (1187—1219) իշխանության զլուխ անցնելով հայերի դարավոր պայքարը հաջողությամբ պսակվեց. հայկական պետությունն իր տիրապետության տակ առավ Միջերկրական ծովափը Ալեքսանդրետից մինչև Սեւեկիա և, այդպիսով, դարձավ Մերձավոր Արևելքի ուժեղ պետություններից մեկը: Այդ փաստը ստիպված էին ընդունել ինչպես Բյուզանդիան, այնպես էլ լատինական իշխանություններն ու մյուս պետությունները, որոնք Լեռն II-ին ճանաչեցին որպես Կիլիկիայի թագավոր: Այդ ճանաչումը խորհրդանշականորեն հաստատվեց նրանով, որ բյուզանդական կայսր Ալեքսեյ III-ը 1196 և գերմանական կայսր Հենրիխ VI-ը 1198 թվականներին Լեռն II-ին արքայական թագուղարկեցին:

Այսպիսով, Լեռն II-ի օրոք, 1198 թ. հայկական իշխանությունը դարձավ թագավորություն: Ժամանակակիցներն այդ հանգամանքը գնահատեցին որպես հայկական թագավորության վերականգնում: Հենց այդ պատճառով էլ Կիլիկիայի թագավորները կրում էին «Հայաստանի թագավորներ» տիտղոսը:

* *

Հայկական պետականության վերածնունդն ու ամրապնդումը Կիլիկիայում տեղի ունեցավ չափազանց բարդ միջազ-

շիկն ամուսնացավ Բուդվինի՝ խաչակիրների բանակի պարազլիսի եղբոր հետ: Իհարկե, արևելքի հարստությունն՝ րապուրված ասպետները հայ ֆեոդալների հետ ընտանեկան կապեր էին հաստատում շահախնդրտառումներով: Իսկ ինչ վերաբերում է հայ ֆեոդալպա նրանք հույս ունեին արևմտյան խաչակիրների օգնամրապնդել իրենց ինքնուրույն պետությունը: Խաչակիրների հետ դաշնակցած Ռուբինյանները Թորոս I-ի, Լևոն I-ի և Թորոս II-ի օրոք պայքարը շարունակում էին նաև Բյուզանդիայի դեմ: Դրա հետ մեկտեղ պետք է քննդծել, որ հայերին ցույց տված իրենց ոչ մեծ ծառայությունների համար խաչակիրները բարձր պահանջկոտություն էին ցուցաբերում՝ հայերի նրկատմամբ, նրանց ներգրավելով իրենց ավանտյուրիստական արշավանքներում, մի հանգամանք, որը բացասաբար էր անդրադառնում Կիլիկիայի էկոնոմիկայի և անվտանգության վրա: Դեռ ավելին, Երուսաղեմի թագավորությունը և առանձնապես Անտիոքի իշխանությունը իրենց համար հարմար առիթը երբեք բաց չէին թողնում՝ Կիլիկիայի վրա արշավելու, նրատերիտորիան զավթելու, կամ նրան իրենց ենթարկելու նրպատակով: Այդպես եղավ, օրինակ, 1135 թ., երբ Անտիոքի իշխան Բուդվինը զավթեց Կիլիկիայի մի շարք քաղաքներ ու ամրոցներ և ուխտադրժորեն գերի վերցրեց Լևոն I-ին⁶:

XII դ. կեսերին Մերձավոր Արևելքում գոյություն ունեցող լատինական պետությունները անկման ժամանակաշրջան են ապրում և, ընդհակառակը, Կիլիկյան Հայաստանը աստիճանաբար ամրանում է: Երկրորդ խաչակրաց արշավանքը, որն սկսվել էր 1147 թվականին, հաղթական դափնեպսակներ չբերեց լատինյաններին: Վերջինները, որպես կանոն, չէին թաքցնում իրենց թշնամական վերաբերմունքը Կիլիկիայի նրկատմամբ: Այսպես, օրինակ, չնայած այն բանին, որ Ռուբեն II-ը ձգտում էր նրանց հետ ազգակցական և դաշնակցային հարաբերությունների մեջ մտնել, Անտիոքի կոմս Բոհեմունդը ուխտադրժորեն գերի վերցրեց նրան, մտադրվելով նույնիսկ լիովին տիրել Կիլիկիային, բայց ազդու հակահարված ստա-

ցավ: Լատինական պետությունների թուլությունը պայմանավորված էր ֆեոդալական մասնատվածությամբ ու գոտություններով, մրցակցությամբ ու թշնամությամբ միմյանց նկատմամբ: Նրանք չկարողացան միմյանց հետ համաձայնության գալ սելջուկների դեմ իրենց ջանքերը միավորելու համար: XII դ. ութսունական թվականների երրորդ խաչակրաց արշավանքը լատինյաններին հաջողություններ չբերեց: Սակայն լատինական պետությունները Մերձավոր Արևելքում իրենց գոյությունը պահպանեցին մինչև XIII դ. կեսերը*, իսկ հոռմեական պապերի ազդեցությունն էլ ավերի երկար տևեց:

Այսպիսով, թեև խաչակիրները օժանդակեցին բյուզանդացիներին և սելջուկների դուրս մղմանը Կիլիկիայից, սակայն Կիլիկիային ցույց տրված նրանց օգնությունը ժամանակավոր բնույթ էր կրում, մինչդեռ նրանց պատճառած վնասը մշտատև էր⁷: Խաչակիրների կողմից հայերին պատճառած վնասը ավելի մեծ էր, քան տված օգուտը: Նրանք վերացրին Կիլիկիայի սահմաններից դուրս գտնվող հայկական իշխանությունները, ամեն կերպ աշխատում էին կրոնի և կուլտուրայի ոլորտներում իրենց ենթարկել հայերին: Բայց ամենից էականն այն էր, որ ֆրանկների «բարեկամությունը» խորացնում էր հակապետությունները հայկական և մուսուլմանական պետությունների միջև, մահմեդականների շրջապատում մեկուսացնում էր հայերին, վերջիններին դարձնելով նրանց հարձակումների թիրախ: Ուստի հասկանալի է, թե ինչու էր կաթողիկոս Ներսես Շնորհալին խաչակիրներին նշավակում որպես «անհավատ հագաբյաններ», այսինքն՝ մուսուլմաններ և «կեղծ քրիստոնյաներ»⁸:

Այնուամենայնիվ, ինչով բացատրել ֆրանկների հետ բաբեկամական հարաբերություններ հաստատելու հայերի ձգտումը, նրանց «կողմնորոշումը» դեպի Արևմուտք: Դա պետք է բացատրել տնտեսական և, հատկապես, քաղաքական գործոն-

* Լատինական կայսրությունը արևելքում ընկավ 1261 թվականին:

⁷ Տե՛ս Աշոտ Հովհաննիսյան, Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմությունից, գիրք առաջին, Երևան, 1957, 58 և հաջորդ էջեր:

⁸ Տե՛ս Աշոտ Հովհաննիսյան, Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմությունից, գիրք առաջին, Երևան, 1957, էջ 275:

⁶ Տե՛ս Մ. Օրմանյան, նշված աշխատ., §§ 934, 939—1021:

ներով: Կիլիկիայի զարգացման համար բարենպաստ հետեւանքներ ունեցող տնտեսական գործոնների թվում նշենք միջազգային առևտրի հիմնական ուղիների տեղափոխումը Սև ծովից Միջերկրական ծով, Բաղդադ-Հալեպ ճանապարհի նշանակութւյան մեծացումը և Տրապիզոնից մինչև Կոստանդնուպոլիս տանող ճանապարհի նշանակութւյան նվազումը, մի հանգամանք, որը խաչակիրների և սելջուկների կողմից Փոքր Ասիայի հյուսիսային շրջանները նվաճելու հետեւանք էր:

Մատնանշված և մի շարք այլ տնտեսական գործոնների հետ մեկտեղ, հնարավոր է, որ է՛լ ավելի մեծ նշանակութւյուն են ստացել այն քաղաքական նկատառումները, ըստ որոնց հայերը իրենց պետականութւյան վերածննդյան իղձերը կապում էին արտաքին «քրիստոնեաներից» սպասվող օգնութւյան հետ: Հենց վերը շարադրված նկատառումներից ելնելով և խաչակրաց արշավանքների կապակցութւյամբ հայկական միջավայրում հնարվեց հայկական ազատագրական լեզենդի նոր տարբերակը*: Այդ լեզենդի հիմքում ընկած է Ներսես Պարթև կաթողիկոսին (353—373) վերագրվող այն «տեսիլքը», ըստ որի Ներսեսը իբրև բանագրանքի է ենթարկել Արշակունիների դինաստիան, «կանխատեսել է» Հայաստանի նվաճումը վաշկատուն ցեղերի կողմից և «կանխագուշակել» նրա ազատագրումը «քրիստոնեական թագավորի» օգնութւյամբ:

Այդ լեզենդի հեղինակներն ու կողմնակիցները իրենց հույսը դնում էին հույների և «հունական թագավորի» վրա: Իսկ երբ «հունասերների» հույսերը շարդարացան (հայերի նկատմամբ Բյուզանդիայի նենգութւյան և սելջուկների ու «Ֆրանկների» դեմ մղած պայքարում նրա պարտութւյան պատճառով), ուժեղանալ սկսեց «հակահունական» տենդենցը և վերը նշված լեզենդի նոր տարբերակում «հայերի ազատարարների» դերում հանդես եկան «Ֆրանկները», արևմտաեվրոպական քրիստոնյա թագավորները:

Հայ աշխարհիկ և հոգևոր ֆեոդալների գաղափարախոսները

* Տե՛ս Աշոտ Հովհաննիսյանի վերը մատնանշված աշխատութւյունը: որի մեջ տրված է հայ ազատագրական մտքի հանգամանալից վերլուծութւյունը, ցույց են տրված ազատագրական լեզենդի աղբյուրներն ու էվոլյուցիան և տարբեր դասերի վերաբերմունքը նրա նկատմամբ:

Տը, հորինելով նշված ազատագրական լեզենդը, իրենց ազատարարներից (հույներից, ֆրանկներից) միաժամանակ սպասում էին «իրավահավասարութւյան» ճանաչում, ջանասիրաբար ընդգծելով հայկական պետութւյան սուվերենութւյունը և հայ եկեղեցու ինքնուրույնութւյունը, թեկուզև Հռոմի պապերի հովանութւյթ, որը հայտնի է որպես «Դաշանց թուղթ» կամ «Միապորման ակտ»⁹: Այդ կեղծ փաստաթղթի հեղինակը հայտնի չէ: Սակայն ակներև է, որ այն հորինված է միավորման հայ ջատագույների կողմից: Այդ փաստաթղթի համաձայն Գրիգոր Լուսավորիչը (մահացել է 325 թ.) և Տրդատ III-ը (298—330), որը Մեծ Հայքի առաջին քրիստոնյա թագավորն էր, իբր թե գնացել են Հռոմ, որտեղ, մի կողմից՝ նրանք, մյուս կողմից՝ Կոստանդինոս կայսրը և Հռոմի պապ Սեղբեստրոսը կնքել են «սիրո և միասնութւյան պայմանագիր»: Այդ պայմանագրում «արձանագրված է» Սեղբեստրոսի առաջնութւյունը քրիստոնեական աշխարհի յոթ «սյունների» (քահանայապետների) մեջ, որոնց ցուցակում հաշվվում է նաև Գրիգոր Լուսավորիչը, որին կաթողիկոս է ձեռնադրել իբրև թե Սեղբեստրոսը: Հայկական եկեղեցական գահը մեկ շարքում դրվեց Նրուսաղեմի, Անտիոքի և Ալեքսանդրիայի գահերի հետ. կաթողիկոսները պետք է ձեռնադրվեին եպիսկոպոսների կողմից և հայ թագավորների առաջադրութւյամբ. Հայաստանի կաթողիկոսը ձեռնադրում է վրացական և աղվանական կաթողիկոսներին. նրա կամքով ու ընտրութւյամբ պետք է ձեռնադրվեին Նրուսաղեմի, Անտիոքի և Ալեքսանդրիայի պատրիարքները: Այնուհետև, այդ փաստաթղթում ասված է, թե Կոստանդինոս կայսրը իբր թագադրել է Տրդատ III-ին և նրա աստիճանին արժանավայել պատիւներ տվել: Նրանում նաև որոշված է հայ հասարակութւյան դասերի իրավական դրութւյունը, նշված են ֆեոդալների ու վաճառականների արտոնութւյունները և «օտարերկրացիներին» իմունիտետը:

Ինչպես մատնանշում է ակադեմիկոս Ա. Հովհաննիսյանը¹⁰, հիշատակված փաստաթուղթը, որ հորինված է III և

⁹ Նույն տեղը, էջ 58—80:

¹⁰ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 74—75:

IV խաչակրաց արշավանքների միջև ընկած ժամանակաշրջանում, «Հիմնավորել» և «վավերացրել» է «Հոռմեական» (արևմտյան) կողմնորոշման հետ կապված հայերի պահանջներն ու սպասումները, իսկ Գրիգոր, Տրդատ, Կոստանդինոս և Սեղբեստրոս անունները նշելով՝ փաստաթղթի հեղինակները նկատի են ունեցել Գրիգոր VI Ապիրատ կաթողիկոսին (1194—1203), Լևոն II Ռուբինյանին (1187—1219), Հոռմի պապ Ինոկենտիոս III-ին (1198—1216) և «ալամանական» (գերմանական) կայսրին։ Եվ իսկապես, կաթողիկոս Գրիգոր VI Ապիրատը Ինոկենտիոս III-ին հղած ուղերձում ընդունել է պապի գլխավորությունը իր նկատմամբ։

Հարկավոր է նաև նշել, որ «Իաշանց թուղթը» ճանաչում էր արևելյան մյուս բոլոր եկեղեցիների վերաբերմամբ հայկական եկեղեցու, մյուս քրիստոնեական ժողովուրդների վերաբերմամբ հայերի արտոնյալ դրությունը¹¹։

Այսպիսով, կողմնորոշվելով դեպի «արևմուտքը» (դեպի Ֆրանկներն ու պապությունը), ընդունելով կաթողիկ եկեղեցու մի շարք ծիսակատարություններ, խաչակիրներին օգնություն ցույց տալով, Կիլիկիայի կառավարող շրջանները հույս ունեին փոխարենը նշանակալի և մշտական օգնություն ստանալու Հոռմի պապերից և արևմտյան պետություններից։

Ֆրանկների նկատմամբ հայերի կողմնորոշման բացասական հետևանքները է՛լ ավելի մեծ չափով դրսևորվեցին հայկական պետության զարգացման երկրորդ ժամանակաշրջանում, որի մասին կխոսվի ստորև։ Այդ կողմնորոշումը զգալի չափով պայմանավորում էր հայկական պետության վերաբերմունքը սելջուկյան պետությունների նկատմամբ։

բ) Կիլիկիայի իշխանների և սելջուկյան սուլթանների փոխհարաբերությունները, որպես կանոն, թշնամական էին։ Բյուզանդացիների և Ֆրանկների հետ կնքած դաշինքը հայերին դրեց Բյուզանդիայի և լատինական պետությունների թշնամիների՝ սելջուկների, հակառակորդների թվում։ Սակայն, դրանից բացի, Հայաստանի, նրա էկոնոմիկայի և կուլտուրայի նկատմամբ սելջուկների բարբարոսական վերաբերմունքը

ուժեղացնում էր հայ ժողովրդի դիմադրությունը այդ նոր հափշտակիչներին։ Սելջուկները ոչ միայն կողոպտում էին ժողովրդին, այլև իրենց հետ Մերձավոր Արևելք էին բերում հետամնաց տնտեսական հարաբերություններ, վերացնելով այդ շրջանում գոյություն ունեցող զարգացած ֆեոդալական հարաբերությունները։ Այդպիսի եզրակացություն է հանգեցնում միջինասիական վաշկատուն հորդանների դեպի արևմուտք կատարած արշավանքների պատմության ուսումնասիրությունը, նրանց հայտնվելը տնտեսական տեսակետից զարգացած երկրներում¹²։

Միջին Ասիայի թուրքական ցեղերը վաղուց էին հայացք գցել այդ երկրների վրա։ Բայց քանի դեռ կանգուն էր Սասանյանների տերությունը, նրանք մուտք չունեին դեպի հիշյալ երկրները։ Սասանյանները մշտական բանակ էին պահում Իրանի արևելյան սահմաններում, Թուրանի՝ թուրքախոս ցեղեր միավորող երկրի դեմ մղած բազմադարյան պայքարում, ետ մղելով վաշկատուն հորդանների հարձակումները։

Դրությունը փոխվեց Արաբական խալիֆայության կազմավորումով։ Արաբները իսլամը մտցրին Միջին Ասիա, այդ շրջանի բնակչությանը, այդ թվում թուրքական ցեղերին, հաղորդակից դարձնելով մահմեդականությանը։ Դեռ ավելին, Աբասյան դինաստիայի խալիֆներն սկսեցին այդ ռազմատենչ ցեղերի զինվորական ուժը օգտագործել որպես վարձկան զորք, պատժիչ ջոկատներ՝ ընդդեմ իրենց իշխանության տակ գտնվող ժողովուրդների ազատագրական շարժման։ Այդպիսով, հարթված էր թուրքերի ճանապարհը դեպի Մերձավոր Արևելք։

Թուրքական ցեղերի շարժումը դեպի արևմուտք գլխավորում էր Սելջուկը (կամ Սիլջուկը), որը X դարի երկրորդ կեսին Ալթայից անցավ արևմտյան Թուրքեստան, ընդունեց իսլամը և, Բուխարայի շրջանում միավորելով տեղական ֆեոդալներին, հիմք դրեց մի նոր սուլթանության, որը պատմության մեջ հայտնի է որպես Սելջուկյանների սուլթանություն։ Թուրքերը (թուրքերը), որոնք բնակվում էին այդ սուլթանությունում,

¹² Տե՛ս Լեո, Երկեր, հ. II, Երևան, 1947, էջ 638—650, 713—735։

¹¹ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 69—70։

նրա հիմնադրի անունով հայտնի դարձան որպես թուրք-սելջուկներ կամ պարզապես սելջուկներ:

Սելջուկի թոռ Տողրուլ-բեկը սելջուկյան հորդանների գլուխ անցած բազմամյա և համառ պայքարից հետո 1039 թ. զավթեց Մերվ քաղաքը և խորասանի մարզի հյուսիսային մասը: Ոչ մասնատված իրանը, ո՛չ էլ թուլացած խալիֆայությունը չէին լուրջ դիմադրություն ցույց տալ սելջուկների ներխուժմանը:

Գրավելով իրանը, սելջուկներն սկզբում միայն ավազակային արշավանքներ էին ձեռնարկում՝ բյուզանդական կայսրության արևելյան սահմաններում, հետախուզելու համար, թե որքանով է նա ընդունակ դիմադրելու: Նրանք 1047 կամ 1048 թ. այդպիսի մի խոշոր արշավանքի ելան Թավրիզից՝ Հայաստանի վրայով դեպի Տրապիզոն: Հրով ու սրով անցնելով Վասպուրականով և Արածանիի հոսանքի (Արևելյան Եփրատ) ավազանով, սելջուկները հակահարված ստացան Կարինի (էրզրումի) տակ, բայց այդ շրջանների հայերին, ըստ ականատես-ժամանակակիցների նկարագրության, ծանր աղետներ պատճառեցին: Կարճ զինադադարից հետո սելջուկները հաջորդ տարիներին ևս ավերիչ ասպատակություններ կատարեցին Հայաստանում, Վրաստանում և Ադրբեջանում: Այդ ասպատակությունները զուգորդվում էին հազարավոր խաղաղ բնակիչների կոտորածներով ու գերեվարումով, կոլտուրայի օջախների ոչնչացումով: Անպատիժ մնալուց խրախուսված և պատշաճ հակահարվածի չհանդիպելով, սելջուկները հատ ու կենտ ասպատակություններից անցան լայն հարձակման Բյուզանդիայի և խալիֆայության դեմ: Տողրուլ բեկը 1055 թ. իրեն հայտարարեց խալիֆ, իսկ խալիֆայության տերիտորիան՝ իր ժառանգությունը: Հետևելով իսլամի սուննիական ուղղությանը, սելջուկները հանդես էին գալիս որպես նրա հավատարիմ գինվորներ: Ոչ մուսուլմանների նկատմամբ նրանք ցուցադրում էին ավելի թույլ կրոնական անհաշտելիություն, քան իրենք արաբները, անբարյացակամ էին վերաբերվում մյուս մահմեդականներին՝ շիաներին: Տողրուլ-բեկի հաջորդները զավթեցին Միջագետքը, Արաբիան, Հայաստանը և այլ երկրներ: Ալփ-Ասլանը 1071 թ. Մանազկերտի մոտ (Վանա

լճից հյուսիս-արևմուտք) խորտակիչ հարված հասցրեց բյուզանդական բանակին, ճեղքեց կայսրության ամրացված պաշտպանական գիծը և սկսեց Փոքր Ասիայի նվաճումը: Նրա հաջորդը՝ սուլթան Մելիք-շահը Եգիպտոսի սուլթանից խլեց Սիրիան: Դրանից հետո Աբասյան (սելջուկյան) և Ֆաթիմյան (եգիպտական) խալիֆայությունների միջև երկար ժամանակ չէր դադարում հողի և իշխանության համար մղվող պայքարը:

Փոքր Ասիայում սելջուկների կատարած արշավանքները այդ շրջանում քառասյին վիճակ ստեղծեցին: Հայկական իշխանությունները, որոնք պահպանում էին կայսրության երկրորդ պաշտպանական գիծը, կատաղի և անհավասար պայքար էին մղում սելջուկյան հորդանների դեմ: Վերջինները փորձեցին կատարեցին հայ իշխաններին իրենց կողմը գրավելու և ներանց ռազմական ուժը Բյուզանդիայի դեմ օգտագործելու նրպատակով¹³: Սակայն հայ իշխանները չէին կարող համաձայնել այդ բանին, քանի որ տեսնում էին, թե ինչ է բերում իր հետ սելջուկների լուծը: Սելջուկների տիրապետությունը ոչ միայն կասեցնում էր Մերձավոր Արևելքի երկրների տնտեսական զարգացումը, այլև այն ետ էր մղում¹⁴:

Դեպի արևմուտք սելջուկների շարժումը չի կարելի նմանեցնել սովորական ռազմական արշավանքի: Այդ շարժումը միջինասիական ժողովուրդների արտագաղթ էր, ժողովուրդներ, որոնք նոր ու հարմար տեղեր էին որոնում իրենց բնակության համար: Այդ պատճառով էլ այն կրում էր գաղութականության, ուրիշի հողերը զավթելու, տեղացի բնակչությանը բնաջնջելու և քել-տանելու կամ տարրալուծելու ձև: Եթե սելջուկները նույնիսկ խնայում էլ էին իրենց հպատակների կրյանքը, ապա, միևնույն է՝ նրանց դեգրադացիայի փակուղին էին մտցնում: Բանն այն է, որ սելջուկները քոչվորական կյանք էին վարում, գրեթե բացառապես զբաղված էին անասնապահությամբ: Նրանք ոչնչացնում էին հողագործության բարձր կոլտուրան, արմատավորում իրենց հովվական ապրելակերպը, աշխատելով իրենց նվաճած տերիտորիաները վերածել համատարած արոտավայրերի:

¹³ Տե՛ս Մ. Օրմանյան, նշված աշխատ., § 890:

¹⁴ Տե՛ս Լեո, էջ 714:

Նշված հանգամանքը հայ ֆեոդալներին ստիպում էր սելջուկներին դիմադրություն ցույց տալ ոչ թե հանուն Բյուզանդիայի, այլ սեփական շահերից ելնելով: Հիասթափվելով բյուզանդացիներից, իսկ այնուհետև նաև լատինյաններից, սկզբում որոշ հայ իշխաններ նույնիսկ մտածում էին ընդհանուր լեզու գտնել սելջուկների հետ և նրանց հովանու ներքո պահանջները ազգային ինքնուրույնությունը: Այսպես վարվեց, օրինակ, իշխան Ֆիլարետ Վարաժնունին, որը այդ նպատակին հասնելու համար, ինչպես նշել ենք վերևում, 1087 թ. նույնիսկ ընդունեց իսլամը¹⁵: Մյուս, ավելի ցայտուն օրինակը իշխան Մլեհի կողմնորոշումն էր, որը բյուզանդացիների և խաչակիրների դեմ 1169—1176 թվականներին մղած պայքարում դիմեց Բյուզանդիայի և լատինական պետությունների բացահայտ թշնամիների՝ սելջուկների օգնությանը: Սակայն նշված օրինակները սելջուկյան սուլթանությունների և էմիրությունների հետ հայկական իշխանությունների համագործակցության առանձին դեպքեր էին: Սելջուկները, որպես կանոն, աշխատում էին հայկական պետությունը թուլացնել, նույնիսկ վերացնել այն, գտնելով, որ քրիստոնեական Կիլիկիան լատինյանների համար պաշտպան է իսլամական պետությունների դեմ մղած նրանց պայքարում:

Հայ ժողովրդի դիմադրությունը սելջուկներին դրական դեր խաղաց Մերձավոր Արևելքի քաղաքականության համար: Հրակայական զոհերի գնով հայերը արգելակում էին սելջուկների արագ առաջընթացը դեպի արևմուտք և, որ ամենագլխավորն է, կարողացան, թեկուզև միայն Կիլիկիայում, պահպանել իրենց պետականությունը:

XI դ. վերջից սելջուկներն արդեն ի վիճակի չէին նախկին ուժով շարունակելու իրենց արշավանքը դեպի արևմուտք: Սուլթան-շահի մահից հետո 1092 թ.¹⁶ սկսվում է սելջուկների տերության անկումը: Սկզբում այն տրոհվեց չորս մասի¹⁷ («չվանների», բաժինների, բաժնեկալվածքների): Առաջացան չորս պետություններ՝ 1. Աբասյան խալիֆայություն, որի

կենտրոնը գտնվում էր Իրանում: 2. Եգիպտական խալիֆայություն: 3. Ռումի* սուլթանություն: 4. Կասպից ծովի շրջանում սելջուկյան տիրապետությունների կոմպլեքս: Հարկավոր է նշել, որ Ռումի (Իկոնիայի) սուլթանությունն ստեղծելիս սելջուկները վերացրին այդ տերիտորիայում եղած հայկական իշխանությունները, զավթելով Կեսարիա, Մելիտենե, Սեբաստիա և Նոր Կեսարիա քաղաքները, որոնք գլխավորապես հայերով էին բնակեցված:

XII դարից սկսած Կիլիկյան Հայաստանը սեղմված էր Եգիպտական և Ռումի սուլթանությունների միջև, որոնց դեմ նա պայքարում էր մերթ լատինյանների հետ դաշնակցած, մերթ միայնակ: Իսկ իրանական և մերձկասպիական սելջուկյան պետությունների դեմ ազատագրական պայքար էին մղում վրացիներն ու հայերը:

գ) Բյուզանդացիների և հայերի փոխհարաբերությունների մասին վերը բազմիցս խոսվեց: Բաղմադարյան փորձը հայերին սովորեցրել էր չհավատալ բյուզանդական կայսրերի այն կեղծ պնդումներին, թե իրենք, իբր, հոգ են տանում Մերձավոր Արևելքի քրիստոնյա ժողովուրդների ճակատագրի մասին, հանդես գալով կուլտուր-տրեզներին դերում: Բյուզանդիան միշտ էլ Մեծ Հայքի նկատմամբ ցուցաբերել է զավթողական և մեծապետական քաղաքականություն: Փոփոխվում էին միայն այդ քաղաքականության կիրառման ձևերը՝ հորդորանքներից ու համոզումներից մինչև ուղղակի սպառնալիքներից: Եվ ինչպե՞ս արշավախմբերը, բայց այդ քաղաքականության էությունը մնում էր նույնը՝ Հայաստանի զավթումը, հայ ժողովրդի տարրալուծումը կամ, համեմայն դեպս, հայերին իրենց հպատակեցնելը, նրանց օգտագործումը կայսերական քաղաքականությունը կենսագործելու համար:

* Ռումի (հոռոմի բառից), այսինքն՝ հունական, բյուզանդական: Ռումի սուլթանությունը, այսինքն՝ պետությունը, որ ծագել էր բյուզանդական (հոռոմական) տերիտորիայում, սկզբում Նիկիայում, այնուհետև Իկոնիա (Իկոնիում) կենտրոնով: Սելջուկները հավանում էին ստեղծել Արևելյան-Հռոմեական կայսրություն, իրենց համարում էին բյուզանդացիների «ժառանգորդներ» և այդ պատճառով էլ իրենց սուլթանությունը (Իկոնիականը) անվանում էին նաև Ռումի (հոռոմի կամ հոռոմեական):

¹⁵ Տե՛ս Մ. Օրմանյան, նշված աշխատ., § 901:

¹⁶ Նույն տեղը, § 905:

¹⁷ Նույն տեղը, § 932:

Հայաստանը նվաճելուց հետո կայսերական կառավարութ-
յունը արեւելյան սահմաններում կազմակերպեց շուրս վար-
չաբան միավորներ (գլխավորական օկրուգներ)։ 1. Միջագետք
(ըստ էության՝ Հայաստանի հարավ-արեւմուտքը)՝ Գրիգոր Մա-
գիստրոսի հրամանատարությամբ, 2. Տարոն՝ առաջին վար-
չական միավորումից դեպի արեւելք՝ նույնպես, որպես կանոն,
հայ զորավարների հրամանատարությամբ, 3. Վասպուրական՝
հույն զորահրամանատարների գլխավորությամբ և 4. Իբերիա
(որի կազմի մեջ մտնում էին Տաջքը, Անին և վրացական հո-
ղերը)։ Այդ վարչական միավորները պետք է կենսագործեին
Հայաստանի և Վրաստանի «պաշտպանությունը»։ Բյուզան-
դական բանակը և կայսերական անկշտում արքունիքը պահե-
լու համար արեւելյան սահմանամերձ շրջանների բնակչույթյու-
նը, որ առաջ ազատված էր հարկերից, տուրքագրման են-
թարկվեց հօգուտ պետական գանձարանի։ Դեռ ավելին, տուր-
քագրման ենթարկվեցին արեւելյան և հյուսիս-արեւելյան շր-
ջանների նույնիսկ մասն իշխանները։ Նրանց վրա տուրք դը-
նելով Կոստանդին IX նրանց «ազատեց» սեփական զորքեր
պահելու պարտականություններից։ Նրա կարգադրությամբ
գլխավորական ծառայությունից արձակվեցին 50 հազար վրացի
և հայ ռազմիկներ¹⁸։ Հայտնի է, թե ինչպիսի աղետալի հետե-
վանքների հասցրեց այդ «քաղաքականությունը»։ Նրբ սել-
ջուկները ներխուժեցին կայսրության սահմանները, Հայաս-
տանը, Վրաստանը և Բյուզանդիայի իշխանության տակ գրտ-
նըվող մյուս տերիտորիաները ենթարկվեցին ավերածություն-
ների։

Նրբ սելջուկները XI դ. կեսերին հրով ու սրով անցնում էին
Հայաստանով, կայսերական կառավարությունը հույս ուներ,
թե հայերը, որ ծանր դրության մեջ էին ընկել, կհամաձայնեն
ընդունել քաղկեդոնական դավանանքը, իսկ հայոց եկեղեցին
«միություն» մեջ կմտնի հունական եկեղեցու հետ։ Հենց այդ
ժամանակ Կոստանդին X Դուկասը (1059—1067) հայերի նը-
կատմամբ անց էր կացնում սանձարձակ կրոնական հալա-
ծանքների քաղաքականություն։ Ինչպես հաղորդում են ժամա-

նակագիրները, կայսրը ձգտում էր վերացնել հայկական կա-
թոլիկոսական գահը, բռնագրավել նրա գույքը և հայոց եկե-
ղեցու վրա հարկեր դնել՝ նրան ենթարկելով հունական եկեղե-
ցուն, և դրանով իսկ հայ կաթոլիկոսներին զրկել այն դերից,
որ նրանք խաղում էին սեփական քաղաքական ինքնուրույնու-
թյունը կորցրած երկրի ճակատագրում¹⁹։ Հայոց եկեղեցու նը-
կատմամբ Բյուզանդիան այդպիսի քաղաքականություն կիրա-
ռել է դարեր շարունակ, առանձնապես այն ժամանակաշր-
ջաններում, երբ հայերը աղետալի կացության մեջ են եղել և
դրսից օգնության կարիք են զգացել։

Կիլիկիայի հայկական պետության գոյության ողջ առա-
ջին ժամանակաշրջանում Բյուզանդիայի քաղաքականությունը
նրա նկատմամբ բացահայտորեն ագրեսիվ է եղել։ Բոլոր Կոմ-
նիդյանները, տկաթ Ալեքսեյ I-ից (1081—1118) և մինչև Ալեք-
սեյ II-ը (1180—1183), թշնամաբար են վերաբերվել Ռուբին-
յանների մեծ իշխանությանը։ Նրանք Կիլիկիան դիտում էին
որպես կայսրության անբաժանելի մասը, նրա պրովինցիանե-
րից մեկը։ Այդ պրովինցիայի ընդհանուր կառավարումը նը-
րանք հանձնարարում էին իրենց հույն կուսակալին, որի նըս-
տավայրը Տարսոնն էր։ Իսկ Կիլիկիայի առանձին շրջանների
կառավարումը նրանք թողնում էին երկրի արեւելքում՝ Ռուբին-
յաններին և արեւմուտքում՝ Օշինյաններին, նրանց շնորհելով
սեւաստոսի տիտղոս։ Ռուբինյանները, Օշինյանները և Կիլի-
կիայի մյուս հայ իշխանները ավելի շուտ կայսրերի վասալ-
ներ էին, քան սովորական պաշտոնյաներ, քանի որ նրանք ի-
րենց կողմից կառավարվող շրջաններում օգտվում էին ինք-
նավարության իրավունքով²⁰։ Այն ժամանակ, երբ Օշինյան-
ները մնում էին հունասերներ և կողմնորոշվում էին դեպի բյու-
զանդացիները, Ռուբինյանները, ընդհակառակը, համոզվելով,
որ վերջինները թուլացել են և անընդունակ են պաշտպանել ոչ
միայն հայերին, այլև հենց իրենց, 1080 թ. իրենց հայտարա-
րեցին անկախ։ XII դ. կայսրերը կատաղի փորձեր կատարե-
ցին վերականգնելու կայսրության նախկին սահմանները և

¹⁸ Տե՛ս Անո, Երկեր, հ. II, էջ 715։

¹⁹ Տե՛ս Մ. Օրմանյան, նշված աշխատ., § 864։

²⁰ Տե՛ս Մ. Օրմանյան, նշված աշխատ., § 949։

այդ նպատակով պայքար էին մղում սելջուկների, լատինյան-ների և հայերի դեմ²¹։ Ընդ որում ռազմական բնույթի միջոցառումներից բացի նրանք դիմում էին նաև փորձված միջոցի՝ իրենց հակառակորդների միջև երկպառակություններ բորբոքելուն։ Սակայն սելջուկների և լատինյանների դեմ մղած պայքարում նրանք սոսկ փոփոխակի և ժամանակավոր հաջողություններ էին ձեռք բերում։ Ուստի և նրանք հատուկ ուշադրություն էին դարձնում Կիլիկիայի վրա, նկատի ունենալով նրա ստրատեգիական կարևոր նշանակությունը։ Նրանք Ռուբինյաններին դիտում էին որպես խոռվարարների։ Նրանց կատաղության էր հասցնում հայկական մեծ իշխանությունն ըստ իսկ գոյությունը։ Օշինյաններին և իրենց հավատարիմ մնացած իշխաններին գրգռելով Ռուբինյանների դեմ, օգտագործելով մի կողմից հայկական պետության, մյուս կողմից՝ Անտիոքի ու սելջուկների միջև եղած հակասությունները, երկար ժամանակ նրանք նաև ռազմական ինտերվենցիաներ էին կազմակերպում, որպեսզի վերացնեն հայկական պետականությունը Կիլիկիայում, ինչպես նրանք դա արեցին Մեծ Հայքում։ Կայսր Յոհան II Կոմենենոսը 1136 թ., թուրքերի հետ դաշնակցած, ժամանակավորապես զավթեց Կիլիկիան, որը նույն այդ ժամանակում ավերածությունների ենթարկվեց սելջուկների և լատինյանների կողմից։ Նույն կայսրը 1142—1143 թվականներին նոր արշավանք ձեռնարկեց Կիլիկիայի վրա։ Հայերին հաջողվեց 1145—1151 թվականների ընթացքում վերացնել այդ արշավանքի հետևանքները։ Նրանք համարյա թե ամբողջ երկիրը մաքրեցին բյուզանդական կայսրոսներից։ 1152 թվականին Բյուզանդիան ձեռնարկեց երրորդ արշավանքը, իր կողմը գրավելով Օշինյաններին՝ Պապեռոնի ու Լամբրոնի տիրակալներին, և նախաձեռնեցին Բարձրաբերդի տիրակալներին, և նախաձեռնեցին ջախջախեցին տերերին։ Սակայն Ռուբինյանները գլխավոր ջախջախեցին բյուզանդական ագրեսորներին։ Դրանից հետո Բյուզանդիան 1153—1155 թվականներին Կիլիկիայի դեմ գրգռեց Իկոնիայի (Ռումի) սուլթանությունը, որին նույնպես հայերը ետ շարժեցին խաչակիրների օգնությամբ։ Անտիոքի իշխանության և

Կիլիկիայի Հայաստանի միջև պատերազմ հրահրելու կայսեր փորձը նույնպես չհաջողվեց. Ռուբինյանները մի շարք զիջումների գնով Անտիոքի հետ դաշնագիր կնքեցին ընդդեմ Բյուզանդիայի։

Կիլիկիայի վրա բյուզանդացիների հերթական արշավանքը տեղի ունեցավ 1156—1158 թվականներին։ Հայերի կողմում պատերազմը շարունակելուց խաչակիրների հրաժարվելը, Երուսաղեմի թագավորի և Անտիոքի կոմսի (դուկի) միջնորդությունը թորոս II-ին ստիպեցին տերիտորիալ զիջումներ անել և ընդունել կայսեր գլխավորությունը։ Սակայն կնքված պայմանագիրը շուտով խախտվեց։ Մոտ 1165 թ. բյուզանդացիները ձեռնարկեցին իրենց վերջին արշավանքը, բայց այս անգամ էլ պարտություն կրեցին։ Դրանից հետո նրանք այլևս երբեք փորձ չարեցին զենքի ուժով իրենց ենթարկելու հայկական պետությունը։

Թորոս II-ի հաջորդները Կիլիկիան լիովին մաքրեցին անկուղ հյուրերից, երկրի արևմուտքում՝ բյուզանդացիներից և արևելքում՝ խաչակիրներից։ Ընդ որում նրանք, մասնավորապես Մեծը, հաղթահարեցին ավանդական քաղաքականությունը և դաշինք ու բարեկամություն հաստատեցին դրացի սուլթանությունների ու էմիրությունների հետ, որոնք շահագրգռված էին բյուզանդացիներին ու խաչակիրներին Փոքր Ասիայից վռնդելու հարցում։ 1182 թ. հայերը գրավեցին կայսրության վերջին հենակետը Կիլիկիայում՝ Տարսոն քաղաքը, և գերեցին կայսեր վերջին կուսակալին կամ մարզի պետին՝ Կիո Խաչակին, և ամբողջ երկիրը՝ Սեւեկիայից մինչև Սև (Ամասոսյան) լեռները անցան Ռուբինյանների անբաժան տիրապետության տակ։ Բյուզանդական զավթիչների դեմ մղվող դարավոր պայքարը պսակվեց Կիլիկյան հայերի հաղթանակով։

Թվում էր, թե Բյուզանդիան այժմ արդեն Կիլիկիային հանդիստ կթողնի։ Բայց այդպես չեղավ։ Իրենց քաղաքականության մեջ անհաջողություն կրած կայսրության հոգևոր և աշխարհիկ իշխանությունները շարունակում էին համառորեն պնդել եկեղեցիների միավորում, այսինքն՝ ըստ էության, հայոց եկեղեցու ենթարկումը բյուզանդական եկեղեցուն։ Մի կողմից, Բյուզանդիայի վայսրերի ու պատրիարքների և, մյուս

²¹ Նույն տեղը, 938։

կողմից՝ Կիրիկիայի մեծ իշխանների ու թագավորների և հայ կաթողիկոսների միջև վերը նշված հարցի առթիվ առաջացած հարաբերությունները շարունակվեցին շատ տասնամյակներ և վկայում էին ընդհանուր առմամբ կողմերի անհաշտելիության մասին: Բյուզանդական կայսրերը ուզում էին, որ կաթողիկոսներն «ընտրվեն» (ըստ էության՝ նշանակվեն) կայսրերի համաձայնությամբ, ինչպես այդ տեղի էր ունենում Բյուզանդիայում: Այդպիսի նպատակ էր հետապնդում միավորման վերաբերյալ բյուզանդացիների կողմը: Հայ հոգևորականությունը մի մասը (գլխավորապես կիրիկեցիները) հանդես էր գալիս հօգուտ միավորման: Մասնավորապես, կաթողիկոս Ներսես Շնորհալին, արքեպիսկոպոս Ներսես Լամբրոնացին և ուրիշներ համաձայն էին զիջումներ անել և իրականացնել եկեղեցիների միավորումը: Սակայն կայսրերին առաջնորդում էին ոչ թե այդ իդեալները, այլ տարրալուծման նպատակը: Հենց այդ պատճառով էլ հայ հոգևորականության ճնշող մեծամասնությունը միավորմանը դեմ էր:

1179 թվականին Հռոմկլայում հրավիրված հայ եպիսկոպոսների ժողովը 17 ձայնով ընդդեմ 15-ի ըստ էության մերժեց միավորման վերաբերյալ Մանուիլ կայսեր և Միխայիլ պատրիարքի առաջարկությունը²², թեև որոշ զիջումներ արեց, որոնք էական նշանակություն չունեին և չէին կարող եկեղեցիների միավորման հիմք լինել²³: Հետագայում միավորման վերաբերյալ բանակցություններն ընդհատվեցին, որովհետև կայսրերը ամբողջ կայսրությունով մեկ անց էին կացնում հայերին բռնի կերպով քաղկեդոնական դավանանքին փոխելու քաղաքականություն: Այդ հանգամանքները Կիրիկիայի հայերին ստիպեցին «աջակցություն» որոնել Հռոմի պապերի մոտ, որոնք, իրենց հերթին, ջանում էին կաթոլիկություն ներարկել հայերի միջավայրում և դրանով գծություններ առաջացնել նրանց մեջ:

Լատինյանների և առանձնապես Հռոմի պապերի ազդեցության ուժեղացումը Արևելքում՝ բյուզանդական կայսրերին և

հույն պատրիարքներին ստիպում է փոխելու իրենց վերաբերմունքը հայերի նկատմամբ, սակայն հետամուտ լինելով նախկին մեծապետական նպատակներին: Նրանք նախանձով էին նայում Լևոն II-ի և գերմանական կայսրերի մերձեցմանը: Ալեքսանդր III Անգելոս կայսրը (1195—1203) դիմեց Լևոն II-ին առաջարկելով եկեղեցիների միավորում, իսկ 1196 թ. արքայական թագ ուղարկեց նրան²⁴: Այդ առթիվ Կիրակոս Գանձակեցին հաղորդում է, թե հունական կայսրը, լսելով, որ «Ֆլորանկները» (այսինքն՝ գերմանական կայսրը և Հռոմի պապը) թագ են մատուցել Լևոնին, ինքը ևս թագ ուղարկեց նրան և ասաց՝ «քո գլխին չդնես հռոմեացիների թագը, այլ՝ մերը, որովհետև դու ավելի մոտ ես մեզ, քան Հռոմին»²⁵: Այդ հանգամանքը վկայում է, որ Բյուզանդիան ձգտում էր Կիրիկիան ներգրավել կայսերական քաղաքականության ոլորտը: Սակայն կայսրերի այդ քաղաքականությունը, որը խոչընդոտում էր հայկական պետականության վերածննդին, ձախողման ենթարկվեց:

Կիրիկիայի հայկական պետության պատմության երկրորդ շրջանին անցնելուց առաջ հարկավոր է կանգ առնել նաև նրա ներքին քաղաքականության հարցի վրա:

Հայկական պետությունն իր ամբողջ գոյության ընթացքում մեծ իշխանության, թե թագավորության ձևով, իրենից ներկայացնում էր որպես տիրապետող ֆեոդալ դասակարգի ապարատ և, ամեն մի այլ ֆեոդալական պետության նման, կենսագործում էր գյուղացիության և բոլոր աշխատավորների դիմադրությունը ճնշելու ֆունկցիան: Այդ պետությունը հասարակությունը կառավարում էր ելնելով աշխարհիկ և հոգևոր ֆեոդալների և վաճառականների շահերից: Նրա արտաքին քաղաքականությունը որոշվում էր հասարակության հենց այդ խավերի շահերով, արտացոլելով, որպես կանոն, վերջինների ներքին քաղաքականությունը:

Ռուբինյանների մեծ իշխանությունը, մատնանշված հիմ-

²⁴ Սմբատ Սպարապետ, Պատմություն, Մոսկվա, 1356, էջ 106: Մ. Օրմանյան, § 106:

²⁵ Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն հայոց, աշխատասիրությամբ Կ. Մ. Օհանջանյանի, Երևան, 1961, էջ 158:

²² Տե՛ս Մ. Օրմանյան, նշված աշխատ. §§ 983, 1003, 1076:

²³ Տե՛ս Գ. Գ. Микаелян, նշված, աշխատ., էջ 137:

նական ֆունկցիայի կատարման հետ միասին, կենսագործում էր նաև մի շարք այլ միջոցառումներ, որոնք նպատակ ունեին կենտրոնացնել երկրի կառավարումը և բարձրացնել նրա էկոնոմիկայի մակարդակը:

Երկրի կառավարումը կենտրոնացնելու համար Ռուբինյանները գրեթե հարյուր տարի շարունակ պայքարում էին կենտրոնախույս ուժերի դեմ: Երկրի առանձին մասերը իրենց տիրույթների կազմի մեջ մտցնելով, նրանք ոչ միայն երկիրն ազատում էին սելջուկների և բյուզանդացիների տիրապետությունից, այլև միաժամանակ Բյուզանդիայի վասալ հայ իշխաններին ստիպում էին ենթարկվել կենտրոնական հայկական կառավարությանը: Այդ տեսակետից առաջադիմական նշանակություն ունեին այն պատերազմները, որ Ռուբինյանները մղում էին Օշինյանների և Նաթանայելյանների դեմ: Օշինյանների տիրույթները գտնվում էին Տարսոն քաղաքի շրջանում, այնտեղ, ուր բյուզանդացիները մնացին երկար, մինչև 1182 թվականը, իսկ Նաթանայելյանների տիրույթները՝ Բարձրաբերդի շրջանում: Այդ շրջանները ևս ազատագրելով բյուզանդացիների տիրապետությունից, Ռուբինյանները աստիճանաբար հնազանդեցրին նրանց հայ վասալներին: XII դարի երկրորդ կեսին նշված իշխանությունները հարկադրված էին ճանաչել Ռուբինյանների սյուլզերենությունը իրենց նկատմամբ, իսկ դարի վերջում Օշինյանները նրանց հետ նույնիսկ ազգակցական կապեր հաստատեցին և այնուհետև սկսեցին կարևոր պաշտոններ գրավել պետության կենտրոնական ապարատում:

Ռուբինյանների պետության առաջ կանգնած մյուս կարևորագույն խնդիրը, ինչպես մատնանշված է վերը, երկրի էկոնոմիկայի բարձրացումն էր: Այդ կապակցությամբ հարկավոր է առաջին հերթին մատնանշել պետության կողմից կամ նրա հսկողությամբ կատարվող քաղաքաշինությունը: Ռուբինյանները վերաշինում էին իրենց գրաված քաղաքներն ու ամրոցները: Սկզբում գահանիստ քաղաքներ էին Բարձրաբերդը, Կոռմոզոլը, Կոպիտառը և Վահկան, որոնք ավելի շուտ ամրոցներ էին, քան բառիս բուն իմաստով քաղաքներ: Ռուբինյանները մշտապես իրենց գահի համար ավելի խոշոր և

հարմար կենտրոն էին որոնում: Տարբեր ժամանակներում այդպիսի կենտրոններ են եղել Անազարբան, Մսիսը (Մամեստիան) և Տարսոնը: Բայց Մլեհի օրոք մայրաքաղաքը Վահկա ամրոցից փոխադրվեց Միս քաղաքը, որը վերակառուցվեց և դարձավ երկրի կարևորագույն քաղաքական, տնտեսական և կուլտուրական կենտրոնը:

Մեծ նշանակություն տալով ներքին և արտաքին առևտրին, Ռուբինյանները հատուկ հոգատարություն էին ցուցաբերում ճանապարհների, կամուրջների և շուկաների շինարարության վրա, օժանդակում էին արհեստի զարգացմանը: Դրամաշրջանառությունը կարգավորելու համար Մլեհը իր դաշնակից Հալեպի էմիր Նուր-էդդինի հետ միասին դրամ հատեց: Մեծ օգուտ ստանալով տարանցիկ և արտաքին առևտրից, Ռուբինյանները հետաքրքրություն էին դրսևորում գետային և ծովային հարմար նավահանգիստներ ստեղծելու ուղղությամբ, զարկ էին տալիս ծովագնացությանը: Հայկական պետության գործունեությունը մատնանշված ոլորտներում առանձնահատուկ թափ ստացավ նրա գոյության երկրորդ ժամանակաշրջանում:

Ավարտելով հայկական պետության գոյության առաջին ժամանակաշրջանում նրա արտաքին և ներքին քաղաքականության համառոտ ուրվագիծը, հարկավոր է նշել, որ միջին և հաջորդ դարերի ժամանակագիրները համեմատաբար աղքատիկ տեղեկություններ են տալիս այդ ժամանակաշրջանի իրադարձությունների և անձնավորությունների մասին: Նրանք ավելի մանրամասնորեն են լուսաբանում Կիլիկյան Հայաստանի երկրորդ ժամանակաշրջանը, սկսած Լևոն II-ի կառավարումից:

§ 2. ԿԻԼԻԿԻԱՅԻ ՀԱՅՅԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՐՏԱՔԻՆ
ԵՎ ՆԵՐՔԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ 1198—1375 թթ.

Կիլիկիայի պետությունը առավել բարձր ծաղկման հասավ Լևոն II-ի, Հեթում I-ի և Լևոն III-ի օրոք:

Լևոն II-ը սկսեց երկիրը կառավարել դեռևս 1185 թվա-

ժանից, երբ նրա եղբայր Ռուբեն II-ը գերի ընկավ: Ռուբեն II-ի մահից հետո, 1187 թ. Լևոնը de jure ժառանգեց գահը. 1198 թվականից նա ընդունեց արքայական տիտղոս:

Լևոն II-ի կառավարումը (1187—1219) զուգահեռաց երրորդ Ֆրիդրիխ I Շիկամորունի առաջնորդությամբ ձեռնարկված խաչակրաց արշավանքին: Նրա ժամանակակիցն էր այդ դարաշրջանի մյուս խոշոր դեմքը՝ Սալահզեդդինը:

Նշված ժամանակաշրջանում Կիլիկիայի հյուսիսում և հյուսիս-արևմուտքում՝ Փոքր Ասիայում, գոյություն ունեին լատինական կայսրություններ (Նիկիական՝ 1204—1260 թթ., Տրապիզոնական՝ 1204—1262 թթ., 1204—1228 թթ. լատինյանները նույնիսկ գրավել էին բյուզանդական կայսերական գահը) և Իկոնիայի (կամ Ռումի) սուլթանությունը՝ 1075—1307 թթ., որի սահմաններում 1229—1299 թվականներին առաջացավ Օսմանյան սուլթանությունը՝ ապագա Օսմանյան կայսրության սաղմը:

Կիլիկիայից դեպի արևելք առաջացել էին հետևյալ պետությունները. ա) լատինական պետություններ՝ Երուսաղեմի թագավորությունը 1099—1237 թվականներ. Անտիոքի իշխանապետությունը 1098—1288 թթ. (նրա կազմի մեջ 1200 թվականից մտնում էր Տրիպոլիի իշխանապետությունը, որ առաջացել էր 1109 թ.). 1289 թ. մոնղոլները զավթեցին այդ իշխանապետությունը, իսկ 1291 թ. լատինյանները դուրս մղվեցին նաև Պաղեստինից. բ) մուսուլմանական պետություններ՝ Հալեպի և Դամասկոսի էմիրությունները 1085—1260 թթ. գ) Մոնղոլների արևմտյան իլխանությունը, որ առաջացել էր մոտավորապես XIII դ. կեսերին, Զինգիդ-խանի թոռ Հուլաուխանի (1249—1265) թագավորումից սկսած և գոյություն ունեցավ գրեթե մինչև XIV դարի կեսերը, երբ սկսվեց նրա անկումը, հատկապես Լենկթեմուրի արշավանքներից հետո:

Կիլիկիայից դեպի հարավ, Կիպրոս կղզում, 1186 թվականին ծագում է Լուսինյանների լատինական իշխանությունը, որը գոյություն ունեցավ 1192—1489 թվականներին՝ թագավորության ձևով. 1489 թ. այն դառնում է վենետիկյան հանրապետության տիրույթ, իսկ 1571 թվականին ընկնում է թուր-

քերի ձեռքը: Հայկական պետության մյուս հարավային հարե-վանը Եգիպտական սուլթանությունն էր:

Իր կառավարման առաջին իսկ օրերից Լևոն II-ը բախվեց իկոնիայի, Դամասկոսի և Հալեպի սուլթանների հետ: Որպեսզի հետագայում հանկարծակիի չգա, նա մի շարք ամրոցներ կառուցեց երկրի սահմանամերձ շրջաններում, որտեղ մշտապես կայազորներ էին պահվում: Կիլիկիան այդ ժամանակներում տնտեսապես և քաղաքականապես ամենաուժեղ պետություններից մեկն էր Մերձավոր Արևելքում, առևտրական կապեր ուներ իտալական քաղաքների և Արևելքի երկրների հետ, զարգացած էին նրա հողագործությունը, արհեստը, նավագնացությունը: Այդ պատճառով էլ խաչակիրները նպատակահարմար էին գտնում բարեկամական հարաբերություններ պահպանել Կիլիկիայի հետ: Երրորդ խաչակրաց արշավանքի առաջնորդ Ֆրիդրիխ I Շիկամորունը (1152—1190), որոշելով Կիլիկիայի մեծ իշխանությունը թագավորություն դարձնել Հռոմեական սրբազան կայսրության կազմում, Լևոն II-ին առաջարկեց դաշինք և արքայական գահ: Ֆրիդրիխի մահից հետո պապը համաձայնվեց թագ ուղարկել Լևոն II-ին, ընդամին՝ որոշ պայմաններ դնելով միավորման վերաբերյալ: Լեվոն II-ը հայ հոգևորականությանը համոզեց «երեսանց» ընդունել այդ պայմանները²⁶: 1196 թ. նա թագավոր ճանաչվեց բյուզանդական կայսր Ալեքսեյ III-ի կողմից, որը նրան թագ ուղարկեց: Երկու տարի անց թագ ուղարկեց նաև Հենրիխ I-ը: 1198 թ. հունվարին Լևոն II-ը Տարսոն քաղաքում հանդիսավորապես թագադրվեց որպես Հայաստանի թագավոր: Սկզբում Լևոն II-ը իրեն կոչում էր «թագավոր հայոց աստծու և հռոմեական կայսեր ողորմածությամբ» (Dei et Romani imperii gratia, rex Armeniae) և պապի «ծառա» (servus), բայց շուտով, հենց որ բոլոր դրացիները ճանաչեցին նրան, սկսեց իրեն անվանել Հայաստանի թագավոր միայն «աստծու ողորմածությամբ» (Dei gratia rex): Լևոն II-ի վասալական կախումը զուտ ձևական նշանակություն ուներ, քանի որ ո՛չ գերմանական կայսրը, ո՛չ էլ պապը չէին կարող Կիլիկիայի գոր-

²⁶ Տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, նշված աշխատ., էջ 157:

ծերի վրա որևէ իրական ազդեցություն ունենալ, դրան ավել-
լացրած նաև այն, որ Լևոնը հարեալների աչքում մեծ հար-
գանքի արժանացավ որպես քաղաքականապես ինքնուրույն
թագավոր:

Ինչպես ճիշտ կերպով նշում է ակադ. Ա. Հովհաննիսյա-
նը²⁷, Լևոն II-ը, ձևականորեն խոստանալով ճանաչել Հռոմի
պապի իշխանությունը և մի շարք արտոնություններ տալով
խաչակիրներին, աշխատում էր Կիլիկիան պաշտպանել ինչ-
պես իսլամական Արևելքից, այնպես էլ քրիստոնյա Բյուզան-
դիայից, ամրապնդել հայկական պետականությունն ու եկե-
ղեցին:

Լևոն II-ի սենեուն միտքը այն էր, որ հայկական պետու-
թյունը պետք է եվրոպական որևէ տերության հովանու տակ
գտնվի, իրեն ապահովի նրա իրական աջակցությամբ: Եվ քա-
նի որ ամբողջ Արևմտյան եվրոպայում տիրակալները կախ-
ման մեջ էին Հռոմի պապերի կամքից, ապա Լևոն II-ը ըն-
դունեց իր նկատմամբ պապի գլխավորությունը, որպեսզի այդ
ճանապարհով օգնություն ստանա գերմանական կայսրերից
և այլ «իշխանություն ունեցողներից»: Նա այդ եզրակացու-
թյան հանգեց՝ համոզված լինելով այն բանում, որ Սրբազան
հռոմեական կայսրությունը ավելի ուժեղ է, քան Կիլիկիայի
նկատմամբ թշնամաբար տրամադրված Բյուզանդական կայ-
սրությունը²⁸:

Հռոմի պապի և գերմանական կայսեր նկատմամբ վասա-
լական ստատուսը իրավորեն արտահայտվում էր նրանում,
որ Լևոն II-ի թագադրության ժամանակ թագահանձնումը կա-
տարվեց պապի և գերմանական կայսեր անունից, ընդ որում,
թագը արքայի գլխին դրեց կարդինալը՝ պապի ներկայացու-
ցիչը: Սակայն դրա հետ միաժամանակ թագավորի օժումը կա-
տարեց ո՛չ թե կարդինալը, այլ Ամենայն հայոց կաթողիկոսը՝
Ապիրատը, և այն էլ ո՛չ թե լատինական ժխակատարությունը,
այլ հայկական եկեղեցու կանոններով: Ընդ սմին, Լևոն II-ը
հռչակվեց «թագավոր ամենայն հայոց»²⁹:

²⁷ Տե՛ս Աշոտ Հովհաննիսյան, նշված աշխատ., էջ 60:

²⁸ Տե՛ս Մ. Օրմանյան, նշված աշխատ., § 1055:

²⁹ Նույն տեղը, §§ 1064—1066:

Այն հանգամանքը, որ պապի գլխավորությունն ընդունելը
թելադրված էր արտաքին-քաղաքական նկատառումներով,
հաստատում են Լևոն II-ի և Ապիրատի կողմից Ինոկենտիոս
III պապին հղված ուղերձներում, որոնցում գրվում էր, թե ի-
րենք «...այստեղ մնացել են հրեշի երախում՝ մեր հակառա-
կորդների և Քրիստոսի խաչի թշնամիների միջավայրում», որ
«այսուհետև առանց ձեր օգնության մենք այլևս դիմանալ չենք
կարող»³⁰:

Սակայն պապությունը մտածում էր ոչ թե հայկական թա-
գավորությանն օգնելու, այլ նրան իրեն ենթարկելու մասին:
XIII դ. սկզբին լատինյանները Անտիոքում հիմնադրեցին
պատրիարքություն, իսկ պապը պահանջեց, որ հայոց կաթո-
ղիկոսը ենթարկվի այդ պատրիարքությանը: Լևոն II-ը, սա-
կայն, կտրականապես մերժեց պապի այդ պահանջը և 1202
թվականին հրապարակած իր հրամանագրով Անտիոքի պատ-
րիարքին արգելեց խառնվել հայկական եկեղեցու գործերին:
Հնարավոր է, որ հենց այդ ժամանակ էլ հորինվել է «Դաշանց
թուղթը», որի բովանդակությունը շարադրվել է վերևում: Այդ
«Միավորման ակտով» հայոց եկեղեցին ընդգծում էր իր ինք-
նուրույնությունն ու իրավահավասարությունը քրիստոնեա-
կան եկեղեցիների սիստեմում³¹:

Անցնելով հայկական պետության ներքին կյանքի հարցե-
րին, նշենք, որ Լևոն II-ի օրոք Կիլիկիան զբաղեցնում էր մի
տերիտորիա, որի սահմաններն էին արևելքում՝ Եփրատը,
հյուսիսում՝ Տավրոսը, արևմուտքում՝ Իսավրիան և Լիկաո-
նիան: Գլխավոր նավահանգիստներն ու նավակայաններն էին
Մերսինը, Այսաը և Տարսոնը: Այդ քաղաքներում օտարերկրա-
ցի վաճառականներն ունեին իրենց ֆակտորիաներն ու «գա-
ղութները»:

Լևոն II-ը բազմաթիվ առևտրական պայմանագրեր էր կրն-
քում իտալական և այլ քաղաքների հետ. նա սկսեց հայկա-
կան դրամ հատել: Ամրապնդելով պետության սահմանները,
նա վերջ տվեց երկրի կենտրոնախույս ուժերին, նրանց են-

³⁰ Տե՛ս Մ. Օրմանյան, նշված աշխատ. § 1066:

³¹ Նույն տեղը, § 1070:

Թարկեց իր իշխանությանը և դարձավ ֆեոդալական միապետ՝ Պաղեստինի և Անտիոքի միապետների նմանությամբ։ Գերագույն իշխանությունը գտնվում էր Թագավորի ձեռքին, իսկ վասալ-ֆեոդալները, որպես ծառայող-պաշտոնյաներ, ենթարկվում էին նրան և պարտավոր էին անաջին իսկ կանչին ներկայանալ արքունիք (Haute cour)։

Ռուբինյանները, հատկապես Լևոն II-ի և նրա հաջորդների օրոք, իրենց բյուջեն լրացնում էին, գլխավորապես, անդրծովյան առևտրից ստացվող մաքսերի հաշվին։ Ինչպես արդեն նշել ենք, նրանք առևտուր էին անում դրացի շատ պետությունների հետ, ընդ որում, Կիլիկիայում առանձնահատուկ ազդեցություն էր աչքի էին ընկնում իտալացիները, որոնք մյուս օտարերկրացիների հանդեպ ունեին արտոնություններ ու առավելություններ։ Այսպես, Լևոն II-ը 1201 թ. հրամանագրով սահմանեց, որ Ջենովայի և Վենետիկի հպատակները՝

1) իրավունք ունեն ազատորեն տեղաշարժվելու և բնակություն հաստատելու Կիլիկիայում, առանց մաքսերի և որևէ դժվարությունների ապրանքներ ներմուծելու և արտահանելու (ազատորեն տեղաշարժվելու իրավունքը սահմանափակվում էր միայն չորս խոշորագույն բարոնների հայրենակալվածքներում)։

2) ազատվում են ո՛չ դրամահատման նպատակով ներմուծվող ոսկու կամ արծաթի նկատմամբ սահմանված մաքսերից։

3) ապահովվում են գույքի հատուցմամբ նավաբեկության դեպքում, եթե նույնիսկ այդ գույքը օտար նավերում է եղել։

4) հատուցում են ստանում վնասից առաջացած կորուստների համար, եթե այն տեղի է ունեցել Կիլիկիայի պետության կամ նրա դաշնակիցների տերիտորիայում։

5) օգտվում են իրենց կտակների վավերականությունն ընդունելի համարելու, իսկ առանց կտակի մահվան դեպքում՝ գույքը Կիլիկիայում գտնվող ազգականներին հանձնելու իրավունքով։

6) իրավունք ունեն դատվելու իրենց դատավորների կողմից, իսկ այդպիսիք չլինելու դեպքում՝ մայրաքաղաքի արքեպիսկոպոսի առջև։

7) հանցագործության մեջ մեղադրվելու դեպքում գործերի

քննարկումը պետք է իրականացներ Թագավորական դատարանը։

Մամեստիա քաղաքում վենետիկցիների համար տեղ էր առանձնացվում եկեղեցիներ, հյուրանոցներ և բնակարաններ կառուցելու համար. նրանց քահանան ռոճիկ էր ստանում Կիլիկիայի պետությունից։ Ջենովացիները նույն իրավունքներից էին օգտվում Տարսոսում և Սիսում։ 1215 թ. նոր շնորհագրով վենետիկցիները Տարսոսում ստացան մի ամբողջ Թաղամաս, որտեղ նրանք իրավունք ունեին կառուցելու իրենց եկեղեցին, բաղնիքը, հացի փուռը, աճեցնելու այգիներ և այլն։

Վենետիկցիների և Ջենովացիների համար այդ արտակարգ արտոնությունները սահմանելով, Լևոն II-ը նրանց վրա միայն մի «պարտականություն» էր դնում՝ ամենուրեք գովաբանել հայոց Թագավորին և պաշտպանել նրա շահերն ու հայ վաճառականների շահերը։

Լևոն II-ի օրոք որոշվեցին հայկական պետության ներքին քաղաքականության հիմնական ուղղությունները օտարերկրյա ասպետական միաբանությունների վերաբերմամբ։ Դրա հետ միասին հիմնականում որոշվեց նաև պետության մեջ հայոց եկեղեցու և նրա ղեկավարի գրաված տեղի հարցը։ Կատաղի պայքարի հետևանքով ասպետական միաբանությունները զրկվեցին նրանց տրամադրված արտոնություններից, իսկ հայկական եկեղեցին պետության վերահսկողության տակ դրվեց։

Ասպետությունը ծագել էր Ֆրանսիայում, որտեղ այն առաջին անգամ ձևավորվեց XI դ. վերջում³²։ Ֆրանկական ռազմաշունչ միաբանությունները, որոնց Մարքսն անվանում էր «քրիստոնեական ենիչերիներ», ստեղծվում էին Ղոմի պապերի հովանու ներքո։ Կաթոլիկության տարածման բնագավառում նրանք հարվածային ուժն էին։ Ասպետական միաբանություններ հիմնվեցին նաև Կիլիկիայում։ Իրենց ներկայությամբ նրանք հայկական ֆեոդալական միջավայր մտցրին հասարակական և ռազմական կազմակերպություն՝ նախկիններում անծանոթ, ինստիտուտներ։

³² См. у Архив Маркса и Энгельса, т. X, М., 1948, էջ 301։

Հետագոտողները մատնանշում են³³, որ Մերձավոր Արևելքում խաչակիրների միաբանություններ հայտնվեցին առաջին խաչակրաց արշավանքի ժամանակաշրջանում: Այդ միաբանությունների կենտրոններն էին Երուսաղեմը և Կիպրոսը՝ նրանք ամրոցներ ու հողային տիրույթներ ունեին նաև Տրիպոլիում, Անտիոքում և Կիլիկիայում:

Կիլիկիայում խաչակիրներն ունեին երեք միաբանություն. հիվանդախնամների կամ հյուրընկալների (իտանականներ), տաճարականների և տևտոնականների: Հիվանդախնամները Կիլիկիայում հողային տիրույթների տերեր դարձան 1149 թվականից սկսած: 1163 թվականին նրանք ստացան նոր շնորհում՝ ամրոց Մամեստիա քաղաքի շրջանում, իսկ Լևոն II-ի օրոք՝ երկու ամրոց Սելևկիայում: Բացի շնորհումներից, հիվանդախնամների միաբանությունը իր տնօրինության տակ ուներ նաև զնված հողեր: Այդ միաբանությունը Կիլիկիայում մնաց մինչև 1375 թվականը: Տամալիեիները (տաճարականների միաբանությունը) սկսած XII դ. կեսերից շնորհումներ էին ստանում: XIV դ. սկզբին այդ միաբանության տիրույթները բռնազրավվեցին հօգուտ պետության: Կիլիկիայում տևտոնական միաբանությունը ևս երկրի տնտեսական ու ստրատեգիական կարևոր շրջաններում ամրոցներ ու հողեր ուներ: Լևոն II-ի, Հեթում I-ի և մյուս թագավորների օրոք այդ միաբանությունը օգտվում էր նաև առևտրական արտոնություններով: Հիշյալ միաբանությունը Կիլիկիայում երկար չմնաց:

Այդ երեք միաբանությունները Կիլիկիայում արտերկրայնություն իրավունքից չէին օգտվում: Նրանք օգտվում էին իմունիտետից, որպես Ռուբինյանների վասալներ, բայց դրա հետ միասին նրանց վասալությունը հատուկ բնույթ էր կրում: Բանն այն է, որ նրանք երկակի ենթակայության տակ էին: Ստեղծված լինելով Հռոմի պապերի համաձայնությամբ ու օրհնությամբ, այդ միաբանությունները, որպես հոգևոր կազմակերպություններ, ենթարկվում էին իրենց գլխավոր սյուզերենին՝ Հռոմի պապին: Վերջինի համաձայնությամբ էլ

հենց նրանք ընտրել էին իրենց անմիջական աշխարհիկ սյուզերենին: Սակայն հաճախ, ի խախտումն այդ կանոնի, հակառակ պապի կամքի, նրանք փոխում էին իրենց անմիջական սենյորներին և ծառայում նրան, ով ավելի էր վճարում: Յուրաքանչյուր միաբանության գլխավորում էր կոմանդորը: Մեծ մագիստրոսի միջոցով, որը գտնվում էր Երուսաղեմում, այնուհետև Կիպրոս կղզում, կոմանդորները ենթարկվում էին պապին, բայց նրանցից յուրաքանչյուրը, իր հերթին, պետք է վասալական ծառայություն կրեր այն երկրների իշխանների ու թագավորների մոտ, որտեղ գտնվում էր տվյալ միաբանությունը:

Կիլիկիայի իշխանների ու թագավորների կողմից այդ միաբանություններին տրված շնորհագրերը, որոնք մեզ են հասել, ցույց են տալիս, որ շնորհումները կրում էին բենեֆիցիանների (պարգևական կալվածքների) բնույթ: Այդ միաբանությունների վասալային ծառայությունը հանգում էր նրան, որ նրանք պարտավոր էին ռազմական օգնություն ցույց տալ հայկական պետությանը: Եթե միաբանությունները հրաժարվում էին հավատարմորեն ծառայելուց, նրանց ամրոցներն ու հողերը ետ էին վերցվում: Վերը մատնանշված շնորհումները ժամանակավոր և պայմանական բնույթ ունեին: Այդ հանգամանքը պարզորոշ երևում է նրանից, որ յուրաքանչյուր շնորհագիր պետք է անպայման հաստատվեր նվիրատուի ժառանգորդի կողմից, երբ վերջինս իշխանության գլուխ էր անցնում: Սենյորները (հայ թագավորները), իրենց հերթին, պարտավոր էին միաբանության (վասալի) տիրույթի անձեռնմխելիությունը պահպանել այնքան ժամանակ, քանի դեռ նա բարեխղճորեն կրում էր իր ծառայությունը: Հայկական պետության պրակտիկայում քիչ չեն հղել դեպքեր, երբ միաբանությունների անհավատարմության և ուխտադրժության պատճառով բռնազրավվել են նրանց տիրույթները: Օրինակ, տաճարականների Գաստոն ամրոցը և այլ տիրույթներ բռնազրավման ենթարկվեցին իրենց սյուզերենին՝ հայկական թագավորի նկատմամբ նրանց ոչ լոյալ (անհավատարիմ) վերաբերմունքի համար: Կոստանդին Պալլը հիվանդախնամներից զենքի ուժով խլեց Սելևկիայի նրանց ամրոցը այն բանի համար, որ նրանք հը-

³³ Տե՛ս Ս. Վ. Բուռնազյան, խաչակիր միաբանությունների և Կիլիկիայի Հայաստանի քաղաքական ու տնտեսական առնչությունների պատմությունից, տե՛ս «Պատմա-բանասիրական հանդես», № 3, 1963, էջ 175—184:

րաժարվեցին ենթարկվել հայկական թագավորին և նրան հանձնել Զաբել թագուհուն (Լեոն II-ի դստերը), որը փախել էր նրանց մոտ: Թագավոր Օշինը 1317 թ. զենքի ուժով խլեց նրանց տիրույթները այն բանի համար, որ նրանք հրաժարվել էին ռազմական օգնություն ցույց տալ Կիլիկիային: Նույն թագավորը հօգուտ պետգանձարանի բռնագրավեց տաճարականների տիրույթները:

Վերը նշվեց, որ Տևտոնական միաբանությունը Կիլիկիայում երկար չմնաց: Տևտոնյանները, որպես կանոն, հայկական գահին տված հավատարմության երդումը չէին պահպանում: Այդ պատճառով էլ նրանց տիրույթները բազմիցս բռնագրավվում էին: Իրենք տևտոնյանները, իրենց «առաքելությունն» ավարտելով, վաղ հեռացան Մերձավոր Արևելքից, որպեսզի իրենց գործունեությունը ծավալեն արևելյան Եվրոպայում:

Վերջապես, մատնանշեք այդ միաբանությունների՝ Կիլիկիայում ունեցած տիրույթների ևս մի առանձնահատկություն: Այստեղ նրանք չէին հարկադրվում այլ պետական հարկերով, ինչպես այդ կատարվում էր մյուս վասալների նկատմամբ: Միաբանական հողատիրությունը նոր երևույթ էր հայկական ֆեոդալական հասարակությունում, ընդ որում այն շարժատավորվեց հայ ֆեոդալների կենցաղում, թեև վերջիններս ընդօրինակեցին ասպետ ձեռնադրելու ինստիտուտը:

Կիլիկիայի հայկական պետությունը XIII դ. վերջին և XIV դ. սկզբին ստիպված էր հրաժարվել մատնանշված միաբանությունների «օգնությունից», քանի որ վերջիններս, հայերի միջից իրենց համախոհներ հավաքագրելով, գծություններ էին հրահրում նրանց միջավայրում:

Այժմ անցնենք այն հարցին, թե ինչպիսի փոխհարաբերություններ գոյություն ունեին մի կողմից հայ մեծ իշխանների և հայկական թագավորների և, մյուս կողմից՝ Ամենայն հայոց կաթողիկոսների միջև:

Այս հարցադրման կապակցությամբ հարկավոր է համառոտակի կանգ առնել այն հանգամանքի վրա, թե Հայաստանի արտաքին-քաղաքական հարաբերություններում ինչ դեր են խաղացել հայոց կաթողիկոսները: Ընդ սմին, հենց սկզբից նշենք, որ այդ դերը փոփոխվում էր, նայած երկրի մի-

ջազգային իրավիճակին: Եթե Հայաստանը կառավարում էին օտարերկրացիները, ապա նախաբեմ էր ելնում հայ բարձր հոգևորականությունը՝ հանձին կաթողիկոսի, որը երկիրը ներկայացնում էր օտարերկրյա կառավարողների առաջ: Իսկ այն ժամանակաշրջաններում, երբ Հայաստանն ուներ իր պետականությունը, եկեղեցական իշխանություններն այդ տեսակետից ետին պլան էին քաշվում:

Երբ Բյուզանդիան XI դ. կեսերին վերացրեց Բագրատունիների թագավորությունը, նա միաժամանակ փորձ կատարեց վերջ տալու նաև կաթողիկոսների իշխանությանը, լավ հասկանալով, որ սեփական պետականությունը կորցրած հայերը իրենց հույսը դնում էին եկեղեցական միասնության վրա՝ հանձին Ամենայն հայոց կաթողիկոսի, որը պետք է հանդես գար քայքայված և Մերձավոր Արևելքով մեկ ցաքուցրիվ արված հայ ֆեոդալների անունից: Այդ նպատակով սկզբում կաթողիկոսի աթոռանիստը Հայաստանից փոխադրվեց Սեբաստիա, իսկ այնուհետև Կոստանդին II Դուկասը 1059 թ. կաթողիկոս խաչիկ II Անեցուն ստիպեց ժամանել Կոստանդնուպոլիս, որտեղ նրան կատանքների ենթարկեցին, քննության ինկվիզիցիոն մեթոդներ գործադրելով³⁴: Իսկ խաչիկ II-ի մահից հետո կայսրը նոր կաթողիկոս ընտրելու համար ընտրություններ չնշանակեց: Սակայն, հայերը, հակառակ կայսեր կամքի, 1066 թվականին հայոց եկեղեցու նոր զրուխ ընտրեցին³⁵ Գրիգոր II Վկայասերին, Գրիգոր Մագիստրոսի որդուն, որը կաթողիկոսական աթոռն զբաղեցրեց մինչև 1105 թ. և առաջինն էր Պահլավունի իշխանական տոհմից սերած կաթողիկոսների շարքում: Կաթողիկոսի աթոռն այժմ ապաստանում էր Բագրատունիների մոտ, Անտիտավրոսի լեռներում, Մամիդավում՝ Կեսարիայից դեպի արևելք: Հենց այդ ժամանակ էլ սելջուկների թույլտվությամբ վերականգնվեց Անի քաղաքը և արևելյան հայերն իրենց համար ընտրեցին նոր կաթողիկոս, որը դիտվում էր որպես Ամենայն հայոց կաթողիկոսի տեղապահ: Այդ հանգամանքը նախադեպ հանդիսացավ մի քանի

³⁴ Տե՛ս Մ. Օրմանյան, նշված աշխատ., § 893:

³⁵ Նույն տեղը, §§ 902—903:

կաթողիկոսություններ հիմնադրելու համար: Օտարերկրյա հափշտակիչները, յուրաքանչյուրն իր տիրապետությունների շրջանում, նշանակելով կաթողիկոս, ջանում էին նրանց հակադրել միմյանց, սասանել հայկական եկեղեցու միասնությունը, այն օգտագործել սեփական նպատակների համար: XI դ. երկրորդ կեսին փրկված հայ իշխաններն ու թագավորները, իրենց հերթին, ցանկանում էին իրենց կողմը գրավել կաթողիկոսին, կամ կաթողիկոս ունենալ սեփական տիրույթների սահմաններում: Երբ Ամենայն հայոց կաթողիկոսը հրաժարվում էր այս կամ այն իշխանի հրավերով նրա մոտ տեղափոխվել, վերջինը, եթե նա բավականաչափ ուժեր ուներ, նոր կաթողիկոսական աթոռ էր ստեղծում իր մոտ: Այդպես վաղվեց, օրինակ, Ֆիլարետ վարաժնունին, իր տիրույթներում, Գոնի բնակավայրում, Մարաշից ոչ հեռու նոր կաթողիկոսություն հիմնադրելով, երբ Ամենայն հայոց կաթողիկոսը հրաժարվեց Ծամնդավից տեղափոխվել նրա մոտ³⁶: Այդ հանգամանքները հանգեցրին այն բանին, որ միաժամանակ մի քանի կաթողիկոսություններ գոյություն ունեին Հոնիում, Տարսոսում, Եգիպտոսում, Անիում, Աղթամարում և այլն³⁷:

Կայսրերի, սուլթանների ու էմիրների, մասամբ էլ հայ աշխարհիկ ֆեոդալների կամքով մի քանի կաթողիկոսների ընտրությունը, հասկանալի է, խարխուլում էր հայկական եկեղեցու համախմբվածությունն ու մենիշխանությունը:

Կիլիկիայում ինքնուրույն հայկական պետության կազմավորման հետ մեկտեղ բարենպաստ պայմաններ ստեղծվեցին եկեղեցու միասնությունը վերականգնելու համար: Բայց դրա հետ միասին աշխարհիկ իշխանությունը տենդենց էր դրսևորում՝ գերագույն հոգևորականությունն իրեն ենթարկելու: Այդ կապակցությամբ աշխարհիկ և հոգևոր իշխանությունների հարաբերությունները հաճախ էին սուր պայքարի բնույթ ընդունում: Ռուբինյանների պետությունը ավելի էր կենտրոնացած, քան Բագրատունիներին: Ուստի, հասկանալի է Ռուբինյանների ձգտումը՝ եկեղեցին ավելի մեծ շափով իրենց են-

թարկելու, քան այդ արել էին Բագրատունիները: Հասկանալի է նաև Ամենայն հայոց կաթողիկոսի աթոռանիստը Կիլիկիայում, համենայն դեպս, նրան մոտիկ շրջան տեղափոխելու Ռուբինյանների ցանկությունը: Այդ տենդենցը առանձնապես ուժեղացավ Ռուբինյանների իշխանությունը թագավորության փոխարկելու ժամանակներից սկսած: Իսկ XII դարում, երբ Ռուբինյանները դեռևս պայքարում էին ամբողջ Կիլիկիային տիրելու համար և նրանց հարկ էր լինում իրենց մայրաքաղաքը տեղից տեղ փոխադրել, ծայրագույն պատրիարքի աթոռանիստը նույնպես մշտական գտնվելու վայր չունեին: 1116—1149 թթ. նա գտնվում էր Ծովքում: 1149 թ. Գրիգոր III Պահլավունի կաթողիկոսը իր աթոռանիստը փոխադրեց Հոմվկլայ (Հոմմական կլայ, այսինքն՝ հունական ամրոց): Հիշյալ ամրոցը, որ առաջ պատկանում էր հայ իշխաններին, գրավվեց խաչակիրների կողմից, որոնք 1150 թվականին այն վաճառեցին հայոց կաթողիկոսին: Այսպիսով, կաթողիկոսը դարձավ ֆեոդալական սենյոր, հիշյալ ամրոցի և նրա շրջակայքի տերը: Ամրոցը պահպանելու համար զինված պահակությունից բացի՝ կաթողիկոսը նաև զորք էր պահում իր տիրույթները պաշտպանելու և հպատակներին իրեն ենթարկելու համար:

Հոմվկլայի ընտրությունը, որպես կաթողիկոսական աթոռի կացավայր, հաջող էր: Հոմվկլայը գտնվում էր Եփրատ գետի միջին հոսանքի շրջանում (Մարաշից դեպի հարավ-արևելք և Եդեսիայից դեպի արևմուտք): Նա Կիլիկիային և Միջագետքին՝ մոտ տարածության վրա էր, Հայաստանին ավելի մոտ: Ամրոցի գտնվելու վայրը շրջապատված էր սելջուկների և լատինյանների տիրույթներով: Կաթողիկոս-սենյորը de jure չէր ենթարկվում ո՛չ մեկին, ո՛չ էլ մյուսին: Նա նրանց նկատմամբ իրեն պահում էր որպես ինքնուրույն և խաղաղ հարևան, նրանց տարեկան տուրք չէր տալիս, բայց ժամանակ առ ժամանակ նրանց մատուցում էր խորհրդանշանակ ընծա ի նրան իր լույսլույթյան³⁸: Այդ շրջանի լատինական իշխանությունների թուլացման և Հալեպի էմիրության ուժեղացման համեմատ հայոց կաթողիկոսները, որպես հոգատեր-վասալ-

³⁶ Տե՛ս Մ. Օրմանյան, նշված աշխատ., § 893:

³⁷ Նույն տեղը, §§ 902—903:

³⁸ Տե՛ս Մ. Օրմանյան, նշված աշխատ., §§ 944—945:

ներ, անվանապես ենթարկվում էին էմիրի գերագույն իշխանությանը, բայց որպես հայոց եկեղեցու գլուխներ, ինքնուրույն էին:

Հռոմկլայը մոտ հարյուր հիսուն տարի շարունակ մնաց որպես կաթողիկոսների աթոռանիստ³⁹: Նա հայերի հոգևոր կենտրոններից մեկն էր և Սանահինի հետ միասին (Արևելյան Հայաստան), կարևորագույն դեր էր կատարում գրականության ու գիտության զարգացման գործում:

Սկզբում Ռուբինյանների և կաթողիկոսների հարաբերությունների մեջ բնորոշ էր նրանց համագործակցությունը, ընդ որում առաջինները դեռ չէին խառնվում զուտ եկեղեցական գործերին: Սակայն բուն Կիլիկիայում Ռուբինյանները թեմական եպիսկոպոսներից պահանջում էին անվերապահորեն իրենց ենթարկվել: Կիլիկիայում հոգևորականությունը զգալի ուժ էր ներկայացնում. բավական է ասել, որ այնտեղ կային 18 եպիսկոպոսական թեմ և 59 վանք⁴⁰: Ռուբինյանները, իրենց իշխանության տակ կենտրոնացնելով կիլիկյան ֆեոդալական տիրույթները, առանց քաշվելու պատժում էին իրենց դիմադրություն ցույց տվող եպիսկոպոսներին:

Սկսած Լևոն II-ից հայկական թագավորները անշեղորեն ձգտում էին իրենց ենթարկել կաթողիկոսներին, պահանջելով նրանց աջակցությունը արտաքին քաղաքականության հարցերում: Արդեն վերջը նշվեց, որ Լևոն II-ը իր վարչապետի՝ արքեպիսկոպոս Ներսես Լամբրոնացու, միջոցով եկեղեցական ժողովին ստիպեց պապի պայմաններն ընդունել թեկուզև «երեսանց»: Կաթողիկոսները հարկադրված էին ավելի հաճախ գրնալ Կիլիկիայի քաղաքամայրը՝ Սիս քաղաքը, արտաքին-քաղաքական բնույթի կարևորագույն հարցեր կենսագործելիս պետության և եկեղեցու գործողությունները թագավորի հետ համաձայնեցնելու համար: Լևոն II-ը սկսեց իր կամքը թելադրել նույնիսկ այնպիսի հարցեր լուծելիս, որոնք մտնում էին եկեղեցու իրավասության մեջ⁴¹: Այսպես, երբ 1193 թ. մահացավ Գրիգոր IV Տղա կաթողիկոսը, նա պաշտպանեց երի-

³⁹ Նույն տեղը, §§ 952, 955:

⁴⁰ Տե՛ս Մխակ Քալաշյան, Սիս-մատյան, Բելրութ, 1949, էջ 11:

⁴¹ Տե՛ս Մ. Օրմանյան, նշված աշխատ., §§ 1029—1042:

տասարդ Գրիգոր V Քարավեժի թեկնածությունը, ընդ տմին հետապնդելով երկակի նպատակ՝ օգտագործել նրան որպես հըլու գործիքի և սիրաշահել բուն Հայաստանի հոգևորականությանը, որն առաջ էր քաշել այդ թեկնածությունը: Արևելյան հայերի նկատմամբ Լևոն II-ի առանձնահատուկ ուշադրությունը կարելի է բացատրել նրանով, որ նա երազում էր հայկական բոլոր հողերը ազատագրել օտարերկրյա տիրապետությունից և դրանք միավորել իր իշխանության ներքո: Հայաստանում և Փոքր Ասիայում ապրող բոլոր հայերին նա համարում էր Կիլիկիայի հայկական թագավորության հպատակներ: Այդ կապակցությամբ նշենք նաև, որ Անտիոքը անպայման Կիլիկիային միացնելու Լևոն II թագավորի ձգտումը չի կարելի համարել հարևան երկրի նկատմամբ ֆեոդալական պետության սովորական զավթողական քաղաքականություն: Այդ քաղաքականությունը այլ՝ հեռու գնացող, մտադրության արդյունք էր: Լևոն II-ը որդեգրել էր իր թոռանը, դստեր որդուն, Անտիոքի գահի թագաժառանգին, Կիլիկիան և Անտիոքը միացնելու, հայկական այնպիսի հզոր պետություն ստեղծելու համար, որն ընդունակ լիներ միավորել օտարերկրացիների կողմից զավթած մյուս հայկական հողերը և կազմել միասնական ու ուժեղ հայկական տերություն Մերձավոր Արևելքում: Բայց նրա երազանքը վիճակված չէր իրականանալ միշտ քաղաքականության պատճառով: Լևոն II-ը, սակայն, մինչև իր կյանքի վերջը պայքարում էր այդ խնդիրն իրականացնելու համար, և նա իզուր չէր իրեն անվանում «Հայաստանի թագավոր» կամ «թագավոր ամենայն հայոց»: Հենց այդ պատճառով էլ նա ցանկանում էր կաթողիկոսական աթոռի վրա այնպիսի կաթողիկոս ունենալ, որն ընդունակ լիներ իրեն աջակցելու այդ միջոցառումների կենսագործման հարցում: Ընդ այդմ նա մտածում էր ստեղծել կենտրոնացած միապետություն, իմունիտետից զրկել ո՛չ միայն աշխարհիկ ֆեոդալներին, այլև եկեղեցուն: Եվ պատահական չէ, որ մինչև Լևոն II-ի գահակալումը Սիսի արքեպիսկոպոս Ներսես Լամբրոնացին նրան հղած իր ուղերձը սկսում էր հետևյալ խոսքերով. «Քրիստոսի կողմից ամրապնդված իշխանին՝ մեր ինքնակալ Լևոնին»: Հիրավի, վերջինը փաստորեն թագավոր էր դեռևս 1190

Թվականից, թեև թագավորական իշխանությունը իրավորեն ձևակերպվեց մի քանի տարի ուշ, այն է՝ 1198 թվականից։ Եվ թեպետ նա բացարձակ միապետ չէր, բայց իրեն համարում էր այնպիսի ուժեղ տիրակալ, որ փափկանկատ չէր նույնիսկ եկեղեցու գլխի նկատմամբ։ Կաթողիկոսներին իրեն ենթարկելու համար նա նույնիսկ կտրուկ միջոցների էր դիմում։ Այդ տեսակետից բնորոշ է Գրիգոր V Քարավեժի հետ տեղի ունեցած դեպքը։ Վերևում ասվեց, որ Լևոն II-ը պաշտպանեց նրա թեկնածությունը։ Սակայն կաթողիկոսը, արտահայտելով հայ հոգևորականության մեծամասնություն կամքը, հավանություն չտվեց թագավորի քաղաքականությանը լատինյանների նկատմամբ, չհասկանալով նրանց և հույների միջև Լևոն II-ի խուսանալիս քաղաքականության իմաստը։ Բացի այդ, նա ցանկանում էր պաշտպանել եկեղեցու ինքնուրույնությունը։ Թագավորի և կաթողիկոսի միջև մղվող պայքարը ողբերգական վախճան ունեցավ։ Լևոն II-ը որոշեց ազատվել Գրիգոր V-ից և հրամայեց եկեղեցական ժողով հրավիրել։ Բայց ժողովը այնպես էլ տեղի չունեցավ։ Թագավորի կարգադրությամբ կաթողիկոսը ձերբակալվեց, Հռոմկլայից փոխադրվեց Սիս և բանտարկվեց Կոպիտառ ամրոցում։ Դա առաջին դեպքն էր, երբ կաթողիկոսին առանց քննության ու եկեղեցական ժողովի որոշման բանտ էին նստեցնում։ Այստեղ կաթողիկոսը մեռավ կամ սպանվեց։ Անտարակույս է միայն այն, որ թագավորն այսպես թե այնպես ազատվեց մի կաթողիկոսից, որին հետագայում անվանեցին «քարավեժ» (ժայռից ցած գլորված) կամ «գահավեժ» (գահընկեց արված)։ Հայտնի է նաև, որ ինչպես նախորդ, այնպես էլ այդ կաթողիկոսին թաղեցին ոչ թե Հռոմկլայում, այլ Դրազարկում (վանք Կիլիկիայում)։ Թագավորի կամքով կաթողիկոս ընտրվեց զառամյալ և հյուսիս-հարավ Գրիգոր VI-ը, որը հետագայում ստացավ «Ապիրատ» (անարդար) մականունը։ Դավանանքի հարցերում այդ կաթողիկոսի և նրան շրջապատող անձանց կողմից լատինյանների հանդեպ ցուցաբերվող զիջողականությունը հասցրեց այն բանին, որ այնուհետև կաթողիկոսությունն սկսեց աստիճանաբար արմատներ գցել հայկական միջավայրում։ Բայց այդ երևույթի հետևանքների մասին դեռ կխոսենք ստորև։ Այստեղ հարկավոր

է ստանձնել միայն նկատել, որ ո՛չ թագավորը, ո՛չ էլ նույնիսկ ներսևա կամբարոնացին, որին մեղադրում էին «լատինասիրության» մեջ, ոչ մի կերպ չէին պատկերացնում և չէին սպասում այդ թողալուության ցավալի հետևանքները, որոնք դրսևորվեցին հետագայում։

Լևոն II-ը շարունակում էր մեթոդիկ կերպով եկեղեցին իրեն ենթարկել բյուզանդական կայսրերի օրինակով։ Ապիրատ կաթողիկոսը հարկադրված էր մնալու Սիսում, որտեղ և նա մեռավ 1203 թ.։ Նրանով էլ հենց կտրվեց Պաշլավունիների տոհմից լեռնաձագ կաթողիկոսների շղթան, մի տոհմ, որից ծագումն առնող յոթ հոգևորական անձինք սկսած 1066 թվականից ժառանգաբար զբաղեցնում էին կաթողիկոսական աթոռը։ Լևոն II-ը կաթողիկոսի պաշտոնի համար առաջադրեց Սիսի եպիսկոպոս, իր մերձավոր Հովհաննես VI Սիսեցուն⁴²։

Քանի որ կաթողիկոսը «խռովարար» դուրս եկավ և մի շարք հարցերում չէր համաձայնվում թագավորի հետ (թագավորը ձերբակալել էր կաթողիկոսի ազգականներին և բռնագրավել նրանց գույքը), ապա Լևոն II-ը, դեռ Հովհաննես VI-ի կենդանության օրոք հենց քաղաքամայրում՝ Սիս քաղաքում, նշանակեց այլ կաթողիկոս՝ Դավիթ III-ին։ Շրջանցելով Ամենայն հայոց կաթողիկոս Հովհաննես VI-ին, թագավորը 1208 թ. Սիս քաղաքում եկեղեցական ժողով հրավիրեց՝ եկեղեցական ծիսակատարության հարցի վերաբերյալ որոշում ընդունելու համար, որի մասին միջնորդել էր Զաքարի ամիր-սպասալարը Հայաստանից։ 1217 թվականին Դավիթ III կաթողիկոսի մահից հետո Լևոն II-ը նոր ընտրություններ չնշանակեց։ Հնարավոր է, որ Հովհաննես VI-ը և թագավորը հաշտվել էին։ Բայց կարևորն այն է, որ կաթողիկոսը 1218 թ. տեղափոխվեց Սիս, իսկ հետագայում դարձավ Լևոն II-ի դքստեր՝ գահի ժառանգորդուհի մանկահասակ Զաքարի խնամակալներից մեկը։ Այսպիսով, թագավորը իր նպատակին հասավ, այսինքն՝ իրեն ենթարկեց Ամենայն հայոց կաթողիկոսին։

Լևոն II-ի հաջորդների օրոք կաթողիկոսները համագոր-

⁴² Տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, նշված աշխատ., էջ 149։

ծակցում էին թագավորների հետ: Արտաքին քաղաքականության մեջ նրանք զբաղվել կարող էին միայն թագավորների հանձնարարությամբ ու համաձայնությամբ: Բացի զուտ եկեղեցական գործերից, նրանց ուղղակի պարտականություն մեջ էր մտնում նաև դպրոցական գործերի, գրականության, արվեստի հետ կապված հարցերի կարգավորումը⁴³:

Հարկավոր է նշել նաև, որ թագավորներին ու կաթողիկոսների միջև հետագայում էլ էին տարաձայնություններ լինում, սակայն, բոլոր դեպքերում թագավորներին հաջողվում էր անցկացնել իրենց համար ձեռնադրված քաղաքականություն, իսկ անհնազանդ կաթողիկոսները հեռացվում էին իրենց պաշտոններից: Թեև XIII դարի ընթացքում կաթողիկոսարանը իրավորեն գտնվում էր Հռոմկլայում, սակայն կաթողիկոսների փաստական նստավայրը Սիս քաղաքն էր: Իսկ երբ 1292 թվականին Եգիպտոսի սուլթանը զավթեց ու ավերեց Հռոմկլայը, գերի վերցնելով կաթողիկոսին և շատ եպիսկոպոսների, այն ժամանակվա թագավոր Հեթում II-ը նրանց օգնության հասնելու, որպեսզի հայ բարձրագույն հոգևորականությանը համոզի, վերջապես, կաթողիկոսարանը Կիլիկիայի մայրաքաղաք տեղափոխելու անհրաժեշտությունը: Այսպիսով, Հռոմկլայը, որը 1149-ից մինչև 1292 թվականներն ընկած ժամանակահատվածում եղել էր տասը կաթողիկոսների իրավական նստավայրը, դադարեց հայ եկեղեցու կենտրոնը լինելուց: 1293 թվականից այդպիսի կենտրոն դարձավ Սիս քաղաքը, որը Կիլիկիայի հայկական պետության կործանումից հետո էլ 60 տարի շարունակ մնաց որպես հայոց եկեղեցու կենտրոն, և միայն 1441 թվականին, գրեթե հազարամյա թափառումներից հետո, Ամենայն հայոց կաթողիկոսական աթոռը նորից վերադարձավ իր սկզբնական նստավայրը՝ Էջմիածին⁴⁴:

Լևոն II-ը մի շարք ռեֆորմներ անցկացրեց պետական կառավարման, դատարանակազմության, ֆինանսների, առևտրի

և այլ բնագավառներում: Նրան ենթարկվում էին 70 խոշոր ու մանր վասալներ, որոնք կոչվում էին fideles homines, այսինքն՝ հավատարիմ այրեր, դրանց գրեթե կեսը օտարերկրյա ծագում ունեին՝ հույներ էին, ֆրանսիացիներ, գերմանացիներ և այլն: Նրանցից շատերը, ինչպես նաև շատ ասպետներ, թագավորից հողեր էին ստացել ծառայություն կրելու պայմանով: Լևոն II-ը ստեղծեց դերագույն դատարան և ստորին դատական ատյաններ: Ֆինանսական և առևտրական միջոցառումների հետ մեկտեղ նա ուղարկություն էր դարձնում քաղաքներում արհեստների ու արդյունաբերության (տեքստիլ, երկաթագործական, կաշվի արդյունաբերություն, նավաշինարարություն, մագաղաթի մշակում, թղթի արտադրություն) զարգացման:

Քաղաքներում հատուկ թաղամասեր էին ստեղծվել արհեստավորների ու առևտրականների համար: Քաղաքացիների դասը այնքան էր ուժեղացել, որ նրա պահանջով քաղաքացիներից դատավորներ էին ընտրվում: Լևոն II-ի հաջորդների օրոք հետզհետե քաղաքացիների կազմի մեջ մտան ֆեոդալները, որոնք առաջ էլ մասնակցում էին առևտրին: Այս հարցերը մանրամասնորեն քննարկվում են սույն աշխատության երկրորդ գլխում:

Այսպիսով, Լևոն II-ի օրոք Կիլիկիայի հայկական պետությունը մեծ զարգացման հասավ: Լևոն II-ին որպես իրենց թագավոր էին ճանաչում նաև Մեծ Հայքի հայերը, թեև նա փաստորեն չէր կարող կառավարել արևելյան հայերին, քանի որ Կիլիկիայի և Մեծ Հայքի միջև ընկած էին ուրիշ պետությունների հողեր, իսկ բուն Հայաստանը Բագրատունիների անկումից հետո օտարերկրացիների լծի տակ էր գտնվում: Այնուամենայնիվ Կիլիկիան առևտրական հարաբերությունների մեջ էր Մեծ Հայքի հարավային մարզերի և Միջագետքի հետ, և արևելյան հայերը սիրով էին նայում Կիլիկիայի վրա, որտեղ բարգավաճում էր իրենց հայրենակիցների կուլտուրան, որտեղ կար ինքնուրույն ուժեղ պետություն: Թեև Հայաստանը և Կիլիկիան կապված չէին ընդհանուր-պետական կապերով, բայց այնուամենայնիվ ընդհանուր-ազգային և ընդհանուր եկեղեցական բնույթի բոլոր հարցերը վճռվում էին Կիլիկիայում, որտեղ

⁴³ Տե՛ս Մ. Օրմանյան, գիրք II, § 1104: Այդ առթիվ նկատենք, որ այն ժամանակներում շատ հայեր, փրկվելով թաթարական լծից, Հայաստանից դադարում էին Կիլիկիա, որը դարձել էր հայկական կուլտուրայի զարգացման բազմամարդ կենտրոնը:

⁴⁴ Նույն տեղը, § 1457:

ծակցում էին թագավորների հետ: Արտաքին քաղաքականությանը նրանք զբաղվել կարող էին միայն թագավորների հանձնարարությամբ ու համաձայնությամբ: Բացի զուտ եկեղեցական գործերից, նրանց ուղղակի պարտականություն մեջ էր մտնում նաև դպրոցական գործերի, գրականության, արվեստի հետ կապված հարցերի կարգավորումը⁴³:

Հարկավոր է նշել նաև, որ թագավորների ու կաթողիկոսների միջև հետագայում էլ էին տարաձայնություններ լինում, սակայն, բոլոր դեպքերում թագավորներին հաջողվում էր անցկացնել իրենց համար ձեռնադրված քաղաքականություն, իսկ անհնազանդ կաթողիկոսները հեռացվում էին իրենց պաշտոններից: Թեև XIII դարի ընթացքում կաթողիկոսարանը իրավորեն գտնվում էր Հռոմկլայում, սակայն կաթողիկոսների փաստական նստավայրը Սիս քաղաքն էր: Իսկ երբ 1292 թվականին Սգիստոսի սուլթանը զավթեց ու ավերեց Հռոմկլայը, գերի վերցնելով կաթողիկոսին և շատ եպիսկոպոսների, այն ժամանակվա թագավոր Հեթում II-ը նրանց օգնության հասավ, որպեսզի հայ բարձրագույն հոգևորականությանը համոզի, վերջապես, կաթողիկոսարանը Կիլիկիայի մայրաքաղաք տեղափոխելու անհրաժեշտությունը: Այսպիսով, Հռոմկլայը, որը 1149-ից մինչև 1292 թվականներն ընկած ժամանակահատվածում եղել էր տասը կաթողիկոսների իրավական նստավայրը, դադարեց հայ եկեղեցու կենտրոնը լինելուց: 1293 թվականից այդպիսի կենտրոն դարձավ Սիս քաղաքը, որը Կիլիկիայի հայկական պետության կործանումից հետո էլ 60 տարի շարունակ մնաց որպես հայոց եկեղեցու կենտրոն, և միայն 1441 թվականին, գրեթե հազարամյա թափառումներից հետո, Ամենայն հայոց կաթողիկոսական աթոռը նորից վերադարձավ իր սկզբնական նստավայրը՝ էջմիածին⁴⁴:

Լեոն II-ը մի շարք ռեֆորմներ անցկացրեց պետական կառավարման, դատարանակազմության, ֆինանսների, առևտրի

և այլ բնագավառներում: Նրան ենթարկվում էին 70 խոշոր ու մանր վասալներ, որոնք կոչվում էին fideles homines, այսինքն՝ հավատարիմ այրեր, դրանց գրեթե կեսը օտարերկրյա ծագում ունեին՝ հույներ էին, ֆրանսիացիներ, գերմանացիներ և այլն: Նրանցից շատերը, ինչպես նաև շատ ասպետներ, թագավորից հողեր էին ստացել ծառայություն կրելու պայմանով: Լեոն II-ը ստեղծեց գերագույն դատարան և ստորին դատական ատյաններ: Ֆինանսական և առևտրական միջոցառումների հետ մեկտեղ նա ուշադրություն էր դարձնում քաղաքներում արհեստների ու արդյունաբերության (տեքստիլ, երկաթագործական, կաշվի արդյունաբերություն, նավաշինարարություն, մագաղաթի մշակում, թղթի արտադրություն) զարգացմանը:

Քաղաքներում հատուկ թաղամասեր էին ստեղծվել արհեստավորների ու առևտրականների համար: Քաղաքացիների դասը այնքան էր ուժեղացել, որ նրա պահանջով քաղաքացիներից դատավորներ էին ընտրվում: Լեոն II-ի հաջորդների օրոք հետզհետե քաղաքացիների կազմի մեջ մտան ֆեոդալները, որոնք առաջ էլ մասնակցում էին առևտրին: Այս հարցերը մանրամասնորեն քննարկվում են սույն աշխատության երկրորդ գլխում:

Այսպիսով, Լեոն II-ի օրոք Կիլիկիայի հայկական պետությունը մեծ զարգացման հասավ: Լեոն II-ին որպես իրենց թագավոր էին ճանաչում նաև Մեծ Հայքի հայերը, թեև նա փաստորեն չէր կարող կառավարել արևելյան հայերին, քանի որ Կիլիկիայի և Մեծ Հայքի միջև ընկած էին ուրիշ պետությունների հողեր, իսկ բուն Հայաստանը Բագրատունիների անկումից հետո օտարերկրացիների լծի տակ էր գտնվում: Այնուամենայնիվ Կիլիկիան առևտրական հարաբերությունների մեջ էր Մեծ Հայքի հարավային մարզերի և Միջագետքի հետ, և արևելյան հայերը սիրով էին նայում Կիլիկիայի վրա, որտեղ բարգավաճում էր իրենց հայրենակիցների կուլտուրան, որտեղ կար ինքնուրույն ուժեղ պետություն: Թեև Հայաստանը և Կիլիկիան կապված չէին ընդհանուր-պետական կապերով, բայց այնուամենայնիվ ընդհանուր-ազգային և ընդհանուր եկեղեցական բնույթի բոլոր հարցերը վճռվում էին Կիլիկիայում, որտեղ

⁴³ Տե՛ս Մ. Օրմանյան, գիրք II, § 1104: Այդ առթիվ նկատենք, որ այն ժամանակներում շատ հայեր, փրկվելով թաթարական լծից, Հայաստանից գաղթում էին Կիլիկիա, որը դարձել էր հայկական կուլտուրայի զարգացման բազմամարդ կենտրոնը:

⁴⁴ Նույն տեղը, § 1457:

գտնվում էին հայ թագավորները և հայ եկեղեցու ղեկավարները՝ կաթողիկոսները:

* * *

Լևոն II-ը համարյա 35 տարի կառավարեց պետութիւնը: Արու զավակ, նշանակում է թե թագաժառանգ չունենալու պատճառով նրա ընտրութիւնը կանգ առավ իր ազգական Ռուբեն-Ռայմոնդի վրա, որը միաժամանակ Անտիոքի թագի ժառանգորդն էր: 1216 թ. նա զենքի ուժով Ռուբեն-Ռայմոնդին Անտիոքի գահին նստեցրեց և նրան հայտարարեց հայկական գահի ժառանգորդ:

Սակայն Ռուբեն-Ռայմոնդը, դառնալով Անտիոքի իշխան, չկարողացավ իր համար կայուն դրութիւն ստեղծել, վերջ ի վերջո այնտեղից վտարվեց և Լևոն II-ը նրանից հրաժարվեց, գահի ժառանգորդուհի նշանակելով երկու տարեկան դուստր Զաբէլին: Նրան ենթակա բոլոր իշխանները, զորավարներն ու զորական միավորումները ժառանգորդուհուն հավատարիմ մընալու երդում տվեցին: Անտիոքի իշխանը և պապը մտադրովել էին հայկական գահին նստեցնել իրենց դրածոյին: Լևոն II-ը փնտրում էր հարմար փեսացու, որը, աղէկա հետ միասին, կժառանգեր գահը: Այդպիսի թեկնածու նախատեսվեց հունգարական Անդրեյ թագավորի որդին: 1217 թ. Հունգարիայի թագավոր Անդրեյը գլխավորում էր խաչակրաց արշավանքը՝ Երուսաղեմի, Կիպրոսի և հայկական թագավորների հետ դաշնակցած: Կիլիկիայում գտնված ժամանակ նա Լևոն II-ի հետ կնքեց մի պայմանագիր, որի համաձայն Լևոն II-ը պետք է իր դստերը ամուսնութեան տար նրա որդուն, որը նույնպես Անդրեյ անունն էր կրում, ընդ որում պայմանավորվեցին, որ հունգարական թագավորի որդին իրավունք է ստանում հայկական գահը ժառանգելու ցմա՜հ, նույնիսկ այն դեպքում, եթե Լևոն II-ի դուստրը մինչև ամուսնութիւնը մահանար: Այդ պայմանագիրը, որի պատճենն ի հաստատութիւն էր ուղարկված Ոսթրիոս III պապին, մեզ չի հասել*:

* Պապի կողմից 1219 թ. մարտի 4-ին երկու թագավորներին հղված ուղերձը բերվում է Ղ. Ալիշանի նշված աշխատութիւնում, էջ 513:

Լևոն II-ը քաջ ռազմիկ էր, համարձակ հրամանատար, հրմուտ կառավարիչ, արտասովոր դիվանագետ և առատաձեռն մեկենաս:

Լևոն II-ը թագավորեց բարդ, բայց հայկական պետութեան համար ընդհանուր առմամբ բարենպաստ միջազգային իրադրութեան մեջ: XII դարի վերջին և XIII դ. սկզբին Բյուզանդիան այլևս իրական սպառնալիք չէր Կիլիկիայի Հայաստանի համար: Այդ ժամանակներում հայկական պետութեան դեմ զավթողական պլաններ ունեին եգիպտոսի և Իկոնիայի սուլթանութիւնները, վաչկատուն-թուրքմենները և խաչակիրները: Այդ պայմաններում հայկական պետութիւնը պետք է հաշվի առներ խաչակիրների, արաբների և սելջուկների միջև եղած հակասութիւնները: Խոշոր պետական գործիչ Լևոն II-ը չէր մասնակցում խաչակիրների ավանտյուրային, բայց այնուամենայնիվ նրանց օգնութիւն էր ցույց տալիս, որպեսզի գերմանական կայսրութեան և պապութեան հետ հարաբերութիւնները չփչացնի: Միաժամանակ նա մնում էր եգիպտական սուլթանութեան «դաշնակիցը»: Այսպիսով, հայկական պետութեան ինքնուրույնութիւնը պահպանելու համար նա հարկադրված էր խուսանավել եգիպտական սուլթան Սալահդինի և խաչակիրների առաջնորդ Ֆրիդրիխ Շիկամորուսի միջև:

Օգտագործելով խաչակիրների և մուսուլմանական պետութիւնների միջև եղած հակասութիւնները և հենվելով երկրի զինված ուժերի վրա, Լևոն II-ը ամրացրեց նրա հյուսիս-արևմտյան և հարավ-արևելյան սահմանները: Երկրի անկախութիւնն ապահովելու և մուսուլմանական պետութիւնների ներխուժումը կանխելու համար Լևոն II-ը դաշնագիր կնքեց երրորդ խաչակրաց արշավանքի առաջնորդների հետ, որոնք իրենց առաջ խնդիր էին դրել Մերձավոր Արևելքում վերականգնել լատինական պետութիւնները: Խաչակիրները Լևոն II-ի օգնութեամբ Բյուզանդիայից զավթեցին Կիպրոս կղզին, որտեղ հետագայում հիմնավորվեց Լուսինյանների Ֆրանսիական դինաստիան: Լևոն II-ը, իր հերթին, խաչակիրների որոշ միաբանութիւնների կալվածքներ հատկացրեց բուն Կիլիկիայում՝ իր թշնամիների դեմ նրանց օգնութիւնն ապահովելու համար:

Լևոն II-ի օրոք ամբողջ Կիլիկիան միավորվեց հայկական պետության իշխանության ներքո, պետություն, որի ծովային սահմանները հասնում էին 500 կիլոմետրի: Լևոն II-ին հաջողվեց փոխել ուժերի հարաբերակցությունը հայկական պետության և Անտիոքի լատինական կոմսության միջև, որը բազմիցս փորձել էր հողեր զավթել Կիլիկիայում և հայկական պետությունը կախման մեջ դնել Անտիոքից: Լևոն II-ի և Անտիոքի կոմս Բոհեմունդի միջև 1194 թ. կնքված դաշնագրով վերջինը ճանաչեց առաջինի «ավագության» իրավունքը և համաձայնվեց, որ կոմսությունը կանցնի նրա թոռանը, որը մայրական գծով Լևոն II-ի ազգականն էր (Բոհեմունդի որդին՝ Ռայմոնդը, ամուսնացած էր Լևոնի եղբայր Ռուբենի աղջկա հետ): Այսպիսով, Լևոն II-ը, ելնելով իր դինաստիական շահերից, իր առջև զավթողական նպատակ դրեց՝ Անտիոքը միացնել Կիլիկիային և միասնական, ուժեղ պետություն ստեղծել Ռուբինյանների իշխանության ներքո: Թեև Լևոն II-ին հաջողվեց իր այդ պլանն իրականացնել, սակայն նա ամրապնդեց հայկական պետության պաշտպանական հզորությունը, պետություն, որը մեծ բարգավաճման էր հասել և կարևոր դեր էր խաղում Մերձավոր Արևելքի տնտեսական և քաղաքական կյանքում:

Երկրի ներսում Լևոն II-ը կարողացավ իրեն ենթարկել մինչև այդ ինքնուրույն հայկական իշխանությունները, դրանք դարձնելով վասալական տիրույթներ: Լևոն II-ի թագավորությունից սկսած Կիլիկիան դարձավ հայերի նաև կուլտուրական կենտրոնը: Պետությունը վանքերին կից բազմաթիվ դպրոցներ բացեց: Նա խրախուսում էր գրական և գիտական գործունեությունը: Հատկապես XII—XIV դարերում շատ թարգմանություններ կատարվեցին հունարենից, լատիներենից և այլ լեզուներից, գրվեցին բազմաթիվ ինքնուրույն աշխատություններ: Հենց այդ ժամանակներում էլ զարգանում էին հայկական կերպարվեստն ու ճարտարապետությունը:

* * *

Մահից առաջ Լևոն II-ը թագավորության խնամակալներ նշանակեց Կոստանդին սպարապետին, Սիր Ադանին ու կա-

թողիկոսին և իր թագը կտակեց դստերը և Անդրեյ Հունգարացուն: Սակայն Հունգարիայի թագավորը հրաժարվեց հայկական գահից: Դրանից հետո խնամակալները Լևոնի վեցամյա դստերը ամուսնացրին Անտիոքի իշխանի որդու՝ Ֆիլիպի թ. նրան ընտրեցին հայոց թագավոր: Ընդ որում հետ և 1221 թ. նրան ընտրեցին հայոց թագավորին մի շարք պայմաններ ներբարոնները 18-ամյա թագավորին մի շարք պայմաններ ներկայացին, հատկապես ընդգծելով, որ նա պետք է վառավարի հայկական սովորույթներով, իրավունք չունի ծառայության հերքումը լատինյաններին և իրենց պաշտոններից ինքնագլուխ հեռացնելու իշխաններին ու մյուս աստիճանավորներին: Երիտասարդ թագավորը երկու տարի շարունակ գտնվում էր Կոստանդին Պալլի խնամակալության տակ, բայց 20 տարեկան (չափահաս) դառնալուց հետո, խախտելով իր խոստումները սկսեց հեռացնել հայ իշխաններին և նրանց տեղը նշանակել իր ազգականներին՝ լատինյաններին: Դա դեռ բավական չէր, նա սկսեց արժեքները Կիլիկիայից փոխադրել Անտիոք: Հայ իշխանները, Կոստանդին Պալլի գլխավորությամբ, ձերբակալեցին նրան և մահապատժի ենթարկեցին 1225 թվականին:

1223 թ. Կոստանդինը ֆեոդալների կողմից երկրորդ անգամ ընտրվեց խնամակալ և սկսեց գլխավորել կառավարությունը: Ֆիլիպ թագավորի բոլոր ազգական լատինյանները Կիլիկիայից վտարվեցին:

Պետք է նշել, որ ավագակների կողմից Սիր Ադանի սպանությունից և դեռևս 1220 թվականին կաթողիկոսի մահից հետո իշխանությունը երկրում կենտրոնացավ Կոստանդին սպարապետի ձեռքում: Որպես Լևոն II-ի ազգական (նրա հայրը Լևոնի մորեղբայրն էր) նա դեմ չէր թագավոր դառնալուն, սակայն նա չէր կարող լրջորեն թագավորություն հավակնել. թագավոր լինել կարող էր միայն ժառանգորդուհի Զաբելի ամուսինը: Քանի որ Կոստանդին սպարապետը դրություն տերն էր, նա նոր կաթողիկոսին և ավագանուն հորդորեց թագուհուն ամուսնացնել իր որդի Հեթումի հետ:

1226 թ. Կոստանդին պալլը հրավիրեց 62 (ըստ այլ աղբյուրների 70) բարոնների և կաթողիկոսի գլխավորությամբ բարձր հոգևորականության խորհրդակցություն՝ 11-ամյա թա-

գուհի Զաբելի համար նոր ամուսին ընտրելու նպատակով, հորհրդակցությունը Կոստանդին Պալի որդի 13-ամյա Հեթումին ընտրեց Զաբելի ամուսին և Կիլիկիայի թագավոր: 1226 թ. հունիսի 14-ին կաթողիկոսը Հեթումին օծեց թագավոր: Թագավորի հայր Կոստանդինը մնաց թագավորության խնամակալ մինչև թագավորի ու թագուհու չափահաս դառնալը:

Հեթում I-ը (1226—1270) դարձավ նոր՝ Հեթումյանների դինաստիայի հիմնադիրը: Հեթումյանների դինաստիայի գոյության օրինականությունն ապացուցելու համար Հեթում I-ի և Զաբելի բոլոր երեք որդիները կրում էին Ռուբինյանների համար սովորական անուններ՝ Լևոն, Թորոս, Ռուբեն:

Հեթում I-ի օրոք երկար ժամանակ պետությունը կառավարում էր նրա հայրը՝ Կոստանդին պալը, իսկ ավագ եղբայրը՝ Սմբատ Գունդստաբլը, 50 տարի շարունակ զորքերի գլխավոր հրամանատարն էր և թագավորի առաջին օգնականը: Նրա մյուս եղբայրը՝ Լևոնը, արքունիքի բարձրագույն պաշտոնյան էր*:

Հեթում I-ի թագավորությունն անցավ համեմատաբար խաղաղ պայմաններում: Այդ այն ժամանակաշրջանն էր, երբ թաթար-մոնղոլները գրավել էին Միջին Ասիան և ամբողջ Մերձավոր Արևելքը, երբ լատինական պետությունները Արևելքում մեկը մյուսի հետևից վերացել էին, իսկ եգիպտական մամելուկները ավելի ու ավելի էին ուժեղանում: Եթե առաջ խաչակիրները կարող էին հայերին օգնել սելջուկների և արաբների դեմ մղվող պայքարում, ապա այժմ նրանք ի վիճակի չէին իրենք իրենց պաշտպանելու: Հայերը դեմ առ դեմ

* Անհետաքրքրական չէ նշել նաև, որ Հեթումյանների դինաստիան բեղմնավոր էր: Ենթադրում են, թե Կոստանդին պալը ուներ 8 կամ 9 որդի և երեք դուստր: Նրա որդիները պետական կարևոր պաշտոններ էին զբաղեցնում: Այսպես, Հեթում I-ը թագավոր էր, Սմբատը՝ գունդստաբլ, վասիլը՝ Սիսի արքեպիսկոպոսը, Լևոնը՝ իշխան կամ մարաշասո (հազարապետ), Օշինը՝ պալ: Հեթում I-ը ունեցավ երեք որդի և հինգ դուստր: Թագավորական ընտանիքը բազմամարդ էր նաև մյուս Հեթումյանների օրոք: Քանի որ երկիրը բաժանված չէր ավատակալվածքների, իսկ պետության մեջ կարևորագույն պաշտոններն զբաղեցնում էին թագավորական դինաստիայի անդամները, երկրի կառավարումը գտնվում էր կենտրոնական իշխանության ձեռքին:

կանգնած մնացին մամելուկների հետ, որոնք սիստեմատիկ ասպատակություններով սպառնում էին Կիլիկիայի պետության գոյությունը: Եվ Հեթում I-ը դաշինքի առաջարկությամբ դիմեց մոնղոլների զորավար Բաչու նուխինին, որը 1243 թ. ջախջախել էր իկոնիայի սուլթանին և դարձել Փոքր Ասիայի տերը: Ռազմական դաշնագիր կնքվեց, և մամելուկները դադարեցին անհանգստացնել Կիլիկիային:

Մոնղոլների հետ իր դաշինքն ամրապնդելու համար Հեթում I-ը մեկնեց Մոնղոլիա, մեծ խան Մանգուի մոտ, որը 1254 թ. հաստատեց Հեթում I-ի և Բաչու նուխի միջև 1243 թ. կնքված բարեկամության պայմանագիրը: Այդ պայմանագրի տեքստը՝ Հեթում I-ի յոթ ցանկությունների ու առաջարկությունների և մեծ խան Մանգուի՝ դրանց համեմատ յոթ պատասխանների ձևով, բերվում է Հեթում Պատմիչի՝ «Արևելյան ժողովուրդների պատմություն» աշխատության մեջ⁴⁵: Մենք ստորև բերում ենք այդ պայմանագրի հիմնական բովանդակությունը:

Առաջին: Նա (հայոց թագավորը) ինքնակալին խնդրեց քրիստոնեություն ընդունել իր ժողովրդի հետ միասին, հրաժարվել մյուս բոլոր պաշտամունքներից և մկրտվել:

Երկրորդ: Թող որ հավերժական խաղաղություն ու բարեկամություն լինի քրիստոնեաների և մոնղոլների միջև:

Երրորդ: Թող որ մոնղոլների կողմից նվաճված և հետագայում նվաճվելիք երկրներում քրիստոնեական եկեղեցիներ և հոգևորականությունը, ինչպես եկեղեցական պաշտոնյաները, այնպես էլ վարդապետները, ազատ լինեն ամեն տեսակ ստրկությունից և նույնիսկ հարկեր վճարելուց:

Չորրորդ: Թող որ նա (ինքնակալը) սարակինոսների (իմա՝ մահմեդականների) ձեռքից Տիրոջ դամբարանի հետ միասին ետ խլի սրբազան հողը և այն վերադարձնի քրիստոնյաներին:

Հինգերորդ: Թող որ նա պատերազմ հայտարարի Մահմեդի կեղծ հավատին և նրա գլխավորին՝ Բաղդադի խալիֆին:

⁴⁵ Այդ «Պատմության» քառերեքերորդ գլուխը, որը բովանդակում է վերոհիշյալ պայմանագիրը, հին ֆրանսիական տեքստից թարգմանել է Աշոտ Գալստյանը: Տե՛ս Ա. Գալստյան, Մոնղոլական ժամանակաշրջանի հայ դիվանագիտության պատմության շուրջ, Լենինական, 1945, 4 և հաջորդ էջեր: Տե՛ս նաև Գ. Գ. Микаелян, նշված աշխ., էջ 309—312:

Վեցերորդ: Թող որ նա (ինքնակալը) նրան (Հեթումին) որպես հատուկ արտոնություն՝ իրավունք տա անհրաժեշտության դեպքում օգնության համար դիմելու բոլոր մոնղոլներին և առանձնապես նրանց, որոնք դրացի են հայկական թագավորությանը, և որպեսզի այդ օգնությունը ցույց տրվի անհապաղ:

Եվ, վերջապես.

Յոթերորդ: Նա (Հեթում I-ը) խնդրեց, որ այն բոլոր հողերը, որոնք պատկանել են հայկական թագավորությանը և զավթված են եղել սարակինոսների կողմից ու ներկայումս գտնվում են մոնղոլական տիրապետության ներքո, վերադարձվեն նրան՝ Հեթումին, որպեսզի նա (Հեթում I-ը) հնարավորություն ունենա կառավարելու այն հողերը, որոնք կիսվեն վերոհիշյալ սարակինոսներից և կտրվեն նրան:

Մեծ խան Մանգուն, քննության առնելով հայոց թագավորի այդ առաջարկություններն ու ցանկությունները, ընդունեց նրան (թագավորին) և իր աստիճանավորների ներկայությամբ նրան կեստ առ կեստ մոտավորապես հետևյալ պատասխանը տվեց.

1) ինքը կմկրտվի և կաշխատի, որպեսզի իր ժողովուրդը ևս մկրտվի, թեև ինքը ոչ ոքի այդ բանին հարկադրել չի կարող:

2) ինքը ևս ցանկանում է հավիտենական խաղաղություն և սահմանել մոնղոլների և քրիստոնյաների միջև. սակայն հայոց թագավորը պետք է բոլոր միջոցները ձեռք առնի, որպեսզի քրիստոնյաներն իրենց հերթին լիովին պահպանեն սույն համաձայնության պայմանները:

3) ինքը ևս ցանկանում է, որ իր իշխանության տակ զբաղվող բոլոր տերիտորիաներում եկեղեցիներն ու հոգևորականությունը օգտվեն արտոնություններից և հալածանքի ու անհանգստության չեն թարկվեն:

4) անձամբ զբաղված լինելով, ինքը Տիրոջ դամբարանի ազատագրման գործը հանձնարարում է իր եղբայր Հուլաու-խանին:

5) ինքը ևս ցանկանում է Բաղդադի խալիֆին՝ իր շարանենգ թշնամու ոչնչացումը:

6) ինքը հաճույքով օգնություն ցույց կտա հայոց թագավորին, բայց թող նա ասի, թե հատկապես ինչպիսի օգնություն կցանկանար ստանալ:

7) ինքը կհրամայի իր եղբայր Հուլաու-խանին անհապաղ վերադարձնել հայերին պատկանող հողերը: Բացի այդ, նա կհրամայի, որ հայոց թագավորին լրացուցիչ հողեր ու ամրոցներ հանձնվեն նրա իշխանությունն ապահովելու համար⁴⁶:

Ինչպես երևում է այդ պայմանագրի տեքստից, Կիլիկիայի պետությանը վերադարձվեցին այն բոլոր հողերը, որոնց իր ժամանակին տիրապետում էր Լևոն II-ը և որոնք այնուհետև զավթեց Իկոնիայի սուլթանը:

Հայոց թագավորի և մոնղոլական խանի միջև այդ բարեկամությունն է՛լ ավելի ամրապնդվեց Հուլաու-խանի կողմից 1246 թ. Արևմտյան իլխանություն կազմավորվելուց հետո: 1258 թ. մոնղոլները նվաճեցին Միջագետքը և շարժվեցին դեպի Սիրիա: Նրանց միացած հայերի հետ նրանք մի շարք հաղթանակներ տարան սելջուկների և մամելյուկների նկատմամբ, որոնց հետևանքով Սիրիայի մի մասը, Հալեպ քաղաքով, անցավ Կիլիկիային: Բայց Մանգու-խանի մահից հետո շուտով

⁴⁶ Բերված պայմանագրի վերաբերյալ պետք է այն վերապահությունն անել, որ նա պաշտոնական փաստաթղթի բնույթ չի կրում: Հեթում Պատմիչը հայոց թագավորի և մոնղոլական մեծ խանի միջև տեղի ունեցած բանակցությունների մասին պատմել է իր հորեղբոր հաղորդումների հիման վրա: Անհրաժեշտ է քննադատաբար վերաբերվել նաև Պատմիչի այն հաղորդմանը, թե իբր մեծ խանը համաձայնել է ընդունել քրիստոնեություն և ընդունել է: Այդ պատմաբանի աշխատության էական կարեորությունն այն է, որ նա պահպանել է հայոց թագավորի կողմից Կարակորում մեկնելու և մոնղոլների հետ նրա բանակցությունների պատմությունը:

Պատմական գիտությունների ղեկավար Աշոտ Գալստյանն այն կարծիքն է հայտնել, թե Հեթում Պատմիչի գրքի էրեք մասերը կազմված են տարբեր աղբյուրների հիման վրա, ընդ որում նրա հիմնական մասը (երկրորդը) պատկանում է Սմբատ Սպարապետի գրքին (տե՛ս Հայկ. ՍՄՀ ԳԱ «Տեղեկագիր», հաս. գիտությունների սերիա, № 9, 1958 թ., էջ 72): Եթե կարելի լիներ ապացուցել, որ Հեթում Պատմիչը իր գրքի մեջ առանց փոփոխությունների զետեղել է իր հորեղբոր (Սմբատ Սպարապետի) ձեռագիրը, ապա վերը բերված պայմանագիրը, որը շարադրված է գրբի հենց այդ մասում, մեծապես հավաստի կձանաչվեր:

Հուլաուն վերադարձավ Մոնղոլիա, և մամելյուկները ետ խը-
լեցին Հալեպ քաղաքը:

Մոնղոլական և հայկական պետությունների միջև կնքված
պայմանագրի համաձայն երկու կողմերը պարտավորվել էին
ռազմական օգնություն ցույց տալ միմյանց: Մոնղոլները պար-
տավորվել էին պահպանել հայկական պետության տերիտո-
րիալ ամբողջությունը, ըմբռնել նրա ներքին գործերին:
Կարևոր է նշել, որ հայոց թագավորը բանակցություններ էր
վարում ոչ միայն Կիլիկիայի, այլև մոնղոլներին ենթակա
մյուս հայկական տերիտորիաների անունից: Այդ մասին է վը-
կայում վերոհիշյալ պայմանագրի հոգվածներից մեկը, որի
համաձայն մոնղոլական պետությունը իր վրա պարտավորու-
թյուն էր վերցրել կարգավորել հարկային սիստեմը բուն Հա-
յաստանում և նվազեցնել հայկական եկեղեցուց գանձվող
հարկերը:

Փոքրիկ հայկական պետության և մոնղոլական վիթխարի
տերություն միջև կնքված դաշինքը բարերար անդրադարձավ
առաջինի արտաքին-քաղաքական ճակատագրերում՝ Իկոնիա-
յի և Եգիպտոսի թշնամական սուլթանությունների դեմ-հան-
դիման, դրական դեր խաղաց Արևմուտքի և մոնղոլների միջև
առևտրում միջնորդավորող դարձած Կիլիկիայի էկոնոմիկայի
զարգացման գործում: Մոնղոլների տերության և հայկական
թագավորության միջև առաջացած հարաբերությունները կա-
րելի է բնորոշել որպես առաջինի պրոտեկտորատ երկրորդի նը-
կատմամբ: Հայկական թագավորը պարտավոր էր կողմնորոշ-
վել մոնղոլների արտաքին քաղաքականությունից ելնելով, օ-
ժանդակ զինված ջոկատներ տրամադրել և որպես ընծա որո-
շակի գումար մուծել խաների գանձարանը: Հայկական թագա-
վորության նկատմամբ մոնղոլական խաների այդպիսի քա-
ղաքականությունը թելադրվում էր նրանց ձգտմամբ՝ Կիլիկիա-
յի տնտեսական և ստրատեգիական հնարավորություններն օգ-
տագործել Եգիպտոսի դեմ իրենց մղած մշտական պայքարում,
այն նպատակով, որպեսզի ելք գտնեին դեպի Միջերկրական
ծով և այդ շրջանում զավթեին համաշխարհային առևտրի հիմ-
նական ուղիները:

Հայկական պետության և մոնղոլական իրխանության միջև

կնքված դաշինքը թեև դրական դեր խաղաց՝ միջազգային աս-
պարեզում առաջինի դիրքերը որոշ չափով ամրապնդելու ի-
մաստով, սակայն նա միաժամանակ քիչ աղետներ չպատճա-
ռեց հայ ժողովրդին: Բանն այն է, որ մոնղոլների ինչպես հա-
ջող, այնպես էլ անհաջող արշավանքները բացասաբար էին
անդրադառնում հայկական պետության և նրա դրացիների
միջև գոյություն ունեցող հարաբերությունների վրա: Մոնղոլ-
ների զավթողական արշավանքները, որոնց հարկադրված էին
մասնակցել նաև հայկական զորքերը, սոսկ ուժեղացնում էին
հարևան պետությունների անբարյացակամությունը հայերի նը-
կատմամբ, իսկ նրանց պարտություններն այն հետևանքն էին
առաջացնում, որ Կիլիկիան՝ մոնղոլների դաշնակիցը, են-
թարկվում էր թշնամու նոր, է՛լ ավելի ամայացնող ասպատա-
կություններին: Դրան ավելացրած, մոնղոլները միշտ է՛ն, որ ի
վիճակի էին անհրաժեշտ օգնություն ցույց տալ իրենց դաշ-
նակցին, քանի որ նրանք հենց իրենք էին զբաղված (հատկա-
պես XIII դ. երկրորդ կեսից) երկպառակտություններով: Ինչ-
պես հայտնի է, 1262 թ. Ոսկե Հորդայի և Արևմտյան իլխա-
նության միջև զինված պայքար սկսվեց Անդրկովկասը և այլ
տերիտորիաներ զավթելու համար: Այդ պայքարը որոշ ընդ-
միջումներով շարունակվեց գրեթե հարյուր տարի: Ուստի Արև-
մտյան իլխանությունը ի վիճակի չէր իրական օգնություն
ցույց տալ հայկական պետությանը: Դեռ ավելին, իլխաններն
իրենք էին հարկադրված անցնելու սեփական տերության
պաշտպանությանը մամելյուկներից և Մերձավոր Արևելքի
մյուս պետություններից:

XIII դ. 50—60 թվականներին Պաղեստինում և Սիրիայում
ջախջախվեցին խաչակիրների հիմնական ուժերը, 1261 թ. ըն-
կավ Արևելքի լատինական կայսրությունը և հետագա խաչա-
կերաց արշավանքները ձախողման դատապարտվեցին: Օգտը-
վելով այդ հանգամանքից, եգիպտական մամելյուկները 1266
թ. աշնանը արշավանքի ելան Կիլիկիայի վրա: Սև լեռների
մոտ, Մառի փոքրիկ բնակավայրի մոտ հայկական զորքը
պարտություն կրեց: Այնուհետև մամելյուկները ամայացուցիչ
ասպատակություններ կատարեցին երկրում և դուրս մղվեցին
միայն 1268 թ.:

Թեև Եգիպտոսի և Կիլիկիայի միջև պատերազմը հրահրեցին լատինյանները, սակայն, երբ 1265—1266 թվականներին մամելյուկները հարձակվեցին Կիլիկիայի վրա, ոչ նրանք, ոչ էլ մոնղոլները հայերին օգնության չհասան: Հեթում I-ը 1,5—2 տարի շարունակ օգնություն էր սպասում իր «դաշնակիցներին», բայց այնպես էլ այդ օգնությունը չհասավ, որից հետո նա ստիպված եղավ 1268 թ. դիմել եգիպտական սուլթանին և ընդունել հաշտության պայմանագրի նրա առաջարկած պայմանները, պայմանագիր, որին լատինյաններն անվանեցին «վնասակար և անարդարացի», որովհետև հայերի և եգիպտացիների միջև հաշտությունը նրանք ձեռնադրել էին համարում իրենց համար⁴⁷:

Դրանից հետո Կիլիկիայի վրա մամելյուկների հարձակման վտանգը դարձավ մշտական գործոն հայկական թագավորության արտաքին-քաղաքական հարաբերություններում, թագավորություն, որը ի վիճակի չէր առանց դրսի օգնության պաշտպանել իր անկախությունը: Այդ հանգամանքն առավել ևս խստացավ նրանով, որ հայկական թագավորներին չհաջողվեց լիովին իրենց ենթարկել խոշոր ֆեոդալներին, որոնց մի զգալի մասը իր անջատողական ձգտումներում կանգ չէր առնում նույնիսկ թագավորին դավաճանելու առաջ: Այդ պայմաններում արքունիքը և կենտրոնացած ուժեղ իշխանության մյուս կողմնակիցները հուսալի և զորեղ դաշնակիցներ էին որոնում Եգիպտական մամելյուկների և Կիլիկիայի մյուս թշնամիների դեմ:

XIII դ. վերջից և առանձնապես XIV սկզբին մոնղոլների օգնությունը գնալով ավելի էր խորհրդանշական դառնում, որովհետև Արևմտյան իսլամականությունն ինքն էր քայքայվում ու դեպի անկում գնում: Այդ պատճառով էլ հայկական պետությունը հարկադրված էր իր արտաքին քաղաքական հարաբերություններում շեշտակիորեն շրջվել և կողմնորոշվել դեպի Արևմուտք, հուսալով, թե նոր խաչակրաց արշավանքները վերջ կտան Եգիպտական սուլթանության և մյուս մուսուլմանական պետությունների զավթողական ձգտումներին և, դժբախտով իսկ, հայերին կօգնեն պահպանելու իրենց պետական-

նությունը: Սկսած Հեթում II-ի թագավորությունից և մինչև Կիլիկիայի հայկական պետության գոյության վերջը արևմուտքյան կողմնորոշումը եղել է նրա արտաքին քաղաքականության գրեթե մշտական գործոնը: Հայկական թագավորների կողմից արևմտյան պետություններ ուղարկվող բազմաթիվ դեսպանությունները մաշում էին թագավորների ու Հոռմի պապերի շեմքերը, օգնություն խնդրելով հայկական պետության թշնամիների դեմ մղվող պայքարում:

Լևոն III-ի (1270—1289)՝ Հեթում I-ի որդու օրոք մամելյուկները շարունակում էին իրենց ասպատակությունները և գրավեցին մայրաքաղաք Տարսուսը: Այդ բանին նպաստեցին բարոնների երկպառակություններն ու անջատողական ելույթները: Լատինյաններն ու մոնղոլները Լևոն III-ից պահանջում էին հանդես գալ Եգիպտոսի դեմ այն հաշվով, որ իրենց համար հեշտանա Պաղեստինի և Սիրիայի նվաճումը: 1228 և 1248 թվականների խաչակրաց արշավանքները լատինյաններին դրական արդյունքներ չտվեցին, իսկ 1270 թվականին ըսկըսված արշավանքը այնպես էլ տեղի չունեցավ, բայց Հոռմի պապը հայերից պահանջում էր շարունակել պայքարը Եգիպտոսի դեմ: Լևոն III-ը աշխատում էր Եգիպտոսի հետ խաղաղություն պահանջել, մոնղոլներին բարեկամ մնալ, իսկ լատինյանների հանդեպ զգույշ լինել: 1271 թ. մամելյուկների հարձակումը հայերը հտ մղեցին զառամյալ գունդատաբլ Սըմբատի գլխավորությամբ, բայց պետության ամբողջականության վերականգնումը կարճատև եղավ:

Այստեղ հարկավոր է կանգ առնել հայ-մոնղոլական հարաբերությունների վրա: Ինչպես հայտնի է, մոնղոլ-թաթարները մոլեգնաբար հաշվեհարդար էին տեսնում բոլոր նրանց հետ, ովքեր իրենց դիմադրում էին: Նրանք նվաճված ժողովուրդներից պահանջում էին անառարկելի հնազանդություն, ամայացվում էին հատկապես այն երկրները, որտեղ մոնղոլները ավելի ուժեղ դիմադրության էին հանդիպում: Այն պետությունները, որոնք ուժեղ դիմադրություն ցույց չէին տալիս կամ կամովին ենթարկվում էին մոնղոլներին, դառնում էին մեծ խանի վասալներ և պարտավորվում էին տուրք վճարելուց բացի նաև զինվորական ծառայություն կրել: Այդպես էր բանը, օ-

⁴⁷ Տե՛ս Մ. Օրմանյան, նշված աշխատ., §§ 1142—1154:

րինակ, Հայաստանի և Վրաստանի վերաբերմամբ, ուր ֆեոդալները (աշխարհիկ և հոգևոր), որպես կանոն, ենթարկվում էին մոնղոլներին, հույս ունենալով այդ ճանապարհով պահպանել իրենց ֆեոդալական արտոնությունները: Նման պայմաններում ժողովուրդը կրկնակի շահագործման էր ենթարկվում:

Մոնղոլների արշավանքների հետևանքով Անդրկովկասում հայ և վրացի ֆեոդալները (այդ թվում հոգևորականությունը) աշխույժ դիվանագիտական կապեր են հաստատում մոնղոլական զորավարների և նույնիսկ իրեն՝ մեծ խանի հետ: Հիշյալ ֆեոդալներն այցի էին գնում Կարակորում, մեծ խանի ուղեւորները: Այդ դիվանագիտական հարաբերությունների գլխավոր նպատակն էր պահպանել ֆեոդալների տիրույթները, ինչպես նաև կենտրոնական իշխանությունների ուղադրությունը հրավիրել տեղական մոնղոլական զորահրամանատարներին և կառավարիչների կամայականությունների վրա: Միևնույն ժամանակ քրիստոնեական և մահմեդական հոգևորականության միջև կատաղի պայքար էր գնում հեթանոս-մոնղոլներին իրենց կողմը գրավելու համար: Հենց այդպիսի նպատակ էին հետապնդում նաև Հոռմի պապի, ֆրանսիական թագավորի և ուրիշների կողմից Մոնղոլիա ուղարկվող միսիոներները: XIII դարում քիչ նշանակություն չունեի այն հարցը, թե իրենց համար որ կրոնը կընտրեին մոնղոլները: Մոնղոլիայում քրիստոնյաների և մուսուլմանների միջև պայքար ծավալվեց մոնղոլներին «ճշմարիտ» ուղու վրա դնելու համար: Մոնղոլական խաների արքունիքները հոգևորականության բանասերկությունների ասպարեզ են դառնում: Խաների մոտ ծառայության են մտնում գրագետ և լեզուներ իմացող հոգևոր անձինք: Ինչպես վկայում են հայ պատմիչները և XIII դ. օտարերկրացի ճանապարհորդները, բավական շատ հայ հոգևոր անձինք խաների մոտ ծառայության են մտնում որպես թագմանիչներ և դիվանագետներ: Օրինակ, 1246 թ. մեծ խան Գույուկի կողմից Հոռմի պապի մոտ ուղարկված դեսպանությունը գլխավորում էր հայ հոգևորական Սարգիսը:

Մոնղոլական «հոգիներին» տիրելու համար գրեթե հարյուր տարի շարունակվեց քրիստոնեական և մուսուլմանական հո-

գևորականության միջև մղվող պայքարը: Տեղեկություններ կան, թե Բաթու-խանի որդին, Հուլաու-խանը և նրա որդի Աբաղա-խանը, ինքը մեծ խան Մանգու և ուրիշներ, ընդունել են քրիստոնեական կրոնը: Ենթադրում են, թե Գույուկ խանը նույնպես քրիստոնյա է եղել: Սակայն մուսուլմանական հոգևորականությունը վերջ ի վերջո հաղթեց, և մոնղոլներն ընդունեցին իսլամը, բայց մինչև այդ նրանք հանդուրժողականություն էին դրսևորում իրենց կողմից նվաճված ժողովուրդների մեջ տարածված կրոնների նկատմամբ: Դեռ ավելին, օգտագործելով մուսուլմանական և քրիստոնեական պետությունների միջև գոյություն ունեցող կրոնական թշնամանքը, մոնղոլները հաճույքով նրանցից ոմանց հետ պայմանագրեր էին կնքում ընդդեմ մյուսների:

Որպես կանոն, մոնղոլները պայմանագրեր էին կնքում ներքանց հետ, ովքեր ճանաչում էին մեծ խանի սուլզերենությունը: Ըստ որում, վասալները պարտավորվում էին մասնակցել մոնղոլների՝ ամբողջ աշխարհը նվաճելու նպատակով ձեռնարկվող արշավանքներին: Վերը խոսվեց կիլիկեցիների և մոնղոլների միջև այդ կապակցությամբ ստեղծված հարաբերությունների մասին: Հայկական թագավորը, որը փաստորեն մեծ խանի վասալն էր դարձել, պարտավոր էր տուրք վճարել և իր զորքերով մասնակցել մոնղոլների արշավանքներին, ինչպես այդ տեղի ունեցավ 1258—1259 թվականներին, երբ մոնղոլներն ու նրանց վասալները կործանեցին Բաղդադի խալիֆայությունը: Սակայն չի կարելի ժխտել այն դերը, որ Կիլիկյան պետության դիվանագետները խաղացին երկրի ավերածությունները կանխելու և մոնղոլների հետ բարեկամական հարաբերություններ հաստատելու գործում: Հենց այդ քաղաքականության հետևանքով Կիլիկիան բավական երկար ժամանակ զերծ մնաց մամելուկների և թուրքերի ներխուժումներից: Քանի դեռ պահպանվում էր մոնղոլական կայսրության ամբողջականությունը և մեծ խանը ի վիճակի էր տեղական խաներին պահել իր իշխանության ներքո, Կիլիկյան պետությունը օգտվում էր մեծ խաների բարեկամությունից, ավելի ճիշտ, իր համար ապահովում էր խաղաղ գոյակցություն, վասալական պարտավորություններ կատարելով կայսրության հանդեպ:

Բայց հենց որ Չինգիզ-խանի հիմնադրած կայսրությունը քայքայվեց և ավերիչ պառակտողական պատերազմներ սկսվեցին նրա առանձին մասերի միջև, Կիլիկյան պետությունը մնաց իր ոխերիմ թշնամիների դեմ հանդիման, որոնք այլևս հաշվի չէին նստում սոսկ անվանապես գոյություն ունեցող մոնղոլների կայսրության հետ: 1262 թ. պայքար սկսվեց Ոսկե Հորդասի և Արևմտյան իլխանության միջև: Իկոնիան և Եգիպտոսը, օգտվելով այդ հանգամանքից, չհապաղեցին հարձակվել Կիլիկիայի վրա: XIII դ. վերջին և առանձնապես XIV դ. ըսկզբին Կիլիկիայի պետության և մոնղոլների միջև բարեկամական հարաբերությունները դարձան թշնամական:

* * *

Պետք է նշել, որ պատմագիտական գրականության մեջ հայ-մոնղոլական դաշինքի բնութագրության հարցում միասնական կարծիք չկա: Ակադ. Ա. Հովհաննիսյանը ենթադրում է, որ թեև Հեթում I-ը ընդունում էր իր նկատմամբ մոնղոլների իշխանությունը, բայց դա չէր նշանակում, թե հայկական պետության քաղաքականության մեջ արևմտյան կողմնորոշումից շրջադարձ էր տեղի ունեցել դեպի արևելյանը, թե մոնղոլների հետ մերձեցումը հին քաղաքականության նոր դրսևորում էր միայն⁴⁸: Այդ հանգամանքը նա բացատրում է նրանով, որ մոնղոլներն ու խաչակիրները հետապնդում էին միևնույն նպատակը՝ վերացնել արաբական և սելջուկյան պետությունները: Մոնղոլների արշավաբեր Փոքր Ասիա թուլացրեց Կիլիկիայի «կախումը» Իկոնիայի սուլթանությունից: Բացի այդ, մոնղոլները Կիլիկիայի հետ կապված էին շոշափելի շահերով, որովհետև իլխանության երկրներից դեպի արևմուտք գնացող առևտրական քարավաններն անցնում էին Հայաստանով և Կիլիկիայով, քանի որ թաթարներին չէր հաջողվել զավթել Սիրիան և ելք ստեղծել դեպի ծով: Կիլիկիայի հայերը մոնղոլների նկատմամբ լոյալ էին ոչ միայն այն ժամանակ, երբ վերջինները խորտակիչ հարվածներ էին հասցնում Իկոնիայի

սուլթանությանը, այլև այն ժամանակ, երբ նրանք լուրջ պարտություններ էին կրում արաբներից և ստիպված էին լինում հարձակումից պաշտպանության անցնել: Ակադ. Ա. Հովհաննիսյանն այդ հանգամանքը բացատրում է Կիլիկիայի նկատմամբ թուրքական և մամելյուկյան սուլթանությունների անվերապահ ու մշտական ագրեսիվ քաղաքականությամբ: Նա եզրակացնում է, թե Հեթումյանները արևելյան կողմնորոշում էին կունենալին միայն այն դեպքում, եթե նրանք միավորվեին արաբների ու սելջուկների հետ և պայքարեին խաչակիրների ու մոնղոլների դեմ: Բայց հենց հակառակը տեղի ունեցավ. այդ պատճառով էլ, երբ կիլիկյան հայերը մոնղոլների դաշնակիցները դարձան, նրանց կողմնորոշումն անփոփոխ մնաց:

Առարկելով Ա. Հովհաննիսյանին, Ա. Գալստյանը, ընդհակառակը, կարծում է, թե «հայ-մոնղոլական կապերի ստեղծումը նոր դարագլուխ բացեց Կիլիկյան Հայաստանի քաղաքական պատմության մեջ»⁴⁹: Որպես դրա ապացույց նա, մասնավորապես, վկայակոչում է այն հանգամանքը, թե մոնղոլական խանը հրավիրել է հայկական թագավորին և Ռումի (իկոնյան) սուլթանին ու պահանջել, որ նրանք միմյանց միջև «բարեկամության պայմանագիր» կնքեն:

Հայ-թաթարական դաշինքի հարցը հետագա ուսումնասիրությունն է պահանջում: Ճիշտ են այն հետազոտողները, որոնք մոնղոլների նկատմամբ հայկական պետության լոյալությունը համարում են հարկադրական: Այդ բանը պարզորոշ մատնանշում է Կիրակոս Գանձակեցին: Խոսելով զորավար Բաշուի արշավանքների մասին, նա նկարագրում է դրանց առաջնությունը բնույթը: Կիլիկիայի հայկական կառավարությանն առաջարկելով մոնղոլների հետ մոնղոլները, ջախջախելով Իկոնիայի սուլթանությունը, ընդհուպ մոտեցան Կիլիկիայի սահմաններին, Հեթում I-ը ստիպված էր նրանց զորավարի մոտ դեսպանություն ուղարկել, առաջարկելով հաշտության պայմանագիր կնքել: Ի պատասխան հայոց թագավորի ուղերձի և առաջարկության, Բաշու նույնը պահանջեց հանձնել իր կող-

⁴⁸ Տե՛ս Ա. Հովհաննիսյան, նշված աշխ., 170—180:

⁴⁹ Տե՛ս Ա. Գալստյան, Հեթումի «Թաթարաց պատմություն» գրքի բնութագրման շուրջը: Տե՛ս ՀՍՍՀ ԳԱ «Տեղեկագիր» № 9, 1958, էջ 69:

մից ջախջախված իկոնյան սուլթանի մորը, կնոջը և դուստրերին, որոնք ապաստան էին գտել հայոց թագավորի մոտ: Այն մասին, որ Հեթում I-ը հարկադրված էր խախտել ասպնջականության կանոնները և հիշյալ անձանց հանձնել մոնղոլական զորավարին, վկայում են այդ կապակցությամբ նրա արտասանած հետևյալ խոսքերը. «Ինձ համար ավելի հեշտ կլիներ, եթե ինձնից պահանջեին իմ որդի Լեոնին, քան նրանց»: Պատմիչը իր կողմից ավելացնում է, թե Հեթումը նրանց հանձնեց «հակառակ իր կամքի, որովհետև վախենում էր նրանցից» (մոնղոլներից), որպեսզի նրանց առիթ չտա մեծ շարիք պատճառելու:

Դեռ ավելին, Բաշու նուրիին սիրաշահելու համար հայկական արքունիքը նրան և մոնղոլների մյուս զորապետներին «շատ նվերներ» մատուցեց: Դրանից հետո մոնղոլները բաբկամական հարաբերություններ հաստատեցին հայոց թագավորի հետ և նրան տվեցին «գիր», որը նրանց կրոնի (սովորույթի) համաձայն կոչվում էր «էլ տամդայն»⁵⁰:

Այսպիսով, Արևմտյան իլխանության հետ Հեթում I-ի դաշինքը պետք է գնահատել որպես մի հարկադրական միջոցառում, որը նպատակ ուներ հայկական հողերի գոնե մի մասը փրկել մոնղոլների ներխուժումներից: Հայտնի է, որ մոնղոլների ներխուժումը առաջացնում էր կործանարար, երբեմն նույնիսկ աղետալի հետևանքներ այն շրջանների էկոնոմիկայի համար, որոնց մոնղոլներն իրենց էին ենթարկում զենքի ուժով: Այդ պատճառով էլ հայոց թագավորների կողմից խաների գերիշխանության անվանական ընդունումը «չարիքների փոքրագույնն էր», այլ ոչ թե կամովին դաշինք: Այդ պատճառով էլ արաբների և սելջուկների դեմ մոնղոլների արշավանքներում վերջինների կողմում հանդես եկող հայկական զորքի մասնակցությունը, որպես կանոն, հարկադրական էր:

Շարադրվածի կապակցությամբ տեղին կլինի մեկ անգամ ևս անդրադառնալ հայկական պետության այսպես կոչված կողմնորոշման հարցին: Փաստերը խոսում են այն մասին, որ

⁵⁰ Տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, 35, 36 գլուխներ, էջ 284—285 (ընդգծումը մերն է—Ս. Մ.):

մինչև Հեթում II-ի (1289—1301) թագավորությունը կիլիկյան հայերը մշտական, անփոփոխ արևմտյան կողմնորոշում չունեին: Հայտնի է, որ իշխան Մլեհը գերադասում էր բարեկամական հարաբերություններ ունենալ դրացի մուսուլմանական էմիրությունների հետ: Հայտնի է նաև, որ Լեոն II-ը խուսանավելու քաղաքականություն էր վարում «ֆրանկների» (պապության, գերմանական կայսրերի ու մյուսների), բյուզանդացիների և սելջուկների միջև: Ծիշտ է, նա երբեմն օժանդակում էր խաչակիրների արշավանքներին, օրինակ, 1191 թվականին նա, գլխավորելով հայկական ռազմա-ծովային և ցամաքային ուժերը, անձամբ մասնակցեց անգլիական թագավոր Ռիչարդ II-ի գլխավորած արշավանքին և նրան օգնեց բյուզանդացիներից խելու Կիպրոս կղզին, սակայն նա, որպես կանոն, չէր մասնակցում արաբների և սելջուկների դեմ լատինյանների ավանտյուրիստական արշավանքներին, ըստ այդմ չվախենալով իր նկատմամբ Հոռմի պապի սպառնալիքն ու «բանադրանքը» հարուցելուց: Լեոն II-ից հետո նույնպիսի խուսափողական գիծ էր վարում XIII դ. 20—30 թվականներին խոշոր ռազմական և քաղաքական գործիչ Կոստանդին Պայլը: Վերջինիս որդին, Հեթում I թագավորը, ինչպես ասվեց վերևում, հարկադրված էր դաշինքի մեջ մտնել մոնղոլական խաների հետ: Սակայն նա այդպես վարվեց ոչ այն պատճառով, որ կողմնակից էր արևմտյան կողմնորոշման, այլ այն պատճառով, որպեսզի թույլ չտա Կիլիկիայի ամայացումը, ինչպես այդ տեղի էր ունեցել Հայաստանի շատ շրջաններում: Դրան ավելացրած նաև այն, որ մոնղոլների և լատինյանների հարաբերությունները միշտ չէ, որ բարեկամական էին: Բանն այն է, որ մոնղոլները շահագրգռված էին, որ մի կողմից, լատինյանները, մյուս կողմից՝ արաբներն ու սելջուկները մշտապես պայքարի մեջ լինեն: Հոռմի պապերը և ընդհանրապես լատինյանները, իրենց հերթին, ձգտում էին մոնղոլների ուժն օգտագործել Մերձավոր Արևելքում իրենց ավանտյուրիստական քաղաքականությունն իրականացնելու համար: Հայկական պետությունը հաշվի էր առնում այդ հանգամանքը և կողմնորոշվում էր յուրաքանչյուր առանձին դեպքում, նայած իրադրությանը:

Վերը մենք նշեցինք, որ Հեթում I-ը Իկոնիայի սուլթանու-
թյան հետ ունեցած խաղաղ հարաբերությունները հարկադր-
ված խախտեց հօգուտ մոնղոլների: Լևոն III-ը նույնպես հա-
վատարիմ մնաց մոնղոլներին ոչ միայն այն պատճառով, որ
կողմնակից էր արևմտյան կողմնորոշմանը, այլ այն պատճա-
ռով, որ փափագում էր նրանց օգնությամբ բոլոր հայկական
հողերը միավորել իր իշխանության ներքո: Սակայն Արդուն-
խանը Արևելյան Հայաստանը հանձնեց վրացական թագավոր
Դեմետրիին⁵¹: Մոնղոլներին Կիլիկիան հետաքրքրում էր այն-
քան ժամանակ, քանի դեռ նրանք պայքարում էին Միջերկրա-
կան ծով դուրս գալու համար: Սիրիան նվաճելու համար մղած
իրենց պայքարում նրանք արդեն բախվեցին լատինյանների
հետ: Այդ փաստը վկայում է, որ մոնղոլները լատինյանների
մշտական «բարեկամները» չէին: Նրանք նաև սելջուկների ու
արաբների հավիտենական թշնամիները չէին: Ծիշտ է, 1294
թվականին նրանք վերջնականապես վերացրին Իկոնիայի սուլ-
թանությունը, բայց 1299 թվականին նրա տեղը զբաղեց օս-
տրամադրված լատինյանների, հույների և հայերի նկատմամբ:
մայնան թուրքերի սուլթանությունը, որոնք թշնամաբար էին
Իսկ XIII դ. վերջին և XIV դ. սկզբին Ղազան-խանի օրոք մոն-
ղոլներն արմատապես վերանայեցին իրենց մոտեցումը սել-
ջուկների, արաբների, հայերի և լատինյանների նկատմամբ:
Այդ հանգամանքը պետք է բացատրել ոչ այնքան նրանով, որ
մոնղոլներն ընդունեցին իսլամը (թեև դա որոշակի նշանա-
կություն ունեցավ), որքան նրանով, որ նրանց մոտ ևս սկըս-
վեց ֆեոդալական մասնատվածությունը, չէին դադարում երկ-
պառակտչական պատերազմները Ոսկե Հորդայի և Արևմտյան
իլխանության միջև, իսկ վերջինիս հարկ եղավ պաշտպանու-
թյան անցնել սելջուկների և արաբների հանդեպ: Ուստի, հաս-
կանալի է, թե մոնղոլներն ինչու էին ավելի ու ավելի հաճա-
խակի խախտում իրենց դաշնակցային պարտավորություննե-
րը հայկական պետության նկատմամբ: Նրանք չէին ուզում և
չէին էլ կարող դիմադրել Եգիպտական սուլթանությանը, որը
զավթեց Երուսաղեմը, Անտիոքը, Տրիպոլին և այլ հողեր, իսկ

⁵¹ Տե՛ս Մ. Օրմանյան, գիրք II, § 1162:

1291-ին լիովին վերացրեց Մերձավոր Արևելքի լատինական
պետությունները: Այդ շրջանում մնում էին միայն երկու քը-
րիստոնեական պետություն, հայկականը՝ Կիլիկիայում և ֆը-
րանսիականը՝ Կիպրոսում, որոնք մնացին դեմ հանդիման ու-
ժեղ և զավթողամոլական Եգիպտական սուլթանության, որը
չէր թաքցնում իր թշնամական վերաբերմունքը մոնղոլների
«դաշնակցի»՝ հայկական պետության հանդեպ: Ընդ որում,
Եգիպտոսն արդեն մտածում էր ոչ թե այն մասին, որ Կիլի-
կիայի դեմ պատժիչ արշավանքներ կազմակերպի լատինյան-
ների և մոնղոլների նկատմամբ նրա հավատարմության հա-
մար, ինչպես առաջներում էր, այլ իր առաջ խնդիր էր դրել
ընդհանրապես վերացնել այդ պետությունը: Իսկ ինչ վերաբե-
րում է մոնղոլներին, ապա Եգիպտոսի դեմ 1299 և 1300 թը-
րվականների նրանց վերջին խոշոր արշավանքները, որոնց
հայկական պետությունը հարկադրված էր մասնակցել, վճը-
ռական նշանակություն ունեցան: Դեռ ավելին, Եգիպտացի-
ների դեմ մոնղոլների նոր արշավանքի ժամանակ վերջիննե-
րի զորավար Բիլարդուն, թշնամաբար վերաբերվելով դեպի
հայ արքունիքը նրա «լատինասիրության» համար, ուխտադրը-
ժորեն ձերբակալեց Հեթում II-ին, Լևոն IV-ին ու նրանց իշ-
խաններին, թվով 40 մարդ, և 1307 թ. նոյեմբերի 17-ին Անա-
զարբայում նրանց սպանել տվեց, որոշելով զավթել երկիրը:
Հայկական զորքը Օշին I-ի գլխավորությամբ հարձակվեց իր
«դաշնակից» մոնղոլների վրա և նրանց վռնդեց Կիլիկիայից⁵²:
Թեև իլխանի հրամանով Բիլարդուն դատապարտվեց մահվան,
սակայն դրանից հետո հայերի և մոնղոլների դաշինքը փաս-
տորեն խախտվեց: Իսկ 1314 թվականին թաթարները ավերիչ
ասպատակություններ կատարեցին Կիլիկիայում: Այնուհետև
նրանք այդպիսի ասպատակություններ էին կատարում թուր-
քերի և Եգիպտացիների հետ համատեղ:

Այդպիսին էր հայերի և մոնղոլների դաշինքի վախճա-
նը: Մոնղոլները՝ կորցնելով ամեն մի հույս՝ ուժերի հարա-
բերակցությունը հօգուտ իրենց փոխելու, XIV դ. սկզբից ա-
տիճանաբար նահանջեցին Միջերկրական ծովի արևելյան ա-

⁵² Տե՛ս Մ. Օրմանյան, գիրք II, §§ 1247, 1249:

ռաւինյա շրջաններից և կենտրոնացան Իրանում: Այնուհետև, լատինյանների և մոնղոլների նկատմամբ կողմնորոշման շարունակումը աղետալի հետևանքներ ունեցավ հայերի համար:

Այդ կապակցությամբ հարկավոր է մատնանշել, որ հայկական պետության վրա, որպես դամկլյան սուր, կախված էր ուժեղ ագրեսիվ պետությունների սպառնալիքը: Ուստի և նա ստիպված էր մշտապես հոգ տանել այս կամ այն պետության հետ դաշինք կնքելու մասին: Կողմնորոշվելով մերթ դեպի արևմտյան, մերթ դեպի արևելյան տերությունները, հայկական պետությունը հաճախ սխալներ էր թույլ տալիս իր համար դաշնակից կամ հովանավոր ընտրելու հարցում, մինչդեռ այդ դաշնակից կամ հովանավոր կոչվածներն իրենց հովանավորչալին ներգրավում էին զավթողական քաղաքականության ոլորտը, իսկ տագնապալից պահերին թողնում բախտի քմահաճույքին:

Չի կարելի համաձայնել Օրմանյանի այն պնդման հետ, որ եթե XIV դարի կեսերին հայերը ենթարկվեին եգիպտական սուլթանին, ապա նրանց կհաջողվեր պահպանել իրենց պետականությունը⁵³: Իհարկե, ճիշտ են այն հետազոտողները, որոնք կշտամբում են XIV դ. Կիլիկիայի մի շարք թագավորների անհեռատես, երկրի համար կործանարար քաղաքականությունը, որը հակառակ էր հայ ժողովրդի ճնշող մեծամասնության կամքին և ձեռնտու մի բուռ լատինասերների ու վաճառականական դասի (որի մեջ զգալի թիվ էին կազմում եվրոպացիները, առաջին հերթին իտալացիները) որոշ խմբերի համար, որոնք երկիրը հետզհետե ներքաշում էին արևմտյան քաղաքականության ոլորտը: Բայց դժվար է ապացուցել, թե եգիպտացիների և սելջուկների նկատմամբ լոյալ վերաբերմունքը կփրկեր հայկական պետությունը, որովհետև ֆեոդալական գալլային օրենքների հիման վրա ուժեղները կուլ էին տալիս նրանց, ովքեր ի վիճակի չէին պաշտպանելու իրենց: Վերջիններիս մեջ էր նաև հայկական պետությունը, որը մատնանշված հանգամանքներում չկարողացավ առանց դրսի օգնության պաշտպանել իր ինքնուրույնությունը, առավել ևս, որ

նա ներքուստ հետզհետե ավելի էր թուլանում ֆեոդալական քաղաքականությունների և տարբեր կողմնորոշման կողմնակիցների միջև ծագող երկպառակությունների պատճառով:

* * *

Խոսելով հայ-լատինական հարաբերությունների մասին, նշենք, որ որոշ հայ թագավորներ և նույնիսկ կաթողիկոսներ ընդունում էին կաթոլիկական դավանանքը, ճանաչում Հռոմի պապերի գլխավորությունը հայկական եկեղեցու նկատմամբ, որպեսզի ցույց տան իրենց նվիրվածությունը արևմուտքին, որտեղից նրանք օգնություն էին սպասում: Այսպես, օրինակ, Հեթում II-ը (1289—1305), նույն ինքը հետագայում խնամակալ, Գրիգոր Անարգաբացի կաթողիկոսը և Լևոն IV թագավորը (1301—1307) 1307 թ. Սիս քաղաքում տեղի ունեցած եկեղեցական ժողովին ստիպեցին համաձայնվել միանալու կաթոլիկական եկեղեցու հետ: Միավորմանը կողմնակից էր թե՛ Օշին թագավորը (1309—1320), թե՛ Կոստանդին Կեսարացի կաթողիկոսը, թե՛ Լևոն V թագավորը (1320—1342), որի օրոք պետության մեջ կարևորագույն պաշտոնները հանձնարարվում էին լատինական ծագում ունեցող կամ կաթոլիկական դավանանքին պատկանող մարդկանց:

Հեթում II-ը՝ Լևոն III-ի որդին, կարճ ժամանակով ռազմական դաշինքը մոնղոլների հետ վերականգնեց, իսկ մամելյուկները քշվեցին Կիլիկիայից: Բայց երբ 1302 թ. Կիլիկիան նորից հարձակման ենթարկվեց, մոնղոլները նրան միայնակ թողեցին:

Հեթում II-ի թագավորության ժամանակից հայկական պետությունն սկսեց աստիճանաբար դեպի անկում թեքվել: Այդ պետության պարտության և վերացման ներքին պատճառներն թվում հիմնականները լատինասերների քայքայիչ գործունեությունն էր և երկպառակշռական պայքարը Լևոն III-ի քաղաքալիքի որդիների միջև (նրանք յոթն էին):

Գահաժառանգ Հեթումը, որը դեռ հոր կենդանության ժամանակ ընդունել էր կաթոլիկական դավանանքը և դարձել ֆրանցիսկյան միաբանության անդամ, գլխավորում էր լատին-

⁵³ Տե՛ս Մ. Օրմանյան, գիրք II, § 1280:

նասերների հոսանքը երկրում և պահանջում, որ հայերն ընդունեն կաթողիկոսություն ու միավորվեն կաթողիկական եկեղեցու հետ: Այդ հոսանքի հակառակորդ Կոստանդին Կատոլիկեցի կաթողիկոսը 1289 թվականին գրկվեց իր աստիճանից:

Հեթում II-ը երկիրը de jure կառավարեց 18 տարի շարունակ: Նա բազմիցս վանական էր դառնում, բայց կրկին վերադառնում էր թագավորությանը: Նրա բացակայության ժամանակ 1296 թ. թագավոր ընտրվեց նրա եղբայր Սմբատը, որը երկիրը կառավարեց 2,5 տարի: Հեթում II-ը և նրա մյուս եղբայր Թորոսը Սմբատի հետ պայքարի մեջ մտան թագավորական իշխանության համար: Սմբատը ձեռքբեկվեց նրանց: Թորոսին դատապարտեց մահապատժի, իսկ Հեթում II-ին կուրացրեց: Այնուհետև Սմբատի դեմ հանդես եկավ նրա մյուս եղբայրը, Կոստանդինը (Կապան ամրոցի տերը): Սմբատը պարտություն կրեց և բանտարկվեց ամրոցում: Կոստանդինը, որպես ավագ բարոն, երկիրը կառավարում էր կուրացած Հեթում II-ի հանձնարարությամբ: 1299 թվականին Հեթում II-ը կրկին գահ բարձրացավ, որովհետև վերականգնվել էր նրա տեսողությունը, մի հանգամանք, որը իրավունք էր տալիս թագավորելու: Որպես քաղաքական գործիչ Հեթում II-ը, լինելով հոգևոր եղբայրության անդամ, չէր բաժանվում սրից և վանականի գավազանից⁵⁴: Նա չթագադրված միապետ էր, խոստովանահայր ու խնամակալ և արտավանքային վանական: Նա կայուն չէր, մեկ ծայրահեղությունից մյուսն էր ընկնում, գործում էր ըստ իրադրության, որոշակի քաղաքականություն չունեցող, բարեպաշտի, կրքոտ հայրենասերի համբավ ունեցող, սակայն սխալ կերպով կարծում էր, թե հայկական պետությունը կարող է հույսը դնել պապի օգնության վրա⁵⁵: Նա իր եղբայրների Սմբատին և Կոստանդինին արտաքսեց երկրից: 1301 թվականին նա իր եղբոր (Սմբատի կողմից սպանված Թորոսի) 12-ամյա որդուն հուշակեց Լևոն IV թագավոր, բայց այնուհետև ևս նա երկիրը կառավարում էր որպես խլանամակալ: Այդ նա էր, որ 1307 թ. մարտի 19-ին եկեղեցա-

կան ժողով հրավիրեց և ստիպեց նրան միավորման համար դիմել պապին: Պապության նկատմամբ կողմնորոշումը արյունալի հետևանքների հասցրեց: Օշին թագավորը (Լևոն IV-ի հորեղբայրը և Հեթում II-ի եղբայրը) փորձ կատարեց միավորման վերաբերյալ Սիսի 1307 թ. որոշումը կենսագործել: Ի պատասխան դրա 1308 և 1309 թվականներին տեղի ունեցած հակակառավարական ցույցեր, որոնց մասնակցում էին հոգևոր անձինք և ժողովրդական մասսաները: Օշինը արյունալի դատաստան տեսավ ապստամբների հետ: Նրանցից շատերը մահապատժի ենթարկվեցին, վարդապետները բանտ նետվեցին կամ արտաքսվեցին Կիպրոս կղզին: Միայն թագավորական արքունիքն ու կաթողիկոսարանն էին կողմնակից միավորմանը: Ընդ որում, արտաքին վտանգի ուժեղացումը նրանց ստիպում էր ավելի ամուր կառուցել միավորմանը, որպիսի հանգամանք, իր հերթին, ուժեղացնում էր միավորման հակառակորդի՝ ժողովրդի, դիմադրությունը: Այսպիսով, արտաքին վտանգի դեմ-հանդիման ներքին գոտությունները կործանարար հետևանքներ ունեցան⁵⁶: Արքունիքի լատինամոլությունը հասցրեց այն բանին, որ հարևան բոլոր մուսուլմանական պետություններն սկսեցին թշնամաբար վերաբերվել հայերին: Դրա հետ մեկտեղ Լևոն V-ի ժամանակ հաճախակի դարձան կենտրոնախույս գործողությունները, և կենտրոնական կառավարությունը հաճախ էր հարկադրված լինում գեներլի դիմելու խռովարար իշխանների դեմ: Չափահաս (քրսան տարեկան) դարձած Լևոն V-ը հենց պալատում 1329 թ. մահապատժի ենթարկեց խնամակալին ու նրա եղբորը և 1331 թ. ամուսնանալով սիցիլիական թագավորի դստեր հետ, դռնեքը լայնորեն բացեց լատինյանների առաջ, որոնց միջոցով նա հույս ուներ օգնություն ստանալու պապից: Մինչդեռ, եթե լատինյանները Կիլիկիայի թշնամու՝ եգիպտական սուլթանության դեմ «կռվում» էին սոսկ «գրչով և կարեկցանքով», ապա եգիպտացիները հայերին անխնայորեն կոտորում էին հրով ու սրով⁵⁷: Օգնության համար պապին և Եվրոպայի թագավոր-

⁵⁴ Տե՛ս Մ. Օրմանյան, § 1213:

⁵⁵ Նույն տեղը, § 1247:

⁵⁶ Տե՛ս Մ. Օրմանյան, §§ 1250—1252:

⁵⁷ Նույն տեղը, § 1280:

ներին հղած Լևոն V-ի դիմումը է՛լ ավելի ուժեղացրեց մամել-
յուկների ճնշումը, որոնք 1322 թ. գրավեցին Կիլիկյան մի շարք
քաղաքներ: Թեև մամելյուկները վերջ ի վերջո քշվեցին, բայց
եզիպտական սուլթանը 1323 թ. հայկական պետությունը պար-
տադրեց Կահիրեի ստորացուցիչ հաշտության պայմանագիրը,
որի համաձայն նա դարձավ Եգիպտոսի հարկատուն: Հայկա-
կան պետությունը համաձայնեց Եգիպտոսին վճարել տարե-
կան 50000 ոսկե ֆլորին (կամ 1 200 000 դրահմ) և Ալաս ծո-
վային նավահանգստում գանձվող մաքսի 50%-ը: Դեռ ավե-
լին, եգիպտական սուլթան Մելիք-Նասիրը, երկյուղ կրելով
խաչակրաց արշավանքից և հայոց թագավորին մեղադրելով
Վատիկանի և արևմտյան պետությունների հետ գաղտնի հա-
րաբերությունների մեջ, 1335—1337 թթ. ավազակային հար-
ձակում գործեց Կիլիկիայի վրա և, 1337 թ. հաշտության պայ-
մանագրի համաձայն զավթեց Կիլիկիայի հարավ-արևելյան
մի շարք շրջաններ և երկրի կարևորագույն նավահանգիստը՝
Ալասը: Այն ժամանակ, երբ կաթողիկոսը և եպիսկոպոսները
կողմնակից էին Եգիպտոսի հետ կնքված հաշտության պայ-
մանագրի պայմանների պահպանմանը, Լևոն V-ը և լատին-
յանները, ի հաճույս սրապի և հակառակ բանականության,
անց էին կացնում հակաեգիպտական քաղաքականություն:

Ո՛ւմ հետ և ո՛ւմ դեմ, այդ երկրնտրանքը XIV դարում հայ-
կական պետության արտաքին քաղաքականության մշտական
գործոնն էր: Հակոբ կաթողիկոսը, որը դիմադրություն էր ցույց
տալիս թագավորին, 1341 թ. ստիպված էր հրաժարական տալ:
Լևոն V-ը առանց եկեղեցական ժողովի նրա փոխարեն իրեն
ձեռնտու մի այլ կաթողիկոս նշանակեց: Սակայն եկեղեցա-
կան ժողովը կաթողիկոս ընտրեց Մխիթար I-ին (1341—1355):
Պետք է նշել, որ XIII—XIV դդ. ոչ բոլոր կաթողիկոսներն էին
լատինամոլներ: Մի շարք կաթողիկոսներ և աշխարհիկ անձինք
հայտնի էին որպես «աղթարմա», այսինքն՝ դավանափոխ
մարդիկ, որոնք համակրում էին կաթողիկոսությանը, բայց վերջ-
նականապես չէին անցել կաթողիկոսության: Նրանք կանգնած
էին ճանապարհների խաչմերուկում, աշխատում էին հաճույս-
նալ լատինյաններին, բայց չէին ուզում վշտացնել նաև հայ-
կական եկեղեցու համախոհներին:

Արևմուտքի օգնության նկատմամբ հայերի հույսերը չար-
դարացան և չէին էլ կարող արդարանալ, որովհետև արևմու-
յան խաչակիրները և հռոմեական պապերը ամենևին էլ չա-
հազարգույց չէին հայկական պետության բարգավաճման հար-
ցում: Մյուս կողմից, եգիպտական սուլթանությունը, ինչպես
ասված է վերևում, իր առաջ խնդիր էր դրել վերացնել հայ-
կական պետությունը՝ մամելյուկների թշնամիներ մոնղոլներին
և խաչակիրների դաշնակցին: Սկսած 1275 թ. և առանձնապես
XIV դ. 20-ական թվականներին եգիպտական մամելյուկները
սիստեմատիկաբար ասպատակություններ էին կատարում
Կիլիկիայում, մինչև որ վերջ տվեցին հայկական պետությա-
նը: Մամելյուկների ասպատակությունները հետզհետե հա-
ճախակի և է՛լ ավելի ավերիչ բնույթ են ընդունում հատկապես
XIV դ. սկզբից, երբ մոնղոլները իրենց վերաբերմունքը փո-
խեցին հայերի նկատմամբ, վերջիններիս համարելով Մերձա-
վոր Արևելքում արևմտյան պետությունների զավթողական
քաղաքականության գործիք: Կիլիկիայի հայկական պետու-
թյան և մոնղոլների միջև դաշինքը դադարեց գոյություն ու-
նենալուց 1307 թ. նոյեմբերից, երբ Կիլիկիայում գտնվող մոն-
ղոլական ջոկատի պետ Բիլարդուն թուրք-սելջուկների դրամամբ
Հեթում II թագավորին, նրա անչափահաս եղբոր որդուն՝ Լևոն
IV թագավորին և այլ իշխանների, ինչպես նշվեց վերևում,
ուխտադրժորեն սպանել տվեց նրանց «լատինամոլության»
համար: Ընդ որում մոնղոլները նույնիսկ փորձեցին զավթել
Կիլիկիայի մի մասը: Դրանից հետո հայկական պետության
միջազգային դրությունն է՛լ ավելի վատացավ և նա արագու-
թյամբ դեպի անկում էր գնում:

Այսպիսով, հայկական պետության և Իլխանության միջև
հարաբերությունների վատացման ժամանակներից սկսած ե-
գիպտական սուլթանները Կիլիկիայի նկատմամբ ուժեղացրին
իրենց ագրեսիան: Ընդ որում, նրանք արդեն էլ չէին վախե-
նում խաչակրաց արշավանքներից, քանի որ հենց այդ ժա-
մանակ Անգլիայի և Ֆրանսիայի միջև սկսվել էր պատերազմ:
Այդ պայմաններում, սկսած 1321-ից մինչև 1375 թ. գրեթե

չէին դադարում մամելյուկների ու թուրքմենների հարձակումները Կիլիկիայի վրա:

Կիլիկյան Հայաստանի պատմության վերջին էջերը արտացոլում են տարբեր հոսանքների միջև տեղի ունեցած կատաղի պայքարը: Այդ պայքարը շատ զոհեր խլեց: 1342 թ. օգոստոսի 26-ին մահացավ Լևոն V-ը: Այն կարծիքը կա, թե նա հանկարծամահ եղավ: Շատ հնարավոր է, որ նա սպանվել է ժողովրդական հուզումների ժամանակ: Նրա հետ միասին դադարեց Հեթումյանների դինաստիան արևելյան գծով: Այդ հանգամանքը դարձավ իշխանության համար մղվող պայքարի մեկ այլ պատճառ: Ասպարեզ ելան Լևոն IV-ի ազգականները կանացի գծով, ֆրանսիացիներ՝ կիպրոսյան-լուսինյանների դինաստիայից:

Լևոն V-ի հաջորդ ընտրվեց իշխան Զիվանը՝ Լուսինյանների տնից՝ Հեթում II-ի քրոջ և Կիպրոսի թագավորի որդին: Թագադրման ժամանակ նա ստացավ Կոստանդին III (1343—1344/5) անունը: Նա և իր եղբայրները հայրենիքի պաշտպանությունը կազմակերպելու փոխարեն զբաղված էին հօգուտ սրապի բանսարկություններ սարքելով և հայ իշխաններին ամեն կերպ կառավարման գործից հեռացնելով: Արքունիքում և երկրում լատինական կարգեր արմատավորելու ուղղությամբ բռնի միջոցներ կիրառելու պատճառով Կոստանդին III Լուսինյանը և նրա երկու եղբայրները սպանվեցին 1343—1344 թվականներին: Հայերը Ադանայում ջախջախեցին նաև լատինական ռազմիկներից կազմված ջոկատը, որ Արևմուտքից այնտեղ էր բերվել որպես պատժիչ ուժ: Իշխանությունը գրավեցին Նզրեցի հայ իշխանները:

Կոստանդին IV-ը (1344—1363) կրոնական վեճերին վերջ տալով, գլխավորեց հայ իշխաններին և Կիպրոսի թագավորի օգնությամբ մամելյուկներից ետ խլեց մի շարք քաղաքներ: Բայց պապը այս անգամ ևս հրաժարվեց օգնել հայերին, քանի զեն նրանք կաթոլիկություն չեն ընդունել: Քանի որ Կոստանդին IV-ը 1363 թ. մեռավ ուղիղ գծով ժառանգ չթողնելով, նորից կրքեր բորբոքվեցին Լուսինյանների (լատինների) կողմնակիցների ու հակառակորդների միջև: Բանը վերջացավ նրանով, որ մի շարք ավանտյուրիստներ սպանվեցին և իշխանու-

թյան գլուխ անցավ թագավորի հորեղբոր որդին՝ Կոստանդին V-ը (1363—1373): Երեսուն տարի (1344—1373) շարունակ այդ երկու թագավորները ապարդյուն փորձեր էին անում հաշտեցնել միավորման կողմնակիցներին և հակառակորդներին, պապերին և արևմտյան պետություններին հղած բազմաթիվ խնդրանքներով իդուր էին դրսից օգնություն սպասում: Մինչդեռ իշխանությունը խլելու համար Լուսինյանների մեքենայություններն էլ ավելի բարդ իրադրություն էին ստեղծում Կոստանդին V թագավորի համար, որը ժողովրդական մասսաների կողմից սպանվեց՝ Եգիպտոսում իրեն խոստացված ապաստանի դիմաց մայրաքաղաք Սիսը դավաճանաբար եգիպտացիներին հանձնելու փորձ կատարելու համար: 1374 թ. կեսերին այդ բարդ իրադրության պայմաններում իշխանությունն իր ձեռքը վերցրեց Լևոն VI Լուսինյանը, որը 1375 թ. ապրիլի 16-ին ստիպված հանձնվեց եգիպտացիներին: Այդպիսի էին կիլիկյան ղեկավար շրջանների լատինամոլությունն արդյունքերը: Այստեղ հարկ ենք համարում նշել, որ միանգամայն անհիմն է Լևոն VI-ի խոստովանահայր ու զուգորդ-ժամանակագիր Յոանն Դարդելի այն պնդումը, թե կաթոլիկոսն ու մյուսները իբրև դավաճանել են թագավորին, թե հայերի բոլոր դժբախտությունների և հայկական թագավորության անկման պատճառը իբր թե այն էր, որ հայերը կաթոլիկներ չդարձան:

Այդ կապակցությամբ հարկավոր է նշել, որ Կիլիկյան պետության վրա վտանգ էր կախվել ղեռնա լատինասիրական հոսանքի առաջացման ժամանակներից, մի հանգամանք, որը Կիլիկիան թիրախ դարձրեց նրա դրացիներին՝ եվրոպական զավթիչների ռեսուրսների համար⁵⁸: Լևոն II-ը և Ներսես Լամբրոնացին բարի մտադրություններով էին հյուրընկալություն ցույց տալիս լատինյաններին, երկրի դոնորները բացում նրանց առաջ: Հայկական պետությունը մտածում էր փոխադարձաբար օգտակար հարաբերություններ զարգացնել: Թեև եվրոպական երկրների հետ տնտեսական կապերը նպաստում էին Կիլիկիայի զարգացմանը, սակայն լատինյանների հետ ու-

⁵⁸ Տե՛ս Մ. Օրմանյան, §§ 1344, 1345:

նեցած կուտուրական և, առանձնապես, քաղաքական հարաբերությունները վերջին հաշվով կործանարար եղան հայ ժողովրդի համար: Այդ հարաբերությունները XIII—XIV դդ. ընթացքում աստիճանաբար, բայց անշեղորեն, ներքուստ թուլացնում էին հայկական թագավորությունը, դրանով իսկ նախապատրաստելով նրա անխուսափելի կործանումը: Այդ բանում անվայելուչ դեր խաղացին ֆրանցիսկյանների, ավգուստականների և դոմինիկյանների կաթոլիկական միաբանությունները:

Ֆրանցիսկյանների միաբանությունը հիմնադրել էր իտալացի վաճառական Զիովաննի Բերնարդինեն (ծնվել է 1182 թ. Ասիզում): 1206 թ. նա թողնում է վաճառականի զբաղմունքը, ընդունում հոգևոր աստիճան՝ Ֆրանցիսկ անունով (իմա՝ ֆրրանսերեն իմացող) և կազմակերպում մուրացկանություն անող վանական միաբանություն: Կարճ ժամանակի ընթացքում այդ միաբանությունը Եվրոպայում մի քանի տասնյակ հազար անդամներ ընդգրկեց: 1223 թ. պապությունը հաստատեց նրա վանոնադրությունը: Հենց սկզբից միաբանությունը չափազանց կենտրոնացած կազմակերպություն էր. նրա բոլոր վանքերը ենթարկվում էին միայն Հռոմի պապին: Ֆրանցիսկյանները Արևելք եկան ոչ-քրիստոնյաների մեջ քրիստոնեություն տարածելու համար: Սակայն նրանք սկսեցին այդ շրջանի քրիստոնյաներին «լուսավորել» կաթոլիկության գաղափարներով: Նրանք առևտրական տներ, բարեգործական ընկերություններ էին կազմակերպում, դպրոցներ էին բացում: Դրա հետ միասին նրանք նաև քաղաքական գործունեություն էին ծավալում, միջամտում էին օտար երկրների ներքին գործերին, ձգտելով նրանց ենթարկել պապական իշխանությունը: Կիլիկիայում նրանք թափանցեցին թագավորական արքունիքը, զբաղեցնելով պետական պաշտոններ, և նույնիսկ սկսեցին խառնվել հայկական եկեղեցու գործերին⁵⁹:

Կիպրոս կղզում գոյություն ունեւ պրեմոնստրատների միաբանություն, որը ավգուստականների միաբանության բաժանմունքն էր: Ավգուստականների միաբանությունը կազմա-

կերպվել էր XVIII դ. որպես մուրացկանային կազմակերպություն, որի կանոնադրությունը կազմվել էր աստվածաբան Ավգուստինի երկերի հիման վրա: Այդ միաբանության մեջ մըտնում էին նաև հայերը, օրինակ, Հեթում I-ի ազգականը՝ նույնպես Հեթում, որն ստացավ «Անտոն եղբայր» հոգևոր անունը⁶⁰:

Եթե ֆրանցիսկյանները երկարաակտյական սերմեր էին ցանում Կիլիկիայում, ապա հենց այդպիսի «աշխատանք» էին կատարում դոմինիկյանները բուն Հայաստանում: Դոմինիկյանների վանական միաբանությունը հիմնադրվել էր Իսպանիայում քարոզիչ Դոմինիկի (1170 թ. ծնվ.) կողմից՝ հերետիկոսության դեմ պայքարելու համար: Ֆրանսիայում այդ միաբանությունը պայքար էր մղում ալբիգոյների դեմ: Ալբիգոյների կրոնական աղանդը իրենից ներկայացնում էր որպես կատարների՝ Եվրոպայի շատ երկրներում տարածված հակաֆեոդալական և հակաեկեղեցական հոսանքի ճյուղ: Կատարները (այդ թվում ալբիգոյները) պայքարում էին կաթոլիկական եկեղեցու և Հռոմի պապի ճնշման դեմ: Զարմանալի չէ, որ այդ աղանդի գաղանային հալածանքը հանձնարարված էր հատկապես դոմինիկյանների ռազմաշունչ միաբանությանը, որը պապի կողմից իրավորեն օրինականացվեց 1225 թվականին⁶¹: Դոմինիկյանների գործունեության կենտրոնը Իտալիայի Բոլոնյա քաղաքն էր: Գրիգորիոս IX պապը 1229 թ. հիմնադրեց ինկվիզիցիոն դատարաններ և 1232 թ. սկսած դրանց ղեկավարումը հանձնարարեց դոմինիկյաններին:

Դոմինիկյանները արդեն 1318 թ. Հայաստանում եպիսկոպոսություն ունեին: Այստեղ նրանք սկզբնավորեցին միավորական (ունիթոռական) հոսանքը: Նրանք իրենց գործունեությունն սկսեցին նաև Պարսկահայք մարզում, այնուհետև շարժվեցին դեպի հյուսիս՝ Նախիջևան և Սյունիք (Զառկ կամ Զահուկ գավառում, որի անունով էլ հայ-ունիթոններն սկսեցին հայտնի դառնալ որպես ջահուկեցիներ)⁶²: Նրանք բացում

⁵⁹ Նույն տեղը § 1237:

⁶¹ Տե՛ս Մ. Օրմանյան, § 1179:

⁶² Նույն տեղը § 1241:

էին վանքեր, եկեղեցիներ՝ կաթողիկոսական տարածման օջախներ: Ունիթոռները արքեպիսկոպոսը նստում էր Նախիջևանում: Ունիթոռները զբաղված էին ավելի շուտ սխոլաստիկա սերմանելով, քան թե գիտություն տարածելով: Հայ ունիթոռները ձգտում էին հայոց եկեղեցին լիովին լատինականացնել, ընդամին՝ պահպանելով միայն հայերեն լեզուն: Նրանք 1356 թ. ձուլվեցին լատինական դոմինիկյան միաբանության հետ, մնալով նրան առընթեր, որպես նրա «գավառը» (բաժանմունքը): Ունիթոռները այն աստիճան հեռուն գնացին, որ սկսեցին հայերին դիտել որպես այլազավանների⁶³:

* * *

Հայկական պետությունից մշտական և ծանր ռազմատուգանքներ քամելը, երկրից տասնյակ հազարավոր մարդկանց գերեվարումը, ծովային նավահանգիստների և ափամերձ տիրիտորիաների զավթումը անդարմանելի տնտեսական վնաս պատճառեցին Կիլիկիային, քայքայեցին պետության քաղաքական հիմքը և արագացրին նրա կործանումը: Եգիպտոսի կողմից Կիլիկիայի հիմնական շրջանների գրավումը ավարտվեց XIV դ. երկրորդ կեսին: Լուսինյանների Ֆրանսիական դինաստիայի թագավորներին և հայկական իշխանական տոհմի Նզրյան դինաստիայի թագավորներին չհաջողվեց Կիլիկիայից քշել մամելյուկներին և թուրք-սելջուկներին, որոնք զավթեցին երկիրը և նրա տերիտորիան բաժանեցին միմյանց միջև: Այս քաղաքի գրավումից հետո մամելյուկների և թուրք-սելջուկների ձեռքն ընկան նաև Ադանա, Տարսուս, Կոռիկոս քաղաքները, իսկ 1375 թվականի ապրիլին՝ Կիլիկիայի մայրաքաղաքը՝ Սիսը, որտեղ Լևոն VI-ը իր ընտանիքի հետ միասին գերի վերցվեց ու տարվեց Կահիրե: Այդ ժամանակից սկսած Կիլիկիայի հայկական միասնական պետությունը դադարեց գոյություն ունենալուց, թեև դրանից հետո էլ մի շարք հայ իշխաններ իրենց զորքերով քաշվելով լեռները՝ շուրջ 50 տարի պահպանեցին իրենց ինքնուրույնությունը, ապարդյուն ջանքեր թափելով վերականգնելու կորսված թագավորությունը:

* * *

Խոսելով հայկական պետության կործանման արտաքին պատճառների մասին, հարկավոր է նշել ոչ միայն արևմտաեվրոպական պետությունների նենգ քաղաքականությունը, այլև կաթողիկական եկեղեցու թշնամական վերաբերմունքը նրա նկատմամբ, եկեղեցի, որը հայերի մեջ երկպառակտչական կրոնական պայքար էր բորբոքում հայ ժողովրդի համար ծանր ժամանակներում: Կիլիկիայի հասարակության վերնախավը 1307, 1316, 1345 թթ. եկեղեցական ժողովներում ճանաչեց կաթողիկական դավանանքի դոգմաները և կողմնակից էր եկեղեցիների միավորմանը: Մինչդեռ Կիլիկիայի և բուն Հայաստանի հայ բնակչության հսկայական մեծամասնությունը դեմ էր միավորմանը և կողմնակից էր հայ եկեղեցու ինքնուրույնությանը: Այստեղից էլ ծագում էին աճվերջանալի գոտություններ, իսկ երբեմն էլ արյունալի բախումներ «ունիթոռների» և հայկական եկեղեցու ինքնուրույնության կողմնակիցների միջև:

Մյուս կողմից՝ արտաքին թշնամիների դեմ հայ ժողովրդի մղած պայքարում նրան շուտափույթ օգնություն ցույց տալու վերաբերյալ արևմտյան պետությունների խաբուսիկ խոստումները միայն հարուցում էին մամելյուկների կասկածանքը և զայրույթը, ուժեղացնում նրանց զավթողական մտադրությունները հայ ժողովրդի դեմ, արագացնում հայկական պետության կործանումը:

Կիլիկիայի հայկական պետության անկման ներքին պատճառների թվում, դասակարգային պայքարի հետ միասին, պետք է նշել նաև գրեթե մշտական պայքարը թագավորական իշխանության և առանձին անհնազանդ իշխանական տոհմերի միջև, ինչպես նաև ֆեոդալների միջև մղվող երկպառակտչական սուր պայքարը: Հայ թագավորներին չհաջողվեց վերջնականապես վերացնել երկրի կենտրոնախույս ուժերը և ըստեղծել ուժեղ կենտրոնացած միապետություն: Դրա հետ մեկտեղ երկիրը թուլացել էր ունիթոռների և նրանց հակառակորդների միջև մղվող պայքարի հետևանքով: Մատնանշված բոլոր հանգամանքները XIV դ. վերջին քառորդում վերջնական

⁶³ Տե՛ս Մ. Օրմանյան, §§ 1282, 1292, 1318, 1350:

անկման ու վերացման հասցրին Կիլիկիայի հայկական պետությունը:

Պատմաբանները հայկական թագավորության վախճանը սովորաբար համարում են 1375 թվականը, երբ եգիպտացիները զավթեցին Կիլիկիայի մայրաքաղաքը և այնտեղ հիմնեցին էմիրություն: Սակայն, եղած տեղեկությունների համաձայն, դրանից հետո էլ հայ խոշոր իշխաններից մեկը՝ Կոստանդինը, իրեն թագավոր հայտարարեց և 48 տարի շարունակ կառավարում էր երկրի մի շարք շրջաններ: Միայն 1424 թվականին եգիպտական սուլթանը պատերազմի ելավ նրա դեմ, հաղթեց նրան և իր տիրապետության տակ առավ ամբողջ Կիլիկիան: Ուստի, հայկական պետության վերջնական անկման տարեթիվ պետք է համարել 1424 թվականը:

Լևոն VI-ը, բանտարկությունից ազատագրվելուց հետո, օգնություն որոնելու համար մեկնեց Իսպանիա, այնուհետև՝ Անգլիա:

Անհետաքրքրական չէ նշել, որ Կաստիլիայի թագավոր Դոն Ժուանը ոչ միայն հյուրընկալեց Լևոն VI-ին, այլև նրան նվիրեց Մադրիդը և այլ վայրեր, և Լևոն VI-ը դարձավ Իսպանիայի սենյոր: 1389 թ. հոկտեմբերի 2-ին նրա վասալները, Մադրիդի ազնվականները, պահանջեցին հաստատել իրենց նախկին իրավունքներն ու արտոնությունները: Լևոն VI-ը իր 1389 թ. հոկտեմբերի 19-ի շնորհագրով բավարարեց այդ պահանջները: «Շնորհագիրն» սկսվում է հետևյալ խոսքերով՝ «Don Leon, por la gracia de Dios req de Armenia e señor de Madrid, de Villareal e Andujar...» և ստորագրված՝ Rey Leon: Լևոն VI-ը 8 տարի շարունակ կառավարեց Մադրիդը: Նրա մահից հետո նրա սենյորները կրկին Կաստիլիայի տիրապետության տակ անցան:

Կիլիկիայի թագավորության անկումից հետո Կիպրոսի թագավորները, որպես հայ Լուսինյանների ազգականներ, մի ամբողջ հարյուրամյակի ընթացքում իրենց տիրողոսին ավելացնում էին «Հայաստանի թագավոր» տիտղոսը և այդ անվամբ էլ դրամ էին հատում: «Հայաստանի թագավոր» տիտղոսը կրել են՝ Հակոբ I-ը (1375—1395), Յանուս կամ Յոհան I-ը (1398—1432), Յոհան II-ը (1432—1458), Շառլոտան՝

Լյուդովիկոս Սավոյացու կինը (1458—1460), Հակոբ II-ը (1460—1473) և Եկատերինա Գորնարան (1473—1489): Այդ դինաստիայի վերջին ներկայացուցիչ «Հայաստանի թագավոր» տիտղոսը XVII դարում անցավ Վենետիկի հանրապետությանը: «Հայաստանի թագավորի» տիտղոս ընդունեցին Պիեմոնտի թագավորները, քանի որ Սավոյան դինաստիայից մի կոմս ամուսնացել էր հայ Լուսինյանների տոհմից սերած մի իշխանուհու հետ:

* * *

Կիլիկիայի հայկական պետության երեքհարյուրամյա գոյությունը հայերին հնարավորություն տվեց անկախ պետության մեջ զարգացնելու սեփական կուլտուրան, պետականությունը, ազգային քաղաքականությունը, գիտությունը, գրականությունը, արվեստը: Կիլիկիայի արքունիքը, Ն. Ադոնցի արտահայտությամբ, «դեպի իրեն էր քաշում Հայաստանի լավագույն ուժերը»: Լևոն II-ի օրոք բազմաթիվ դպրոցներ կառուցվեցին, իսկ Լևոն III թագավորը և գիտնական կաթողիկոս Հակոբ I Կլայեցին ջերմորեն աջակցում էին հայկական կուլտուրայի զարգացմանը: Լևոն III-ը հրամայեց արտագրել հրեազույն ձեռագրերը և դրանք տարածել Հայաստանում: Պատմաբան Պալասանյանի խոսքերով՝ հենց Լևոն III-ին ենք պատական այն բանի համար, որ մեզ են հասել շատ հայերեն ձեռագրեր: Կիլիկիայի գոյության շնորհիվ օտարերկրացիներն սկսեցին ավելի լավ ճանաչել հայերին, իսկ հայերը՝ օտարերկրացիներին: «Կիլիկյան հայերի ստեղծած կուլտուրական արժեքները հայ ժողովրդի կուլտուրայի ընդհանուր գանձարանը մտան...» և «այդ տեսակետից Կիլիկիայի հայկական պետության պատմության ուճումնասիրությունը մեծ նշանակություն ունի հայ ժողովրդի պատմության, ՍՍՀՄ պատմության համար»: Դրա հետ մեկտեղ XI—XIV դդ. Կիլիկյան Հայաստանը, ինչպես նշված է վերևում, «կարծեք թե գտնվում էր այն ժամանակվա Արևելքի քաղաքական իրադարձությունների, ինչպես նաև Ասիայի հետ Եվրոպայի տնտեսական և մասամբ էլ կուլտուրական շփումների կիզակետում». նա ակ-

տիվորեն մասնակցում և նշանակալի դեր էր խաղում մի շարք երկրների քաղաքական, առևտրական և կուլտուրական փոխհարաբերություններում, այդ պատճառով էլ Կիլիկյան Հայաստանի պատմության ուսումնասիրությունը կարևոր նշանակություն ունի Մերձավոր Արևելքում և Եվրոպայում խաչակրիների, մոնղոլների և մյուս ժողովուրդների միջազգային կապերը պարզելու համար⁶⁴:

* * *

Եզրակացության մեջ հարկավոր է մի քանի խոսք ասել Կիլիկիայի հետագա ճակատագրի մասին: Իհարկե, պատահական չէ, որ մինչև վերջին ժամանակներն էլ պատմաբանները շարունակում են Կիլիկիան անվանել Փոքր Հայք, թեև Փոքր Հայք ասելով պետք է նկատի ունենալ բուն Կիլիկիայի հետ ուղակի առնչություն չունեցող հայկական վաղեմի հողերը⁶⁵: Բանն այն է, որ Կիլիկիայի պետության անկումից հետո էլ երկրի բնակչության մեծամասնությունը կազմում էին հայերը: Թեև հայերը կորցրին իրենց քաղաքական ինքնուրույնությունը, սակայն հայ ժողովուրդը օտարերկրյա ճնշման պայմաններում էլ ավելի մեծ համառությամբ էր պայքարում իր հողի, իր կուլտուրայի համար: Ելնելով այն դրությունից, որ մամելյուկները, իսկ այնուհետև թուրքական հորդանները ավերում էին Կիլի-

կիայի ծաղկուն քաղաքները, և այդ պատճառով ավելի ու ավելի էր դժվարանում կապը Ասիայի և Եվրոպայի միջև, հայ վաճառականներն ստիպված էին լինում լքելու Կիլիկիան և անցնելու օտար երկրներ: Բայց Կիլիկիայում մնում էին հայ գյուղացիությունը, արհեստավորները և մանր առևտրականները: Դեռ ավելին, նրանցից շատերը ապաստան գտան Տավրոսի լեռներում, որտեղ նրանք իրենց առաջնորդների գլխավորությամբ ապրում էին անկախ և իրենց նկատմամբ ոչ մի օտարերկրյա իշխանություն չէին ճանաչում: Այդ Զեյթունի հերոսական համայնքն էր, որը միայն XVII դարում համաձայնեց ձեռնադրվել ճանաչել օսմանցիների իշխանությունը և սկսեց որոշակի գումար վճարել, ընդ որում՝ ոչ որպես հարկ, այլ որպես նվեր: Զեյթունցիներին հնազանդեցնելու թուրքական կառավարության բազմաթիվ փորձերը ջարդուփշուր եղան ազատասեր լեռնականների կայունությանը հանդիպելով, լեռնականներ, որոնք 1780—1782 թթ. նույնիսկ ջախջախեցին իրենց դեմ ուղարկված թուրքական բանակները⁶⁵: Այն հայերը, որոնք կառավարվում էին թուրքական վարչական մարմինների կողմից, ապրում էին մշտական տագնապի ու սարսափի մեջ, քանի որ ռայան (այլահավատ հպատակը), օսմանցիների կարծիքով, պաշտպանության արժանի հպատակ չէր համարվում: Այդ մասին է վկայում, ի միջի այլոց, Կիլիկիայի հայոց կաթողիկոսի նամակը, որը հղված էր Գրիգորիոս XIII պապին (1572—1585): Այդ նամակում, որը պահվում է Վատիկանի արխիվում, ասվում է, որ Կիլիկիան նման է մի այգու, որը ցանկապատ չունի, և որ ժողովուրդը մշտապես ենթարկվում է տառապանքների ու դաժանորեն շահագործվում թուրքերի կողմից: Դրա հետ մեկտեղ հարկավոր է նշել, որ դարեր շարունակ Իրանի և Թուրքիայի միջև պայքար էր մղվում հողերի բաժանման համար, և հայկական հողերը հաճախ ձեռքից ձեռք էին անցնում, ժողովուրդն արյունաքամ էր լինում, իսկ քաղաքներն ու գյուղերը ավերվում էին: Սակայն ինչպես Կիլիկիայում, այնպես էլ հայկական մյուս հողերում հայ ժողովուրդը թուրքական լծից ազատագրվելու հույսը չէր կորցնում: Իսկ

⁶⁴ Г. Г. Микаелян, *նշված աշխատ.*, էջ 494—495:

* Կիլիկիան Հայաստանը չպետք է շփոթել Փոքր Հայքի հետ, որի պատմությունը սկիզբ է առնում նախքան մեր թվականության 1-ին հազարամյակը: Փոքր Հայքը զբաղեցնում էր Եփրատից սկսած մինչև Անտիտավրոս ընկած տերիտորիան: Միջնադարյան մի քանի լատին ժամանակագիրներ սխալմամբ Փոքր Հայքի անունը սկսեցին տարածել նաև Կիլիկիայի վրա: Սակայն միջին դարերում ոչ միայն հայ, այլև շատ այլ ժամանակագիրներ պարզորոշ պատկերացնում էին տարբերությունը Փոքր Հայքի՝ վաղեմի հայկական տերիտորիայի և Կիլիկիայի միջև, որտեղ հայկական պետականությունը հայտնվեց միայն XI դ.: Ինչպես մատնանշում է Գ. Գ. Միքայելյանը, այդ մասին լավ գիտեին Ռուսիայում, որի մասին վկայում է «Повесть временных лет» երկը (Թարգմանություն Գ. Ս. Լիխաչովի և Բ. Ա. Ռոմանովի, 1950, էջ 9), բւր հստակ կերպով ներկայացված են երեք հայկական երկրներ՝ «Կիլիկիա», «Փոքր Հայք» և «Մեծ Հայք»:

⁶⁵ Տե՛ս Լեո, *նշված աշխատ.*, հ. III, էջ 740—741:

Թուրքերը, հատկապես XIX դարում և XX դ. սկզբին, անց էին կացնում իրենց մարդակերական քաղաքականությունը՝ «Հայաստանը առանց հայերի» լողունգով: Այսպես, Աբդուլ-Համիդ II սուլթանի կառավարությունը Արևմտյան Հայաստանում և Կիլիկիայում 1894—1896 թթ. ոչնչացրեց ավելի քան 300 000 հայեր: Այնուհետև 1909 թ. Կիլիկիայի քաղաքներում, գլխավորապես Ադանայում, երիտթուրքերի կազմակերպած ջարդերին զոհ գնացին 30 000 հայեր: Աշխարհը երբեք չի մոռանա, թե 1914—1918 թթ. առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ թուրքերն ինչպես էին պլանաշարիորեն «մաքրում» հայկական հողերը, կոտորելով կամ քշելով համարյա բոլոր հայերին: Միայն Կիլիկիայում և հյուսիսային Սիրիայում ըստ պանվեցին կամ բռնությամբ տեղահանվեցին 238950 հայեր⁶⁶:

Մինչդեռ, արյունաքամ հայ ժողովրդի թիկունքում Անտանտի տերությունները առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին և բուն պատերազմի ժամանակ գաղտնի դիվանագիտական բանակցություններ էին վարում Արևմտյան Հայաստանն ու Կիլիկիան զավթելու մասին: Հայերին խոստանալով Անտանտի տերությունների պրոտեկտորատի ներքո Արևմտյան Հայաստանում և Կիլիկիայում ստեղծել ինքնավար հայկական պետություն, նրանք պայմանավորվեցին, որ Թուրքիայի նկատմամբ հաղթանակից հետո Կիլիկիան հանձնվի Ֆրանսիային⁶⁷: Եվ այն ժամանակ, երբ աշխարհի իմպերիալիստները կուլիսների հետևում միմյանց մեջ բաժանում էին Օսմանյան կայսրության մասերը, արևմտյան հայերը ֆրանսիական և անգլիական դրոշակների ներքո կռվում էին թուրքերի դեմ, կարծելով, թե անգլիացիներն ու ֆրանսիացիները կկատարեն իրենց խոստումը և Կիլիկիան կտան հայերին: 1918—1919 թթ. մոտ 200 000 հայեր վերադարձան Կիլիկիա: Հայերի ներգաղթը Կիլիկիա տեղի էր ունենում «Հայաստանի

և Սիրիայի ֆրանսիական հանրապետության» գերագույն կոմիսարի հրամանով և միջոցներով: «Հայաստան» ասելով նրկատի ունեին Կիլիկիան: Ֆրանսիացիներն այստեղ կազմակերպում էին դպրոցներ, որբանոցներ: Սկզբում նրանք Կիլիկիան ռազմական օկուպացիայի ենթարկեցին: 1919 թ. դեկտեմբերի 2-ին կազմակերպվեց ֆրանսիական կառավարչություն: Բայց քեմալականները 1919 թվականի դեկտեմբերի 27-ին գրավեցին Մարաշ քաղաքը, որտեղից 1920 թ. սկզբին ֆրանսիացիները հեռացան: Հենց նույն թվականին քեմալականների հարձակումն ուժեղացավ, մինչդեռ ֆրանսիացիները, թույլ դիմադրություն ցույց տալով թուրքերին, աստիճանաբար հանձնեցին իրենց դիրքերը⁶⁸:

Դա բացատրվում էր նաև նրանով, որ Անտանտի տերությունները Թուրքիայի նկատմամբ իրենց քաղաքականությունը փոխեցին, նրան զիջումներ արեցին, ձգտելով նրան ներգրավել Մերձավոր Արևելքի վերաբերյալ իրենց նոր ավանտյուրիստական պլանների մեջ: Ուստի, հասկանալի է, թե ինչու նրանք «մոռացան» հայերին տված իրենց խոստումները, հայեր, որոնց այս անգամ ևս բախտի քմահաճույքին նետեցին: Այսպես, Անտանտի տերությունների գերագույն խորհուրդը 1920 թ. ապրիլի 26-ին որոշում ընդունեց այն մասին, որ Կիլիկիան մնում է Թուրքիայի իշխանության տակ: Այնուհետև, 1921 թ. հոկտեմբերի 20-ի Անկարայի պայմանագրի համաձայն Ֆրանսիան Կիլիկիան «հանձնեց» Թուրքիային, որից հետո 80 000 հայեր հարկադրված էին մարտեր մղելով կրկին հեռանալ Կիլիկիայից, գաղթել Սիրիա և այլ երկրներ⁶⁹:

⁶⁸ Տե՛ս Ա. Ալոյսյանյան, նշված աշխատ., էջ 106—111:

⁶⁹ Տե՛ս Toynbee, Survey of international affairs, 1920—1923 (1925), sir John Hope Simpson-ի «The refugee problem» աշխատությունում, 1939, London—New-York—Toronto.

⁶⁶ Դոկտ. Ի. Լեպսիուսի տվյալները տե՛ս «Геноцид армян в Османской империи», փաստաթղթերի և նյութերի հավաքածու, պրոֆ. Մ. Գ. Ներսիսյանի խմբագրությամբ, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1966, էջ 343:

⁶⁷ Տե՛ս Ա. Մ. Հակոբյան, Արևմտյան Հայաստանը իմպերիալիստական պետությունների պլաններում, Երևան, 1967, էջ 70—222:

ԴԱՍԱԿԱՐԳԵՐԻ, ԴԱՍԵՐԻ ԵՎ ԽԱՎԵՐԻ
ԻՐԱՎԱԿԱՆ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

§ 1. ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԶԱՐԳԱՅՈՒՄԸ

Կիրիկիան բարենպաստ պայմաններ ուներ ինչպես գյուղատնտեսության, այնպես էլ արդյունաբերության ու առևտրի զարգացման համար և վաղուց ի վեր կարևոր դեր էր խաղում Արևմուտքի ու Արևելքի երկրների միջև տնտեսական և կուլտուրական կապերի զարգացման գործում: Երկիրը երեք կողմերից շրջապատված էր լեռներով, իսկ հարավից՝ ծովով, և բաժանված էր լեռնային, քարքարոտ ու դաշտային մարզերի:

Երկրի դաշտային մասը աշխարհի ամենաարգավանդ անկյուններից մեկն էր: Այստեղ տարվա մեջ երկու բերք էին հավաքում, մշակում էին ձիթապտուղ, ցիտրուսային բույսեր, բամբակ, խաղող, բրինձ, ցորեն, գարի և այլն: Ընդ որում ցորեն և բամբակ մշակում էին ո՛չ միայն ներքին պահանջմունքների, այլև արտահանելու համար: Դա վկայում է, որ գոյություն ուներ զարգացած հողագործություն:

Լեռնային շրջանները այն ժամանակներում ծածկված էին հարուստ արոտավայրերով ու անտառներով, իսկ ընդերքը պարունակում էր բազմաթիվ օգտակար հանածոներ: Այստեղ զարկ էին տալիս անասնաբուծությանը, ինչպես նաև լեռնահանքային արդյունահանությանը: Հավաստի աղբյուրները վկայում են, որ Կիրիկյան Հայաստանում XII—XIV դարերում արդյունահանում էին զանազան հանքաքարեր՝ երկաթ, ոսկի, արծաթ, պղինձ, կապար, աղ, սոդա, արջասպ, ծծումբ, փայլար և այլն: Ընդ որում կապարը արտահանվում էր Եվրոպա:

Լեռնահանքային գործի հետ միասին Կիրիկիայում զարկ էր տրվում նաև արհեստավորական արտադրությանը, որը

հիմնականում անջատված էր գյուղատնտեսությունից և, որպես կանոն, կենտրոնացած էր քաղաքներում: Երկրի բազմաթիվ քաղաքներ, իսկ դրանց թվում հատկապես Այասը, Կոռիկոսը, Տարսոնը, Մամեստիան և Ադանան դարձել էին առաջին հերթին արդյունաբերական արտադրության՝ արծաթյա և պղնձյա ամանեղենի դրվագման, ոսկերչության, զինագործության, բրուտագործության, ապակեգործության, կաշվի մշակման, գորգագործության, բարձրորակ մագաղաթի պատրաստման կենտրոններ: Արհեստավորները արտադրում էին բրդյա, վուշի և բամբակյա գործվածքներ: Արտադրվում էր մեծ քանակությամբ քամելոտ, ալսինքն՝ ուղտի բրդից գործվածքներ: Հայկական գորգերը բարձր էին գնահատվում Եվրոպայում: Հայկական «կարպետ» բառը՝ գորգ բառի իմաստով մտել է եվրոպական մի շարք լեզուների բառաֆոնդի մեջ:

Հարկավոր է նշել, որ թեև Կիրիկիայում արհեստավորական արտադրությունը գտնվում էր առևտրական կապիտալի ազդեցության տակ, սակայն այդ արտադրությունը դեռևս այնքան էլ ուժեղ կախման մեջ չէր վերջինից: Մի շարք պատճառներով Կիրիկիայի տնտեսական զարգացումը XIV դ. դեռևս չէր հասել մանուֆակտուրային արտադրության մակարդակին: Ուստի, պետք է հիմնավորված չհամարել պատմաբան Լեոի արտահայտած այն կարծիքը, թե Կիրիկյան Հայաստանը, իբր թե, մտել էր կապիտալիզմի դարաշրջանը և որ «ազնվական հողատիրությունը ձուլվել էր դրամական տնտեսության մեջ»¹: Դրա հետ միասին հարկավոր է արձանագրել, որ արհեստավորական արտադրությունը նկատի ուներ շուկայի պահանջը:

Կիրիկյան Հայաստանի էկոնոմիկայում կարևոր դեր էին խաղում ոչ միայն գյուղատնտեսությունն ու արհեստավորական արտադրությունը, այլև առևտուրը, ընդ սմին՝ ոչ միայն ներքին, այլև արտաքին ու տարանցիկ առևտուրը: Երկրի ներսում բավականին զարգացած էին ապրանքադրամական հարաբերությունները և դրամաշրջանառությունը: Առ ու ծախի առարկա էին հանդիսանում տեղում պատրաստված կամ արտասահմանից ներմուծվող բազմատեսակ ապրանքներ:

¹ Տե՛ս Լեո, Խոջայական կապիտալ, հ. 1, Երևան, 1934, էջ 53:

Կիլիկյան Հայաստանը նշանակելի դեր էր խաղում միջազգային առևտրում: Նա լայն առևտրական կապեր էր պահպանում Արևմտյան Եվրոպայի երկրների, մասնավորապես, Իտալիայի (Վենետիկի, Ջենովայի), ինչպես նաև Դրիմի, Իրանի, Հնդկաստանի և այլ երկրների հետ: Այդ երկրների հետ նա կապված էր ինչպես ցամաքային, այնպես էլ ծովային ճանապարհներով: Երկիրն ուներ 500 կիլոմետր երկարությամբ ծովային սահմաններ՝ 26 ծովային նավահանգիստներով, որոնց մեջ խոշորագույնները Այասն ու Կոռիկոսն էին: Մովսիսը ոչ հեռու կամ հենց գետաբերաններում էին գտնվում նաև երկրի խոշորագույն առևտրա-արդյունաբերական կենտրոնները՝ Անազարբան, Ադանան, Տարսուսը և Մամեստիան: Վերջին երկու քաղաքները գտնվում էին միջազգային քարավանային առևտրի ճանապարհների վրա:

Կիլիկյան Հայաստանն ուներ իր սեփական ռազմա-ծովային նավատորմիդը, որտեղ ծառայում էին հայ ծովայինները: Հայ վաճառականները նաև նավատերեր էին, զբաղվում էին ծովագնացությամբ և անդրծովյան առևտրով: Երկրում զարկ էր տրվում նավաշինության:

Միջազգային առևտրում Կիլիկիայի մասնակցությունն արտահայտվում էր նրանում, որ նա արտահանում էր բեռնակիր, ինչպես նաև խոշոր ու մանր եղջերավոր անասուններ, ցորեն, բամբակ, կաշի, բուրդ և բազմաթիվ արհեստավորական արտադրանքներ, իսկ ներմուծում էր լայն սպառման ու պերճանքի առարկաներ: Ներքին առևտրին, ինչպես նաև ներմուծմանն ու արտահանությանը նպաստում էին, հատկապես Լևոն II-ի թագավորությունից սկսած, պետության ձեռնարկած միջոցները՝ ինքնուրույն իշխանությունները վերացնելու և երկրի ներսում մաքսային անջրպետները հալթահարելու գործում: Այդ միջոցառումների շնորհիվ վաճառականները հնարավորություն ստացան ազատորեն շրջագայելու ամբողջ երկրում՝ ինչպես դոմենում, այնպես էլ վասալական տիրույթներում, առանց մաքսեր վճարելու առանձին ֆեոդալների օգտին:

Ներքին առևտրի զարգացմանը նպաստում էր նաև պետության քաղաքականությունը արտասահմանյան վաճառականների ու կոմպանիաների նկատմամբ: Հայկական թագավորնե-

րի կողմից տրված շնորհագրերը առևտրական արտոնություններ էին տրամադրում ջենովացիներին, վենետիկցիներին, սիցիլիացիներին, ֆլորենցիացիներին և ուրիշների, ինչի մասին վկայում են մեզ հասած բազմաթիվ փաստաթղթեր, որոնք թվագրված են 1201 և 1335 թվականների միջև ընկած ժամանակաշրջանում: Ապրանքային արտադրության և ներքին առևտրի զարգացումը պայմանավորված էր նաև նրանով, որ է՛լ ավելի էին անջատվում արհեստն ու գյուղատնտեսությունը և արհեստավորական արտադրությունը կենտրոնանում էր քաղաքներում: Այդ հանգամանքը, իր հերթին, խորացնում էր ապրանքափոխանակությունը քաղաքի և գյուղի միջև:

Կիլիկիան առանձնապես կարևոր դեր էր խաղում տարանցիկ առևտրում: Եթե առաջ Եվրոպայի և Ասիայի միջև միջնորդի դերում հանդես էին գալիս Վենետիկի ու Ջենովայի առևտրականները, ապա XIII—XIV դարերում նույնպիսի դեր են ստանձնում նաև Կիլիկիայի, Փոքր Ասիայի և բուն Հայաստանի հայ վաճառականները: Խաչակրաց արշավանքների առաջին իսկ օրերից Կիլիկիան կամուրջ դարձավ արևմտյան և արևելյան երկրների միջև: Ընդ սմին, տարանցիկ առևտրում նրա նշանակությունը առանձնապես մեծացավ իլխանների պետության կազմակերպման կապակցությամբ: Այդ հանգամանքը բացատրվում է նրանով, որ Սիրիան իրենց ձեռքում պահող մամելուկները՝ մոնղոլների մրցակիցները, փակել էին դեպի Միջերկրական ծով տանող նրանց ճանապարհը, և մոնղոլների համար դեպի ծով որպես ելք սկսեց ծառայել Կիլիկիան, որը, այդպիսով, կարևոր օղակ էր Միջերկրական ծովով Արևմուտքի հետ Մերձավոր Ասիայի ունեցած առևտրում: Իլխանների տիրապետություններով Միջերկրական ծովի հետ Արևելքի երկրները կապող առևտրական ճանապարհն անցնում էր հետևյալ հանգուցային կետերով՝ Թավրիզ (իլխանների մայրաքաղաքը)—Խոյ—Էջմիածին (10-րդ կայան)—Էրզրում (16-րդ կայան)—Երզնկա (22-րդ կայան)—Սվաս-Կեսարիա-Այաս (33-րդ կայան): Կիլիկյան Հայաստանի և առանձնապես նրա ծովային նավահանգիստ Այասի նշանակությունը է՛լ ավելի մեծացավ այն պահից, երբ Արևելքում Լատինական կայսրությունը 1261 թ. ընկավ, և երբ խաչակիրները իրենց վեր-

ջին հենակետերը կորցրին Սիրիայում: Այսպես նախահանգիստը կապված էր ոչ միայն Արևմուտքի երկրների հետ (Միջերկրական ծովի վրայով), այլև Ղրիմի հետ (Տրապիզոնի և Սինոպի վրայով), ընդ որում, մի ամբողջ հարյուրամյակի ընթացքում նա Ալեքսանդրիայի և Տրապիզոնի հետ մրցակցում էր Հնդկաստանից Եվրոպա ապրանքներ արտահանելու ասպարեզում:

Իտալական քաղաք-պետությունների նմանությամբ Կիլիկիայի քաղաքները դարձել էին առևտրի և արհեստավորական արտադրության խոշոր կենտրոններ: Թեև Հայաստանը վաղուց ի վեր կարևոր օղակ էր դարձել Մերձավոր Արևելքի առևտրական սիստեմում, նա միաժամանակ այնքան քաղաքներ չուներ, որքան փոքրիկ Կիլիկիան: Կիլիկիայի քաղաքները աշխույժ առևտուր էին անում ընդհուպ մինչև XV դ. կեսերը, մինչև Կոստանդնուպոլսի նվաճումը թուրքերի կողմից: Այսպես, Սիսը, Տարսուսը, Ալեքսանդրետը, Սաբալիան, Ադանան, Մարաշը, Անադարբան, Մսիսը (Մամեստիան) և այլ քաղաքներ առևտրական հարաբերությունների մեջ էին Ջենովայի, Վենետիկի, Պիզայի, Սիցիլիայի, Պրովանսի, Կատալոնիայի, Մարսելի, Կրետեի, Կիպրոսի և այլ քաղաքների և երկրների հետ և միջնորդի դեր էին կատարում Իրանի, Հնդկաստանի ու Արևելքի մյուս երկրների միջև: Կիլիկիայում հայ առևտրական կապիտալը առաջին անգամ հնարավորություն ստացավ մեծ մաշստաբով միջազգային ասպարեզ դուրս գալու: Հայ առևտրականները առաջին անգամ հենց այստեղ էր, որ հայտնվեցին միջնադարի իտալական քաղաքների ավելի ճկուն և կենսունակ կապիտալի ոլորտում: Իտալական առևտրական կապիտալը ոչ միայն շահագործում էր Կիլիկիան, այլև հմուտ առևտրականներ էր դարձնում նրա քաղաքների բնակիչներին: Նրա ճնշման տակ անձնատուր էին լինում հայ բարոնների ղղայկները, բարոններ, որոնք հաճախ վանդնում էին առևտրականների առաջին շարքերում: Բարոններն աստիճանաբար դառնում էին պարոններ (բուրժուական իմաստով): Այսպիսով, ապրանքա-դրամական հարաբերությունները մեծ նշանակություն էին ստանում ոչ միայն քաղաքաբնակների, այլև բարոնների համար, որոնք սկսեցին էլ ավելի անխնայորեն շահա-

գործել ճորտ գյուղացիությունը և մեծ գումարներ կուտակել ասորկավաճառությունից:

Հայ իշխանները, իսկ այնուհետև թագավորները, մեծ արտոնություններ շնորհելով իտալական քաղաքներին, միաժամանակ մեծ ուշադրություն էին դարձնում իրեն՝ Կիլիկիայի արհեստի, արդյունաբերության և նավագնացության զարգացմանը: Ներքին շուկայի զարգացմանը նպաստելու համար ներքանք գանձում էին մեծ չափի հասնող մաքսեր՝ արտահանվող և ներմուծվող ապրանքների արժեքի 4 տոկոսը: Միայն Ջենովացիները, վենետիկցիները և, հետագայում, սիցիլիացիներն էին վճարում 2 և 1 տոկոս: Բայց դրա փոխարեն Կիլիկիայի պետությունը առանձնացնում էր լայն սպառման մի շարք ապրանքներ և դրանցով առևտուր անող բոլոր առևտրականներից սովորականից բարձր մաքսեր էր գանձում: Այդպիսի ապրանքների թվին էին դասվում գինին, բուսական և կենդանական յուղը, անտառանյութը, երկաթը, մորթեղենը, կաշին, բուրդը, բրդե գործվածքեղենը, ոսկու ձուլակտորները և արծաթը: Հատուկ տուրքեր էին գանձվում ուղևորների բեռնահակերը, ճամպուրկները և իրերը զննելու, բեռնահակերում եղած կտորեղենն ու գործվածքեղենը ստուգելու, ինչպես և միջնորդություն անելու (միջնորդավարձի կամ մակերոության) համար: Փոխադրվող ապրանքների նորմալ հաշվառման և զբաղման անվթար պահպանման համար լեռնանցքներում և գետաբերաններում սահմանված էին «մաքսային» կետեր: Այդ մաքսային կետերի գլխավոր դրասնյակները գտնվում էին Տարսուսում և Այասում, պրոքսիմոսի (ըստ աստիճանի՝ բարոնի) կառավարման ներքո:

Յուրաքանչյուր օտարերկրյա նավ, որը խարիսխ էր գրցում գետաբերանում կամ նավահանգստում, պետք է վճարեր արբորագիում կոչված հարկը: Բացի այդ, օտարերկրացի վաճառականները պետք է վճարեին նաև թագավորական և բարոնական հողերով «անցնելու», հատկապես վտանգավոր տեղերով «անցնելու» համար: Եթե խուզարկության ժամանակ պետությունը հայտնաբերում էր կողոպուտի միջոցով հասնող շահույթ, նա վաճառականից գանձում էր այդ գույքի գնի 1/3-ը: Նավաբեկության դեպքում ափ նետված մարդիկ

և գուլքը «ափնորդական իրավունքի» ուժով պատկանում էին բարոն-հողատիրոջը: Բացառությամբ էին կազմում Զենովայի և Վենետիկի առևտրականները: Կիրիկիայում մահացած բուլոր օտարերկրացիների գուլքը նույնպես անցնում էր պետական զանձարանին, սակայն ջենովացիների և վենետիկցիների գուլքը մնում էր նրանց օրինական ժառանգներին և պահվում էր մայրաքաղաքի արքեպիսկոպոսի տնօրինության տակ այնքան ժամանակ, քանի դեռ համապատասխան իշխանությունները այն չէին պահանջում ժառանգների համար:

Զենովացիներին և վենետիկցիներին հատուկ առավելություններ ու արտոնություններ տալը բացատրվում էր ոչ միայն նրանով, որ այն ժամանակներում նրանց թիկունքում ուժեղ պետություններ էին կանգնած, այլև նրանով, որ նրանք քիչ չէին նպաստում բուն Կիրիկիայի ներքին շուկայի և արհեստավորական արտադրության զարգացմանը: Նրանք ոչ միայն ապրանքներ էին արտահանում ու ներմուծում, այլև «կոնցեսիաներ» ունեին Կիրիկիայում. ջենովացիները՝ գերազանցապես հողագործության և այգեգործության բնագավառում, վենետիկցիները՝ արհեստավորական արտադրության բնագավառում: Այսպես, օրինակ, ջենովացիները աճեցնում էին բամբակ, փյունիկյան արմավենի և թթի ծառեր, իսկ վենետիկցիներն ունեին կաշվի վերամշակման, գործվածքեղենի, երկաթեղենի արտադրանքների ձեռնարկություններ, ինչպես նաև հյուրանոցների և պանդոկների մեծ ցանց: Կիրիկիա ներմուծվում էին՝ գարի, գինի, շաքարավազ, բուսական յուղ, համեմունքներ, օճառ, դեղորայք, բամբակ, մոմեր, մեղրամոմ, մետաքսե և բրդե գործվածքեղեն, սև և գունավոր մետաղներ, հայելիներ, զենք և այլն: Արտահանվում էին՝ մանր և խոշոր եղջերավոր անասուններ, բեռնակիր կենդանիներ, աղ, սերմացուներ, փայտանյութ, հանքաքար և այլն: Արտահանվող և ներմուծվող ապրանքների թվարկումը ցույց է տալիս, թե որքան լայն էին իտալական և այլ առևտրականների շահերը Կիրիկիայում և հայ իշխանների շահերը առևտրի մեջ:

Կիրիկիայում առևտուրը կենտրոնացած էր այնպիսի խոշոր քաղաքներում, ինչպես Տարսուր, Անազարբան, Ադանան, Այասը, Մամեստիան և Սիսը: Դրանք մարդաշատ քաղաք-

ներ էին. այստեղ հատուկ թաղամասեր կային վաճառականների ու արհեստավորների համար: Մի շարք քաղաքներում օտարերկրացիներն ունեին իրենց թաղամասերը՝ «գաղութները», ինքնավարության իրավունքներով:

Արևմտյան Եվրոպայի հետ կիրիկյան վաճառականների առևտրական կապերը XIV դարից, այսինքն՝ հայկական պետության անկումից հետո ևս չադարեցին: Այդ վաճառականները վենետիկում և Եվրոպայի մյուս պետություններում ձեռք էին բերում ֆակտորիաներ, այսինքն՝ «գաղութներ» էին հիմնադրում: Սակայն, որպեսզի հայ վաճառականները կարողանային լայն առևտրական ասպարեզ դուրս գալ, նրանց մենտորները (դաստիարակները)՝ օտարերկրյա վաճառականները, զանազան արտոնություններ էին ստանում:

Կիրիկիայի հայ վաճառականները ոչ միայն իրենք էին առևտուր անում եվրոպական քաղաքների հետ, այլև հանդես էին գալիս որպես միջնորդներ արևմտյան և արևելյան վաճառականների միջև: Բացի այդ, Կիրիկիան կարևոր տարանցիկ օղակ էր դարձել Իրանի և Հնդկաստանի հետ իտալական առևտրի համար:

Կիրիկիայի ստրատեգիական դրությունը և տնտեսական վերելքը նրան Առաջավոր Ասիայի զարգացած երկրներից մեկը դարձրին: Երկրի էկոնոմիկայի բազմակողմանի և բարձր վերելքի հետևանքով զարգանում էին նաև գիտությունն ու կուլտուրան: Բազմաթիվ դպրոցներ էին բացվել, որոնցում՝ դասավանդվում էին ոչ միայն հայերեն, այլև շատ արտասահմանյան լեզուներ, ինչպես նաև սովորեցնում էին նկարչություն, ճարտարապետություն, երաժշտություն, գրականություն, լեզվաբանություն, բժշկություն, դեղագործություն: Վերևում արդեն նշվել է, որ Կիրիկիայում բարձր զարգացման էր հասել կենդանիների կաշվից մազադաթ պատրաստելը: Այստեղ արտադրում էին նաև թուղթ: Կիրիկիան դարձել էր ընդհանրապես հայկական կուլտուրայի զարգացման օջախներից մեկը: Հենց այստեղ էր, որ բազմաթիվ գրիչներ մազադաթի և թղթի վրա բազմացնում էին ձեռագրեր, որ ուղարկվում էին նաև Հայաստան:

² Տե՛ս, Միսակ Քալաշյան, նշված աշխատ., էջ 15:

ա) Հասարակության ընդհանուր բնութագիրը

Իր էթնիկական կազմով Կիլիկիայի բնակչությունը խաչատաբղետ էր: Միջին դարերում այդ երկրում ապրում էին հույներ, ասորիներ, հրեաներ, իտալացիներ, ֆրանսիացիներ, գերմանացիներ և այլն: Հայերն այստեղ բնակություն են հաստատել շատ վաղուց, հնարավոր է, դեռևս մեր թվականությունից առաջ, երբ Տիգրան Երկրորդը գրավել էր Կիլիկիայի մի մասը: Հետագա դարերում Կիլիկիայի հայ բնակչությունը շարունակ ավելանում էր: Սակայն հայերն այդ երկրի բնակչության մեջ մեծամասնություն էին կազմում միայն XI դարից, երբ Հայաստանից այնտեղ վերաբնակություն հաստատեցին մի քանի հարյուր հազար մարդ: XI—XIV դդ. Կիլիկիայի բնակչության թիվը հասնում էր, հավանաբար, մինչև մեկ միլիոն մարդու, որոնց մեծ մասը հայեր էին, ինչպես այդ մասին վկայում են միջնադարյան հայկական, նաև լատինական ու արաբահամայնյան այլ ժամանակագիրներ:

XI—XIV դարերում Կիլիկիայի հասարակական կարգը ֆեոդալական էր: Այստեղ հասարակական հարաբերությունները զարգանում էին բյուզանդական և արևմտա-եվրոպական ֆեոդալական իրավունքի ազդեցության ներքո: Տարբեր ժողովուրդների ներկայացուցիչներ իրենց հետ այդ երկիրն էին բերում իրենց սովորույթները, փոխադարձաբար ներազդում միմյանց վրա:

Սակայն պետք է նշել, որ Կիլիկիայի ֆեոդալական հասարակարգը, դեռևս Բագրատունիների դարաշրջանում բուն Հայաստանում կազմավորված զարգացած ֆեոդալիզմի շարունակությունն էր: Բյուզանդական և արևմտաեվրոպական ազդեցությունն ու սովորույթները միայն բարդացրին երկրի զարգացած ֆեոդալական հարաբերությունները, նրանցում նոր ձևեր մտցրին, բայց արմատապես չփոխեցին Կիլիկիայի հայկական պետության ֆեոդալական սիստեմի ինքնատիպ էությունը:

Անդրադառնալով այն հարցին, թե Կիլիկիայում ֆեոդա-

լիզմի զարգացումն ինչ մակարդակի վրա էր գտնվում, հարկավոր է նշել, որ թեև ապրանքա-դրամական հարաբերություններն սկսել էին գյուղ թափանցել, սակայն XIII—XIV դարերում ֆեոդալական հարաբերությունների քայքայման պրոցեսը դեռևս սոսկ սկզբնական փուլում էր գտնվում և արմատական փոփոխություններ չէր առաջացնում քաղաքում ու գյուղում: XI—XIV դդ. Կիլիկիայում էկոնոմիկայի հիմքում շարունակում էին մնալ խոշոր ֆեոդալական հողատիրությունը, գյուղացիների մանր տնտեսությունը և արհեստավորական արտադրությունը:

Կիլիկյան հասարակությունը ստորաբաժանվում էր երկու խոշոր խմբերի՝ «ազատների» և «անազատների»: Այդպիսի բաժանման հիմքում ընկած էր ոչ միայն մարդկանց տնտեսական անհավասարությունը, այլև, գլխավորապես, նրանց քաղաքական անիրավահավասարությունը: Ուստի «ազատներ» ասելով պետք է նկատի ունենալ քաղաքականապես ազատ, արտոնյալ, հարկեր վճարելուց անձնապես ազատ մարդկանց: Միջին դարերում այդ խմբի մեջ մտնում էր միայն աշխարհիկ և հոգևոր ֆեոդալների դասակարգը: Իսկ «անազատներ» կոչվում էին քաղաքականապես անազատ և ոչ արտոնյալ մարդիկ, «հարկատուները», այսինքն՝ նրանք, ովքեր վճարում էին «տուրք», հարկեր, ովքեր «պարհակապարտ» էին: Այս խմբի մեջ մտնում էին գյուղացիները և քաղաքաբնակ մարդիկ:

Այդ երկու մեծ խմբերից յուրաքանչյուրը, իր հերթին, բաժանվում էր դասերի, խավերի, կացութաձևերի: Հասարակության տիրապետող դասակարգը աշխարհիկ և հոգևոր ֆեոդալների դասակարգն էր, որոնք վաճառականների հետ մեկտեղ շահագործում էին գյուղացիներին, արհեստավորներին և ըստրուկներին:

Արտադրության հիմնական միջոցը՝ հողը, պատկանում էր ֆեոդալների դասակարգին, ընդ որում, կիլիկյան ֆեոդալների տիրույթները, որպես կանոն, ֆեոդեր ու հայրենակալվածքներ էին և մասամբ՝ նաև շնորհված (պայմանական) հողեր: Խոշոր ֆեոդալական տիրույթներ Կիլիկիայում գոյություն ունեին դեռևս մինչև Ռուբինյանների պետության կազմավորումը: Դեռևս Բյուզանդիայի տիրապետության օրոք Կիլիկիա-

յում դինատները* զավթեցին ստրատիոտների հողաբաժինները, ինչպես նաև համայնքային հողերը և, այդպիսով, դարձան խոշոր ֆեոդալներ, որոնց դեմ բյուզանդական կայսրերը մշտական, բայց ապարդյուն պայքար էին մղում դինատների կենտրոնախույս ձգտումները վերացնելու նպատակով: XI—XII դդ. դինատների տեղը գրավեցին հայ պարոնները (բարոնները), որոնց տիրույթները հենց սկզբից հայրենակալվածքներ էին: Հետագայում այդ տիրույթներն ավելանում էին թագավորական շնորհումների (բենեֆիցիումների) հաշվին: Մինչև հայկական թագավորության կազմավորումը Կիլիկիայի հայ խոշոր ֆեոդալները՝ բյուզանդական կայսրերի վասալները, տիտղոսավորվում էին որպես սեբաստներ, իսկ առավել խոշորները՝ պանսեբաստներ:

բ) Աշխարհիկ ֆեոդալների դասը

Կիլիկիայում բոլոր դասերը, այդ թվում նաև ազնվականությունը, տրոհվում էին խավերի կամ կարգերի: Բարձրագույն կարգի ֆեոդալների թվին դասվում էին՝ թագավորը, I կարգի բարոնները կամ «բարոնների բարոնները», այսինքն՝ մեծ իշխանները, II կարգի բարոնները կամ իշխանները: Ստորին կարգի ֆեոդալների խմբի մեջ մտնում էին «ձիավորները» կամ առաջին դասի ասպետները և «հեծելվորները» կամ ստորին կարգի ասպետները: Բարոնները, որպես թագավորի վասալներ, ռազմական և վարչական ծառայություն էին կրում կենտրոնում և տեղերում: Զիավորներն ու «հեծելվորները»

* Դինատ (հունարեն)՝ բառացի «ուժեղ, հզոր» մարդ: Դինատները խոշոր հայրենակալվածքային հողատերեր էին, որոնք, որպես կանոն, պետական ծառայություն էին կրում: Ստրատիոտ (հունարեն)՝ զինվորական ծառայություն կրող մարդ: Ստրատիոտները՝ ռազմիկները, ծառայում էին ցամաքային և ռազմա-ծովային ուժերում որպես հեծյալներ և նավաստիներ: Ծառայության համար ստրատիոտը ստանում էր հողամաս՝ 3, 4, 5 ոսկեդրամ («ֆունտ» կամ «լիտր») արժեքով: Ծառայությունը թողած ստրատիոտների հողամասերը օրենքով պետք է հանձնվեին պետությանը, սակայն դինատները զավթում էին դրանք՝ օրենքը շրջանցելով: Կիլիկիայում ստրատիոտների մեծամասնությունը հայեր էին:

կազմվում էին զորքի միջուկը (Սմբատի Դատաստանագիրք, § 60):

Երկրի ամենախոշոր ֆեոդալը թագավորն էր: Նրան էին պատկանում, հողային տիրույթներից բացի, նաև քաղաքներ և երկրի շատ ամրոցներ: Թագավորական դինաստիայի դոմենը հսկայական չափերի էր հասնում: Բավական է ասել, որ նրա կազմի մեջ էին մտնում այնպիսի խոշոր քաղաքներ, ինչպես Սիսը (երկրի մայրաքաղաքը), Տարսուսը, Անազարբան, Ադանան, Մամեստիան, Այասը և այլն:

Թագավորի վասալներն էին ամենախոշոր ֆեոդալները, որոնք էլ հենց կազմում էին ավագանին: Կիլիկիայում գոյություն ունեւր ավելի քան 70 խոշոր ֆեոդալական տիրույթ: Խոշոր ֆեոդալները միջնադարյան հուշարձաններում հայտնի են որպես «իշխաններ», «տերեր» (սենյորներ), «պարոններ» (բարոններ) և «բերդատերեր»: Այդ բոլոր տերմինները, որպես կանոն, օգտագործվում էին միևնույն անձանց նշելու համար: Խոշոր համարվում էր այն ֆեոդալը՝ թագավորի անմիջական վասալը, որն ուներ ղեյակ և ընդարձակ տիրույթներ: Այդ նըշանակում է, որ պարոնները խոշոր սենյորներ էին, վասալական իշխանությունների տիրակալներ: Թագավորի վասալների քառորդ մասը օտարերկրյա ծագում ունեցող ֆեոդալներ էին՝ հույներ և «ֆրանկներ» (գերմանացիներ, ֆրանսիացիներ և այլն), մնացածը հայեր էին: Թագավորի այն վասալները, որոնք հունական ծագում ունեին, կոչվում էին «կիոներ», այսինքն՝ սենյորներ:

Թագավորի վասալների թվում առանձնանում էին չորս խոշորագույն ֆեոդալներ, որոնք կառավարում էին մաքսատներ ունեցող սահմանամերձ մարզերը: Հին հայկական բղեշխներին նմանություն մալդ ֆեոդալներն օժտված էին վարչական, ֆինանսական և ռազմական մեծ լիազորություններով ու ավելի մեծ ինքնուրույնություն ունեին, քան մյուս վասալները: Սահմանների անվտանգությունն ու պաշտպանությունը մեծապես կախված էր նշված ֆեոդալների հավատարմությունից, այդ պատճառով էլ նրանք պահանջում էին, որ սյուզերենը, այսինքն՝ թագավորը իրենց ավելի մեծ պատվի արժանացնի: Սակայն պետք է նշել, որ դեռևս Լևոն II-ի օրոք վասալների

ինքնուրույնությունը զգալիորեն սահմանափակվեց: Բավական է ասել, որ վասալներին արգելվում էր իրենց տիրույթներում մաքսատներ պահել և մաքսեր գանձել: Լևոն II-ի հաջորդների օրոք իրենց օգտին մաքս գանձելու ֆեոդալների այդ իրավունքը վերացվեց:

Խոշոր ֆեոդալների տիրույթները, ինչպես մատնանշվեց, վերը, գլխավորապես և առաջին հերթին «ալլոդներ» և «ֆեոդեր»^{*} էին, այսինքն հայրենակալվածքներ և ժառանգական հողակալություններ էին: Հայրենակալվածքի անձեռնմխելիությունը կախված էր սյուզերեն թագավորի և վասալի միջև ուժերի հարաբերակցությունից: Կիլիկիայի հայկական պետության մեջ դեպքեր են եղել, երբ թագավորը խլում էր անհնազանդ կամ իրեն անցանկալի վասալի հայրենակալվածքը, թեև օրենքով հայրենակալվածքը համարվում էր ֆեոդալի անձեռնմխելի, ժառանգական սեփականությունը, նրա քաղաքական ինքնուրույնության հիմքը: Այդ կապակցությամբ հարկավոր է մեկ անգամ ևս մատնանշել, որ հայրենակալվածքային հողատիրությունը գոյություն է ունեցել նաև մինչև Ռուբինյանների պետության կազմավորումը, երբ հայ ֆեոդալները բյուզանդական կայսրության վասալներն էին: Ֆեոդալների կախումը պայմանավորված էր ոչ թե նրանով, որ թագավորն իր վասալներին պայմանական հողեր էր շնորհում, այլ նրանով, որ թե՛ թագավորը, թե՛ հայրենակալվածատեր-վասալը զգում էին միմյանց կարիքը:

Հայաստանում և Կիլիկիայում հողատիրության էություն ու ձևերի վերաբերյալ մինչև այժմ էլ մի շարք պատմաբաններ կրկնում են պրոֆ. Խ. Սամուելյանի՝ մեր կարծիքով այն սխալ տեսակետը, թե «հայրենակալվածքը» (ВОТЧИНА) իբր թե համապատասխանում է ոչ թե ալլոդին, այլ ֆեոդին: Պրոֆ. Խ. Սամուելյանը և ուրիշներ այն կարծիքին են, թե քանի որ Արևելքում իբր թե ընդհանրապես հողի մասնավոր սեփականություն չի եղել, ապա Հայաստանում հողը պատկանել է գերագույն սյուզերենին, իսկ ֆեոդալները սոսկ հողօգտագործ-

^{*} Ալլոդ (հին գերմ.)՝ լիակատար, ժառանգական սեփականություն: Ֆեոդ (լատ., հին գերմ.)՝ լեն, հողային տիրույթ, որը վասալն ստանում էր իր սենյորից որպես ժառանգական հողակալություն:

ման իրավունք ունեին: Պրոֆ. Խ. Սամուելյանը Հայաստանի ամբողջ հին և միջին շրջանի պատմության նկատմամբ անց է կացնում այն սկզբունքը, թե երկրի բոլոր հողերի նկատմամբ գերագույն իրավունքը պատկանել է թագավորներին և փորձում է այդ բանն ապացուցել Գոշի և Սմբատի դատաստանագրքերի հիման վրա: Թագավորական մենաշնորհները, ամրոցների, կամուրջների և այլ կառուցումների թագավորների բացառիկ իրավունքը նա բացատրում է նրանով, թե, իբր, թագավորները ամբողջ Հայաստանի տերիտորիայի սեփականատերերն են եղել: Հենց այդպիսի կարգ՝ որոշ վերապահումներով, նա տեսնում է նաև Կիլիկիայում: Նա ասում է՝ «Հողային իրավունքի նույն սկզբունքն ենք տեսնում Սմբատ Գունդատաբլի Դատաստանագրքում, որը գործում էր Կիլիկյան հայ թագավորության մեջ: Սակայն այստեղ նկատվում է այն փոփոխվող տարբերությունը, որ ֆեոդալ իշխանների հողային իրավունքը որոշ չափով լայնացված է և, ընդհակառակը, սեղմված է թագավորի գերագույն իրավասությունը վասալական իշխանների տիրության ներքո գտնվող հողերի նկատմամբ: Այդ երևույթը պետք է բացատրել Կիլիկյան հայ պետության տեղական յուրահատկություններով և մանավանդ նրա պետական կազմի բնույթով: Կիլիկիայի հայ ֆեոդալական կառույցը զգալի չափով ազդված էր խաչակրաց արշավանքների և Արևմտյան Եվրոպայի հետ ունեցած առևտրական հարաբերությունների շնորհիվ, արևմտա-եվրոպական ֆեոդալիզմի սկզբունքներից»³:

Սակայն, կիլիկյան պետության ամբողջ պատմությունը և Սմբատի Դատաստանագրքի նորմերը ցույց են տալիս, որ պրոֆ. Խ. Սամուելյանի կարծիքին համաձայնել չի կարելի: Ճիշտ է, Կիլիկիայում թագավորը որոշ մենաշնորհային իրավունքներ ուներ, իսկ ֆեոդալները նրան ենթարկվում էին որպես վասալներ, բայց դրանից ամենևին էլ չի բխում, թե թագավորը բոլոր հողերի գերագույն սեփականատերն էր, իսկ ֆեոդալները սոսկ պայմանական հողատիրության իրավունք

³ Տե՛ս Խ. Սամուելյան, Հին հայ իրավունքի պատմություն, Երևան, 1939, էջ 180 (ընդգծումը մերն է—Ա. Ս.):

ունենին: Ընդհակառակը, Սմբատի Դատաստանագիրքը խստորեն ընդգծում է ֆեոդալների հայրենակալվածքային իրավունքները, դրանք օրենքով պաշտպանելով թագավորի բռնի գործողություններից (§ 2): Հայ իշխանները հողի նկատմամբ այդ սեփականատիրական իրավունքը չէին փոխառել արևմուտյան ֆեոդալներից, այլ ժառանգել էին իրենց նախնիներից՝ հին Հայաստանի ըմբոստ նախարարներից: Ի հաստատումն այս հանգամանքի, բավական է մի հետաքրքրական միջադեպ բերել հենց Դատաստանագրքի հեղինակի՝ Սմբատ Գունդստաբլի կյանքից:

Իշխան Կոստանդինը իր ժառանգական հայրենակալվածքը՝ Պապեռոն ամրոցը, թողեց իր ավագ որդի Սմբատ Գունդստաբլին, իսկ պատերազմի միջոցով ձեռք բերված Կոռիկոս ամրոցը՝ կրտսեր որդի Օշինին: Սմբատը վիրավորվեց. նա ավագ որդին էր և այն ժամանակվա հայ սովորության իրավունքի համաձայն պետք է ժառանգեր հայրական բոլոր հողերը: Այս հարցում որդու և հոր միջև առաջացավ լուրջ կոնֆլիկտ, որը լուծելու համար նրանք դիմեցին «Երուսաղեմի ասիդներ»-ը կազմող կոմս Յոհան Իպլինին: Այս իրավարարը հետևյալ որոշումն արձակեց. քանի որ Կոռիկոս ամրոցը ժառանգական հայրենակալվածք չէ, այլ սոսկ ռազմավար, ապա Կոստանդինը իրավունք ուներ այն թողնելու նրան, ում կամենա, իսկ ժառանգական հայրենակալվածքը՝ միայն ավագ որդուն⁴:

Այսպիսով, Կիլիկիայում տարբերակվում էին տոհմական հայրենակալվածքներ և այլ եղանակով ձեռք բերված (զավթած, գնված և այլն) ժառանգական հողեր: Հետևաբար, վերոհիշյալ այն հարցադրմանը, թե Կիլիկիայում հողերն ում էին պատկանում, լիակատար հիմունքով կարելի է պատասխանել, որ հայ իշխանները հենց սկզբից եղել են իրենց ժառանգական հողերի սեփականատերերը: Եթե հին Հայաստանի վերաբերմամբ կարելի է ենթադրել թագավորի գերազույն իրավունքը (այն էլ որպես զուտ արատրահում) բոլոր հողերի նը-

կատմամբ (ինչպես այդ փորձում է ապացուցել Խ. Սամուելյանը), ապա այդ բանը ոչ մի կերպ չի կարելի տարածել Կիլիկիայի վրա. հայ իշխանները մինչև Ռուբինյանների կողմից Կիլիկիայում հայկական պետություն հաստատելը հայրենական կալվածատերեր էին և կայսեր վասալներ. այդ պատճառով էլ, երբ Ռուբինյաններն իշխանության գլուխ անցան, նրանք շրջապատված էին իրենց հավասար իշխաններով, որոնք նույնպիսի անվերապա իրավունքներ ունեին հողային սեփականության նկատմամբ, ինչպես իրենք Ռուբինյանները: Այդ մասին վկայում է նաև Սմբատի Դատաստանագիրքը, որի մեջ ամենուրեք երևում է ճորտատիրոջ հայրենակալվածքային իրավունքը, ընդ որում այդ վերջինը որևէ փոխառման արդյունք չէր. Կիլիկիայի հայ ֆեոդալները հայրենակալվածքի տերեր էին դարձել ոչ թե արևմտա-եվրոպական ֆեոդալական իրավունքի ազդեցության տակ, այլ հին նախարարական իրավունքի վաղնջական ավանդույթների հիման վրա:

Ֆեոդալիզմը Հայաստանում, ինչպես ապացուցել է Ն. Ադունցը «Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում» աշխատության մեջ, իր հիմնական գծերով համընկնում էր արևմտաեվրոպական (հատկապես ֆրանսիական) ֆեոդալիզմի հետ: Հայկական և արևմտյան ֆեոդալիզմի միջև ընդհանուրն այն էր, որ նրանք երկուսն էլ ունեին ամեն մի ֆեոդալական հասարակության համար միևնույն բնորոշ հիմքը՝ ճորտային աշխատանքի շահագործումը բնատնտեսության պայմաններում: Ինչպես Արևմուտքում, այնպես էլ Կիլիկիայում գոյություն ուներ խոշոր հողատիրություն՝ սենյորություն, որի պայմաններում ֆեոդալները հողի սեփականատիրական իրավունքի հետ մեկտեղ զգալի չափով քաղաքական իշխանություն ունեին: Թե՛ Արևմուտքում, թե՛ Կիլիկիայում հողատեր-ֆեոդալը իր իշխանության տակ գտնվող բնակչության նկատմամբ միաժամանակ թե՛ դատավոր էր, թե՛ տեր իշխան: Կիլիկիային նույնպես յուրահատուկ էին վասալական, պայմանագրային հարաբերություններ: Այստեղ մենք գտնում ենք նույն ֆեոդալական սանդուղքը:

Տվյալ ֆեոդալական տան անբաժանելի գույքը, ավագություն իրավունքը և այլն, որոնք յուրահատուկ էին նախարար-

⁴ Տե՛ս Գ. Հովհաննյան, Հետազոտությունք նախնյաց ռամկորներին վրա, հ. 1, Վիեննա, 1897, էջ 163—232:

րություններին, մենք գտնում ենք նաև Կիլիկիայում: Այստեղ առկա էր նույն հիերարխիան, ինչպես որ եղել է նախարարական կառուցվածքում, մոտավորապես այնպիսի հիերարխիա, ինչպիսին XI դ. առաջացել է Ֆրանսիայում (duches, baronies, vicomtes, chatelliens և մանր սենյորություններ):

Ինչպես որ Հայաստանում նախարարական կառուցվածքի ժամանակներում էր, այնպես էլ Կիլիկիայում յուրաքանչյուր բարոնություն կամ իշխանություն տվյալ իշխանական տան սեփականությունն էր, տուն, որին գլխավորում էր նրա բոլոր անբաժանելի հողերի ու գույքի տնօրինողը և միաժամանակ բարոնության կառավարման գործում ինքնուրույն տեր իշխանը՝ «տանուտերը» կամ «նահապետը»։ Նրան էին ենթարկվում իշխանական տան մնացած անդամները և նրա իշխանությունը ենթակա ամբողջ բնակչությունը, որի նկատմամբ նա ուներ վարչա-դատական իշխանություն:

Բարոնությունը ժառանգում էր տոհմի ավագ անդամը (հին Հայաստանում՝ ավագ սեպուհ): Թեև հենց թագավորն էր նրանակում նոր «տանուտիրոջը», այնուամենայնիվ այդ հաստատումը ձեռնարկ էր կրում:

Կիլիկիայում գոյություն ունեին 70 մեծ ու փոքր բարոնություններ, որոնցից յուրաքանչյուրն ուներ իր ամրոցները, իր զորքը և դրոշակը: Նրանք վասալական կախման մեջ էին թագավորից, բայց իրենց տիրույթներում լիիրավ իշխանավորներ էին:

Կիլիկիայում հողատիրության հիմնական ձևերը հայրենակալվածքն ու պարզականքն էին: Հայրենակալվածքը համապատասխանում էր ավոդին և տվյալ տոհմի ժառանգական, անբաժանելի, լիակատար հողային սեփականությունն էր: Ինչ վերաբերում է պարզականքին, ապա այն համապատասխանում էր թե՛ ֆեոդին, թե՛ բենեֆիցիարիին*: Եթե վասալի իրավահաջորդները ժառայությունը շարունակում էին, ապա նրանք շարունակում էին տիրապետել նաև իրենց նախնիների կողմից ստացած հողին: Այդպիսով, պարզականքը (շը-

* Բենեֆիցիումը (լատիներենում՝ «բարեբարություն»)՝ առանց ժառանգման իրավունքի հողատիրություն է, որ սենյորը շնորհում էր վասալին վերջինի ծառայության համար:

շնորհումը) դառնում էր ֆեոդ, այսինքն՝ ժառանգական հողակալություն և մոտենում էր հայրենակալվածքին: Իսկ եթե վասալը ծառայում էր ժամանակավորապես (թեկուզև մինչև կյանքի վերջը), ապա նրա ստացած պարզականքը նույնպես կրում էր ժամանակավոր, ընդամին՝ պայմանական բնույթ: Այդ կապակցությամբ հարկավոր է նշել, որ Գոշի և Սմբատի դատաստանագրքերում նկատվում է ֆեոդի հետ բենեֆիցիարի ձուլում: Այդ առանձնապես բնորոշ է ժառանգաբար ժառայություն կրող բարոնների հողատիրության համար: Բառիս իսկական իմաստով բենեֆիցիանների հողակալներն էին միջին և մանր ֆեոդալները՝ «ձիավորները» (ասպետները), որոնք ժամանակավոր ժառայություն էին կրում ինչպես թագավորի, այնպես էլ բարոնների մոտ:

Բոլոր ֆեոդալները ժառայություն էին կրում անկախ հողատիրության ձևերից: Բարոնների մեջ կային այնպիսիները, որոնք ժառանգական սեփականության (հայրենակալվածքի, ավոդի) իրավունքով տիրապետում էին ամրոցների՝ իրենց շրջակայքով: Նրանք թագավորին ծառայում էին՝ առանց ավատ ստանալու: Ուրիշները տիրում էին թագավորների կողմից շնորհված բերդերի՝ ժառանգական տիրույթի (ֆեոդի) իրավունքով՝ ըստ «ավատի համար ժառայության» սկզբունքի: Վերջապես, կային հողատեր վասալներ, որոնք շնորհումներ էին ստանում ժամանակավոր և պայմանական հողակալության (բենեֆիցիումի) իրավունքի հիման վրա: Վասալները կարող էին միաժամանակ տիրապետել թե՛ հայրենակալվածքի, թե՛ ֆեոդի, թե՛ բենեֆիցիումի:

գ) Հոգևորականություն

Տիրապետող ֆեոդալ դասակարգի մյուս դասը՝ հոգևորականությունը, նույնպես տրոհվում էր կարգերի: Նա բաժանվում էր «սև» և «սպիտակ» հոգևորականություն: Սև հոգևորականությունը այդ դասի առավել արտոնյալ մասն էր: Վերջինիս կազմի մեջ մտնում էին կաթողիկոս-պատրիարքները, արքեպիսկոպոսները, եպիսկոպոսները և վարդապետները

(վանականները): Հոգևորականության ստորին կարգը կազմում էր սպիտակ հոգևորականությունը՝ ծխական քահանաները, տիրացուները, դպիրները և պաշտամունքի մյուս սպասավորները: Հոգևորականությունը, ամբողջությամբ վերացրած, մեծաքանակ հողեր ու այլ հարստություն ունեւ: Եկեղեցիին հողը տիրապետում էր հայրենակալածքի իրավունքով: Պաշտամունքի սպասավորներին հողամասեր բաժանվում էին դրանք օգտագործելու իրավունքով: Հոգևորականության հրակայական եկամուտները, որպես կանոն, բաղկացած էին եկեղեցական եկամուտներից (ծխականներից ստացվող մուտքերն ու տուրքերը) և ֆեոդալական եկամուտներից (կիսակախյալ և ճորտ գյուղացիների շահագործումը):

Հոգևորականությունը համարվում էր «ազատներին» դաս, այսինքն՝ ինչպես և ազնվականությունը, ազատ էր հարկերից: Դեռևս IV դ. հոգևորականությունը որպես կալվածք որոշակի հողաբաժիններ էր ստացել յուրաքանչյուր գյուղական վայրում: Հոգևորականությունն օժտված էր այդ հողերի օգտագործման իրավունքով միայն (dominium utile): Եկեղեցիին աստիճանաբար սեփականացրեց այդ հողերը և, իր հերթին, պայմանական օգտագործման իրավունքով դրանք բաժանում էր հոգևոր անձանց: Այդ նույն բանը մենք դիտում ենք նաև Կիլիկիայում, որտեղ քահանաները կցվում էին որոշակի ծխերի և դրա հետ մեկտեղ ստանում որոշակի հողամաս: Իսկ սև հոգևորականությունն ապրում էր վանքերում, «եղբայրության» մեջ և օգտվում էր ճորտ գյուղացիների ու ստրուկների կողմից մշակվող վանքապատկան հողերի բարիքներից:

Այսպիսով, եկեղեցին նույնպիսի հայրենակալածատեր էր, ինչպես և մյուս ֆեոդալները, ընդ որում, այն ժամանակ, երբ մերթ այս, մերթ մյուս իշխանական տները աստիճանաբար քայքայվում էին, եկեղեցին, ընդհակառակը, մշտապես հարստանում էր: Բացի սեփական հողերի եկամուտներից, եկեղեցին բոլոր հավատացյալներից ստանում էր տուրքեր՝ տասանորդ և այլ հարկեր, պահպանելով իր բոլոր հողային տիրույթների ամբողջությունը և օգտվելով ֆեոդալական բոլոր արտոնություններից:

Հոգևոր անձինք կարող էին տիրապետել ինչպես հայրեն-

նակալվածքների, այնպես էլ ավատների ու բենեֆիցիումների: Ինչպես ճիշտ մատնանշում է Բ. Հարությունյանը⁵ կանոնական իրավունքը մշակել էր եկեղեցականների հողատիրության ձևերը ցույց տվող հատուկ տերմիններ, այն է՝ «ժառանգություն» և «շնորհ»: «ժառանգություն» տերմինն արտահայտում էր նաև ժառանգական հողակալություն (ավատ) հասկացությունը: Շնորհ (ընծա, նվիրատվություն) համապատասխանում էր բենեֆիցիումին, այսինքն՝ ժամանակավոր և պայմանական շնորհմանը: Ընդ որում, ժառանգությունը և շնորհը ընդգրկում էին ոչ միայն անշարժ գույքը, այլև այն արտոնություններն ու օգուտները, որոնցից հոգևոր անձինք օգտվում էին իրենց եկեղեցական ժառանգության համար:

Հոգևորականության տնտեսական հզորության մասին վերկայում են այն ժամանակվա պաշտոնական աղբյուրները⁶: Ինչպես իր «Թուղթ ընդհանրական»-ում հաղորդում է ինքը՝ Ներսես Շնորհալի կաթողիկոսը (1166—1173), «Հոգևոր աստիճան ունեցողներից շատերը... հսկայական չափերի հասնող սեփականության տերեր են դարձել վանքերում և գույք ձեռք բերելով հարստացել են...»: Վանահայրերը վանքապատկան գույքի հաշվին ձեռք էին բերում անձնական սեփականություն: Կաթողիկոսի խոսքերով՝ քահանաները «սիրահարվել են տգիտության կուրությանը», հոգ չեն տանում իրենց կրթության մասին, առավտից մինչև երեկո զբաղվում են առևտրով քաղաքային շուկաներում, վիճում ու կռվում են ավելի շատ ծխականներ ունենալու համար, որոնց հարստահարում են շորթումներով, զբաղվում են ձիավարժություններով, ռազմական գործերով, շատ ապօրինություններ են կատարում: Այդ ժամանակաշրջանի գեղարվեստական գրականության մեջ մերկացվում է հոգևորականության բարոյազուրկ կյանքը:

Հոգևոր անձանց, հատկապես խոշոր եկեղեցական իշխա-

⁵ Տե՛ս Բ. Հարությունյան, Ֆեոդին և բենեֆիցիալին համապատասխանող հայ տերմինները, տե՛ս ՀՍՍՀ ԳԱ «Տեղեկագիր», հ. 12, 1958:

⁶ Տե՛ս Գ. Գ. Микаелян, նշված. աշխատ., էջ 210—220, 247—248, 258—260: Ներսես Շնորհալի, Ընդհանրական թուղթ..., Երուսաղեմ, 1871, էջ 17—68:

նավորների միջավայրից շատերն էին ձգտում իրենց պաշտոնը դարձնել ժառանգական, հարստություն կուտակել իրենց և սեփական տոհմի անդամների համար: Մինչև VII դ. հայ հոգևոր ֆեոդալները ինչպես հոգևոր աստիճանը, այնպես էլ հայրենակալվածքը հանձնում էին իրենց ժառանգներին: Ի. Կարստը⁷ և այլ հետազոտողներ սխալ կերպով գտնում էին, թե հոգևոր աստիճանի և հոգևորականության գույքի այդ ժառանգականությունը հայերը ընդօրինակել են հրեական իրավունքից: Ընդհակառակը, Ն. Ադոնցը⁸ և Հ. Մանանդյանը⁹ ճիշտ են մատնանշում, որ հայ հոգևորականության մեջ եղած այդ ժառանգականությունը ոչ թե օտարերկրյա փոխառության արդյունք էր, այլ դեռ հեթանոսական ժամանակաշրջանի սովորույթ: Միայն VII դարում՝ 692 թվականին կայացած եկեղեցական ժողովը դատապարտեց այդ սովորույթը: Սմբատի Դատաստանագրքի 16-րդ հոդվածը նման վարքագիծը համարում է օրենքի խախտում: Ինչպես հաղորդում է արքեպիսկոպոս Ներսես Լամբրոնացին (1152—1198). «եպիսկոպոսներն իրենց թեմերը, վանահայրերն իրենց վանքերը, քահանաներն իրենց եկեղեցիները սկսեցին իրենց ժառանգական սեփականությունը համարել, իսկ այդ պատճառով հոգևոր կոչում ունեցող անձինք սկսեցին հարձակվել միմյանց վրա»¹⁰: Լամբրոնացին պայքարում էր այդ սովորույթի դեմ: Նա գտնում էր, որ ոչ աշխարհիկ վարչությունում, ոչ էլ եկեղեցում ժառանգական պաշտոններ չպետք է լինեն: Դեռ ավելին, հակառակ հայ եկեղեցական իրավունքի, կաթողիկոսական աթոռը երկար ժամանակ ժառանգաբար զբաղեցնում էին Պաշլավունիների իշխանական տոհմի ներկայացուցիչները: Սմբատի Դատաստանագրքի 62-րդ հոդվածը հոգևոր աստիճանավորներին արգելում է յուրացնել եկեղեցական գույքը:

Եկեղեցա-վանքապատկան հողային ֆոնդը հսկայական չափերի էր հասնում: Այն մշտապես ավելանում էր շնորհումների հաշվին: Այդ մասին Միքայել Ասորին գրում էր, թե

⁷ I. Karst, Sempadscher Kodex..., Strassburg, 1905, II, 43.

⁸ Н. Адонц, *նշված աշխատ.*, էջ 369:

⁹ Տե՛ս Հ. Մանանդյան, *Ֆեոդալիզմը հին Հայաստանում*, 1934, էջ 214:

¹⁰ Տե՛ս Գ. Գ. Микаелян, *նշված աշխատ.*, էջ 214:

Լևոն II-ը «մեծացրեց եկեղեցու եկամուտները, իր երկիրը պատեց վանքերով ու եկեղեցիներով, երկրի հողերի մի մասը առատորեն բաժանելով նրանց, այդ ամենը նվիրատվական փաստագրերով ու անխախտելի կտակների միջոցով նվիրաբերելով աստծուն»¹¹: Վանքերին կից բացվում էին դպրոցներ, որոնք, որպես կանոն, պահվում էին պետության հաշվին:

Հարկավոր է նշել, որ ոչ միայն կաթողիկոսը, այլև շատ արքեպիսկոպոսներ, եպիսկոպոսներ և վանահայրեր սերում էին իշխանական և ազնվական տոհմերից: Այդ պատճառով էլ բարձր հոգևորականությունը ազդեցիկ խումբ էր ոչ միայն հոգևոր դասի միջավայրում, այլև պետությունում ընդհանրապես: Ինչպես բուն Հայաստանում, այնպես էլ Կիլիկիայում, եկեղեցին վայելում էր թագավորների նյութական և քաղաքական աջակցությունը:

դ) Քաղաքացիների դասը

Իր էթնիկական կազմով քաղաքային բնակչությունը խայտաբղետ էր: Քաղաքային բնակչության մեծամասնությունը հայեր էին: Զգալի թիվ էին կազմում հույները, սիրիացիները, արաբները, հրեաները, իսկ խաչակրաց արշավանքներից հետո նաև իտալացիները, գերմանացիները, անգլիացիները և այլն: Կիլիկիայում շատ քաղաքներ կային, որոնց թվում ամենախոշորագույններն էին Տարսոնը, Սիսը, Մամեստիան, Սելևկիան, Ադանան և Անազարբան: Կիլիկիայի քաղաքների զարգացումը առանձնապես նկատելի էր XI—XIV դարերում, երբ նրանք դարձել էին արհեստի և առևտրի կենտրոններ: Այդ պատճառով հիշյալ քաղաքների բնակչությունը զգալիորեն աճել էր: Այսպես, օրինակ, Տարսոն քաղաքի բնակչության մեծամասնությունը կազմում էին արհեստավորներն ու առևտրականները: Առևտրա-արհեստավորական կենտրոններ Տարսոն և Այաս քաղաքների կարևոր նշանակության մասին վկայում է այն հանգամանքը, որ այդ քաղաքների նավակայան-

¹¹ Գ. Գ. Микаелян, *նշված աշխատ.*, էջ 247—248:

ներն ու նավահանգիստները յուրաքանչյուր տարի հազարավոր առևտրական նավեր էին ընդունում:

Նախքան քաղաքացիների դասի և տեղական բնակչության հից կազմված նրա առանձին խմբերի մասին խոսելը, անհրաժեշտ է կանգ առնել օտարերկրյա ծագում ունեցող քաղաքացիների իրավական դրություն վրա: Օտարերկրացիների մեջ զգալի թիվ էին կազմում Եվրոպայից եկածները, հատկապես իտալացիները, որոնք դեռ XI դարից սկսած առևտրական կապեր ունեին Կիլիկիայի հետ: Իտալական վաճառականներն ու արհեստավորները արդեն XIII դարից սկսեցին բնակություն հաստատել Կիլիկիայում: Դրան նպաստում էին թագավորները, որոնք նորմալ և անգամ արտոնյալ պայմաններ էին ըստեղծում նրանց համար: Իտալացիներին թույլատրվում էր ապրել հատուկ թաղամասերում, ունենալ իրենց եկեղեցիներն ու գերեզմանատները, կառուցել արհեստանոցներ, իջևանատներ, բաղնիքներ, դպրոցներ, ունենալ իրենց դատարանը, զբաղվել առևտրով: Վենետիկցիներին, ջենովացիներին, պիզացիներին, սիցիլիացիներին, ֆլորենցիացիներին և այլոց տրվող այդպիսի արտոնությունների մասին վկայում են հայկական թագավորների մեզ հասած շնորհագրերը, ինչպես նաև XIII—XIV դարերում օտարերկրացիների հետ կնքած հայկական պետության պայմանագրերը:

Օտարերկրյա առանձին առևտրական ընկերությունների հետ կնքված պայմանագրերի համաձայն նրանց արտոնություններ էին տրվում մաքսային տուրքեր վճարելու հարցում. սովորական 4 % -ի փոխարեն նրանք մաքսային տուրք էին վճարում ներմուծվող ապրանքների 1 % -ի չափով: Այնուհետև, Կիլիկիայում մահացած օտարերկրացիների գույքը չէր բռնագրավվում հօգուտ պետական ծառանի, այլ վերադարձվում էր նրա ժառանգներին: Վերադարձվում էր նաև նավաբեկության հետևանքով Կիլիկիայում հայտնված գույքը: Դեռ ավելին, հայկական պետությունը հատուցում էր այն վնասը, որ Կիլիկիայի սահմաններում ավազակները պատճառում էին օտարերկրացիներին:

Հայկական պետության և օտարերկրացիների միջև կնքված այդպիսի պայմանագրերի օրինակ կարող է ծառայել 1201 թ.

մարտ ամսին Լևոն II-ի կողմից Ջենովայի հյուպատոսին շնորհված ոսկեգիրը, որի մեջ թվարկված են ջենովացիների արտոնությունները: Այդ փաստաթղթում Լևոն II-ը գրում էր՝ «...իմ թագավորական կուրիայի (խորհրդի) համաձայնությամբ ազատություն եմ տալիս ցամաքով և ծովով ժամանելուն և մեկնելուն, առք ու վաճառքին, նավահանգիստ մտնելուն և նավահանգիստից դուրս գալուն»: Ինչպես երևում է, թագավորը ջենովացիներին իրավունք էր տալիս ազատորեն տեղաշարժվել և առևտուր անել: Այնուհետև, թագավորը խոստանում էր առևտրի արտոնյալ պայմաններ տրամադրել, պահպանել ջենովացիների անվտանգությունն ու նրանց գույքի անվթարությունը ինչպես թագավորական դոմենում, այնպես էլ պարոնների, այսինքն՝ բարոնների, թագավորի վասալների ամբողջ տերիտորիայում: Ջենովացիները կարող էին «ազատորեն և հանգիստ վաճառել ու գնել առանց որևէ հարկադրանքի, ճնշումների, տուրքերի, հարկերի, անցումնային վճարումների ու պարտույթների»: Վերջապես, ոսկեգիրը երաշխավորում էր սեփականության իրավունքը այն գույքի նկատմամբ, որը նավաբեկության հետևանքով հայկական պետությանն էր անցել, բայց ենթակա էր վերադարձման սեփականատիրոջը: Պետությունը պարտավորվում էր վերադարձնել Կիլիկիայի սահմաններում ջենովացիներից հափշտակված գույքը կամ դրա դիմաց հատուցել վնասը: Սիս, Մամեստիա և Տարսոն քաղաքներում ջենովացիներին հողամասեր էին հատկացվում՝ իջևանատներ, եկեղեցիներ, դատաստանատներ և բնակելի տներ կառուցելու համար: Ջենովացիներին արտոնություններ էին տրվում նաև դատավարության ասպարեզում, թեև նրանք արտերկրայնության իրավունքից չէին օգտվում:

Առևտրական արտոնություններ էին տրվում ոչ միայն ջենովացիներին, այլև վենետիկցիներին, որի մասին վկայում է Լևոն II-ի 1201 թ. դեկտեմբեր ամսվա նույնանման ոսկեգիրը, որը շնորհվել էր վենետիկյան դոժի հյուպատոսին: Բացի վերը նշված արտոնություններից, Լևոն II-ի այդ շնորհագրում վենետիկցիներին իրավունք էր տրվում Կիլիկիայի վը-

րայով տարանցելու դեպի այն երկրները, որոնց հետ հայկական պետությունը հաշտության մեջ էր:

Վերոհիշյալ և այլ փաստաթղթերի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ իտալացիները, և նրանց թվում հատկապես ջենովացիները, տնտեսական և քաղաքական բնույթի բազմաթիվ արտոնություններ էին վայելում, իրավունք ունեին ոչ միայն առևտուր անելու Կիրիկիայում և նրա վրայով՝ այլ երկրների հետ, այլև հիմնավորվելու բուն Կիրիկիայում և ըզբաղվելու արհեստներով:

Բացի իտալացիներից, որոնց համար հատուկ արտոնություններ էին սահմանված, առավելություններ ունեին նաև եվրոպական մյուս երկրներից եկածները: Եվրոպացիների նկատմամբ հայկական թագավորների այդպիսի քաղաքականությունը բխում էր Կիրիկիայի ապրանքա-դրամական հարսբերությունների զարգացման շահերից:

Կիրիկիայում ապրող օտարերկրացի վաճառականներն ու արհեստավորները թեև օգտվում էին արտոնություններից, սակայն մտնում էին հայ հասարակության ընդհանուր դասային սիստեմի մեջ, «իրենց դասի» ներկայացուցիչների հետ միասին ընդհանուր շահեր ունեին: Ինչպես նշված է վերևում, նրանք արտերկրայնության իրավունքով չէին օգտվում:

Կիրիկիայում ավելի ու ավելի էր ուժեղանում քաղաքացիների տեսակարար կշիռը ֆեոդալական հասարակության մեջ: Այդ հանգամանքը բացատրվում է ապրանքա-դրամական հարաբերությունների աճով գյուղում և քաղաքում, վաճառականական և վաշխառական կապիտալի գործունեության ուրուտի ընդլայնմամբ:

Սակայն բնատնտեսության առկայությունը, ներքին շուկայի համեմատաբար թույլ զարգացումը, տարնացիկ առևտրի գերակշռությունը արտահանության նկատմամբ, օտարերկրյա վաճառականների ուժեղ մրցակցությունը, մամելյուկների ավերիչ ներխուժումները և մոնղոլական կեղեքման հետևանքով Առաջավոր Ասիայի երկրներում առաջացած ընդհանուր անկումը արգելակում էին հայկական քաղաքների նորմալ զարգացումը: Այդպիսի պայմաններում XI—XIV դդ. հայկական քաղաքային բուրժուազիան, ի տարբերություն

եվրոպական ու միջնադարի բյուրգերության, չկարողացավ կազմավորվել և դառնալ ազդեցիկ հասարակական ուժ:

Քաղաքային բնակչության վերնախավը կազմում էին խոշոր առևտրականները՝ արտաքին առևտրի հետ կապված վաճառականները, ինչպես նաև վաշխառուները: Քաղաքային մարդկանց հիմնական զանգվածը մանր առևտրականներն ու արհեստավորներն էին: Արհեստավորական արտադրության մեջ, ինչպես նաև գյուղատնտեսության մի շարք ճյուղերում կիրառվում էր արտադրության միջոցներից զրկված մարդկանց վարձու աշխատանք, ինչպես այդ մասին վկայում են Սմբատի Դատաստանագրքի 141 և 149 հոդվածները*: Դատաստանագրքի 4, 141, 147, 149 և այլ հոդվածների համաձայն գոյություն ունեին երեք կատեգորիայի վարձու աշխատողներ: Դրանք էին՝ «մշակները» (բատրակներ), որոնց աշխատանքը, որպես կանոն, կիրառվում էր գյուղատնտեսության մեջ. «վարձվորները» (վարձվող մարդիկ), հնարավոր է՝ շինարար բանվորներ և ընդհանրապես արհեստավորական աշխատանքի մարդիկ. «հոռավորները»՝ օրավարձու, սևագործ բանվորներ: Կարելի է ենթադրել, որ «հոռավորները» օրավարձու կամ գործարքային վարձատրությամբ աշխատող բանվորներ են եղել: Սկզբնաղբյուրներում «հոռավոր» տերմինը օգտագործվում է երկակի իմաստով. այն նշանակում էր մարտիկ, որը ռոճիկ կամ պարենամթերք էր ստանում, ինչպես նաև մի մարդ, որն աշխատում էր վարձով:

Վարձու բանվորների նշված կատեգորիաներից բացի կային նաև արհեստավորներ, որոնք պատվերներ էին կատարում՝ վերամշակելով պատվիրատուների տված նյութերը կամ աշխատում էին գործատիրոջ տանը՝ վերջինիս աշխատանքային գործիքներով: Այդպիսի արհեստավորներին կարելի է համարել միջնադարյան բանվորներ:

Գյուղատնտեսության մեջ և արհեստավորական գործում վարձու աշխատանքի կիրառման վերաբերյալ բերված տվյալները վկայում են մանր արտադրողների՝ գյուղացիների և

* Այստեղ և հետագայում Սմբատի «Դատաստանագրքը» մենք վկայակոչում ենք ըստ Ի. Կարստի 1905 թ. հրատարակած տեքստի:

արհեստավորների քայքայման մասին: Աղքատ մարդկանց, քայքայված արհեստավորներին ու գյուղացիներին մատնանը-
շելու համար Սմբատի Դատաստանագիրքը գործածում է
«տառապալք» և «կարոտյալք» տերմինները:

Ինչպես առևտրականները, այնպես էլ արհեստավորները
իրենց զբաղմունքներին համապատասխան ապրում էին հա-
տուկ թաղամասերում (շարքերում): Միևնույն զբաղմունքի
տեր առևտրականներն ու արհեստավորները կազմակերպում
էին իրենց միությունները՝ «եղբայրությունները»: Քաղաքային
բնակչության ճնշող մեծամասնությունը կազմում էին արհես-
տավորները, որոնք ֆեոդալներից կախված չէին ո՛չ տնտեսա-
պես, ո՛չ էլ անձնապես: Նրանք մանր սեփականատերեր էին,
ունեին իրենց տնտեսությունն ու իրենց արտադրության մի-
ջոցները: Անձնական ազատություն էին վայելում, իհարկե,
նաև առևտրականները: Սակայն, թե՛ առաջինները, թե՛ երկ-
րորդները զրկված էին քաղաքական իրավունքներից, մտնում
էին անազատների կազմի մեջ, պարտավոր էին հարկեր վը-
ճարել: Ընդ որում, եթե քաղաքը գտնվում էր ֆեոդալական
տիրույթի սահմաններում, քաղաքացիները պարտավոր էին
հարկեր վճարել ինչպես պետությանը, այնպես էլ տվյալ կալ-
վածատիրոջը: Այդ հանգամանքը առաջացնում ու սրում էր
հակասությունը ազնվականության և քաղաքացիների դասի
միջև:

Քաղաքային բնակչությունը, ինչպես նաև գյուղացիություն-
ը, հարկերի էր ենթարկվում հօգուտ պետության: Դժվար է
ստույգ պարզել, թե հատկապես ինչպիսի հարկեր էին դրվում
քաղաքացիների վրա և ինչ չափերով: Հարկերի հարցը և ընդ-
հանրապես ֆինանսական իրավունքը մնում է Հայաստանի
պետական իրավունքի ամենից քիչ մշակված մասը: Թեև այդ
հարցով զբաղվել են Ալիշանը, Ն. Ադոնցը, Մառը, Հ. Մանանդ-
յանը, Ս. Եղիազարովը և ուրիշներ, բայց առայժմ միասնա-
կան կարծիք չկա նույնիսկ տուրքերին, պարհակներին և զա-
նազան հարկերին վերաբերող տերմինների բացատրության
հարցում:

Քաղաքացիների՝ միմյանց միջև, նրանց և պետության ու
հողատերերի միջև իրավահարաբերությունները իրենց արտա-

ցոլումն են գտել Սմբատի Դատաստանագրքում և մեր կողմից
քննություն կառնվեն հետագա շարադրանքում:

Ե) Գյուղացիների դասը

«Անազատների» թվում առավել բազմամարդ դասը գյու-
ղացիներն էին, որոնք բաժանվում էին երկու գլխավոր կարգի՝
«պառիկոսների»* և «շինականների»: Պառիկոսներն անվիճե-
լիորեն ճորտ էին, իսկ շինականների հարցը դեռևս մնում է ոչ
լիովին պարզված:

Մանանդյանի կարծիքով շինականները կիսակախյալ վի-
ճակի մեջ էին գտնվում, նրանք կիսաճորտեր էին, հարկեր էին
վճարում և այլ պարհակներ կրում: Գրեթե նույն կարծիքին է
նաև Ս. Ա. Եղիազարովը¹², որը գտնում էր, թե գյուղացու կա-
խումը տնտեսական բնույթ էր կրում, այլ ոչ թե անձնական:
Բայց, դրա հետ մեկտեղ, նա հակված է այն տեսակետին, թե
Հայաստանում գոյություն է ունեցել ճորտատիրական իրա-
վունք և ֆեոդալներն իրավունք ունեին տնօրինելու գյուղա-
ցու անձնավորությունը: Վերջապես, Ի. Կարստը այն կարծիքն
է պաշտպանում, թե «շինականները» Hörige-ներ են, կախյալ,
կիսաճորտ գյուղացիներ¹³:

Այլ տեսակետ է պաշտպանում պրոֆ. Խ. Սամուելյանը: Նա
գտնում է, որ շինականը եղել է ճորտ գյուղացի և ենթադ-
րում է, թե շինականը ամրացված է եղել այն հողին, որը նա
մշակում էր, և որ նրան վաճառում էին այդ նույն հողի հետ
միասին: Այդ կարծիքը հաստատվում է Գոշի և Սմբատի դա-
տաստանագրքերի համապատասխան գլուխներում: Այսպես,

* Պառիկ (հունարեն պառիկոս) բառացիորեն նշանակում էր պան-
դուխտ, օտարական, օտարերկրացի: Հստ բյուզանդական իրավունքի՝ հողին
ամրացված մարդ: Դա՝ տեղափոխվելու իրավունքը կորցրած գյուղացին
էր, որը անձնապես կախման մեջ էր տիրոջից:

¹² Տե՛ս С. А. Егизаров, Исследование по истории армянского
права, Киев, 1919:

¹³ Տե՛ս I. Karst, Sempadscher Kodex, II, էջ 44:

ըստ Գոշի (II գիրք, գլ. 3) տիրոջ հողում ծնվածը համարվում էր նրա ճորտ գյուղացին¹⁴:

Շինականներն իրոք կախյալ գյուղացիներ էին, որոնք, աստիճանաբար կորցնելով իրենց ազատությունը, ամբացվել էին հողին և շատ բաներում անձնապես կախված էին իրենց տիրոջից: Բայց, նրանց դրուժյան վերաբերյալ հաճախ միմյանց հակասող տվյալների առկայությունն պայմաններում, դժվար է ստույգ պարզել, թե ե՞րբ և ի՞նչ ճանապարհով էր զարգանում նրանց կախումը:

Շինականը կարող էր ամեն տեսակ արտադրամիջոցների տեղ լինել բացի հողից, որը պատկանում էր թագավորին, բարոններին, ազատներին և հոգևորականությանը: Տերունական հողերն օգտագործելու համար շինականները հողային ունեւոր էին վճարում դրամով, բնամթերքով կամ կոռվորությամբ: Հողային ունեւորի բոլոր երեք տեսակներն էլ Հայաստանում վաղուց էին հայտնի: Թեև միջին դարերում, հատկապես Կիլիկիայում, ունեւոր գերազանցապես փողով էր գանձվում, բայց և այնպես այնտեղ գործադրվում էին ունեւորի մյուս տեսակները ևս: Կիլիկիայում ունեւոր հետևյալ ձևերն ուներ՝ 1) կոռ և բեկար (Corvee, Frohndienst). հողային ունեւորի այդ սկզբնական ձևը Հայաստանում շարունակեց գոյություն ունենալ ֆեոդալիզմի ամբողջ ժամանակաշրջանի ընթացքում. 2) շարիաթ կամ բահրա՝ հարկ, տվյալ դեպքում բնամթերային ունեւոր, որը Հայաստանում գոյություն է ունեցել դեռևս Քսենոփոնի ժամանակներում. ունեւորի այդ տեսակը հիմնականն էր մինչև արաբական նվաճումները, բայց հետագայում էլ շարունակում էր գործել դրամական ունեւորի հետ միասին. 3) դրամական ունեւոր, որը գոյություն ուներ դեռևս Աքեմենյանների դարաշրջանում, ամուր կերպով հիմնավորվեց միայն արաբական արշավանքներից հետո՝ ապրանքադրամական հարաբերությունների զարգացման հետևանքով:

Շինականները, ինչպես և քաղաքի ու գյուղի բոլոր շահա-

գործվող խավերը, վճարում էին հարկեր և դրամական ունեւոր (tributum capitis և tributum soli): Թեև Սմբատի Դատաստանագիրքը (§ 1) հողատերերին նախազգուշացնում էր, որ նրանք չպիտի ավելի հարկերով չկեղծեն գյուղացիներին, բայց և այնպես Դատաստանագրքի ուրիշ նորմեր ցույց են տալիս, թե որքան ծանր կացություն մեջ էին գյուղացիները: Նրանց վզին նստած էին ինչպես իրենց բարոններն ու ազատները, այնպես էլ թագավորական արքունիքն ու եկեղեցին: Պետության և հողատերերի հանդեպ իրենց պարտավորություններից բացի բոլոր գյուղացիները անխտիր հոգևորականությանն ու եկեղեցուն վճարում էին նաև «մուտք» (նոր բերքից բաժին հօգուտ քահանաների) և «ծիթագին» (բառացի՝ եկեղեցիներում կանթիզի յուղի արժեք): Հողն օգտագործելու համար նրանք ենթարկվում էին «կոռի», այսինքն՝ հողային ունեւորի՝ հօգուտ հողատիրոջ: Կոռ՝ բառացի նշանակում է մի զույգ քաշող անասուն, որոնք լծված են արորին, սայլակին կամ կալսող կամին: «Կոռը»՝ հայերեն լուծ և լատիներեն «jugum» (լուծ) տերմինների համանիշն է: Արոր տերմինը թաթարերենում կոչվում է «ջուր», այսինքն՝ զույգ: Ուստի «կոռ» միաժամանակ նշանակում էր թե՛ զույգ, թե՛ տուրք, որը գանձվում էր զույգից: Այդ տուրքը դրվում էր տնտեսության հիմնական աշխատուժի՝ գյուղացու, ինչպես նաև քաշող անասունների վրա: Նշանակում է, կոռ կրում էր այն գյուղացին, որն ուներ մի զույգ եղ կամ գոմեշ, որոնք լծվում էին արորին, սայլին և կալսատախտակին («կամին»): Սմբատի Դատաստանագրքի § 1-ը սահմանում էր, որ ճորտ գյուղացիները պետք է իրենց կենդանի և մեռյալ ինվենտարով տարվա մեջ 12 անգամ անվճար կոռ կրեն:

Կարասը ենթադրում է, թե հայերը կոռի ինստիտուտը ընդօրինակել են բյուզանդացիներից: Մանանդյանը այդ կարծիքը համարում է սխալ¹⁵, քանի որ հողատիրոջ համար անվճար աշխատանքը գոյություն է ունեցել դեռ հին Հայաստանում, մինչև ֆեոդալական հարաբերությունների կազմավորումը Բյուզանդիայում:

¹⁴ Տե՛ս պրոֆ. Խ. Սամունյան, Հին հայ իրավունքի պատմություն, հ. 1, Երևան, 1939, էջ 256—266:

¹⁵ Տե՛ս պրոֆ. Հակոբ Մանանդյան, նշված աշխատ., էջ 148:

Վերջապես, գյուղացիները փողով, բնամթերքով և անձնական աշխատանքով վճարում էին «բերդահարկ», այսինքն՝ ամբողջների կառուցման համար հարկ:

Ճորտ գյուղացիները տերունական հողերն օգտագործում էին որպես համայնքի անդամներ: Համայնքը հողը բաժանում էր համայնականների միջև ըստ ընտանիքում եղած աշխատող ձեռքերի: Գյուղացիական հողաբաժինը կոչվում էր «վիճակ» («sors»՝ Lex Salica-ում, «loos»՝ գերմանական երկրներում, «Klêros»՝ հելլենական երկրներում):

Համայնքը, մի կողմից, գյուղացիների հետ հողատիրոջ և պետության ունեցած հարաբերությունների կազմակերպման հարմար ձև էր, քանի որ նա իր համապարտ երաշխավորության սխտեմով ֆեոդալների տիրապետող դասակարգի համար շատ կողմերով հեշտացնում էր ճորտ գյուղացիության ենթարկումը իրեն: Բայց, մյուս կողմից, գյուղական համայնքը օգնում էր պաշտպանելու շինականների՝ թեկուզև ողորմելի, իրավունքները ֆեոդալների կամայականություններից: Ֆեոդալների հետ գյուղացիները կապ էին պաշտպանում իրենց «դասապետների», ռայխսների կամ ռեսերի, այսինքն՝ գյուղական տանուտերերի (գեղջավազների) միջոցով: Այդ տանուտերերը, որոնք հայտնի էին դեռևս Քսենոփոնի ժամանակներից, հարկեր էին հավաքում և լուծում էին գյուղացիական մանր վեճերը: Ճորտ համայնականներն իրենց տան, աշխատանքի գործիքների, անասունների նկատմամբ ունեին սեփականատիրական իրավունք և կարող էին դրանք փոխանցել ժառանգությանը: Նրանց ամուսնա-ընտանեկան հարաբերությունները կարգավորվում էին գերազանցապես եկեղեցու կողմից՝ կանոնական իրավունքի հիման վրա:

Գյուղացիների ճնշված դրությունը, որոշակիորեն արձանագրված է Կանոնագրքում և Գոշի ու Սմբատի դատաստանագրքերում:

Օրենքը սահմանում էր հարկերի չափերը և գյուղացիական պարհակների տեսակները: Այսպես, Սմբատի Դատաստանագրքի § 1-ի համաձայն հողատեր բարոնները իրավունք ունեին բռնագանձելու 1/5-ը այն ամենի, «ինչ որ աստված կտա հրպատակին», այսինքն՝ ոռոգվող հողի բերքից 1/5-ը և չո-

ռոգվող հողի բերքից 1/10-ը: Նշենք, որ, ինչպես և Մերձավոր Արևելքի մյուս երկրներում էր, հողն ու ջուրը միմյանցից անբաժանելի հասկացություններ չեն: Զուրը նրա սեփականությունն էր, ում պատկանում էր հողը: Այդ պատճառով էլ ոռոգելի հողից օգտվող գյուղացին վճարում էր հողի և ջրի համար, իսկ եթե հողը ոռոգելի չէր, ապա վճար զանձվում էր միայն հողի օգտագործման համար:

Բերքի 1/5 կամ 1/10 չափով ռենտա վճարելուց բացի ճորտերը պարտավոր էին շաբաթվա մեջ 1 օր անվճար աշխատել հողատիրոջ տնտեսությունում: Այդ ամենից բացի նրանք պարտավոր էին բոլոր մեծ տոնակատարությունների ժամանակ, այսինքն՝ տարվա մեջ 12 անգամ, իրենց բեռնակիր անասունները տալ տիրոջ համար զանազան աշխատանքներ կատարելու նպատակով և, դրան ավելացրած, տարվա մեջ չորս անգամ նրա համար աղ ու հաց փոխադրել ամբողջ: Գոշի մոտ այդ արտահերթ ծառայությունը կրելու մասին դրույթը՝ «ծառայությունը կրել ըստ հնարավորության», անորոշ բնույթ էր կրում: Մինչդեռ Սմբատը որոշակիորեն սահմանում է՝ «2 անգամ հաց տանել և 2 անգամ աղ»: Քանի որ Գոշի Դատաստանագրքում այդ բանը չկա, ապա թե՛ Պ. Տաշյանը և թե՛ Կարստը գտնում են, որ այդ հիշատակումը փոխառված է արևմտաֆրանկական իրավունքից: Սակայն դա հազիվ թե փոխառություն է, քանի որ Հայաստանում ևս ճորտերն անվճար կատարում էին նշված պարհակը: Իսկ Սմբատի Դատաստանագիրքը սոսկ որոշակի կարգ է սահմանում:

Այսպիսով, տարվա մեջ կոռին բաժին էր ընկնում 68 օր: Իրականում այդ օրերի քանակը միշտ ավելանում էր, որովհետև եկեղեցական տոները, որոնց ընթացքում հանձնվում էին բեռնակիր անասունները (իսկ դրանց հետ, իհարկե, գնում էին նաև նրանց տերերը), գրեթե միշտ տևում էին մի քանի օր, իսկ հացի և աղի փոխադրումները չէին սահմանափակվում տարվա մեջ չորս օրով: Ուստի և կարելի է հավաստիորեն ասել, որ ճորտը, բացի բերքի 1/5-ի և 1/10-ի չափով հողային ռենտա վճարելուց, պետք է տարվա մեջ մոտ 3 ամիս կոռ կրեր:

Բացի հողային ռենտայից և կոռից, ճորտը պետք է իր ըն-

տանի կենդանիների համար վճարելի հետևյալ հարկերը՝ ա) մեկ լիտր յուղ յուրաքանչյուր կովից, բ) ծնված 10 գառներից մեկը: Մնացած կենդանիները լրացուցիչ հարկադրման չէին ենթարկվում, քանի որ եղևներ համարվում էին ճորտ գյուղացու հիմնական կենդանի ինվենտարը և դրանց վրա դրվող հարկերը մտնում էին հիմնական ունեւորի մեջ, իսկ ջորիին, ձին և էջը տարվա մեջ 16 օր ճորտը բանեցնում էր հողատիրոջ համար կատարվող աշխատանքներում:

Վերևում ասվեց, որ Կիլիկիայում ճորտերի գլխավոր խումբը կազմում էին «պառիկոսները» (paroikos): Իսկ ի՞նչպիսին էր նրանց իրավական դրույթը: Սմբատը նրանց մասին խոսում էր ստրուկներին նվիրված հատվածում (§ 118): Հիբադի, դրանք կամ հողին ամրացված և ճորտերի վիճակի մեջ ընկած ստրուկներ էին, կամ բռնությամբ հողին ամրացված շինականներ: Նրանք աշխատում էին ինչպես տիրոջ համար, այնպես էլ իրենց համար, հին Ռուսիայի «страдный холоп»-ների (տառապյալ ստրուկների) նմանությամբ, բայց de jure պատկանում էին տերերին: Այսպիսով, կարելի է ընդունել, որ պառիկոսները գտնվում էին ստրուկությանից դեպի ճորտություն անցնելու աստիճանում: Խ. Սամուելյանը գտնում է, որ Սմբատի Դատաստանագրքի 118 §-ից «պետք է այն եզրակացությունն անել, թե պառիկոսը բառիս իսկական իմաստով ստրուկ կամ շինական չէր և իր սոցիալական նշանակությամբ միջին տեղ էր զբաղում նրանց միջև»¹⁶: Քանի որ Գոշը այդ կատեգորիան չի հիշատակում, ուստի պրոֆ. Կարստը գրտնում է, թե այդ ինստիտուտը կիլիկեցիները վերցրել են Կրետեից, որտեղ ստրուկները ամրացվում էին հողին (paroikos, Crudsklaven): Բայց Կարստը, ըստ երևույթին, չգիտեր, որ այդ ինստիտուտը հայտնի էր դեռևս հին Հայաստանում և, կարելի է ենթադրել, գոյություն է ունեցել նաև միջին դարերում: Կիլիկիայի հայերը յուրացրին paroikos տերմինը, որը ճշտորեն համապատասխանում էր գոյություն ունեցող կիսաստրուկ-կիսաճորտ ինստիտուտին, որպիսին բարենպաստ հող էր գտել նաև Կիլիկիայում, ուր ստրուկը ոչ միայն ապրանք էր,

այլև անմիջական արտադրող: Այդ պատճառով էլ կիլիկեցիները փոխ առան ոչ թե բուն ինստիտուտը, այլ սոսկ տերմինը:

Եվ այսպես, կարելի է եզրակացնել, որ շինականը սկզբընապես եղել է ազատ գյուղացի, իսկ այնուհետև դարձել է ճորտ, իսկ պառիկոսը եղել է ստրուկ, աստիճանաբար հասնելով ճորտի դրույթին: Նախկին շինականը և ստրուկը ճորտ դարձան. շինականը, որը կոչ էր կրում սկզբում համայնքային պարհակի կարգով, սկսեց հարկադրաբար «ծառայել» տիրոջը, իսկ ստրուկը, որը գամված էր հողին, դարձավ պառիկոս, այսինքն՝ աստիճանաբար անցավ ճորտ գյուղացու դրույթին:

Կիլիկիայում ճորտերը ցմահ անձնապես կախման մեջ էին իրենց տիրոջից: Նույնի բեռ էր ընկած ճորտերի վրա. նրանք զանազան աշխատանքային ու բնամթերային պարհակներ էին կրում տիրոջ համար, պետությունը հարկ էին վճարում, իսկ «աստծուն» (եկեղեցուն)՝ տասանորդ: Կիլիկիայում ճորտային իրավունքը սահմանված էր ուղղակի օրենքով. Սմբատի Դատաստանագրքի 118 §-ը ճորտին՝ պառիկոսին արգելում էր հեռանալ իր տիրոջից:

Կարելի է ենթադրել, որ ճորտային իրավունքը գոյություն է ունեցել նաև Մեծ Հայքում: Այդ կապակցությամբ անհրաժեշտ է կանգ առնել Գոշի Դատաստանագրքի համապատասխան հոդվածի (մաս II, հոդ. 3) վրա, որը, մեր կարծիքով, սխալ են մեկնաբանում Կարստը և Պապովյանը: Գոշն ասում է՝ «Արարչի կողմից մարդկային բնությունը եղել է ազատ, իսկ տերերին ծառայելը առաջացել է հողի և ջրի պետքից (կարիքից)»: Այնուհետև Գոշը մատնանշում է, թե գյուղացին կարող է թողնել տիրոջը և գնալ ուր որ կամենում է, բայց տերը իրավունք ունի հեռացածին հարկադրելու վերադառնալ: Եթե հեռացածը մեռնի օտարություն մեջ, այնտեղ ծնված նրա երեխաները ստանում են status libertatis (ազատագրվածի վիճակ):

Հենվելով դրա վրա, Կարստը գտնում է, որ Գոշի շինականը ոչ թե ճորտ գյուղացի է, այլ կոլոն, կիսակախյալ, ենթակա գյուղացի՝ Hörig: Ձևականորեն մոտենալով Գոշի այն խոսքերին, թե շինականն իրավունք ունի հեռանալու տիրո-

¹⁶ Խ. Սամուելյան, նշված աշխատ., էջ 301:

ջից, Կարստը եզրակացնում է, թե Հայաստանում գոյություն չի ունեցել ճորտային իրավունք այն ձևով, որը եղել է Կիլիկիայում: Կարստը գտնում է, թե շինականի նկատմամբ Գոշի լիբերալ մոտեցումը սուբյեկտիվ բնույթ է կրում, բայց բանի որ նա ընդունում է, որ Մեծ Հայքում ճորտային իրավունք չի եղել, ապա դրանից տրամաբանորեն հետևում է, թե Գոշը արտահայտել է նաև օբյեկտիվ իրականությունը: Մենք Կարստի կարծիքը սխալ ենք համարում: Ինչպես վերևում աշխատում էինք ապացուցել, ճորտային իրավունք գոյություն է ունեցել Կիլիկիայում, որտեղ գյուղացիներին անցիալ-տնտեսական դրությունը էականորեն չէր տարբերվում Մեծ Հայքի գյուղացիների դրությունից, որտեղ վաղուց ի վեր գոյություն ունեին ճորտատիրական հարաբերություններ: Վերևում ասվեց նաև, որ շինականը նախկին ազատ գյուղացին է, որին դարձրել են ճորտ, իսկ պառիկոսը՝ նախկին ստրուկը, որին գամել են հողին և վերափոխել-դարձրել ճորտ: Գոշը պառիկոսի ինստիտուտը չգիտե, որովհետև Մեծ Հայքում ստրուկը վաղուց էր իր տեղը զիջել ճորտին, ավելի ճիշտ՝ լուծվել էր գյուղացիական զանգվածում: Համենայն դեպս, ստրուկները՝ որպես անմիջական արտադրողներ, այնտեղ այնպիսի նշանակություն չունեին, ինչպես Կիլիկիայում: Ա. Պապովյանը գտնում է, թե Գոշը նշված հոդվածում հռչակում է շինականի անձնական ազատության սկզբունքը, թե նրա դոգման աչքի է ընկնում լայն դեմոկրատականության մասին¹⁷: Կարելի է կարծել, թե Գոշն այստեղ (Դատաստանագիրք, հոդ. 3, մաս II) «հռչակում է շինականի անձնական ազատության սկզբունք», ինչպես կարծում է Ա. Պապովյանը: Բայց, նախ, գյուղացու համար դա ի՞նչ ազատություն է առանց հողի և ջրի: Դա հենց շինականի կախումն է առաջին իսկ պատահած տիրոջից կամ, լավագույն դեպքում, այն տիրոջից, որի հողում բնակություն հաստատելը ավելի ձեռնտու էր: Միջնադարյան շինականի համար ազատություն չկար նախ և առաջ այն պատճառով, որ նա հող չուներ, և դառնում էր այս կամ այն տիրոջ հողի կը-

¹⁷ А. Поповян, Правовое положение женщины в XII в. в Армении: Զեռագիր, Երևան, 1943, էջ 165 (Երևանի պետական համալսարանի արխիվ):

ցորդը: Երկրորդ, նշված հոդվածի հիման վրա չի կարելի հանգել Ա. Պապովյանի այն եզրակացությանը, թե իբր Գոշը, դեմոկրատական ձգտումներով համակված, հռչակում է շինականի, այսինքն՝ գյուղացու, անձնական ազատության սկզբունք: Գոշը չէր կարող խոյանալ ֆեոդալիզմի և ճորտային իրավունքի դեմ: Տարակուսանք չկա, որ Գոշը մեծ մտածող էր և առաջավոր հայացքներ էր արտահայտում: Գոշի մարդասիրական մտածողությունն իր արտացոլումն է գտել նրա կազմած Դատաստանագրքի շատ հոդվածներում, բայց ոչ հոդ. 3-ում, ինչպես սխալմամբ կարծում են ոմանք: Շինականների մի մասի ճորտային կացությունը, որը Գոշի ժամանակ փաստորեն գոյություն է ունեցել Հայաստանում, իր նորմատիվ ամրապնդումն է ստացել նրա Դատաստանագրքում (II մաս, հոդ. 3):

Սմբատը, լինելով խոշոր մագնատ-բարոնների գաղափարախոսը, չէր կարող, սակայն, անտեսել ֆեոդալների հիմնական զանգվածին՝ մանր հողատեր «ծիալորներին» (ասպետներին) և հեծյալներին, որոնք կենսականորեն շահագրգռված էին, որ ճորտ գյուղացիության նկատմամբ իրենց իրավունքը ամրապնդվի օրենսդրական կարգով: Այդ էլ հենց արվում է § 118-ում, որտեղ հետքն անգամ չկա այն բանի, թե «արարչի կողմից մարդկային բնությունը ստեղծվել է ազատ»: Նման դարձվածքը չէր համապատասխանի Կիլիկիայի ծիալորների շահերին: Բանը չի փոխվում նաև նրանից, թե Գոշի Դատաստանագրքի II մասի հոդ. 3-ը խոսում է շինականների մասին, իսկ Սմբատի Դատաստանագրքի՝ դրան համապատասխանող § 118-ը՝ պառիկոսների մասին: Ինչպես մենք արդեն մատնանշել ենք, շինականներն ու պառիկոսները տարբերվում էին սոսկ սոցիալական ծագմամբ, բայց ունեին նույն սոցիալական դրությունը: շինականները՝ նախկին ազատ գյուղացիներն էին, իսկ պառիկոսները՝ նախկին ստրուկները, և՛ առաջինները, և՛ վերջինները վերափոխվել էին ճորտ գյուղացիներ:

Ֆեոդալիզմի ժամանակաշրջանի իրավական հուշարձանների հիման վրա չափազանց դժվար է, եթե չասենք անհնարին, ստույգ որոշել պետության, եկեղեցու և կալվածատերե-

րի կողմից շահագործվող գյուղացիների կախման ձևերն ու նրանց բոլոր խավերը: Իրավական հուշարձաններում նույնիսկ չկան գյուղացիների հիմնական կարգերը որոշող ստույգ տերմիններ: Այսպես, ըստ Գոշի շինականները ազատներին եկաթակա մարդիկ են (II մաս, հոդ. 1, էջ 317), իսկ ըստ Սմբատի՝ հաբկատու և իշխանության տակ գտնվող մարդիկ (§ 1, էջ 20): Գոշը իշխանի և տիրոջ համար աշխատող գյուղացու համարում է մի մարդ, որը «կախման մեջ» է ընկել (բառացի՝ «ընդ ձեռամբ») (II մաս, § 1, էջ 317): Գյուղացիներին հակադրելով քաղաքացիներին, Գոշը նրանց անվանում է գեղացուկներ: Ընդհանրապես գյուղացիներին տարբերակելու համար Գոշը (II մաս, հոդ. 114, էջ 422) և Սմբատը (§ 70) գործ են ածում «շինական» տերմինը: Ճորտ գյուղացիներին տարբերակելու համար Գոշը (II մաս, հոդ. 3) նույնպես օգտագործում է «շինականներ» տերմինը, իսկ Սմբատը համապատասխանաբար (§ 117)՝ «պառիկոսներ» տերմինը:

Այսպիսով, Գոշի Դատաստանագրքում շինականը այն գյուղացին է, որը ենթարկվում էր կա՛մ թագավորին, կա՛մ եկեղեցուն, կա՛մ կալվածատիրոջը: Սմբատի Դատաստանագրքում գյուղացին հարկատու, հյուս, ենթակա պառիկոսն էր:

Բերված տվյալների հիման վրա կարելի է հանգել այն եզրակացության, որ շինականները բաժանվում էին հետևյալ երեք գլխավոր կարգերի՝ 1) պետական գյուղացիներ, 2) կախյալ գյուղացիներ և 3) պառիկոսներ:

Պետական գյուղացիները համարվում էին անձնապես ազատ, բայց հողն օգտագործելու համար պետք է պետական գանձարան մուծեին հողային հարկ՝ բաճար՝ բերքի 1/5-ի կամ 1/10-ի չափով, ինչպես նաև կատարեին զանազան տեսակի աշխատանքային պարհակներ (Դատաստանագրք, § 1): Նրանք ենթարկվում էին թագավորական կառավարիչներին և ավելի մեծ չափով էին անձնական ազատություն վայելում, քան կախյալ գյուղացիները: Դոմենի մի մասը որպես կալվածք որևէ ֆեոդալի անցնելու դեպքում հանձնվում էին նաև գյուղացիները, որոնք պարտավոր էին բաճար վճարել նոր տիրոջը: Դոմենի գյուղացիների և շինականների տնտեսական

կախումը գրեթե միատեսակ էր, քանի որ նրանք վճարում էին միևնույն չափի բաճար:

Կախյալ գյուղացիները, որոնք աղքատներում կոչվում են հպատակներ, ենթականեր, դեռ լիովին ամրացված չէին հողին, ունեին որոշ անձնական ազատություն, բայց գտնվում էին աշխարհիկ և եկեղեցական ֆեոդալների տնտեսական ու արտատնտեսական հարկադրանքի տակ: Նրանք պարտավոր էին վճարել բաճար և կրել կոռ, ընդ որում, այդ կատեգորիայի գյուղացիների կախման ձևերն ու մասշտաբները տարբեր էին: Օրենքով (Սմբատի Դատաստանագրքի հոդվ. § 1) կախյալ գյուղացիները պետք է տիրոջը (աշխարհիկ կամ հոգևոր ֆեոդալին) բաճար վճարեին բերքի 1/5-ի կամ 1/10-ի չափով, շաբաթը մեկ օր աշխատեին նրա համար, նրան տային՝ մեկ «լիտր» յուղ յուրաքանչյուր կովից, մեկ գառ ծին ունեցած տասը ոչխարից, այգիների բերքի տասներորդ բաժինը և այլն, կատարեին սալալային և այլ բնույթի պարհակներ: Սակայն ֆեոդալները, օրենքը խախտելով, հաճախ ավելացնում էին գյուղացիների պարհակները: Դա բացատրվում է նրանով, որ XIII—XIV դդ. քաղաքների բնակչության աճը, գյուղատնտեսության մթերքների գյուղից քաղաք արտածման մեծացումը ֆեոդալներին մղում էր՝ ուժեղացնելու գյուղացիների շահագործումը: Գյուղացիների և քաղաքային ստորին խավերի դրուկները վատանում էր նաև այն պատճառով, որ նրանց վիճակվեց կրելու այն անվերջանալի ռազմատուգանքների ծանրությունը, որ եգիպտական սուլթանությունը բարդում էր Կիլիկիայի վրա 1266—1375 թվականների ժամանակաշրջանում: Ինչպես պետական գյուղացիները, այնպես էլ շինականները, ունեին իրենց հողամասերը՝ օգտագործման իրավունքով, իրենց անասունները և ինվենտարը: Գյուղացիների թվում կային մի ոչ մեծ խումբ կազմող «ազատ գյուղացիներ», որոնք ոչ միայն անձնական ազատություն էին վայելում, այլև իրենց հողամասերին տիրապետում էին սեփականատիրական իրավունքով, ինչպես այդ մասին վկայում է Սմբատի Դատաստանագրքի § 1-ը:

Տվյալ հարցի վերաբերյալ Գոշը սահմանել է հետևյալ որոշակի նորմը՝ «Թե նրանք (շինականները) ավերակները վե-

րականգնեն կամ հողը մաքրեն անտառներից, ապա այդ շինությունները կամ մաքրված հողը նրանց մահից հետո պետք է անպայման անցնեն նրանց զավակներին որպես ժառանգական գույք» (հոդ. 1, մաս II): Իսկ Սմբատը համապատասխանաբար սահմանել է՝ «իշխանները պետք է պաշտպանեն իրենց հարկատուներին և իրենց իշխանության տակ գտնվողներին... սեփականությունը» (§ 1, էջ 20):

Գյուղացիների թվում ամենաբազմամարդ խավը կազմում էին պառիկոսները՝ ճորտերը, որոնք ծանր կոռ էին կրում և բարձր հարկեր վճարում: Պառիկոսների թվում կային նույնիսկ այնպիսիները, որոնք չունեին ո՛չ իրենց բնակարանը, ո՛չ էլ տնտեսությունը, ապրում էին տիրոջ ամրոցում և աշխատում նրա անձնական տնտեսությունում: Դրանք հայտնի են որպես դարպասային ճորտեր: Պառիկոսները ամրացված էին հողին, տեղափոխվելու իրավունք չունեին, որի մասին վկայում է Սմբատի Դատաստանագրքի § 118-ը: Օրենքը տիրոջն իրավունք էր տալիս հարկադրական կարգով վերադարձնելու իրենից փախած ճորտին: Ընդ որում, տերն իրավունք ուներ փախած պառիկոսին որոնելու, քանի դեռ նա «կենդանի է»:

գ) Ստրուկներ

Ստրկությունը, որպես հատուկ ինստիտուտ, գոյություն է ունեցել հին Հայաստանում և միջին դարերում, ինչպես մատնանշում են աղագ. Հ. Մանանդյանը և պրոֆ. Խ. Սամուելյանը¹⁸: Բայց այդ ինստիտուտն առանձնապես ուժեղ զարգացավ Կիլիկիայում, որտեղ ստրկավաճառությունը մեծ չափերի էր հասնում, ընդ որում, հայ թագավորները այդ առևտրի մեծ աշնորհը հաճախ վերապահում էին ջենովացիներին: Ստրուկները վաճառվում էին Բաղդադի, Բյուզանդիայի, Ջենովայի, Վենետիկի, Ալեքսանդրիայի և մյուս այն քաղաքների շուկաներում, որտեղ այդ ժամանակ տնտեսության զանազան ճյուղերում դեռևս ստրկական աշխատանք էր գործադրվում:

Ստրուկները վաճառվում էին ոչ միայն անդրծովյան շուկա-

ներում, այլև օգտագործվում էին նաև բուն Կիլիկիայում: Ստրուկը ոչ միայն արտագրող էր, այլև արտագրության խոսող գործիք (instrumentum vocale). նա միևնույն ժամանակ էր, մասնավոր սեփականության առարկա, ուստի և զարմանալի չէ, որ այդ ժամանակաշրջանի դատաստանագրքերը ստրկատեր-սեփականատիրոջ իրավունքները պաշտպանում էին ամեն կարգի ոտնձգություններից:

Ըստ դատաստանագրքերի ստրկության աղբյուրներ են եղել.

ա) գերեվարումը պատերազմում (Սմբատի Դատաստանագիրք, § 1).

բ)՝ծնունդը ստրկից տիրոջ տանը (նույն Դատաստանագիրք, § 115, Ասորա-հռոմեական Դատաստանագիրք, § 130), արտամոտենական ծագումը և որբությունը.

գ) դատարանի դատավճռով շինականի դատապարտումը հանցագործություն կատարելու համար. սակայն ազատին չէր կարելի ստրուկ դարձնել. հանցագործ կնոջը ստիպում էին աշխատել բորոտանոցներում.

դ) առ ու ծախք. ստրուկներին վաճառում և գնում էին որպես սովորական ապրանք. հայրն իրավունք ուներ իր զավակներին ստրկության վաճառել (Սմբատի Դատաստանագիրք, § 116).

ե) պարտապանի անվճարունակությունը, որը նրան ստրուկ էր դարձնում մինչև փրկագնումը (Սմբատի Դատաստանագիրք, § 116):

Ստրկությանից ազատագրվելու եղանակները՝

ա) փրկագնումը կամ ժամկետային ժառանգությունը (յոթ տարի անցնելուց հետո).

բ) քահանայի կողման ընդունումը՝ իր տիրոջ և աշխարհիկ իշխանությունների համաձայնությամբ.

գ) հաշմություն պատճառելը. ստրուկին հասցրած անհիմն, անտեղի հաշմությունը ոչ-քրիստոնյա ստրուկին ազատում էր փրկագնի կեսից, իսկ քրիստոնյա ստրուկին՝ ամբողջ փրկագնից. այդ փաստից ելնելով, Կարստը գտնում է, թե կատարյալ ստրուկներ կարող էին լինել միայն ոչ-քրիստոնյաները, իսկ քրիստոնյաները կիսաստրուկներ էին. քրիստոնյա

¹⁸ Տե՛ս Հ. Մանանդյան, էջ 233, Խ. Սամուելյան, էջ 272:

և ոչ-քրիստոնյա ստրուկների միջև տարբերություն դնում են նաև դատաստանագրքերը.

դ) ստրուկի փախուստը ոչ-քրիստոնյա տիրոջից.

ե) արձակումը. թեև Սմբատի Դատաստանագրքում այդ մասին ուղղակի ցուցում չկա, բայց ելնելով Լամբրոնացու թարգմանած Ասորա-Հոռմեական Դատաստանագրքից (§ 23), կարելի է ենթադրել, որ արձակման ինստիտուտը գոյություն է ունեցել:

Ստրուկների իրավական դրույթանքն են վերաբերում եկեղեցական ժողովների և Գոշի ու Սմբատի դատաստանագրքերի մի շարք որոշումներ: Վերջիններով էին կարգավորվում ստրուկների և նրանց տերերի միջև եղած հարաբերությունները: Գոշը և Սմբատը, որոնք համարյա ժամանակակիցներ են (XII—XIII դդ.), միանգամայն տարբեր տեսակետներ ունեն ստրուկների հարցի մասին: Տեսակետների տարբերությունը բացատրվում է առաջին հերթին նրանով, որ Կիլիկիայի հայկական պետությունում ստրկության ինստիտուտը մեծ դեր էր խաղում որպես եկամտաբեր աղբյուր թե՛ պետության, թե՛ առանձին բարոնների և թե՛ ստրկավաճառների համար, մինչդեռ բուն Հայաստանում XII—XIII դդ. ստրկությունը զրկվել էր սովորական աղբյուրներից և կորցրել իր նախկին նշանակությունը: Այդ պատճառով էլ Գոշն այս հարցում ավելի լիբերալ է, քան Սմբատը, որն ստրուկին համարում էր, գլխավորապես, առևտրի առարկա: Գոշն այդ հարցը լուծում է՝ ելնելով այն հարաբերություններից, որոնք գոյություն ունեին Հյուսիս-արևելյան Հայաստանում: Մինչդեռ Սմբատը ելնում էր Միջերկրական ծովի ավազանում գոյություն ունեցող հարաբերություններից և ղեկավարվում հունա-հռոմեական (բյուզանդական) և մասամբ տեղական-ֆեոդալական իրավունքի սկզբունքներով: Սմբատի Դատաստանագիրքը ստրուկին խրատորեն տարբերում է տիրոջից¹⁹:

Ամուսնացող աղջկա օժիտի մեջ մյուս իրերի թվում հիշատակվում են նաև ստրկուհիներ: Ստրուկը դիտվում էր որպես իրավունքի օբյեկտ և որպես այդպիսին պետության կողմից

պաշտպանվում էր ոչ սեփականատերերի ոտնձգություններից:

Սմբատի Դատաստանագրքի համաձայն (§ § 18, 115) ստրուկը չէր կարող ազատ մարդու ժառանգորդը լինել, եթե բարոնը և եկեղեցին դրա համար հատկապես չէին տալիս իրենց համաձայնությունը: Առանց նրանց համաձայնության չէր կարելի ստրուկին հոգևոր կոչում շնորհել: Գնված քրիստոնյա ստրուկը պետք է ծառայեր յոթ տարի, եթե փրկագնմամբ ավելի վաղ չէր ազատագրվում: Եթե նա ստրկացվում էր կնոջ հետ միասին, ապա նրանք ազատագրվում էին իրենց երեխաների հետ միասին. իսկ եթե տերն ինքն էր ամուսնացնում այդպիսի ժամանակավոր ստրուկին և նրանից երեխաներ էին ծնվում տիրոջ տանը, ապա այդ երեխաները պատկանում էին տիրոջը: Կնոջից և երեխաներից բաժանվել չկամեցող ստրուկը դառնում էր մշտական ստրուկ:

Ոչ քրիստոնյա ստրուկը (ըստ Դատաստանագրքի՝ «տաճիկ», մուսուլման) հավիտենական ստրուկ էր մնում: Նա ազատագրվել կարող էր քրիստոնեական հավատ ընդունելու դեպքում միայն, ընդամենը՝ տիրոջը փրկագին վճարելու պայմանով:

Սմբատի Դատաստանագրքի 116 §-ի համաձայն քրիստոնյա ստրկուհին չէր կարող վաճառվել ոչ քրիստոնյային: Տերն իրավունք ուներ օրինական կարգով ամուսնանալու ստրկուհու հետ կամ նրան ամուսնացնելու իր որդու, ազգականի կամ ճորտի հետ:

Դատաստանագրքի 117 §-ը ասում է, թե ստրուկին պատժել կամ մահվան դատապարտել օրենքով կարող էր միայն բարոնը, իսկ եթե ստրուկի տերն ինքն էր սպանում նրան, ապա նա սպանության համար դատարանի կողմից ենթարկվում էր տուգանքի: Ըստ երևույթին այդ դրույթը վերաբերում էր ինչպես քրիստոնյա, այնպես էլ ոչ քրիստոնյա բոլոր ստրուկներին: Սակայն տերը պատասխանատվությունից ազատվում էր, եթե ստրուկը մահանում էր հարվածը հասցվելուց երկու օրանց, իսկ ըստ Գոշի՝ այդպիսի դեպքերում նա դատապարտվում էր ապաշխարության: Ինչպես մատնանշվել է վերևում, եթե տերը անհիմն կերպով հաշմություն էր պատճառում ստրուկին (հանում էր աչքը կամ վնասում ատամները), ապա

¹⁹ «Սմբատի Դատաստանագիրք», §§ 18, 115—118 և այլն:

նա պետք է քրիստոնյա ստրուկին ազատել և ազատել, և քրիստոնյա ստրուկին՝ կես փրկագինով:

Չէր կարելի ստրուկին հանձնել, եթե նա փախել էր ոչ քրիստոնյա տիրոջից. իսկ քրիստոնյա տիրոջից փախած ստրուկը ենթակա էր վերադարձման, ինչպես ասված է այդ մասին Դատաստանագրքի 117 §-ում: Ստրուկին հանձնելու հարցում Գոշը ելնում էր Մովսիսական օրենքից, որն արգելում էր հանձնումը:

Է) Դատակարգային պայքարի ձևերը

Գյուղացիների, ստրուկների և մյուս հարկապարտների շահագործումն ուժեղանում էր խոշոր հողատիրության աճման, ապրանքա-դրամական հարաբերությունների, քաղաքային կյանքի հետագա զարգացման և փողի վերաբերյալ ֆեոդալների ու խոշոր առևտրականների պահանջմունքների մեծացման համեմատ: Միջնադարյան իրավական հուշարձաններից երևում է, թե հատկապես ինչպիսի ձևեր էր ընդունել գյուղացիների և քաղաքի աշխատավորական խավերի շահագործումը, թե «ըստ օրենքի» ինչպիսի հարկեր ու տուրքեր էին պարտավոր մոտել նրանք հօգուտ ֆեոդալների և պետության: Բայց շահագործողները դրանով չէին բավարարվում և աշխատավոր մարդկանց զանազան տեսակի կեղեքումների էին ենթարկում: Այդ մասին է վկայում Ներսես Շնորհալի կաթողիկոսի (1166—1173) մեզ հասած կոնդակը՝ «Թուղթ ընդհանրական»²⁰: Այդ ուղերձում, որն ուղղված էր հայ հասարակության բոլոր խավերին, խոսվում է աշխատավոր ժողովրդի նկատմամբ ֆեոդալների բռնության ու կամայականության մասին²⁰: Դիմելով ֆեոդալներին իր հորդորներով, կաթողիկոսը գրել է՝ «...անարդարացի մի լինեք ենթակաների հետ, նրանց մի ճնշեք ծանր և ուժից վեր հարկերով, որպիսիք նրանք ի վիճակի չեն վճարելու, գանձեցեք միայն օրենքով նախատեսված տուրքերը, մի թշվառացրեք և մի նեղեք չքավորներին ու տրանակներին, որ նրանք մեր դեմ չբողոքեն աստծուն և շանիժեն մեզ, մի նշանակեք անարդարացի կառավարիչներ, պե-

տեր, որոնք զբաղվում են կաշառակերությամբ, գողությամբ և ժողովրդին կեղեքում են ավելի մեծ չափի հարկերով, քան որոշված է հրամաններով... Ձեր ենթականերին ինքնազուխ մի հարկադրեք շատ աշխատել, մի ծանրաբեռներ նրանց, որպես անլիզու անասունների, ծանր և ուժից վեր աշխատանքով, աշխատավորների վարձը մի կտրեք...»: «Թուղթ ընդհանրականում» պարսավանքի է ընթարկվում հոգևորականության շափից դուրս արծաթասիրությունը, հոգևոր անձանց կողմից ծրխականներին կեղեքելը: Ողջ ուղերձում զգացվում է եկեղեցու գլխի սարսափը ժողովրդական զայրույթի հանդեպ: Այստեղից էլ բխում է աշխարհիկ ու հոգևոր ֆեոդալներին և վաճառականներին ուղղված նրա հետևյալ կոչը՝ «գոհացեք նրանով, որ նրանց աշխատանքով դուք հարստանում եք և չափից ավելի ճարպակալում, և թող ձեզնից ոչ ոք, արդարանալով, չասի՝ եթե չզավթեք և չնեղենք, ապա մեր իշխանությունը ամուր չի լինի»: Խոշոր ֆեոդալների ներկայացուցիչը և եկեղեցու գլուխը մտահոգված էր նրանով, որ չափից դուրս կեղեքումները կթուլացնեն ֆեոդալների իշխանությունը: Նա ֆեոդալներին ու վաճառականներին հորդորում էր չափավորել իրենց ազահությունը, աշխատավորներին այնպիսի վիճակի չհասցընել, որ նրանք «նախատեն» տերերին, ապստամբեն նրանց դեմ:

Ժողովրդական մասսաների կեղեքման մասին խոսվում է նաև XII—XIV դդ. առաջավոր գեղարվեստական գրականության մեջ, մասնավորապես Մխիթար Գոշի և Վարդան Այգեկցու առակներում, Ֆրիկի պոեզիայում: Նրանց երկերում ֆեոդալների, վաճառականների և վաշխառուների շահամոլությունը մերկացնող շատ էջեր կան:

Գյուղացիների և արհեստավորների շահագործման ուժեղացումը սրում էր դասակարգային պայքարը: Մեզ հասած գրական և պատմական հուշարձանների հիման վրա մեզ ստույգ հայտնի է դասակարգային պայքարի ձևերից մեկը՝ նրա գաղափարախոսական ձևը, որն արտահայտվում էր հեթոտիկոսության մեջ²¹: Աղանդավորական շարժումն ընդգրկում

²⁰ Ներսես Շնորհալի Թուղթ..., Երուսաղեմ, 1871, էջ 1—84:

²¹ Г. Г. Микаелян, նշված աշխատությունը, 228 և հաջորդ էջերը:

էր ինչպես քաղաքաբնականներին, այնպես էլ գյուղացիներին։ Կիլիկիայի գյուղացիների ու քաղաքացիների հակաֆեոդալական շարժման արմատները ձգվում էին մինչև բուն Հայաստան, որտեղ ծագել էր պալլիկյանների և թողդրակեցիների գաղափարական հոսանքը։ Հայաստանից Կիլիկիա գաղթած գյուղացիները, ինչպես նաև քաղաքային բնակչության մի մասը, արդեն համակված էին հակաֆեոդալական, հակաեկեղեցական գաղափարներով։ Այդ գաղափարների էությունն այն էր, որ Կիլիկիայի, ինչպես Առաջավոր Ասիայի մյուս հայաբնակ շրջանների հերետիկոսները ժխտում էին դժոխքի և ահեղ դատաստանի գոյությունը։ Նրանք չէին հավատում դրախտի գոյությանը, հերքում էին եկեղեցական կազմակերպությունը, ժխտակատարությունները, խորհուրդները, անդրշիրմյան կյանքը։ Նրանք ժխտում էին հասարակության դասային կառուցվածքը, քարոզում մարդկանց տնտեսական և քաղաքական իրավահավասարություն։ Ինչպես Հայաստանում, այնպես էլ Կիլիկիայում, աղանդավորական շարժումը ձևավորո՞ւնական, իսկ բովանդակությամբ սոցիալական մի շարժում էր, որն ուղղված էր ֆեոդալական հասարակարգի դեմ։ Այդ պատճառով էլ դաժան հալածանքների էին ենթարկվում ոչ միայն եկեղեցական և աշխարհիկ իշխանությունների դեմ ուղղված բուն ապստամբությունները, այլև հերետիկոսական գաղափարներն ու դրանց կրողները։ Այդ մասին են վկայում Գոշի և Սմբատի դատաստանագրքերի համապատասխան նորմերը²²։

Հոգևոր և աշխարհիկ ֆեոդալների դեմ գյուղացիների և քաղաքաբնականների դասակարգային պայքարը միահյուսվել էր հայ ժողովրդի այն պայքարի հետ, որ մղվում էր ինչպես օտարերկրյա զավթիչների, այնպես էլ պապության և արևմտյան պետությունների զավթողական քաղաքականության դեմ, որոնք ձգտում էին իրենց ենթարկել Կիլիկիան, վերջինս պլացդարմ դարձնել՝ Առաջավոր Ասիայում իրենց տիրապետությունը հաստատելու համար մղվող պայքարում։ Եթե աշխատա-

վոր հայ ժողովուրդը իր անձնուրաց պայքարով ձգտում էր պաշտպանել իր երկրի ինքնուրույն քաղաքական գոյությունը, ապա իշխող դասակարգերը, որոնք որոշում էին պետության արտաքին քաղաքականությունը, Կիլիկիայի ինքնուրույնությունը կապում էին արտաքին օգնության հետ, կողմնորոշվում էին մերթ դեպի արևմտյան, մերթ դեպի արևելյան պետությունները։ Ստեղծված իրադրությունը ճիշտ գնահատելու ներանց անընդունակությունը հասցնում էր այնպիսի սխալներին, որոնք, ինչպես ասվեց առաջին գլխում, երբեմն ճակատագրական հետևանքներ էին ունենում երկրի բախտի համար։

²² «Մխիթար Գոշի Դատաստանագիրք», մաս I, հոդվ. 38, «Սմբատի Դատաստանագիրք», § 63։

ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱՐԳԸ

§ 1. ԿԻԼԻԿԻԱՅԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՁԵՎԸ
ԵՎ ԲՆՈՒՅԹԸ

Կիլիկյան Հայաստանի ինչպես հասարակական, այնպես էլ քաղաքական կարգը քննարկելիս՝ հարկավոր է ուշադրության առնել մի շարք հանգամանքներ: Առաջին, անհրաժեշտ է նշել, որ Կիլիկիա ներգաղթած հայերը իրենց հետ բերում էին դեռևս Բագրատունիների օրոք Հայաստանում գոյություն ունեցող ֆեոդալական հարաբերությունները: XI—XIV դդ. Կիլիկիայի հասարակական քաղաքական կարգերը զարգանում էին բուն Հայաստանից փոխադրված ավանդույթների վճռական ներգործության ներքո: Այնուհետև, պետք է հաշվի առնել, որ այդ հարաբերությունները ձևավորվել ու ամրապնդվել էին բյուզանդական ֆեոդալական կարգերի ազդեցության ներքո, որովհետև, մինչև Ռուբինյանների իշխանության հաստատումը, Կիլիկիան 120 տարի շարունակ եղել էր բյուզանդական պրովինցիա: Եվ, վերջապես, արևմտյան խաչակիրների, արաբների և սելջուկների հետ հայերի տնտեսական և ռազմա-քաղաքական կապերը որոշակի դեր են խաղացել Կիլիկիայի պետական կարգի ու իրավական հարաբերությունների ձևավորման գործում¹:

Կիլիկիայի հայկական պետությունը իրենից ներկայացնում էր որպես վաղ-ֆեոդալական միապետություն, որը 1080-ից մինչև 1198 թվականը գլխավորում էր մեծ իշխանը, իսկ 1198-ից մինչև 1375 թվականը՝ «Հայաստանի թագավորը» կամ «հայոց թագավորը»:

Առաջին ժամանակաշրջանը ֆեոդալական մասնատվածու-

թյան շրջանն էր, երբ բազմաթիվ իշխաններ՝ բյուզանդական կայսրության վասալները, ինքնուրույն տիրակալներ էին իրենց տիրույթներում: Այդ իշխանների դեմ պայքարում էին Ռուբինյանները, որոնք, ուժեղ կենտրոնացած պետություն ստեղծելու նպատակով, ձգտում էին «ի մի հավաքել հողերը», զավթելով նաև կայսերական հողերը: Նրանց հարկ էր լինում այդ ձգտումն իրագործել արտաքին և ներքին թշնամիների դեմ անընդհատ գոտեմարտերի ընթացքում: XII դ. վերջում նրանց հաջողվեց ստեղծել բավականաչափ ուժեղ թագավորություն, որը ձևականորեն մտնում էր «Հռոմեական սրբազան կայսրության» կազմի մեջ: Բայց արդյո՞ք կարելի է ասել, թե Լևոն II-ի օրոք և նրանից հետո խոշոր իշխանությունները հիմնավորապես ջախջախվել էին և միապետությունը հաղթանակ էր տարել կենտրոնախույս ուժերի նկատմամբ: Արդյոք ստեղծվե՞լ էին դասային ներկայացուցչության այնպիսի մարմիններ, որոնք կարողանային կենտրոնացած իշխանության համար հենարան դառնալ ֆեոդալական արիստոկրատիայի դեմ մղվող պայքարում:

Ենչևիով Սմբատի Դատաստանագրքում բազմիցս հանդիպող այն հայտարարություններից, թե թագավորը կարևորագույն շատ հարցեր լուծում էր «եկեղեցական ժողովների, իշխանների և ամբողջ երկրի» ցանկությունների համաձայն, կարելի է ենթադրել, թե Լևոն II-ի օրոք և նրանից հետո կազմավորվող դասերի ներկայացուցիչները բավականաչափ բարձրաձայն կերպով էին դրսևորում իրենց շահերը: Ընդ սմին պետք է նկատի ունենալ, որ, ինչպես մենք մատնանշել ենք վերևում, որոշ քաղաքներ համարվում էին ազատ (քաղաքսենյորա), իսկ բոլոր քաղաքներն էլ ունեին քաղաքացիներից ընտրված իրենց դատավորները: Զարմանալի չէ, որ Կիլիկիայի քաղաքները, սերտ կապեր ունենալով իտալական քաղաքների և, առանձնապես, Վենետիկի ու Զենովայի հետ, նրանց պես պայքար էին մղում ֆեոդալական հասարակության կենտրոնախույս տարրերի դեմ: Այդ պայքարում քաղաքները, քնաղանաբար, պաշտպանում էին թագավորին: Հարկավոր է ավելացնել նաև, որ բուն Եվրոպայում, որտեղից նոր ըմբռնումներ էին ներթափանցում, XII—XIII դդ. արդեն կային

¹ Տե՛ս Գ. Գ. Микаелян, նշված աշխատ., էջ 238:

կենտրոնացած միապետություններ, ինչպես, օրինակ, Անգլիան էր: Վերջապես, լատինական պետությունները, որոնցով շրջապատված էր Կիրիկյան պետությունը, նույնպես ունեին (ի հակադրու մոտավորապես ճշման) իշխանություն և կառավարման ավելի կենտրոնացած ձևեր, քան Արևմտյան Եվրոպայի երկրները: Ուստի, կարելի է ենթադրել, որ Կիրիկյան հայկական պետությունը Առաջին II-ի օրոք և նրանից հետո դեպի դասային-ներկայացուցչական միապետություն թեքվելու նշաններ էր ցույց տալիս: Սակայն, Ռուբինյաններին հաջողվեց վերջնականապես հնադանդեցնել ֆեոդալական մագնատներին, և դրա հետևանքով, ինչպես նաև արտաքին ուժեր թրջնամիներ չդադարող հարձակումների պատճառով, Կիրիկյան պետությունը չկարողացավ դառնալ իսկական դասային-ներկայացուցչական միապետություն:

Թեև Կիրիկիայի հայկական պետությունում նախարարական իրավունքը իր նախկին ձևով գոյություն չուներ, բայց հին ինստիտուտներից շատերը փոփոխված տեսքով պահպանվում էին նաև այստեղ:

Հին Հայաստանում իրենց գրաված դիրքով թագավորին հաջորդում էին բզեռները, որոնք որպես duchies (դքսություններ), գրեթե անկախ մանր պետություններ էին. նրանցից ցածր կանգնած էին ավագ նախարարները, այնուհետև՝ կըրտսեր նախարարները և, վերջապես, ազատները: Կիրիկիայում մենք հանդիպում ենք նույն ինստիտուտներին, նույն հիերարխիային, բայց նոր անուններով՝ նախարարի փոխարեն՝ իշխան և բարոն: Այստեղ էլ կային բերդակալներ (chatelliens), ազատներ կամ ձիավորներ (ասպետներ), նախկին տերի փոխարեն՝ «սինոռ» (սենյոր): Վասալական ծառայությունն այստեղ ևս կոչվում էր «ծառայություն», ընդ որում ծառա՝ նույն է ինչ որ vassus, servus, իսկ «ծառայություն»՝ servitium:

Բոլոր այդ բարոնները, բերդակալները, իշխանները և այլն Կիրիկիայում սկզբում բուրժուական կայսեր վասալներն էին, իսկ հետագայում՝ հայոց թագավորին: Նրանք ծառայության համար հող էին ստանում, բայց միաժամանակ նաև

հայրենակալվածքների տերեր էին, ունեին իրենց ալոդները կամ «հայրենիք»-ները:

Այդ պատճառով էլ, թեև Ռուբինյաններին հաջողվեց հարեվան պետությունների օրինակով ստեղծել կենտրոնացած պետություն, այնուամենայնիվ այստեղ պատեհ առիթով կրկին դրսևորվում էին դարերի խորքից եկող ավանդական կենտրոնախույս տենդենցները: Այն ժամանակ, երբ Արևմտյան Եվրոպայում ֆեոդալական մագնատների ջախջախմանը հետևեցին կենտրոնացած միապետություններ՝ դասային-ներկայացուցչական հիմնարկներով, Հայաստանում և Կիրիկիայում զարգացման բնապատմական ընթացքն ընդհատվեց և կենտրոնացումը լիակատար հաջողությամբ չպսակվեց:

Կիրիկիայի հայկական պետության երկրորդ ժամանակաշրջանի պատմության մեջ տենդենցներ են նկատվում նրան վերածելու դասային ներկայացուցչական միապետության, սակայն այդ տենդենցների զարգացումը արտաքին և ներքին հանգամանքների բերումով մնաց իր սաղմնային ձևի մեջ: Կիրիկիայի հայկական թագավորությունը թեև ավելի մեծ չափով կենտրոնացման հասավ, քան խաչկիրների և այն ժամանակվա Արևմուտքի երկրների պետությունները, սակայն նա լիակատար կենտրոնացած պետություն չդարձավ: Արտաքին գործոնների թվում հարկավոր է առանձնապես նշել եգիպտական մամելյուկների գրեթե չընդհատվող ասպատակությունները, մամելյուկներ, որոնք չէին ցանկանում հանձին Կիրիկյան Հայաստանի իրենց կողքին տեսնել ուժեղ քրիստոնեական պետություն, որը կարող էր Եգիպտոսի և մյուս սելջուկյան պետությունների դեմ ուղղված եվրոպական քաղաքականության հնարավոր հենակետը լինել: Հենց եգիպտական մամելյուկներն էլ իրենց առաջ խնդիր էին դրել սիստեմատիկաբար թուլացնել Կիրիկիան, իրենց հարվածներն ուղղելով առաջին հերթին երկրի կենտրոնական իշխանության դեմ:

Կենտրոնացած և թագավորական իշխանությունը թուլացնող ներքաղաքական գործոնների թվում հարկավոր է մատնանշել բազմաթիվ ֆեոդալական տիրույթների առկայությունը: Թեև Կիրիկիան տրոհված չէր ուղեկների՝ քաղաքական-

վարչական ինքնավար իշխանությունների, սակայն թագավորի վասալները մշտապես ինքնուրույնության էին ձգտում։ Թագավորի վասալների թիվը մի քանի տասնյակների էր հասնում։ Այդ վասալների տիրույթները կազմված էին առավելապես հայրենակալվածքներից։ Ուստի Կիլիկիայի հայոց թագավորները, ինչպես նշել ենք վերևում, միայն անվանապես էին համարվում երկրի բոլոր հողերի գերագույն սեփականատերեր։ Մյուս կողմից, խոշոր հողատերերի նկատմամբ թագավորի իշխանությունը ավելի շուտ սյուզերենի գլխավորություն էր վասալների վերաբերմամբ, քան միապետի իշխանություն հպատակների վրա։ Բարձր ազնվականությունն իր համար ապահովել էր լայն իմունիտետ և դրանով իսկ սահմանափակել թագավորի իշխանությունը։ Կենտրոնախույս ուժերը ջլատում էին թագավորների և նույնիսկ նրանցից ուժեղագույնի՝ Լևոն II-ի, լիովին կենտրոնացած պետություն ըստեղծելու ձգտումները։

Լևոն II-ը և մյուս թագավորները կրում էին «ինքնակալ» տիտղոսը։ Իհարկե, ամեն մի ֆեոդալական միապետ տենդենց ունի դառնալու բացարձակ միապետ։ Սակայն Կիլիկիայի հայ թագավորները անսահմանափակ կառավարողներ չէին, ինչպես սխալմամբ ենթադրում են որոշ պատմաբաններ։ Իրենց անվանելով «ինքնակալներ» և «կամոքն աստոթ թագավորներ», հայ թագավորները սոսկ ընդգծում էին հայկական պետության սուվերենությունը, նրա անկախությունը բյուզանդական և գերմանական կայսրերից, Հռոմի պապերից և Կիլիկիան շրջապատող պետություններից։ Կիլիկիայի պատմությանը հայտնի են թագավորի դեմ ուղղված խոշոր ֆեոդալների ապստամբությունների, անհնազանդությունների, անջատողական գործողությունների բազմաթիվ դեպքեր։ Դեռ ավելին, կենտրոնական իշխանության խախտությունը արդեն նրկատվում էր մեծ իշխանների՝ թագավորի եղբայրների միջավայրում, որոնք երկպառակտչական պայքար էին մղում թագի համար, ինչպես այդ տեղի ունեցավ XIII դ. վերջում, Հեթում II-ի օրոք։ Ինչպես նշվեց վերևում, Կիլիկիայի հայկական պետությունը XI—XIV դդ. չհասավ նույնիսկ դասային ներկայացուցչական միապետության մակարդակին, էլ ուր

մնաց բացարձակ միապետության աստիճանին։ Այդ հանգամանքը բացատրվում է նաև նրանով, որ միջին դարերի հայկական քաղաքային բնակչությունը չհասավ այնպիսի քաղաքական ու տնտեսական հզորության, որպեսզի միջին և մանր ազնվականության հետ միասին դառնար միապետության ուժեղ ու հունալի հենարանը՝ լիակատար կենտրոնացած պետություն ստեղծելու համար մղած նրա պայքարում։

Վերը շարադրվածի հետ մեկտեղ պետք է մատնանշել, որ թեև Կիլիկիայի հայկական թագավորությունը վաղ-ֆեոդալական միապետություն էր, սակայն թագավորի իշխանությունը «ֆեոդալների նկատմամբ ավելի ուժեղ էր և հեղինակավոր, քան նույն այդ դարաշրջանում սյուզերենի իշխանությունը վասալի նկատմամբ խաչակիրների միջավայրում և Արևմտյան Եվրոպայում»²։ Այդ հանգամանքը բացատրվում է նրանով, որ թեև Կիլիկիայի խոշոր ֆեոդալները տիրում էին հայրենակալվածքների, իսկ երբեմն էլ իշխանությունների, սակայն Կիլիկիան, ինչպես նշվել է վերևում, ինֆուրույն իշխանապետությունների չէր տրոհվել՝ այնպես, ինչպես Երուսաղեմի թագավորությունում էր, որտեղ, ինչպես գրել է Ֆ. էնգելսը, «նկատվում էր ֆեոդալական կարգի առավել կլասիկ արտահայտություն»³։

Ռուբինյանները ձգտում էին ստեղծել ոչ թե սոսկ կենտրոնացած միապետություն, այլ ժառանգական միապետություն՝ ուղիղ գծով միաժառանգության սկզբունքով։ Գահի ժառանգման հարցում նրանք չէին ընդունում մայրաքաղաքի սկզբունքը։ Այդ տեսակետից բնորոշ է Լևոն II-ի վարքագիծը։ Չունենալով արու դավակ, նա 1202 թվականին իր որդեգրած թոռանը (աղջկանից ծնված), 12 տարեկան Ռուբենին (որը Անտիոքի իշխանի որդին էր) պաշտոնապես հռչակեց գահաժառանգ⁴։ Հնդ որում, նա կարգադրեց կուրացնել իր հորեղբոր որդուն

² Г. Г. Микаелян, նշված աշխատ., էջ 251։

³ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XXIX, էջ 394. Г. Г. Микаелян, նշված աշխատ., էջ 254։

⁴ Հայ սովորութեան իրավունքի համաձայն գահի ժառանգորդը հորից հետո երկիրը ինքնուրույնաբար կառավարելու իրավունք ուներ 20 տարեկան դառնալուց հետո։ Նրա անչափահասության ժամանակ երկիրը կառավարում էին խնամակալը կամ խնամակալները։

(Մլեհի որդուն), դրանով զրկելով նրան մայորատի սկզբունքով ժառանգ լինելու իրավունքից, որպեսզի թագավորությունն անցնի իր ուղիղ գծով ժառանգին, թեկուզ և իր դուստրից ծնված թոռանը⁴։ Ինչպես նշվել է վերևում, Լևոն II-ը հետագայում հրաժարվեց Ռուբենից, բայց չհրաժարվեց միաժառանգությունն սկզբունքից և գահաժառանգ նշանակեց իր դուստր Զաբելին։

Եթե բյուզանդացիների օրոք Կիլիկիան բաժանված էր երեք մեծ վարչական միավորների, ապա Ռուբինյանների օրոք այդ երկիրը կազմված էր դոմենից և թագավորի վասալների տիրություններից, վասալներ, որոնք ենթարկվում էին կենտրոնական իշխանությանը։ Կիլիկիայում, ինչպես ենթադրում են, կային մոտ 400 ամրոցներ ու քաղաքներ։ Սմբատը դրանցից թվարկում է 112-ը։ Ինչպես արդեն մատնանշվել է, այնտեղ կային 18 եպիսկոպոսություններ (թեմեր), 59 վանք։ Կիլիկիայում դրամ հատեցին առաջին անգամ հայերեն տառերով։ Մինչև այդ դրամ հատվում էր հունական կամ արաբական տառերով։ Սիս քաղաքում գոյություն ուներ դրամահատարան, որտեղ մոտ 200 տեսակի մետաղադրամ էր հատվում ոսկուց, արծաթից, պղնձից։ Հայկական մետաղադրամները կրում էին հետևյալ անունները՝ կարմիր (բարձրակարգ ոսկի), փող, դրամ (դրախտ), դահեկան, դինար, դանգ, թագվորին (թագավորական) և այլն։ Փողը երբեմն իր վրա պատկերում էր ոչ միայն հայոց թագավորին, այլև հարևան տիրակալին. օրինակ, Հեթում I-ի օրոք 1239 թ. թողարկված դրամը պատկերում էր նաև Իկոնիայի սուլթան Քեյ-խոսրովին։ Դա արվում էր ոչ թե ի նշան վասալական կախման, ինչպես կարծում էին որոշ պատմաբաններ, այլ որպես լոյալության արտահայտություն հարևան պետության հանդեպ։

Կիլիկիան ուներ իր պետական գերբը և ազգային դրոշակը։ Առաջներում հայերի դրոշակը իր վրա կրում էր աղավաղված, արծվի, գառան և վիշապի պատկերումներ։ Լևոն II-ը վերցրեց առյուծի պատկերումը (հնարավոր է, իր անձնական՝ Լևոն-Լեոն անվան կապակցությամբ)⁵։

§ 2. ԹԱԳԱՎՈՐԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Թագավորը, որպես բարձրագույն ֆեոդալական սյուզերեն և պետության գլուխ, մեծ առանձնաշնորհումներ ուներ և օգտվում էր ռեզալիաներից (միայն արքային վերապահված բացառիկ իրավունքներից)։ Ընդ որում թագավորի մենաշնորհային իրավունքը ավելի շուտ պետական, քան անձնական առավելություն էր։ Միայն թագավորն իրավունք ուներ դրամ հատելու, մաքսատուրք վերցնելու արտասահմանից ներմուծվող ապրանքներից, կառուցելու քաղաքներ, համապետական նշանակության ամրոցներ ու կամուրջներ։ Նրան էին պատկանում ոսկեհանքերը, ինչպես նաև որպես ռազմավար ձեռք բերված ամբողջ ոսկին։ Նա էր երկրի բոլոր զինված ուժերի գերագույն զլխավոր հրամանատարը։ Թագավորն անձամբ ղեկավարում էր արտաքին հարաբերությունները, ընդունում և ուղարկում էր դեսպաններ ու դեսպանություններ, պատերազմ էր հայտարարում և հաշտություն կնքում, օրենքներ էր հրատարակում և լուծում էր մյուս կարևորագույն պետական հարցերը։ Նշանակալի համաձայն Կիլիկիայի հայոց թագավորները 1197-ից մինչև 1360 թթ. ներառյալ դեսպաններ ու դեսպանություններ էին ուղարկում դրացի և հեռավոր պետություններ։ Ըստ երևույթին Կիլիկիայի հայկական պետությունը իր մշտական դեսպաններն ուներ Հռոմում, որովհետև այնտեղ դեսպաններ ու ամբողջ դեսպանություններ են ուղարկվել 1197, 1212, 1289, 1292, 1298, 1318, 1324, 1335, 1341, 1343, 1346, 1350 և 1372 թվականներին։ Դեսպաններ կամ դեսպանություններ են ուղարկվել նաև Կոստանդնուպոլիս (1197 թ.), Եգիպտոս (1265 թ.), Մոնղոլիա (XIII դարի ընթացքում մի քանի անգամ), Նեապոլ (1282 թ.), Ֆրանսիա (1292, 1307, 1335 և 1380 թթ.), Անգլիա (1299, 1308 և 1350 թթ.) և այլ պետություններ։

Թագավորի օրենսդրական և դատական իշխանությանը մասնակցում էին ավագ բարոնները, այսինքն՝ բարոնների խորհուրդը։ Այն փաստը, որ Կիլիկիայում հայոց թագավորները իրենց մեծարում էին «թագավոր կամոքն աստուծո», չի նշանակում, իհարկե, թե նրանք բացի աստծուց ոչ ոքից կախ-

⁴ Տե՛ս Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, §§ 1067, 1088։

⁵ Տե՛ս Միսակ Քալաշյան, նշված աշխատ., էջեր 6, 7, 11, 12։

ված չէին, ինչպես մտածում էր, օրինակ, Պալասանյանը, այլ նշանակում էր միայն, որ նրանք, ինչպես մատնանշվել է վերը, ցանկանում էին ցույց տալ իրենց անկախությունը բուլղանդական ու գերմանական կայսրերից և Հռոմի պապից: Իհարկե, հայկական թագավորներին ցանկալի էր կատարելապես անկախ լինել նաև սեփական բարոններից, բայց այդ բանը նրանց չէր հաջողվում, և այդ հողի վրա նրանց միջև մղվող պայքարը չէր դադարում: Մեծ իշխանապետության ժամանակաշրջանում երկրի մասնատվածությունը հաղթահարելուն համեմատ աստիճանաբար ստեղծվում էր պետական կառավարման կենտրոնական ապարատ: Լևոն II-ի օրոք այդ ապարատը կատարելագործվեց և օրենսդրականորեն ձևավորվեց: Մասնավորապես, ձևավորվեց արքունիքը՝ թագավորական պալատը, վերջինիս առընթեր ստեղծվեց գերագույն ատյան, որը հայտնի էր դիվան անունով: Զևավորվեցին նաև բարձրագույն վարչական մարմիններ. սրանց ղեկավարներին նշանակում էր թագավորը, որի առաջ նրանք հաշվետու էին, ձևավորվեցին նաև դատական և ռազմական կազմակերպություններ:

§ 3. ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ՄԱՐՄԻՆՆԵՐ

Ամբողջ երկրի կառավարման կենտրոնը, որի միջոցով թագավորը վճռում էր բոլոր կարևորագույն հարցերը, «դարպասն» էր կամ պալատը: Ընդ որում, ըստ Սմբատի Դատաստանագրքի դարպաս ասելով հասկացվում էր թե՛ «պալատ», թե՛ «դատարան», թե՛ «պետական գանձարան»:

Արքունի կառավարական կազմի մեջ մտնում էին 1) դիվանը կամ գերագույն (թագավորական) ատյանը-curia regis և 2) կենտրոնական վարչա-կառավարչական մարմինները:

Գերագույն ատյանը, կամ պետական խորհուրդը, օրենսդրական-խորհրդակցական մարմին էր: Նրա կազմի մեջ էին մտնում բոլոր խոշոր բարոնները (հայկական աղբյուրներում՝ պարոնները), այսինքն՝ ամրոցների տիրակալները, թագավորի անմիջական վասալները: Պետական խորհուրդը կամ բա-

րոնների խորհուրդը, հավաքվում էր ոչ թե կանոնավորապես, այլ ըստ անհրաժեշտության՝ արտաքին և ներքին քաղաքականության հասունացած հարցերը լուծելու համար: Այն, մասնավորապես, վճռում էր պատերազմի և հաշտության հարցերը, քննում էր առանձին ֆեոդալների միջև ծագած լուրջ տարաձայնությունները: Բարձրագույն ավագանու այդ խորհուրդը միաժամանակ պետության գերագույն դատարանն էր, որը որպես առաջին ատյան, քննության էր առնում նաև առավել խոշոր պետական հանցագործությունները: Բարոնների խորհրդի նիստերին նախագահում էր ինքը թագավորը կամ, նրա նշանակմամբ՝ խոշոր պաշտոնատար անձ, որ կրում էր «պարոնների պարոն» կամ «իշխանների իշխան» տիտղոսը: Հայկական պետության համար բարոնների խորհրդի կարևորության մասին վկայում է այն հանգամանքը, որ բոլոր բարձրագույն պաշտոնատար անձինք նշանակվում էին նրա անդամների թվից: Խորհրդի բոլոր վճիռները հրատարակվում էին թագավորի անունից, որն իր օրենսդրական, դատական, կառավարչական և մյուս ֆունկցիաները կենսագործում էր նրա միջոցով:

Ամբողջությամբ վերցրած երկրի և առանձին բնագավառների կառավարումը համարվում էր «արքունի գործ», այսինքն՝ «արքայի գործ»: Այդ «գործը» կատարում էին գործակալները՝ թագավորի գործակատարները, նրա պաշտոնավորները:

Կառավարչական ապարատը վերջնականապես կազմավորվեց XII դ. վերջին և XIII դ. առաջին կեսին: Կենտրոնում և տեղերում ռազմա-վարչական ծառայություն էին կատարում ծառայագրված մարդիկ, որոնց կազմի մեջ էին մտնում առավելապես ազնվական դասին պատկանողները: Պետական առավել կարևոր պաշտոններն զբաղեցնում էին պարոնները (բարոնները), որոնք սկզբնական շրջանում եղել էին ինքնուրույն իշխաններ, բայց հետագայում արդեն պարտավորվեցին ծառայել թագավորին, ղեկավարել կառավարման այս կամ այն բնագավառը: Այսպիսով «պարոն» տերմինը սկսեց արտահայտել ոչ միայն խոշոր ֆեոդալի հիերարխիական կոչումը, այլև նրա պաշտոնը: Պետության մեջ բարձրագույն պաշտոնները զբաղվում էին բարոնները, իսկ ցածր կամ երկրորդական պաշտոն-

ները հանձնարարվում էին ձիավորներին (առաջին աստիճանի-ասպետներին) և հեծելվորներին (հեծյալներին՝ երկրորդ աստիճանի ասպետներին):

Սառայագրված բոլոր անձինք, անկախ իրենց կոչումից և դասային պատկանելիությունից, կոչվում էին «լիճք» (lieges), այսինքն՝ վասալներ, «ծառաներ»՝ ի տարբերություն «անլիճք»-աների՝ ոչ ծառայագրվածների: Սակայն «լիճք» և «անլիճք» հասկացությունների մատնանշված առանձնահատուկ տարբերությունից չի բխում, թե վերջինները բոլորովին ազատ էին որևէ ծառայությունից, որովհետև ֆեոդալական հասարակությունում բոլոր դասերն էլ յուրովի ծառայում էին. ազնվականները՝ որպես ռազմիկներ, գյուղացիներն ու քաղաքացիները՝ որպես հարկատուներ, հոգևորականությունը՝ որպես եկեղեցու սպասավորներ: «լիճք» ասելով պետք է հասկանալ զինվորական և այլ վարչա-կառավարչական պաշտոն վարող անձանց, այսինքն՝ ծառայագրված անձանց:

Հարկավոր է նշել, որ Կիրիկիայի կառավարչական ապարատի առանձնահատկությունը, ի տարբերություն հին Հայաստանի, այն էր, որ պետական պաշտոնները հանձնարարվում էին՝ ելնելով ոչ թե նշանակվողի այս կամ այն նախարարական տոհմին պատկանելու սկզբունքից, այլ, որպես կանոն, ըստ նրա արժանավորությանը՝ տվյալ պաշտոնը զբաղեցնելու համար:

Երկրի անմիջական կառավարումը թագավորն իրականացնում էր մշտապես գործող կենտրոնական գերատեսչությունների՝ գործակալությունների միջոցով, որոնց գլխավորում էին պալատական խոշոր աստիճանավորները՝ գործակալները: XIII դ. կեսերին տասից ավելի կենտրոնական գերատեսչություններ ձևավորվեցին: Այդ գերատեսչությունները, ինչպես նաև պալատական հաստիքները ստեղծվել էին Մեծ Հայքի պետական կարգի ավանդույթների հիման վրա: Միաժամանակ բյուզանդացիներից և խաչակիրներից փոխ էին առնվել պաշտոնատար անձանց մի քանի տիտղոսներ ու կոչումներ:

Այդ առթիվ պետք է ընդգծել, որ փոխ էր առնվում, որպես կանոն, միայն ձևը՝ բացահայտելու համար հայ իրավունքի գոյություն ունեցող ինստիտուտը (բովանդակություն-

ներ): Այսպես, փոխ առնելով, մասնավորապես, ֆրանսիական պետական իրավունքի՝ տերմինները, հայերը կամ դրանցով կոչում էին Կիրիկիայում արդեն գոյություն ունեցող ինստիտուտները, կամ նրանցում նոր բովանդակություն էին դնում: Օրինակ, Ֆրանսիայում XI—XII դդ. կանցլերը, բողոքը (պալատական ծառայատեր), գունդատաբլը, սենեշալը և շամբլերը (սենեկապետը) համարվում էին «տերություն հինգ քարձրագույն աստիճանավորները», ընդ որում, թագավորից հետո ռազմական գործերով երկրորդ անձը մինչև XIII դարը համարվում էր սենեշալը, իսկ XIII դարի վերջից՝ գունդատաբլը⁶: Իսկ Կիրիկիայում ռազմական գործով թագավորի առաջին օգնականը հենց սկզբից սպարապետն էր, որին տիտղոսավորում էին նաև գունդատաբլ տերմինով: Իսկ ինչ վերաբերում է սենեշալին, ապա Կիրիկիայում նա հազարապետ էր, պալատական ծառայատեր, բայց ոչ ռազմական աստիճանավոր: Այնուհետև, Ֆրանսիայում գունդատաբլը իրագործում էր նաև դատական ֆունկցիա: Այդ հիման վրա հետագայում ծագեց «գունդատաբլի տրիբունալը»: Իսկ Կիրիկիայում գունդատաբլը այդպիսի ֆունկցիա չունեց:

Կիրիկիայի պալատական պաշտոններն ու կենտրոնական գերատեսչությունները կարելի է բաժանել երկու կատեգորիայի: Առաջին կատեգորիայի մեջ էին մտնում բուն պալատական պաշտոններն ու կենտրոնական գերատեսչությունները: Այդ պաշտոններն ու գերատեսչությունները ունեին նաև համապետական նշանակություն, սակայն դրանք ավելի մոտ էին կանգնած թագավորին, նրա մերձավորագույն խորհրդատուներն ու «սպասավորներն» էին: Այդպիսի պաշտոնատար անձինք և կենտրոնական գերատեսչություններ էին՝ 1. պալությունը, 2. թագադիրը, 3. իշխանաց իշխանը, 4. թագավորական գրասենյակը, 5. սենեշալն ու շամբլայնը, 6. բողոքը և 7. ավագ շառլը:

Երկրորդ կատեգորիայի մեջ նույնպես մտնում էին կարեւորագույն կենտրոնական գերատեսչություններ, ինչպես ռազ-

⁶ John Hewith Mitchel, The court of the connetable, New Haven (U. S. A.), London, 1947.

մականը (սպարապետություն) և ֆինանսականը, որոնք բուն համապետական մարմիններ էին:

1. Պայլությունը կամ խնամակալությունը գլխավորում էր պայլը (bajulus): Պայլը թագավորի մերձավորագույն խորհրդականն էր, երկրորդ անձը թագավորության մեջ, թագավորի «հայրը»: Մայրաքաղաքից կամ երկրից թագավորի բացակայության դեպքում պայլն էր իրականացնում երկրի գերագույն կառավարումը: Դրա հետ մեկտեղ և առաջին հերթին նա էր գահաժառանգի գլխավոր դաստիարակը, իսկ թագավորի անշահահասությունն ղեկավարում՝ նրա խնամակալը և պետության ղեկավարը (ժամանակավոր իշխողը): Ռեգենտության դեպքում նշանակվում էին երկու պայլ, հավանաբար՝ կենտրոնական իշխանության հափշտակումը կանխելու նպատակով: Պայլը, ի տարբերություն մյուս բոլոր բարոնների, կրում էր նաև «ավագ պարոն» տիտղոսը:

Ժամանակի ընթացքում պայլը գահաժառանգի դաստիարակի և պետության ղեկավարի դրությունից անցավ ամբողջ պետության խնամակալի դրության: Հաճախ նրա վրա էր դրվում նաև հազարապետի պաշտոնը: Պայլի կոչումն ու պաշտոնը համապատասխանում էին հին հայկական «երկրորդ արքայի» տիտղոսին, այսինքն՝ արքայից հետո երկրորդ անձ, նրա տեղակալը: Որոշ պատմաբաններ նրան անվանում են մեծ իշխան: Երբեմն, մինչև իր թագադրությունը, գահաժառանգն էր կրում «ավագ պարոնի» կոչումը: Հաճախ պայլի աստիճանի էին բարձրացվում սենեսչալները (պալատի ծառայակետները) և ջամբլայները (սենեկակետները և այլն):

2. Թագադիրը, ինչպես երևում է բուն տերմինից, պալատական մի այլ բարձրաստիճան պաշտոնատար անձ էր, որի պարտականության մեջ մտնում էր թագը թագավորին մատուցելը կամ նրա գլխին դնելը: Թագադիրի կոչումը հաճախ դրվում էր գոնդատարի և այլ պաշտոնատար անձանց վրա: Վերջին հանգամանքի հետևանքով «թագադիր» կոչումը իր նախկին նշանակությունը կորցրել էր: Բավական է ասել, որ այդ կոչումը կրել են ընդամենը երկու մարդ: Այն, որպես կանոն, չկիրառվեց Կիլիկիայի առօրյայում ոչ որևէ վարչական

պաշտոնի իմաստով, ոչ էլ որևէ պատվավոր կոչման նշանակությունով:

3. Իշխանաց իշխանը կամ բարոնների բարոնը, կամ մեծ իշխանը նույնպես կարևոր պալատական պաշտոն էր գրավում՝ որպես թագավորի օգնական ազնվականության գործերով: Նա կարծեք թե թագավորին առնթիվ «ազնվականություն» կարգավիճակ էր, նախագահում էր խոշոր բերդատեր ֆեոդալների խորհրդակցություններում, լուծում էր նրանց միջև ծագած վեճերը: Նա միաժամանակ նաև գերագույն դատարանի, կամ թագավորական կուրիայի, նախագահն էր, որտեղ դատվում էին իշխանները:

4. Թագավորական գրասենյակը գլխավորում էր ջանցլերը (կանցլերը): Թեև ջանցլերը համապատասխանում էր հին հայկական «դպրապետին», այսինքն՝ արքունիքի գրագիրներին՝ պետին, սակայն Կիլիկիայում, ֆրանկների օրինակով, այդ պաշտոնյան գլխավորում էր բարձրագույն մագիստրատուրան: Կանցլերի պաշտոնի առանձնահատկությունն այն էր, որ նա միաժամանակ վարում էր նաև արտաքին գործերը: Նրա մոտ էր պահվում պետական կնիքը: Նրա ղեկավարությամբ էին կազմվում թագավորական հրամանագրերի և շնորհագրերի նախագծերը, որոնք, բացի թագավորից, ստորագրում էր կանցլերը: Նրան էին ենթարկվում մեծ խումբ կազմող գրագիրներն ու թարգմանիչները: Այս վերջինները ոչ թե սոսկ թարգմանիչներ էին, այլ նաև դիվանագետներ, որոնցից դեսպաններն ու դեսպանորդներ էին նշանակվում օտարերկրյա արքունիքներում՝ հատուկ հանձնարարություններ կատարելու համար: Փաստաթղթերը կազմվում էին ոչ միայն հայերեն, այլև՝ հունարեն, լատիներեն, իտալերեն, ֆրանսերեն և արաբերեն: Որպես արտաքին գործոց գերատեսչության գլուխ, կանցլերը գրագրություններ էր վարում օտարերկրյա պետությունների և պապության հետ, անմիջականորեն ղեկավարում դիվանագիտական հարաբերությունները, ընդունում էր օտարերկրյա դեսպաններին, թագավորի անունից ուրիշ երկրներ դեսպաններ և այլ դիվանագետներ էր ուղարկում:

Հարկավոր է ընդգծել, որ կանցլերի պաշտոնում գրեթե միշտ նշանակվում էր եպիսկոպոս կամ արքեպիսկոպոս, որը

պետք է տիրապետեր արտասահմանյան լեզուներին: Կանցլի-
րի պաշտոնում բարձր հոգևորականության ներկայացուցիչ
նշանակելը կրկնակի նպատակ էր հետապնդում. առաջին,
բարձր հոգևորականության միջոցով բարձրացնել թագավորի
հեղինակությունը բարոնների միջավայրում՝ երկրի ներսում,
ու օտարերկրյա արքաների շրջանում և, երկրորդ, կանխել
այդ պաշտոնի վերածումը ժառանգական մենաշնորհի այս
կամ այն ֆեոդալական տոհմի կողմից:

5. Սենեսչալը կամ սենեսկալը (սենեշալը) թագավորի
խորհրդականներից մեկն էր, նրա միջոցով (պալատի կա-
ռավարիչը) և վստահելի անձը: Նա էր զբաղեցնում հինգ եկած
հազարապետի պաշտոնը: Սկզբնական շրջանում սենեսչալը
ղեկավարում էր թագավորի եկամուտներն ու ծախսերը, այ-
սինքն՝ թագավորի պալատի կառավարիչն էր: Հետագայում,
սակայն, նա սկսեց միաժամանակ վարել երկրի էկոնոմիկան՝
ամբողջությամբ վերցրած, բարձրագույն վերահսկողություն
իրականացնել պետական բյուջեի նկատմամբ: Ենթադրում են,
թե սենեսչալը, ֆրանսիական սենեշալի նմանությամբ, նաև
բարձրագույն հսկողություն էր իրականացնում երկրի բոլոր
ամրոցների նկատմամբ: Սենեշալի օգնականը ջամբլայնն էր
(շամբելանը)՝ թագավորի հանդերձարանի վարիչը: Շամբե-
լանը, կամ սենեկապետը, կառավարում էր թագավորի «սեն-
յակը» և արդուզարդը, նրան օգնում զգեստավորվելու: Բացի
թագավորի «սենյակից», «անկողնուց» և զգեստավորումից,
նա կառավարում էր նաև «զանձը», այսինքն՝ թագավորական
զանձարանը, վերահսկում էր պալատի ծախսերի վրա: Նա
միաժամանակ պալատական պաշտոնական ընդունելություն-
ների ու տոնակատարությունների կազմակերպիչն էր և պետը:

Հարկավոր է նշել, որ վերը հիշատակված պալատական
բոլոր պաշտոններում նշանակվում էին առաջին կարգի բա-
րոնները, այսինքն՝ բարձր ավագանու ներկայացուցիչները:

6. Բոդլերը (բուտելարիուսը), կամ պալատական մատուռ-
վակը և սեղանապետը, կառավարում էր թագավորական ճա-
շասեղանը և ըմպելիքները, կազմակերպում խնջույքներ և
պալատին առընթեր պաշտոնական ճաշկերույթներ:

7. Ավագ շաուշը՝ ավագ մունետիկը, կամ բանբերների,

սուբհանդակների պետը, վարում էր արքունական փոստը և
փոխադրումները: Ավագ շաուշը միաժամանակ թագավորի
զինված սպասավորների պետն էր և իրականացնում էր պա-
լատի պահպանությունը: Նա անմիջականորեն ենթարկվում էր
սենեշալ-հազարապետին:

Բոդլերի, ավագ շաուշի և պալատական մյուս երկրորդա-
կան պաշտոններում նշանակվում էին երկրորդ կարգի բա-
րոններն ու ազնվականները:

Համապետական նշանակություն ունեցող կենտրոնական
գերատեսչությունների թվում, ինչպես նշվեց վերը, հայտնի են
ռազմական և ֆինանսական գերատեսչությունները:

1. Ռազմական գերատեսչությունը գլխավորում էր սպա-
րապետը կամ գունդստաբլը (կոննետաբլը): Այդ պաշտոնը
համապատասխանում էր հունական ստրատելատին կամ ֆը-
րանսիական գեներալիսիմուսին: Սկզբնական շրջանում սպա-
րապետը թագավորական ախոռապետն էր, հեծելազորի պե-
տը: Բայց քանի որ ինչպես բուն Հայաստանում, այնպես էլ
կիրիկիայում զինված ուժերի միջուկը կազմում էր «այրուժին»
կամ «ազատագունդը»՝ հեծելազորը, ուստի և նրա պետը դար-
ձավ երկրի բոլոր ռազմական ուժերի հրամանատարը: Այս-
պիսով, գունդստաբլը թագավորի առաջին օգնականն ու տե-
ղական էր ռազմական գործում: Նրան ենթարկվում էին ինչ-
պես թագավորական զինված ուժերը, այնպես էլ բարոնական
աշխարհագրերը, որոնք արշավանքի էին գնում բարոնների
դրոշակների ներքո և առաջնորդությամբ:

Գունդստաբլի առաջին օգնականը մարաշախտն էր (մար-
շալը), որը գլխավորում էր ինտենդանտական ծառայությու-
նը, վարում զորամասերի կազմավորումն ու բանակի մատա-
կարարումը: XIII դ. կեսերից նա դարձավ նաև հեծելազորի
անմիջական պետը և հայտնի էր որպես սպասալար: Ֆեոդա-
լական սովորության համաձայն արշավանքի ընթացքում թա-
գավորը գլխավորում էր զորքը, իսկ նրա կողքին գնում էր
գունդստաբլը, թագավորական դրոշը ձեռքին բռնած: Թագա-
վորի բացակայության դեպքում նրան, որպես գլխավոր հրա-
մանատարի, փոխարինում էր գունդստաբլը, որը, ի նշան լիա-
կատար իշխանության և միանձնյա հրամանատարության, իր

վրա էր կրում թագավորի խորհրդանշանը՝ կանգնած առյուծի պատկերով, ընդ սմին, նման դեպքերում թագավորական դրոշը բռնում էր գունատաբլի օգնականը՝ մարաջախտը (մարշալը):

2. Ֆինանսական գերատեսչությունը գլխավորում էր պրոքսիմոսը: Հայերն այդ տերմինը փոխ էին առել հույներից, բայց դրան բոլորովին այլ նշանակություն էին տվել: Ըստ Թեոդոսի օրենսգրքի պրոքսիմոսը թագավորական գրասենյակի պահպանության պետն էր: Իսկ Կիլիկիայում նա վարում էր հարկերն ու տուրքերը: Նրա ընդհանուր ղեկավարության ներքո էին գտնվում տարիֆների ու մաքսերի մատչանները, որոնք անմիջականորեն վարում էր նրա օգնականը՝ պետական նոտարը, որն էլ հենց ձևակերպում էր օտարերկրացիների հետ կնքվող առևտրական պայմանագրերը: Պրոքսիմոսին ենթարկվում էին նաև մաքսատների, նավահանգիստային ամրոցների ու նավակայանների վերակացուները, այսպես կոչված «կապիտանները» կամ «մինապանները» (արաբերեն):

§ 4. ՏԵՂԱԿԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ԵՎ ԻՆՔՆԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ՄԱՐՄԻՆՆԵՐԸ

Վարչա-տերիտորիալ տեսակետից Կիլիկիան բաժանվում էր մոտավորապես երեսուն գավառների: Այդ գավառների մի մասը, ինչպես նաև խոշոր քաղաքները մտնում էին դոմենի կազմի մեջ, մյուս մասը կազմում էին ֆեոդալների՝ թագավորի վասալների տիրույթները: Այսպիսով, գոյություն ունեին գավառներ ու քաղաքներ, որոնք անմիջականորեն ենթարկվում էին թագավորին և կառավարվում նրա նշանակած աստիճանավորների կողմից: Իսկ ինչ վերաբերում է հայրենակալվածատեր-վասալների տիրույթների կազմի մեջ մըտնող գավառներին, ապա դրանք կառավարում էին բարոնները, որոնք, այդպիսով, հանդես էին գալիս թե՛ որպես հողատերեր, թե՛ որպես կառավարողներ: Դավառապետները օժտված էին վարչա-ֆինանսական, ռազմական և դատական իրավազորություններով: Դավառապետներին առընթեր գործում էին

ժերակույտեր, այսինքն՝ ավագների ժողովներ կամ խորհուրդներ, ավագներ, որոնք մասնակցում էին գավառի կառավարմանը, հատկապես տուրքերի, բնամթերային և աշխատանքային պարհակների բաշխմանը:

Յուրաքանչյուր գավառ կազմված էր բազմաթիվ դյուղական համայնքներից, որոնցում կառավարման սխեման շատ բաներում համընկնում էր գավառում գոյություն ունեցող կառավարմանը: Գյուղական համայնքի կառավարմանը մասնակցում էին նաև քահանաները: Գյուղական համայնքները միաժամանակ եկեղեցական ժխեր էին, ընդ որում եկեղեցական ծովսր և համայնքը ձուլվում էին մեկ ինքնակառավարվող միավորի մեջ, ինչպես այդ տեղի ունեցող միջնադարյան անգլիական գյուղում*: Գյուղական համայնքի կարգադրիչ մարմինը ավագների խորհուրդն էր, որը նրա անդամներից ավագագույնի գլխավորությամբ, վարում էր տաճարների կառուցման ծախսերը, կատարում եկեղեցու, հոգևորականության, հողատիրոջ և պետության օգտին տուրքերի գանձումները: Նա նաև քննում էր ծխականների միջև ծագած քաղաքացիական վեճերը և մանր քրեական գործերը:

Կիլիկիայի քաղաքներում, հատկապես նրանցում, որոնք մտնում էին դոմենի կազմի մեջ, կենտրոնական կառավարության ներկայացուցիչների հետ մեկտեղ գոյություն ունեին ինքնավարության մարմիններ: Այդ քաղաքներում ինքնավարության մարմինը քաղաքացիների դասային խորհուրդն էր, որին գլխավորում էր քաղաքագլուխը: Դրա հետ միասին քաղաքային բնակչության առանձին խավեր, մասնավորապես, վաճառականներն ու արհեստավորները, ունեին դասային ինքնավարության իրենց մարմինները՝ գիլդիաներն ու համարությունները: Օտարերկրացիները խոշոր քաղաքներում ունեին իրենց «գաղութներն» ու թաղամասերը՝ ինքնավարության իրավունքներով, որոնց գլխավորում էին իրենց հյուպատոսները, վիկարիուսները և այլն:

Քաղաքում կենտրոնական կառավարության ներկայացու-

* Անգլիական գյուղում եկեղեցական ծովսր քաղաքացիականից վերջնականապես անջատվեց և առանձնացավ միայն 1894 թ.:

ցիւն էր վերատեսուչը՝ կարգի պահպանը, որն օժտված էր նաև ոստիկանական ֆունկցիաներով: Այդ գործում նրա օգնականներն էին տանուտերերը, առանձին թաղամասերի կամ շրջանների կառավարիչները: Երկրի քաղաքներում ու մյուս բնակավայրերում կային ֆինանսական գերատեսչություններ՝ ներկայացուցիչներ*, որոնք անմիջականորեն ենթարկվում էին վերատեսուչին. հենց նրանք էլ գանձում էին տուրքերը և տնօրինում չափն ու կշիռը:

§ 5. ՖԻՆԱՆՍԱԿԱՆ ԿԱՐԳԸ

Մեզ հայտնի չէ, թե պետական եկամուտը անջատվում էր արդյո՞ք թագավորական գանձարանից: Հավանաբար, «գանձարան» ասելով սկզբնաղբյուրները նկատի էին ունենում թե՛ մեկը, թե՛ մյուսը:

Պետական գանձարանի եկամուտները բաղկացած էին բընակչությանից գանձվող հարկերից, մաքսային տուրքերից, ներքին առևտրից կատարվող գանձումներից, հանքարանների մենաշնորհային շահագործման շահույթներից, ռազմավարի որոշակի բաժնից և այլն:

Գյուղացիներից և քաղաքների բնակիչներից գանձվող հարկերը պետական գանձարանի եկամուտների հիմնական մասն էին կազմում: Գանձարանին շատ մեծ եկամուտ էին բերում նաև առևտրական մաքսերը: Տարանցիկ և արտաքին առևտրից գանձվող մաքսերը հսկայական շահույթներ էին տալիս պետությանը: Առևտուրը ընդհանրապես և ներքին առևտուրը մասնավորապես պետության խիստ հսկողության տակ էին գտնվում: Դուքսերը, որպես դատավորներ և շուկաների գլխավոր հսկիչներ, և նրանց օգնականները՝ մուսթապիբները, հետեւում էին առևտրականների կողմից հարկերի ու մաքսերի մուծումներին: Գանձարանի օգտին առևտրականներից գանձվող

* «Քափուչիներ»-ը (ղեկավարներ), որոնք դարբասների մոտ մաքսեր էին գանձում փոխադրվող ապրանքներից, և «կրպիչներ»-ը, որոնք տնօրինում էին չափ ու կշիռը:

բազմաթիվ հարկերի ու մաքսերի թվում կարևորագույններն էին՝ 1) բաժը, այսինքն՝ ներմուծման և արտահանման մաքսային տուրքը՝ ապրանքի արժեքի 4 % -ի չափով. 2) «ապուռը», այսինքն՝ տրանզիտային մաքսատուրք՝ ազատ անցման համար՝ հօգուտ պետական գանձարանի և մի շարք սահմանամերձ բարոնների. 3) «թաբլաղիում»՝ տուրք իջևանատան համար. 4) «սամրսչեկ»՝ հարկ միջնորդներից. 5) «էկզեկացիա»՝ մեկ ոսկե մետաղադրամի չափով օրական վճար օտարերկրացիների կողմից՝ խանութաճաշարան կամ պանդոկներ պահելու համար: Այդ ամենից բացի, օտարերկրացի վաճառականներից հատուկ հարկ էր գանձվում՝ ոսկե, արծաթե, կաշվե արտադրանքների, թանկարժեք քարերի և այլ իրերի վաճառքի համար: Կիլիկիայի նավահանգիստներ ժամանող օտարերկրյա նավերից գանձվում էր նաև խարսխավճար, վըճարներ էին գանձվում նաև ժամանող և մեկնող արտասահմանցիների բեռները ստուգելիս:

Գանձարանի եկամուտները լրացվում էին ոսկու և արծաթի արդյունահանություններից: Ոսկու և արծաթի բոլոր հանքերը պատկանում էին պետությանը՝ հանձին թագավորի և թագուհու: Ինչպես մատնանշվել է վերևում, թագավորին (պետությանը) էր պատկանում արշավանքի ընթացքում ձեռք բերված ողջ ոսկին և մնացած ամբողջ ռազմավարի կեսը: Իսկ եթե թագավորն անձամբ չէր մասնակցում արշավանքին, ապա նրան մատուցում էին ամբողջ ոսկին և մնացած ռազմավարի 1/10 մասը:

Քրեական տուգանքները և դատական ծախսերը նույնպես կարևոր հոգված էին պետական բյուջեի եկամուտներում: Օրինակ, պետական գանձարանի օգտին «հարկ» էին գանձում՝ պարտատիրոջ պահանջով պարտապանին ձերբակալելու համար, ինչպես նաև գրավի գումար կամ երաշխավորություն սահմանելու համար, եթե պարտապանին չէին բանտարկում: Վերը նշված և այլ աղբյուրները հսկայական եկամուտ էին բերում պետական գանձարանին:

Պատկերացնելու համար, թե ինչ չափերի էին հասնում Կիլիկիայի հայ թագավորների կուտակած հարստությունները, բավական է ասել, որ եգիպտական մամելյուկները 1266 թ.

Կիլիկիայի մայրաքաղաք Սիսը կողոպտելիս՝ պետական գանձարանից հափշտակեցին մոտ վեց միլիոն ոսկեդրամ⁷:

Խոսելով պետության ծախսերի մասին, հարկավոր է նշել, որ համապետական նշանակության բոլոր կառույցները՝ սահմանամերձ ամրոցները, կամուրջներն ու քաղաքները կառուցվում էին գանձարանի հաշվին: Պետական պաշտոնյաները պահվում էին պետական գանձարանի հաշվին կամ ստանում էին հարկերի մի մասը որպես «ապրուստամիջոց»: Սկզբնաղբյուրներում, որպես ծառայադրված մարդկանց տրվող ոռճիկ, հայտնի են «թոշակը» և «հոռքը» (հունարեն *rhoga* բառից, որ նշանակում է կենսաթոշակ, ոռճիկ): Ենթադրում են, թե «հոռքը» նույն նշանակությունն ուներ, ինչը որ ապրուստամիջոց ստանալը՝ «կերակրվելը», և որ Կիլիկիայում մարզերի կառավարիչներին իրավունք էր վերապահվում տնօրինելու պետական եկամուտների մի մասը⁸:

Հարկերն ու տուրքերը գանձվում էին, որպես կանոն, դրամով: Ելնելով դրանից, ինչպես նաև նկատի առնելով ապրանքադրամական հարաբերությունների զարգացման պահանջը, հայ թագավորները մետաղադրամ էին հատում: Կիլիկիայում շրջանառության մեջ էին հայկական հետևյալ դրամները՝ դահեկան (ոսկեդրամ), դրամ (արծաթ), փող (պղինձ): Գործ էին ածվում նաև ավելի մանր դրամներ՝ դինար, դանգ, փշիտ (մանրադրամ) և նաքարակիտ: Հայկական մետաղադրամները շրջանառության մեջ էին նաև որոշ օտարերկրյա պետություններում, մասնավորապես, Իտալիայում՝ «տալլիններ» անվամբ, որ բխում է թագավոր (թագակիր) բառից: Իր հերթին Կիլիկիայում շրջանառության մեջ էին արաբական, բյուզանդական, իտալական և այլ ժագման մետաղադրամներ:

§ 6. ՌԱԶՄԱԿԱՆ ԿԱՐԳԸ

Կիլիկիայի ռազմական կարգը հիմնվում էր միջնադարյան ռազմա-ավատական սիստեմի վրա: Ինչպես խոշոր, այնպես

⁷ Տե՛ս Ս. Պ. Պաղասյան, Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 2, Երևան, 1965, էջ 231:

⁸ Տե՛ս Գ. Գ. Микаелян, նշված աշխատ., էջ 253:

էլ մանր բոլոր բարոնները, այլև ասպետները պարտավոր էին ծառայել թագավորին: Վասալի կողմից ծառայությունից հրաժարվելը կամ ինքնակամ հեռանալը համարվում էր դավաճանություն թագավորին և պատժվում օրենքով: Թագավորի կողմից ֆեոդալներին և հատկապես ասպետներին հողային շնորհումներ տալը պայմանավորված էր նրանց ռազմական ծառայությամբ: Անկախ հողային տիրույթների ձևից (հայրենակալվածք, թե պարգևականք), բոլոր հայ ֆեոդալները պետք է, որպես կանոն, իրենց զինված ուժերը միավորեին, ինչպես ներքին, այնպես էլ արտաքին խնդիրներ կատարելու համար: Երկրի ներսում զինված ուժերը ֆեոդալներին հարկավոր էին ոչ միայն իրենց գլխավոր ֆունկցիան կատարելու՝ գյուղացիների ու արհեստավորների դիմադրությունը ճնշելու, այլև Կիլիկիայում ապրող հույների և խաչակիրների անջատողական ձգտումները վերացնելու համար: Պետության ձեռքում բանակը կարևորագույն գործիք էր հայ ֆեոդալներին հնազանդ պահելու և երկրում եղած կենտրոնախույս, օպոզիցիոն ուժերը ճնշելու համար: Ուժեղ բանակը հարկավոր էր նաև Կիլիկիայի բազմաթիվ արտաքին թշնամիներին հակահարված տալու համար: Այդ նպատակով Լևոն II-ի օրոք երկրի սահմանամերձ վայրերում նոր ամրոցներ կառուցվեցին և մշտական կայազորներ տեղադրվեցին: Բանակը անհրաժեշտ էր նաև կողոպտչական արշավանքներ կատարելու, օտար տերիտորիաներ զբաղեցնելու և մարդկանց գերեվարելու համար, որոնց, որպես կանոն, դարձնում էին ստրուկներ:

Կիլիկյան Հայաստանի պատմությունը հագեցած է գրեթե անընդհատ ռազմական ընդհարումներով օտարերկրյա պետությունների հետ: Այդ հանգամանքի հետևանքով զինվորական դասը դարձել էր կիլիկյան հայ հասարակության ազդեցիկ խավ:

Թագավորի վասալների պարտականությունն էր՝ երկրի կարևորագույն ամրոցները պահել պիտանի և մարտական պատրաստության վիճակում:

Թագավորից բացի, իրենց տնօրինության տակ ռազմական ջոկատներ ունեին նաև տիրակալ իշխանները և նրանց

թվում հատկապես նրանք, որոնց հանձնարարված էր սահմանների պաշտպանությունը:

Երկրի բոլոր զինված ուժերի գերագույն գլխավոր հրամանատարը թագավորն էր, իսկ զորքերի գլխավոր հրամանատարը՝ սպարապետ-գունդատարը: Նրա երկու անմիջական օգնականներն էին՝ մարաջխատը (մարշալը), որը գլխավորում էր ինտենդական ծառայությունը, և սպասալարը՝ հեծելազորի հրամանատարը: Մշտական բանակը համալրվում էր, գլխավորապես, ազնվականներից, ինչպես նաև այն անձներից, ովքեր որոշակի ռազմական պատրաստություն էին անցել և «ձիավորի», այսինքն՝ ասպետի կոչում ստացել: Ընդհանրապես ռազմական գործի կազմակերպման և ռազմական մասնագետներ պատրաստելու նպատակով մտցված էր ռազմական ուսուցում, սահմանված էին համազգեստ, զինվորական աստիճաններ և կոչումներ: Խաչակիրների ասպետական միաբանությունների նմանությամբ կիրիկյան հայերը սահմանել էին ուսման և «ձիավորի», այսինքն՝ ասպետի կոչում՝ ձեռք բերելու որոշակի աստիճաններ: Հայ զինվորները հազարվում և հանդերձավորվում էին խաչակիրների պես:

Բացի հեծելազորից, բանակի մեջ մտնում էր նաև հետեվակը, որը պատերազմական ժամանակ կազմում էր զորքերի ճնշող մեծամասնությունը: Պատերազմի ժամանակ զորակոչվում էին նաև քաղաքի բնակիչներն ու գյուղացիները, որոնք կազմում էին «ռամիկներ» հետեվակը: Այդպիսի ժամանակներում բանակում հաշվվում էր 80-ից մինչև 100 հազար մարտիկ: Գոյություն ունեին հեծյալների, նետաձիգների, մարտակառքեր վարողների, երկսայր կացիներով զինվածների մասնագիտացված ջոկատներ: Բացի դրանից, կար նաև զինվորական բժիշկներից, գումակավորներից և ուրիշներից բաղկացած սպասարկու անձնակազմ: Զորակոչվածների, հատկապես ազատների համար մտցված էր ռազմական ուսուցում:

XIII դ. երկրորդ կեսից սկսած Կիրիկիայի հայկական պետությունը մշտական բանակ էր պահում, բաղկացած 12 հազար հեծյալներից և 50 հազար հետեվակայիններից: Խաղաղ ժամանակ թագավորական բանակը տեղավորվում էր երկրի տարբեր կետերում: Բանակը պահելու համար բնակչությունից

գանձվում էր հատուկ հարկ: Կադրային զինծառայողները ըստանում էին ամենամյա ուճիկ՝ հեծյալները՝ 12, իսկ հետեվակայինները՝ 3 ոսկեդրամ: Որպես կանոն, զինվորական ծառայության համար ազնվականները «հոգ», այսինքն՝ «ապրուստամիջոց» էին ստանում իրենց ամրացված բնակչությունից: Բացի այդ, ռազմիկները յուրացնում էին ռազմավարի մի մասը, ինչպես այդ սահմանված է Սմբատի Դատաստանագրքում (§ 1):

Զինծառայողների թվում առանձնահատուկ տեղ էր հատկացվում ասպետներին: Հնարավոր է, որ Կիրիկիայում հայկական ասպետական միաբանություններ չկային, որովհետև այնտեղ կար կանոնավոր բանակ: Սակայն տեղեկություններ կան, որ կիրիկյան հայերը, լատիններին նմանվելով, իրենց մոտ մտցրին ասպետական հաստատություն: Ասպետ ձեռնադրելը կատարվում էր որոշ ծեսերի պահպանումով և հիշատակության արժանի որևէ իրադարձության (օրինակ, թագադրման, տոնախմբությունների, հաղթանակների, պալատական հանդիսությունների) առիթով: «Ասպետության վերաբերյալ հրահանգ»-ի համաձայն, մի փաստաթուղթ, որի բնօրինակը մեր օրերին չի հասել, բայց որի մասին խոսում են ժամանակագիրները, ասպետ էին ձեռնադրվում ֆեոդալների թվից նըրանք, ում 14 տարին լրանում էր (լատինյանների մեջ՝ 11-ից մինչև 15 տարեկան դառնալը): Զիավոր-ասպետը հազնում էր կապույտ գույնի հագուստ, ոսկեգույն խաչի և հեծյալի պատկերով: Երկու կարգի ասպետություն կար: Առաջին կատեգորիայի մեջ մտնում էին իշխանները, սպարապետները և մարշալները, երկրորդի մեջ՝ ազատները և ցածրաստիճան պետական պաշտոնյաները: Ասպետների թվից հավաքազորվում էին դիվանագետներ: Ասպետները ծառայում էին նաև որպես հերոդներ (սուրհանդակներ): Ասպետությունը թագավորի հենարանն էր, ակտիվորեն մասնակցում էր պալատական ընդունելություններին և տոնակատարություններին⁹:

⁹ Տե՛ս Ս. Վ. Բուռնազյան, Հայ ասպետությունը Կիրիկյան հայկական պետությունում (ՀՄՄՀ ԳԱ «Տեղեկագիր», № 5, 1963):

Կիրիկիայում գոյություն ունեւր դատական մարմինների բաժանմանն բարդ սխառեմ: Նախ՝ զուգահեռաբար գոյութիւն ունեին պետական, հայրենակալվածքային և եկեղեցական դատարաններ: Երկրորդ, դատական մարմինները կառուցված էին դասային սկզբունքով, ընդ որում, հավասարները դատվում էին հավասարների կողմից, բայց վերադաս դասերի հսկողութիւն ներքո: Երբեմն էլ դատարանները կառուցվում էին ըստ ազգային հատկանիշի: Երրորդ, դատական մարմինները բաժանվում էին բարձրագոյն (կենտրոնական) և ստորին (տեղական) դատարանների: Դրանք չպետք է շփոթել դատական ատյանների հետ, քանի որ բարձրագոյն դատարանները կարող էին գործել թե՛ որպէս առաջին, թե՛ որպէս երկրորդ ատյանի դատարաններ:

Պետական (թագավորական) կենտրոնական դատական ատյաններ էին՝ ա) գերագոյն թագավորական դատարանը կամ վերին «դարպասը», բ) մեծ իշխանի դատարանը, գ) մայրաքաղաքի արքեպիսկոպոսի դատարանը: Այդ բոլոր տեւրոնական դատարանները առաջին ատյանի դատարաններ էին որոշ գործերով և բարձրագոյն ատյաններ՝ տեղական դատարանների նկատմամբ:

Գերագոյն թագավորական դատարանը (վերին «դարպաս» կամ ատյան) թագավորի կամ նրան փոխարինողի նախագահութիւնը և բարոնների մասնակցութիւնը քննում էր թագավորի անձնական վասալների քաղաքացիական վեճերը և քրեական հանցագործութիւնները: Այդ դատարանը միաժամանակ բարձրագոյն դատական ատյան էր մյուս բոլոր դատարանների նկատմամբ, մասնավորապէս, վերջիններիս արձակած՝ մահվան դատապարտող դատավճիռները հաստատելու կամ բեկանելու համար:

Մեծ իշխանի (կամ «իշխանաց իշխանի») դատարանը, մեծ իշխանի նախագահութիւնը և իշխանների մասնակցութիւնը, որպէս առաջին ատյանի դատարան, քննում էր մյուս իշխանների ու ասպետների (ոչ թագավորի վասալների) միջև ծագած վեճերը և նրանց կատարած հանցագործութիւնները:

Սմբատի Դատաստանագրքի 70 հոդվածի հիման վրա կարելի է ենթադրել, որ այդ դատարանը կարող էր քննութիւն առնել թագավորի վասալներին վերաբերող գործեր, սակայն միայն նրա համաձայնութիւնը: Մեծ իշխանի դատարանը միաժամանակ բարձրագոյն ատյան էր մյուս՝ ստորադաս, դատարանների արձակած դատավճիռները հաստատելու կամ բեկանելու համար:

Մայրաքաղաքի արքեպիսկոպոսի դատարանը առանձնահատուկ և կարևոր տեղ էր գրավում կենտրոնական (տերունական) դատական մարմինների թվում: Այդ դատարանի նախագահը Սիսի արքեպիսկոպոսն էր, որը, որպէս կանոն, միաժամանակ նաև թագավորական տան կանցլերն էր: Հիշյալ դատարանը բարձրագոյն թագավորական դատարանն էր քաղաքացիական գործերով, այսինքն՝ այդ գործերով բարձրագոյն ատյանը մյուս բոլոր դատարանների նկատմամբ: Նա միաժամանակ առաջին ատյանի դատարան էր օտարերկրացիների և հայերի միջև ծագող խոշոր քաղաքացիական վեճերով, ինչպէս նաև օտարերկրացիների կողմից կատարված քրեական հանցանքների գործերով: Օտարերկրացիներին վերաբերող գործեր քննելիս՝ նշված դատարանի նախագահը կոչվում էր լեգատուս: Մի շարք դեպքերում օտարերկրացիներին թույլատրվում էր ունենալ իրենց սեփական (ազգային) դատարանները, սակայն՝ միայն քաղաքացիական գործեր քննելու համար, բայց, ինչպէս նշվեց, օտարերկրացիների վերաբերյալ քրեական գործերը ընդդատյա էին Կիրիկյան Հայաստանի պետական դատարաններին:

Տեղական կամ ստորին պետական դատարաններն էին՝ 1) իշխանական դատարանները և 2) քաղաքային «բուրջները»:

Իշխանական դատարանները գործում էին գավառ-բարոնութիւններում ու բաժանվում էին՝ ա) մարզային և բ) օկրուգային ատյանների: Մարզային դատարանները քննում էին գերազանցապէս քրեական, իսկ օկրուգային դատարանները՝ քաղաքացիական գործեր: Տվյալ բարոնութիւնի իշխանական դատարանը ըստ էութիւն կազմված էր երկու՝ քրեական գործերի և քաղաքացիական գործերի կոլեգիաներից: Իշխանական դատարանը, որին նախագահում էր «բայլը» կամ գավա-

ևի բարոնի օգնականը, և որին մասնակցում էին ֆեոդալները, առաջին ատյանի դատարան էր՝ տվյալ բարոնության բարոններին վերաբերող քաղաքացիական և քրեական գործերը բռնելու համար և երկրորդ ատյանի դատարան՝ շրջանային և գյուղական դատարանների նկատմամբ:

Տեղական դատարանների թվում կարևոր տեղ էին զբաղում քաղաքային դատարանները, որոնք Կիրիկիայում կոչվում էին «բուրջաններ» (գերմ. բուրգ, ֆր. բուրժ՝ քաղաք բառից): «Բուրջան» (քաղաքային դատարանի) նախագահը և անդամները ընտրվում էին քաղաքացիների կողմից: Բուրջանները քննում էին քաղաքացիական վեճերը, ինչպես նաև քաղաքացիների կատարած մանր հանցագործությունների վերաբերյալ գործեր, բացառությամբ քաղաքում բնակվող ազնվականների, որոնց գործերը քննության էին առնվում իշխանական (մարզային, օկրուգային) դատարանում:

Բուրջաններից բացի պետական դատարանների սիստեմի մեջ մտնում էին նաև «պալլի դատարանը» (bailia regis) և «դքսի դատարանը» (curia ducalis): Այդ դատարանները քննում էին հայերի և օտարերկրացիների միջև ծագած այն վեճերը, որոնք չէին մտնում բարձրագույն քաղաքացիական դատարանի (Սիսի արքեպիսկոպոսի դատարանի) իրավասության մեջ: Վերոհիշյալ դատարանները գործում էին խոշոր քաղաքներում, այդ թվում նաև հանգիստներում և ծովային տրանսպորտում, այսինքն՝ այն տեղերում, որտեղ ապրում կամ առևտուր էին անում նաև օտարերկրացիները: Պալլի դատարանը գործում էր մայրաքաղաքում, իսկ հնարավոր է՝ նաև ամբողջ դոմենի սահմաններում: Այդ դատարանի նախագահը «կապիտանն» էր: Իսկ ինչ վերաբերում է «դքսի դատարանին», ապա նա գործում էր մյուս վայրերում, գլխավորապես, առևտրական կետերում ու շուկաներում, և մարդկանց դատում էր թերակշռման, թերաշարժման և ընդհանրապես առևտրի կանոնների խախտման համար:

Ինչ վերաբերում է գյուղացիներին, ապա նրանք ենթակա էին կամ դոմենի գավառային աստիճանավորներին, կամ թեկավածատեր-ասպետներին: Հայրենակալվածքային դատարանները, Սմբատի Դատաստանագրքի 70 հոդվ. համաձայն, ի-

րավունք ունեին ճորտ գյուղացիներին դատապարտել մարմնական պատիժների և, գավառային կառավարիչ-բարոնի համաձայնությամբ՝ արտաքսման նրանց բնակավայրից: Այսպիսով, ինչպես հայրենակալվածքային դատարանները, այնպես էլ գյուղական վայրերի այն պաշտոնյաները, որոնք դատական ֆունկցիաներ էին իրականացնում, ենթարկվում էին գավառային իշխանական դատարանին:

Նկեղեցական դատարանները կառուցված էին նույն հիերարխիական սկզբունքներով, ինչ որ աշխարհիկ դատարանները: Դրա հետ մեկտեղ հարկավոր է նշել, որ նկեղեցական դատական իրավագործությունը երկակի բնույթ էր կրում: Նկեղեցին, որպես կրոնական կազմակերպություն, իրավունք ուներ բոլոր կարգերի մարդկանց դատելու հավատի և բարոյականության դեմ ուղղված հանցագործությունների համար, այսինքն՝ այնպիսի հակաօրինական արարքների համար, որոնք «մեղք» էին համարվում: Մյուս կողմից, նկեղեցին, որպես ֆեոդալական կազմակերպություն, սեփական գյուղացիների նկատմամբ նույնպիսի դատական իրավունքներ ուներ, ինչպես որ ազնվական-հայրենակալվածքատերերը իրենց ճորտերի նկատմամբ. նա նաև ընդգատնության հիերարխիական համակարգ ուներ հոգևոր անձանց նկատմամբ: Նկեղեցական դատարանների թվում բարձրագույն դատական ատյանը կաթողիկոսի դատարանն էր կամ սինոդի դատարանը՝ եպիսկոպոսների մասնակցությամբ: Այդ դատարանից ստորադաս էր թեմերում գործող եպիսկոպոսի դատարանը՝ քահանաների և ալոց մասնակցությամբ: Վանքերում գոյություն ունեին վանահայրերի դատարաններ: Վարդապետները (գիտական աստիճան ունեցող հոգևորականները) «մեղքի» համար բոլորիք դատելու իրավունք ունեին:

Հարկավոր է նշել, որ Կիրիկիայում դատարանների ներքին կառուցվածքը, ինչպես նաև դատավարությունը, հիմնված էին գրեթե նույն սկզբունքների վրա, որոնք ցույց են տրված Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքում: Դատարանները, որպես կանոն, կոլեգիալ էին, կազմված նախագահից և երկու կամ ավելի ատենակալներից: Համարյա բոլոր աշխարհիկ դատարաններում մասնակցում էին երդվյալ ատենակալները,

խնչպես նաև «նոմիկոս»-ը կամ «նոտար»-ը, այսինքն՝ քարտուղարը, որը կազմում էր դատական արձանագրությունները: Դատավարությունը անվճար էր: Թագավորական դատարանները սովորաբար ուճիկ էին ստանում դատական տուգանքների 1/5-ի չափով. (Սմբատի Դատաստանագրքի 1 և 170 §§-ները): Դատական նիստերին մասնակցում էր «հոգցող»-ը, այսինքն՝ դատախազը:

Գլուխ չորրորդ

ԻՐԱՎՈՒՆՔԻ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԸ

Կիլիկյան Հայաստանում իրավունքի աղբյուրներ էին՝ սովորութեան իրավունքը, Մովսիսական օրենքները և Թալմուդը, Ասորա-հռոմեական դատաստանագիրքը, բյուզանդական օրենքները, Անտիոքի ասիզները, թագավորի շնորհագրերն ու մյուս կարգադրությունները, օտարերկրյա պետությունների ու ընկերությունների հետ կնքված պայմանագրերը, եկեղեցական կանոնները, Ներսես Շնորհալու «Թուղթ ընդհանրականը», Սիսի 1243 թ. ժողովի կանոնադրությունը, Դավթի, Մխիթար Դոշի և Սմբատ Սպարապետի (գունդստաբլի) դատաստանագրքերը:

Հայ իրավունքի աղբյուրների մանրամասն վերլուծությունը տրված է վաղ ֆեոդալիզմի ժամանակաշրջանին նվիրված մեր աշխատությունում (1963 թ.): Մենք այնտեղ խոսել ենք նաև օտարերկրյա իրավունքի նորմերի փոխառության բնույթի մասին: Ուստի սույն գլխում տալիս ենք այդ աղբյուրների սոսկ համառոտ բնութագիրը: Այստեղ մանրամասնորեն լուսաբանվում են իրավունքի այն աղբյուրները, որոնք ի հայտ են եկել XI—XIII դարերում:

§ 1. ՍՈՎՈՐՈՒԹԱԿԱՆ ԻՐԱՎՈՒՆՔ

Միջնադարյան Հայաստանի և Կիլիկիայի իրավունքի աղբյուրների թվում սովորութեան իրավունքը հատուկ տեղ էր գրավում: Բանն այն է, որ Հայաստանում մինչև XII դ. աշխար-

հիկ օրենքների ժողովածու չկար: Իսկ եկեղեցական կանոնների ժողովածուները միայն մասամբ են իրենց մեջ ամփոփել սովորութեական իրավունքի նորմերը: Իսկ ինչ վերաբերում է XII—XIII դդ. երևան եկած հայկական դատաստանագրքերին, ապա նրանք լիովին չէ, որ բովանդակում են սովորութեական իրավունքի նորմերը: Այստեղից հետևում է, որ սովորութեական իրավունքը միջին դարերի Հայաստանում հասարակական հարաբերությունների գլխավոր կարգավորիչն էր ոչ միայն օտարերկրացիների տիրապետության ժամանակաշրջանում, այլև Բագրատունիների և Ռուբինյանների տիրապետության ժամանակվա Հայաստանում և Կիլիկիայում:

§ 2. ՕՏԱՐԵՐԿՐՅԱ ԻՐԱՎՈՒՆԵՐԻ ՓՈԽԱՌՈՒԹՅՈՒՆԸ

ա) Հայ իրավունքի մյուս աղբյուրն են Մովսիսական օրենքները, որոնց փոխառությունն սկսվեց IV—V դարերում, երբ հունարեն և ասորերեն լեզուներից հայերենի թարգմանվեցին Հին ու Նոր կտակարանները: Հայկական հիերարխիան, փոխ առնելով օտարերկրյա օրենսդրությունը, մեթոծեց հռոմեական «հեթանոսական» իրավունքի զարգացած սխեմայի և իր ուշադրությունը բեռեց Մովսիսական օրենքներին, վերջինները համարելով «աստվածային», որովհետև նրանք ծագել էին քրիստոնեության առասպելական հիմնադրի հայրենիքում և այդ պատճառով էլ ամենահեղինակավորն էին իրավունքի նորմերի թվում: Այդ օրենքները կիրառելով հասարակական (աշխարհիկ) հարաբերությունները կարգավորելու համար, հայոց եկեղեցին դրանց տալիս էր իր կրոնական վավերացումը, զբաղվելով իսկ ամրապնդելով իր քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական տիրապետությունը: Ինչպես հայտնի է, Մովսիսական օրենքները բովանդակում են ինչպես ամուսնա-ընտանեկան, այնպես էլ քաղաքացիական և քրեական իրավունքի նորմերը: Այդ նորմերը դարձան հայ կանոնական իրավունքի բաղկացուցիչ մասը:

Եթե Մովսիսական օրենքները (հատկապես «Ելից» և «Երկրորդ օրինաց» գրքերը) փոխ էին առնված «Աստվածաշունչը»

թարգմանելու միջոցով, ապա նրանց վերամշակված տարբերակը, որը ծագել է IV—V դդ. Առաջավոր Ասիայի հրեական «գաղութներում», այդ թվում Արաբիայում, և հայտնի է Թալմուդ անունով, ներթափանցեց Հայաստան շարիաթի միջոցով մոտավորապես VII դարում: Այստեղ իսկ նկատենք, որ շարիաթը՝ մուսուլմանական իրավունքի համակարգը, հայկական դատաստանագրքերի համար աղբյուր դարձավ այնքանով միայն, որքանով որ, ինչպես մատնանշում էր Մխիթար Գոշը¹, այն բովանդակում էր Մովսիսական օրենքներ:

բ) Մեզ հասած օտար ծագում ունեցող այն իրավական ժողովածուների թվում, որոնք գործադրվում էին Հայաստանում, հարկավոր է մատնանշել նաև այսպես կոչված «Ասորահռոմեական Դատաստանագիրքը»: Հետազոտողների միջև միասնական կարծիք չկա այն մասին, թե երբ է հայերենի թարգմանվել այդ հավաքածուն: Սակայն բավականաչափ հայտնի է, որ միջին դարերում այդ դատաստանագիրքը լայնորեն կիրառվում էր ոչ միայն Հայաստանում, այլև Առաջավոր Ասիայի մյուս երկրներում: Նշված դատաստանագիրքը կազմված էր հռոմեական իրավունքի անկման ժամանակաշրջանում, հնարավոր է՝ V դարում, ուստի և բովանդակում է հռոմեա-բյուզանդական իրավունքի մի շարք նորմեր²: Սակայն այդ հավաքածուն սխալմամբ է անվանվել հռոմեական, քանի որ նրա հիմքում ընկած է սիրիական իրավունք³: Նրա սիրիական, արաբական և հայկական տարբերակները հրատարակվել են 1880 թվականին: Այդ օրենսգրքի սիրիական տեքստը գտնվում է Լոնդոնի թանգարանում և թվագրված է մ. թ. 510—520 թթ.: Դոկտոր Կ. Բրունսը գտնում է, թե նրա բնագիրը վերաբերում է մ. թ. ա. 476—477 թվականներին⁴: Կարստի կարծիքով, այդ սիրիական օրենսգիրքը թարգմանվել է Բագրատունիների օրոք. կարծիքներ են արտահայտվել, թե

¹ Մխիթարյա Գոշի Դատաստանագիրք Հայոց, Ի վաշարշապատ, 1880, «Նախադրութիւն», գլ. Ժ, էջ 65:

² И. Покровский, История римского права, изд. 2, Петроград, 1915, էջ 232—233:

³ Տե՛ս Խ. Սամուելյան, նշված աշխատ., էջ 60:

⁴ Տե՛ս Կ. Կոստանյան, Պոսլիդ և Տոսլիդ, «Ազգագր. հանդես», հ. 13, 1906, էջ 131—138:

այն թարգմանել է Գոշը, իսկ վերջին ժամանակներս գտնուած են, թե նշված օրենսգիրքը թարգմանել է Ներսես Լամբրոնացին 1191 թ.։ Այդ օրենսգրքի ավելի վաղ թարգմանությունը վականը դեռ հաստատապես որոշված չէ, բայց պարզված է, որ Հայաստանում այն կիրառվել է համենայն դեպս մինչև XII դարը, քանի որ նրա որոշ հոդվածներ իրենց արտահայտությունն են գտել Գոշի Դատաստանագրքում։

Որոշ գիտնականներ, ինչպես, օրինակ, Մ. Կովալևսկին և Ս. Վ. Յուշկովը, սխալմամբ կարծում էին, թե Ասորա-հռոմեական Դատաստանագիրքը հայկական է։

Այստեղից էլ նրանք հանգեցին մի ամբողջ շարք սխալ եզրակացությունների Գոշի Դատաստանագրքի և հայ իրավունքի էություն վերաբերյալ։ Այդ բանը տեղի է ունեցել մի ցավալի թուրիմացության հետևանքով. Գոշի Դատաստանագրքի թարգմանիչները հայերենից վրացերենի են թարգմանել նաև Ասորա-հռոմեական Դատաստանագիրքը և այդ բոլորը մտցրել Վախթանգ VI թագավորի օրենքների հավաքածուի մեջ՝ սխալմամբ վերնագրելով՝ «հայկական օրենքներ» (1—430 հոդվածներ), մինչդեռ առաջին 150 օրենքները սիրիական են, այլ ոչ թե հայկական։ Ընդ որում, քանի որ Վախթանգ VI թագավորի օրենքների ռուսերեն թարգմանությունը կատարվել է վրացերենից, հետևապես նշված սխալը տեղ է գտել նաև ռուսերեն թարգմանության մեջ և, այնուհետև, իրավաբանական գրականությունում։

Հասկանալի է, Ասորա-հռոմեական Դատաստանագրքի նորմերը Հայաստանում և Կիլիկիայում կիրառվել են ոչ լիովին, այլ այնքանով, որքանով դրանք համապատասխանել են այնտեղ գոյացած հասարակական-տնտեսական հարաբերություններին⁵։

գ) Բյուզանդական իրավունքը նույնպես որոշ չափով փոխ է առնվել և դարձել հայ իրավունքի աղբյուրներից մեկը։ Բայց նախքան պարզելը, թե հատկապես ինչ էր փոխ առնված բյուզանդական իրավունքից, հարկավոր է համառոտակի խոսել

Հայաստանում հռոմեական իրավունքի կիրառման և ազդեցության մասին։ Հայերը փոխ չեն առել հռոմեական իրավունքը։ Այն բռնի միջոցով էր մտցվել Հայաստան։ Հռոմեական ադմինիստրացիան և հռոմեական իրավունքը մտցվել են Փոքր Հայք դեռևս մ. թ. ա. I դարում, փոքր չափով հայկական մարզը հռոմեական պրովինցիա դարձավ։ Հետագայում, մ. թ. IV դարից սկսած, հռոմեական իրավունքը տարածվեց նաև հայկական այն տերիտորիաներում, որոնք՝ Հայաստանի Իրանի և Հռոմի միջև բաժանելիս, վերջինիս իշխանության տակ անցան։ VI դարում Հուստինիանոս II կայսրը. (527—565), հայերին ամբողջովին ձուլելու և հայ իրավունքը վերացնելու նպատակով մի շարք դեկրետներ («նովելներ» և «էդիկտներ») հրատարակեց՝ հռոմեական իրավունքի («Կորպուս յուրիս ցիվիլիս»-ի) գործողությունը Հայաստանում տարածելու մասին։

Սակայն հին հռոմեական ստրկատիրական իրավունքը չբացատրանալից հայ իրավունքին ո՛չ Արևմտյան Հայաստանում, ո՛չ էլ, առավել ևս, Արևելյան Հայաստանում, որը գտնվում էր պարսիկների, իսկ այնուհետև արաբների իշխանության ներքո։ Դա բացատրվում է նրանով, որ հռոմեական ստրկատիրական իրավունքը ոչ լիովին էր համապատասխանում Հայաստանի հասարակական-տնտեսական հարաբերություններին, որտեղ ստրկատիրությունը արմատապես տարբեր էր և որտեղ վաղ սկսեցին կազմավորվել ֆեոդալական հարաբերությունները։ Այդ է վկայում հին հռոմեական տերմինների գրեթե կատարյալ բացակայությունը հայերեն լեզվում, որը, սակայն, առատորեն փոխ է առել հունա-բյուզանդական իրավական հասկացություններ։

Իսկ ինչ վերաբերում է հունա-բյուզանդական ֆեոդալական իրավունքին, ապա այն, Բագրատունիների օրոք Հայաստան թափանցելով, փոխ առնվեց և որոշ չափով դարձավ հայ իրավունքի աղբյուր։ Մասնավորապես, փոխ առնվեց Իսավրյան դինաստիայի (717—867) կայսրերի օրենսդրությունը։ Այդ և հաջորդ ժամանակաշրջանների բյուզանդական իրավունքը գործում էր հատկապես Կիլիկիայում, որը, մինչև հայկական պետության հաստատվելը, գրեթե հարյուր քսան տարի շարունակ կայսրության պրովինցիա էր։

⁵ Տե՛ս «Հայկական սովետական հանրագիտարան», հ. 1, Երևան, 1974 («Ասորա-հռոմեական Դատաստանագիրք» բառ-հոդվածը)։

Բյուզանդական փոխ առնված իրավունքը Կիլիկիայում պահպանվեց նաև Ռուբինյանների տիրապետության օրոք։ Տարսոնի արքեպիսկոպոս Ներսես Լամբրոնացին 1196 թվականին հատկապես գործնական նպատակներով հունարենից թարգմանեց՝ մյուս իրավական հուշարձանների թվում, նաև «Լեոնի և Կոստանդինի օրենքները», այսինքն՝ «էկլոգա»-ն և «Զինվորական օրենքները» և այդ հիման վրա իր կազմած հավաքածուն նվիրեց «նրանց, ովքեր սիրում են ղեկավարվել օրենքներով, նվիրեց քաղաքներն ու մարզերը կառավարողներին»⁶։ Բացի մատնանշված հավաքածուներից, հայերեն թարգմանությունում մեզ են հասել կայսրուհի Իրինայի (797—802) «De testium juramento»՝ վկաների և վկայությունների մասին նովելը, «Պրոխիրոն»-ից մի շարք հոգվածներ ազգակցության աստիճանների մասին և այլ օրենքներ։

Վերը հիշատակված ժողովածուներից հատկապես կարևոր են երկուսը՝ էկլոգան և Պրոխիրոնը։

«էկլոգա»-ն (հունարեն՝ ծաղկաբաղ) բյուզանդական օրենքների ժողովածու էր, որը կազմվել է մ. թ. VIII դարում, Լեոն Իսավրացի կայսեր օրոք։ Սկզբում այն պարունակել է քաղվածքներ Հուստինիանոսի օրենսգրքի տարբեր մասերից։ Հետագայում նրա մեջ են մտել ավելի ուշ շրջանում ընդունված կանոնադրություններ՝ երկրագործության, զինվորական ծառայության և առևտրի մասին։ «էկլոգա»-ի կազմողները՝ օրենքներ քաղելով Հուստինիանոսի ժողովածուից, վերամշակել են հոմեական (ստրկատիրական) իրավունքի նորմերը, փորձելով դրանք հարմարեցնել ֆեոդալական հարաբերություններին⁷։

«Պրոխիրոն»-ը (հուն.՝ ձեռքի տակ եղող) օրենքների համառոտ ուղեցույց (ձեռնարկ) էր դատավորների համար, որք պարունակում էր Հուստինիանոսի մի շարք օրենքների վերամշակումներ՝ հարմարեցված Բյուզանդական կայսրության նոր

(ֆեոդալական) պայմաններին⁸։ Այն հրատարակվել է մ. թ. IX դարի վերջին Բարսեղ 1-ին կայսեր կողմից։

Այդ և այլ բյուզանդական օրենսգրքերի առանձին հատվածների թարգմանությունները, ինչպես նշվեց վերը, կատարել է Ներսես Լամբրոնացին։

Սակայն մինչև օրս չի լուծված այն հարցը, թե ի՞նչ կարգի փոփոխություններ են մտցված, երբ հունարեն բնագրից օրենքները թարգմանվել են հայերենի։ Այդ հարցը հնարավոր կլինի լուծել այն ժամանակ, երբ կիրականացվի Ներսես Լամբրոնացու կատարած թարգմանությունների գիտական հրատարակությունը՝ բնագրերի հետ համեմատած։ Ուսումնասիրությունը ցույց է տվել⁹, որ այդ թարգմանությունները կամ դեռևս մնում են ձեռագիր վիճակում, կամ տպագրվել են առանց ձեռագրերի բանասիրական համեմատության¹⁰։ Որպես օրինակ նշենք, Կ. Յ. Բասմաջյանի կողմից հրատարակած Ներսես Լամբրոնացու «Զինվորական օրենքները»¹¹։ Այստեղ չեն համընկնում նույնիսկ օրենքների վերնագրերի ցանկում և օրենքների տեքստերում բերված համարները։ Այդ և նման թեթևությունների բացահայտումը, կրկնում ենք, պահանջում են բանասիրական աշխատանք։ Բայց և այնպես, հնարավոր է՝ եղած տպագիր տեքստի հիման վրա տալ «Զինվորական օրենքների» իրավաբանական վերլուծությունը։ Նշենք, որ այդ օրենքների ընդհանուր բնութագիրը տրված է Գ. Հակոբյանի՝ Ներսես Լամբրոնացուն նվիրված ուսումնասիրության մեջ (էջ 324—326), իսկ դրանցում եղած քրեա-իրավական նորմերի վերլուծությունը կատարել է Ա. Թ. Թովմասյանը¹²։

դ) Ներսես Լամբրոնացու «Զինվորական օրենքները» հին ժագում ունեն և կիրառվել են դեռևս հին հոմեական պետության մեջ։ Դրանք մտել են Հուստինիանոս II կայսեր օ-

⁸ Նույն տեղը։

⁹ Գրիգոր Հակոբյան, Ներսես Լամբրոնացի, Երևան, 1971, էջ 303—328։

¹⁰ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռ. № 485։

¹¹ «Բանասեր» օրաթերթ, Փարիզ, 1902, № 11, էջ 321—328։

¹² «Հին և միջնադարյան հայ քրեական իրավունք», հ. 2, Երևան, 1977, 361 և հաջորդ էջերը։

⁶ Տե՛ս Ներսես Լամբրոնացի, Քաղաքային օրենք, Փարիզ, 1907, էջ 5, Գ. Գ. Микаелян, նշված աշխատ., էջ 262 և Խ. Սամուելյան, նշված աշխատ., էջ 63—73։

⁷ Տե՛ս «Юридический словарь», М., 1953։

րոք մ. թ. 533 թ. հրատարակված օրենքների ժողովածուի մեջ («Դիգեստներ», 49-րդ գիրք, 16—18 տիտուլներ՝ զինվորական գործի մասին-16 հատված, զինվորական պեկուլյաների, այսինքն՝ ծառայության համար տրված պայմանական հողերի մասին-20 հատված և վետերանների մասին-5 հատված: Դիգեստների 48-րդ գրքում եղած քրեա-իրավական մի շարք հոդվածներ նույնպես, հավանորեն, վերցվել են հին զինվորական կանոնադրությունից): Հետագայում, 8—9-րդ դդ. այդ օրենքները կազմել են «էկլոգա»-ի հավելվածներից մեկը և գործել Բյուզանդիայում, այդ թվում նաև Կիլիկիայում, մինչև այստեղ հայկական պետության ստեղծումը: Հետևաբար, դրանց ծանոթ են եղել այն հայ զինվորականները, որոնք ծառայելիս են եղել բյուզանդական բանակում: Ներսես Լամբրոնացին այդ օրենքները թարգմանելով հունարեն բնագործից, ցանկացել է հայ պետության համար անհրաժեշտ զինվորական կանոնադրություն ստեղծել: Կասկածից վեր է, որ նրա թարգմանած ու խմբագրած կանոնադրության մասին տեղյակ է եղել Լևոն II թագավորը, որի հավանությանը էլ այն գործադրության մեջ է դրվել: Եթե այդպես եղած չլիներ, Լամբրոնացին չէր համարձակվի իր թարգմանության ձևագիր օրինակներից մեկի վերջում գրելու. «Ներսէս տառապեալ թարգմանիչ և օրինադրիչ զինուորական սահմանադրութեանն, զգուշացուցանեմ սովաւ զգօրս»¹³: Լամբրոնացին այդ օրենքների թարգմանությունը կատարել է 1196 թ.: Իրավագետ Կ. Յ. Բասմաջյանը այդ օրենսգրքը տպագրել է 1902 թ.՝ Վենետիկյան Մխիթարյանների Մատենադարանի № 101, Բ. ձեռագրի հիման վրա: Այն ունի 57 հոդված: Սրանց մեջ չկա 29-րդ հոդվածի տեքստը: Սկսած 14-րդ հոդվածից մինչև վերջ հոդվածների վերնագրերի (ցանկի) և հոդվածների շարադրանքի համարները չեն համընկնում: Մեր շարադրանքում հետևում ենք հոդվածների տեքստերի համարներին:

Լամբրոնացին «Զինվորական օրենք»-ը անվանել է նաև որպես զինվ. «սահմանադրութիւն» կամ «սահման» զինվո-

րության «հաստատութեան և ահարկութեան»: Հետագա շարադրանքում այդ օրենսգրքը (զինվ. կանոնադրությունը) համառոտության համար նշելու ենք որպես «Զին. օր.» (զինվորական օրենք):

«Զին. օր.»-ը նախ և առաջ Կանոնադրություն էր, որը կարգավորում էր զինվորական ծառայությունը ընդհանրապես, այսինքն՝ սահմանում ծառայության ժամկետները, հրամանատարական կազմը, զինվորական ծառայողների ենթակայությունը, զորամիավորումների տեսակները, զորքի դասավորումը մարտի ժամանակ, զինծառայողների իրավունքներն ու պարտականությունները: Այն միաժամանակ քրեական օրենսգրք էր, որ նախատեսում էր այն զանցանքներն ու հանցանքները, որ կարող էին կատարել զինծառայողները և սահմանում վարչական տույժեր և քրեական պատիժներ օրինախախտումների համար:

«Զին. օր.»-ը որպես կանոնադրություն, ունի հետևյալ բովանդակությունը:

1. Հրամանատարական կազմը, ըստ 2-րդ հոդվածի, բաղկացած էր հնգապետներից, տասնապետներից, հարյուրապետներից և իշխաններից (կոմսերից կամ տրիբուններից): Թագավորը նշանակում էր դուկերին (դքսերին, կոմսերին), դուկերը՝ հազարապետներին, հազարապետները՝ հարյուրապետներին¹⁴: Ըստ երևութիւն, հազարապետը սովորական իշխան էր, իսկ կոմսը՝ «նախագլուխ կամ մեծապատիվ իշխան»: «Զին.. օր.»-ը (հոդ. 46, 49) հիշատակում է նաև «եքսարխոս»-ներին՝ էկզարխներին: «էկզարխ» բառացի նշանակում է պետի փոխանորդ: Հավանաբար, այդ տիտղոսն է կրել տասնապետը: Շարքային զինվորների անմիջական պետերը կոչվել են «վերակացուներ» (հոդ. 4), «գլխավորներ» (հոդ. 17, 18, 19, 22, 28, 34, 40, 47, 54): Բարձրաստիճան զինվորականները կոչվել են «իշխաններ» (հոդ. 8, 9, 10, 48), «զորապետներ» (հոդ. 17, 36), «կոմսեր» (հոդ. 6, 12):

¹³ Ղ. Ալիշան, Միսուան, Վենետիկ, 1885, էջ 91, ծան. 7 և 8: «Բասսեր» օրաթ., էջ 328:

¹⁴ Ներսիսի Լամբրոնացու հորհրդածությունը ի կարգա եկեղեցույ, Ի Վենետիկ, 1847, էջ 545:

2. Գոյութիւն են ունեցել հրամանատարների ընտրովի զինվորական խորհուրդներ (հոդ. 31):

3. Զորքը բաժանված է եղել զնդերի, զնդերը՝ «դասերի», ալիքինքն՝ դասակների (հոդ. 12, 15, 18):

4. Կռվի ժամանակ զորքը դասավորվել է որոշակի մարտակարգով: Ռազմաճակատի գլխավոր հրամանատարն է եղել «ճակատի նախագլուխը» (հոդ. 11): Թշնամուն անմիջորեն դեմ-հանդիման կանգնողները եղել են «առաջամարտիկ»-ները (հոդ. 37):

5. Զորքը կազմված է եղել հետեակ և հեծյալ զինվորականներից (հոդ. 8, 52):

6. Մառաշտի շարքային զինվորների համար, ըստ երևույթին, կամավոր բնույթ է կրել: Այդ է վկայում 32-րդ հոդվածը, ըստ որի զինվորը «ընծայեաց կամաւք զանձն իւր զինուորել», որ «զդաշն զինուորելոյն ետ», ալիքին՝ կամավոր կերպով պայմանագիր է կնքել՝ ծառայելու վերաբերյալ:

7. Շարքային զինվորի ծառայությունը, հավանաբար, մեկ տարով էր: Ըստ 5-րդ հոդվածի, զինվորը պարտավոր էր ծառայելու «մինչև ի գլուխ ամին, որ սահմանած է»:

8. Զինվորական գործում անշեղորեն պահպանվում էր ենթակարգությունը՝ վարից վեր: Օրենքը (հոդ. 1) պատժելի էր համարում, երբ զինվորը իր իշխանի դեմ մեկ այլ՝ ավելի բարձր իշխանի դատաստանին էր դիմում, բնութագրելով այդ առարքը որպես «չար խորհուրդ», որի համար մեղավորը, նրա դասակիցներն ու հորդորիչները իրենց գլխավորի կողմից պատժվում էին ըստ նրա հայեցողության («որպէս և կամի»): Ըստ 4-րդ հոդվածի զինվորը իրավունք ուներ դիմելու «նախագլուխ իշխողին» միայն այն դեպքում, եթե նրա իրավունքները ոտնահարվել են, նա այդ մասին դիմել է իր վերակալից, սակայն վերջինիս կողմից անտեսվել է:

9. Յուրաքանչյուր պետ պարտավոր էր հրահանգավորելու իր ստորադրյալներին, օրինակ, բացատրելու նրանց, թե ինչ գաղտնիքներ պետք է «թաղցնեն», ալապես, եթե զինվորը անտեղյակություն հետևանքով գաղտնիքը մեկ ուրիշին ասեր, կպատժվեր նրա վերակացուն (հոդ. 3):

Անցնելով այն հարցին, թե զինծառայողները ինչ կարգա-

պահական զանցանքներ ու հանցանքներ կարող էին թույլ տալ և թե դրանց համար ինչպիսի վարչական տույժեր ու քրեական պատիժներ էին նախատեսվում, նշենք, որ դրանց օրենսգրքում բերված են առանց որոշակի սխտեմի:

Օրենքը զինծառայողների վրա դնում էր հետևյալ պարտականությունները: Ա) Անձնուրաց ծառայել թագավորին (պետությունը), պահպանել երկրի սահմանների անձեռնմխելիությունը, պահպանել պետական գաղտնիքը: Այդ պարտականությունները չկատարողները համարվում էին դավաճաններ: Այսպես, թագավորի դեմ մեղաանողը ենթարկվում էր խաբանման և հրապարակային մահապատժի, իսկ նրա հիշատակը պիտի առհավետ մնար անարգված՝ «և յիշատակ նոր անարգանօք մնասցէ մինչև իսպառ» (հոդ. 21): Եթե զինվորականը, որը (թագավորական) պալատի պահապան էր նշանակված, գիշերվա ժամերին «թողու զիւր հսկումն և հեռանայ», ենթարկվում էր մահապատժի, կամ, եթե «մարդասիրության էր արժանանում», նրան ծեծում էին ու պատվազրկում (հոդ. 50): Ըստ 7-րդ հոդվածի, եթե մեկը նույնիսկ միայն կամեցել էր թշնամու կողմն անցնել, ապա նա պետք է անարգ նախատինքներով շարաշար պատժվեր, ընդ որում նրա հետ միասին նաև «որք զհտացին զնոյն գործ»: Ըստ 22-րդ հոդվածի, եթե որեէ մեկը «խորհեր» միանալ բարբարոսների (ոչ քրիստոնյաների, թշնամիների) հետ կամ նրանց հետ դաշինք կնքեր («դնէ ուխտ ընդ նոսա»), պետք է շարաշար պատժվեր: Եթե մեկը խորհեր իր «անձը խառնել» բարբարոսների հետ և նրա մտադրությունը բացահայտվեր, շարաշար կպատժվեր (հոդ. 53): Ըստ նույն հոդվածի, եթե մեկը իր թագավորից անցներ նրա հակառակորդների կողմը՝ անպայման կենթարկվեր մահապատժի («առանց պատճառի սպանանեն զնայ»): Եթե մեկը միաբաներ (համաձայներ) առևտուր անել բարբարոսի հետ, նրան զենք վաճառել կամ երկաթից պատրաստված որևէ իր («զինչ և իցէ յերկաթոյ»)՝ կենթարկվեր մահվան (հոդ. 51): Եթե թագավորի զինվորներից ոմանք հակառակորդին հայտնեն («պատմեն») զինվորական գաղտնիքը («զգաղտնի խորհուրդն»)՝ կպատժվեն (հոդ. 54): Նույն հոդվածով պատժի էին ենթակա նաև այն զինվորները, որոնք խախտում էին հասա-

քակական անդորրը: Այն զինվորականը, որը՝ ցանկանալով հափշտակել իշխանությունը, ժողովուրդ էր հավաքում («ամբոխէ»), գլխատվում էր կամ տարագրվում (արտաքսվում) գավառից (հոդ. 24):

Բ) Օրենքը պահանջում էր, որ զինծառայողները ենթարկվեն պետերի կարգադրություններին, լինեն կարգապահ, պարտաճանաչ և քաջ: Այդ պահանջները խախտողները ենթարկվում էին վարչական տույժերի կամ քրեական պատիժների: Այսպես, եթե զինվորը երկու անգամ իր իշխանի մոտից փախչեր, նրան ստրկացնում էին, քանի որ հենց ինքը «իր ազատության մատնիչ եղավ» (հոդ. 32): Եթե զինծառայողը անհրճանազան էր, պետը նրան խիստ պատժի էր ենթարկում («իմաստնացուցանէ սաստիւ», այսինքն՝ խելքը գլուխն էր բերում), իսկ ով կոմսին կամ տրիբունին («նախագլուխ իշխանին») «ընդդեմ դառնար»՝ անարգ մարմնական պատժի կենթարկվեր (հոդ. 2): Ով որ իր պետին հակաճառեր («առաջի գլխաւորին լեզուազարէ»), կենթարկվեր կամ մարմնական պատժի, կամ արտաքսման, կամ աքսորման և միաժամանակ կզրկվեր իր պաշտոնից (հոդ. 57): Եթե որևէ մեկը ինքնագրչուխ մի գործի ձեռնարկեր («ձեռքն արկցէ»), գլխավորի կողմից կպատժվեր (հոդ. 34): Եթե զինվորականը հանձն էր առնում քաղաքը կամ բերդը պահպանել, բայց դրանք առանց իշխանի հրամանի հանձնում էր մեկ ուրիշի՝ իր հանգստության համար, գլխատվում էր (հոդ. 9): Եթե զինվորականը «ի պատերազմի օրն» իրեն տրված հրամանը չկատարեր, կամ զորապետի հրամանից դուրս կատարեր նույնիսկ «բարվոք» գործ՝ կպատժվեր (հոդ. 17 և 55): Ժամանակից շուտ զինվորական ծառայությունից խուսափողը՝ անխնա անարգ պատժի կենթարկվեր (հոդ. 5): Պատերազմ հայտարարվելու կապակցությամբ զինվորականը պարտավոր էր սահմանված տեղը հասնել, այլապես՝ եթե փախչեր իր դասակից՝ կպատժվեր (հոդ. 12): Եթե մեկը վախից («ի յահէ մարտին») իր մարմնի վրա վերք էր առաջացնում, պատժվում էր (հոդ. 19): Եթե մեկը փախչում էր զինվորությունից, նրան կամ ժեծի էին ենթարկում («հարկանեն»), կամ հեռացնում պաշտոնից (հոդ. 23): Իսկ եթե մեկը լքում էր ռազմի դաշտը ու փախչում տուն,

ենթարկում էին մահապատժի՝ զիշատիչ գազանների հոշոտմանը հանձնելով («գազանաց զկերակուր տան զնա»), կամ կախաղան բարձրացնելով (հոդ. 25): Նույնիսկ կոմսը չպետք է համարձակվեր պատերազմի ժամանակ զինվորներից ոմանց թողնել տուն գնալ («ի յարկս իւրց»), այլապես կտուգանվեր 30 դահեկանի չափով: Նա կարող էր զինվորին 2—3 ամսով տուն արձակել միայն ձմեռ ժամանակ, երբ, սովորաբար, մարտեր չէին մղվում (հոդ. 6): Ըստ 44-րդ հոդվածի, եթե զինվորականը «ի ժամ պատերազմին», հեղգություն (ծուկություն) գրսևորեր, նրան կծեծեին կամ այլ պատժի կենթարկեին՝ «ըստ չափոյ մեղացն», իսկ եթե ոմանք դիտավորյալ թաքցնեին իրենց իսկությունը («գողանան զգեմս»), ապա իբրև ամենապիղծ մարդիկ կիջեցվեին ամենավերջին զինվորական աստիճանին: Եթե զինվորը՝ իր զինակիցների հետ գաղտնի խորհուրդ անելով և այդ մասին չնախազգուշացնելով առաջ գնացած հետախույզներին, ինքնագլուխ ճակատայիններին հրաման տար, որի մասին նրանք առաջուց տեղյակ չէին, կենթարկվեր ծանրագույն պատժի՝ «ի խրատ այլոցն» (հոդ. 38)¹⁵: Մարտադաշտը լքելու և կռիվի մասնակցելուց հրաժարվելու համար 11, 13, 15, 18, 37, 43 և 49 հոդվածները նախատեսում էին քրեական պատիժներ: Ըստ 11-րդ հոդվածի, հանցագործը ենթարկվում էր մահապատժի՝ գլուխը ջախջախելու միջոցով կամ նրա գույքը բռնագրավում էին և հանձնում «ճակատի նախագլխին»: Ըստ 18-րդ հոդվածի, ճակատից փախչողը ենթարկվում էր մահապատժի կամ, հանցանքը մեղմացնող դեպքում, նրան չարչարում էին և «ձգում զինվորությունից»: Այլ դեպքերում հանցագործին կամ բանտարկում էին, մինչև որ խելքը գլուխը գար («մինչև իմաստնասցի»), կամ կալանքի տակ պահում՝ քննության համար (հոդ. 13): Ըստ 14-րդ հոդվածի (որը սկզբում, հավանաբար, կազմել է 13-րդ հոդվածի վերջին մասը), պատժից ազատվում էր այն զինվորականը, որը ռազմի դաշտից հեռանում էր թշնամուց խոցված լինելու պատճառով, քանզի իր քաջության վկայու-

¹⁵ Հոդվածի իմաստը լրիվ պարզ չէ. ուրեմն և մեր մեկնությունը՝ թեական:

թշուհը կրում էր իր մարմնի վրա («քանզի ունի զվկայութիւն արութեանն ի մարմինն»): Ըստ 15-րդ հոգւածի, եթե կովի ժամանակ շարքերը խառնվեին և մեկը իր դասակից կամ գընդից այս ու այն կողմ վազեր, նրան ենթարկում էին ծեծի, որպէսզի ուրիշներին դաս լինի («մինչև այլոց հանձար ուսցի»): Եթե մեկը «յաւուր մարտի» իր կարգից շեղվում էր («զանց առնէ»)՝ փախչելու նպատակով, ապա նրան ծեծում էին մանկլավով՝ կամ վերցնում նրա զենքը (հոգ. 43): Եթե զինվորը «յօր մարտին» թողնէր իր եքսարխոսին (տասնապետին) կամ զինակիցներին կամ նրանց չօգնէր, կպատժվեր գլխավորի կողմից (հոգ. 49): Գլխավորի կողմից պատժվում էր նաև այն զինվորը, որը հարվածում էր թշնամուն՝ ապա փախչում (հոգ. 37): Զինվորներից նրանք, ովքեր «ի ժամ մարտին» իրենց զենքը գցում էին, ենթարկվում էին ծեծի ու շարչարանքների, քանի որ «իրենց անձը մերկացնում էին և իրենց զենքը հագցնում թշնամուն» (հոգ. 16): Օրենքը հետապնդում էր ընդհանրապես անարիներին (թուլամորթներին), օրինակ՝ նրանց, ովքեր այս կամ այն պատճառով («յիմիք պատճառէ») իրենք իրենց սրով խոցոտում էին՝ ինքնասպանություն կատարելու նպատակով («զմահ իւր խոկաց»): Այդպիսիների հետ դատաստան էին տեսնում հենց իրենց ընկերները՝ խայտառակելով և զինվորական պատվից զրկելով նրանց, չսպասելով դորապետի դատին (հոգ. 36): Եթե մեկին պատվազուրկ էին արել, անկախ պատճառից, այլևս երբեք չէր կարող մտնել զինվորական կարգ (հոգ. 26):

Գ) «Զին. օր.»-ը պահանջում էր զինծառայողներից չկողոպտել խաղաղ բնակիչներին, իրենց անձնական կյանքում լինել առաքինի և ընդհանրապես չկատարել քրեորեն պատժելի արարքներ:

Այսպես, եթե զինվորը հարկատուին («զգիմոսատու»-ին)՝ նյութական վնաս հասցնի՝ «կրկին հատուցանէ». նույնպես էլ եթե իշխանը կամ նրա հեծյալները ճանապարհին կամ պառիկոսի (ճորտ գյուղացու) տանը նյութական վնաս հասցնեն և

* Մանկլավ (հունարեն)՝ կաշեփոկ կամ լախտ: Այստեղից «մանկլավիկ» բառը, որը սկզբում նշանակել է՝ կաշեփոկը կամ լախտը ձեռքին սպասավոր:

Հատուցեն այն՝ կգատվեն ու կստիպվեն կրկնակին հատուցել (հոգ. 8):

Եթե մեկը գտներ մոլորված անասուն (ծի և այլն) և այն թաքցնէր ու չվերադարձներ տիրոջը («յիւր իշխօղն»)՝ կհամարվեր գող, նրա հետ նաև նրա «խորհրդակից»-ները, որ «թագուցին» (հոգ. 10):

Եքսարխոսները և նրանց զինվորները, ուր էլ գնալու լինեին և «ինչ առցեն ի գաւառացն, կրկին դարձուցանեն» (հոգ. 46): Եթե զինվորը կեղծ դրամը («զանպատիւ դրամ») իբրև մաքուր դրամ ծախսեր՝ կպատժվեր (հոգ. 28 և 47): Ուրիշի զենքը գողացողը աստիճանազրկվում և հեռացվում էր բանակից (հոգ. 27): Եթե զինվորը գողանար («ինչ զոր գողանայ, որպիսի կերպով և իցէ և յոր տեղուշ լինիցի»)՝ կզրկվեր շքանորհից և կհեռացվեր զինվորությունից (հոգ. 57):

Եթե մեկը իր զինակցին խփեր կամ զանահարեր՝ կհեռացվեր զինվորական կարգից, եթե սրով խփեր՝ ծանր պատժի կենթարկվեր (հոգ. 35): Եթե հրամանատարը «զինվորակցին» սրով հարվածեր՝ կզխատվեր (հոգ. 39): Եթե զինվորը թեկուզ միայն ձեռք բարձրացներ իշխանի վրա՝ նրան բռնով (մահակով) հարվածելու նպատակով՝ կհեռացվեր բանակից, իսկ եթե բիրը ձգեր ու հարվածը տեղ հասներ՝ զինվորին «ծանր պատուհասի» (պատժի) կենթարկեին (հոգ. 48): Ով որ իր զինակցին դիտավորյալ («ըստ կամաց») քարով խփեր՝ նրան շարչարանք կամ մահ պատճառելու նպատակով՝ կենթարկվեր ծեծի և ծառայությունից հեռացման (հոգ. 56):

Դատից և պատիժը կրելուց խուսափողը պատժվում էր «ըստ կամաց թագաւորին» (հոգ. 30): Բանտի պատը քանդող («որ բեկանէ բանտ») և այնտեղից փախչող զինվորը պատժվում էր իր պետի կողմից (հոգ. 41): Շնության և այլ «անապաշխար» (ներման չարժանացող) գործերի համար եկեղեցու կողմից նզովքի դատապարտված զինվորականները չէին կարող զինվորական խորհրդի անդամ լինել (հոգ. 31): Եթե զինվորականը հարբեր ու շատ ուտելուց «հիմարանար» և մեղք գործեր («մեղանչէ»), կփոխեին նրա կարգը (հոգ. 42): Եթե զինվորականը հանդուրժեր իր կնոջ շնությունը, նրան կըլսայտառակեին ու կհեռացնեին ծառայությունից. իսկ եթե

որևէ մեկը մեկ ուրիշի պատիվն էր կեղտոտում («ապակա-նէ») և այդ անում էր վերջինիս կնոջ համաձայնությամբ, կըտ-րում էին այդ կնոջ քիթը (հոդ. 45): Եթե զինվորականը հա-մաձայնվեր մեկ այլ զինվորականի հետ և ոչ վայելուչ («ան-պատշաճ») բան աներին («իրս գործեն»), զինվորները նրանց անարգական խոսքեր կասերին, նրանց վատ արարքը բարձ-րաձայն կհուշակերին («վերաձայնեն»), ուժգին կծեծեին և զին-վորությունից նրանց դուրս կշարտերին («ի բաց հատանեն», հոդ. 47): Եթե հայրը կովի օրը («ի ժամ ճակատուն»)՝ խնա-յելով իր որդուն, թույլ չտար նրան մարտին մասնակցել, նը-րա գույքը բռնագրավվում էր, իսկ ինքը՝ արքորվում: Նույն պատժին էր նա դատապարտվում, եթե կովի օրը՝ որդուն նա-խատում էր կամ անտեղի խոսք ասում զինվորության հաս-ցեին (հոդ. 33):

* *

Ամփոփելով մեր խոսքը «Ձին. օր.»-ի մասին, նշենք, որ այն կարևոր իրավական ակտ է եղել՝ հայկական պետության ներքին և, մասնավոր, արտաքին ֆունկցիաները իրականաց-նելու գործում: Նրա ծառայական դերը՝ ամուր, կարգապահ բանակ ունենալն էր, զինվորականների մեջ իրենց անմիջա-կան պետերի ու թագավորի հանդեպ հավատարմության ոգի ներշնչելը: Այն միաժամանակ հորդորում էր զինվորականնե-րին՝ լինել արի, առաքինի և թույլ չտալ հակաօրինական ա-րարքներ: Ինչպես տեսանք վերը, օրենսգիրքը զանցառուներին կատմամբ նախատեսում էր մահապատիժ, մարմնական պա-տիժներ, բանտարկություն, արքայաբնակ, գույքի բռն-նագրավում և տուգանք՝ նայած հանցանքի ծանրությանը, ա-րարքի հանրայնորեն վտանգավորությանը: Նշենք նաև, որ օրենսգրքի բազմաթիվ հոդվածներում սանկցիաները (պա-տիժները) անորոշ են: Օրինակ, այնտեղ սահմանված է, որ «պատուհաս ածեն... ըստ կամաց թագաւորին» (հոդ. 30), «գլխաւորն պատուհասէ, որպէս և կամի» (հոդ. 1), հնգապետն «իմաստեացուցանէ սաստիւ» (հոդ. 2), կոմսը «անարգ պա-տուհասիւ խրատի» (հոդ. 2), տասնապետը «խրատի», վերա-

կացուն «պատուհասի» (հոդ. 3), «անարգ նախատի առանց ո-ղորմութեան» (հոդ. 5), անարգ նախատանոք պատուհասի (հոդ. 7), պետք է տուժվի (հոդ. 10), կպատժեն (հոդ. 11), կտուգանվեն (հոդ. 12), ծեծել և շարշարել (հոդ. 16), գլխա-վորից կպատժվի (հոդ. 17, 18, 19, 22, 28, 30, 34, 35, 36, 37, 38, 40, 41, 48, 49, 52): Այս հանգամանքը վկայում է, որ զին-վորական պետերի հայեցողությանն էր թողնված՝ շատ դեպ-քերում պատժի տեսակն ու չափը որոշելու իրավունքը, որը կարող էր կամայականությունների տեղիք տալ: Չնայած նը-ման թերություններին, Ներսես Լամբրոնացու «Ձին. օր.»-ը եղել է Կիլիկյան Հայաստանի իրավունքի կարևոր աղբյուրնե-րից մեկը և սատարել հայ պետության ներքին կարգականոնի և պետության սովորենության ամրապնդման գործին:

Ե) Կիլիկիայում կիրառվող օտարերկրյա իրավունքի հա-վաքածոների թվում կարևոր տեղ են գրավում «Անտիոքի ա-սիզներ»-ը, որոնք հրատարակվել են Անտիոքում, Ալիշանի կարծիքով Բոհեմունդ IV-ի օրոք (1201—1235): Օրենքների այդ հավաքածուն բաղկացած է երկու մասից: Առաջին մասը, որն ունի 17 գլուխ, բովանդակում է նորմեր, որոնք կարգավո-րում էին սենյորի և նրա վասալների փոխհարաբերություննե-րը՝ նրանց փոխադարձ իրավունքների ու պարտականություն-ների, վասալի դատական պատասխանատվության, նրա գույ-քի բռնագրավման կարգի վերաբերյալ: Հենց այս մասում կան նաև կանոններ, որոնք կարգավորում են ֆեոդալների միջև ծագող գույքային վեճերն ու քրեական գործերը, ամուսնու-թյան դեպքում խոշոր ֆեոդալների և ասպետների գույքային հարաբերությունները: «Ասիզներ»-ի երկրորդ մասը բովան-դակում է 21 գլուխ և վերաբերում է քաղաքացիների փոխհա-րաբերություններին: Այդ մասի նորմերը կարգավորում էին ամուսնա-ընտանեկան, հատկապես գույքային հարաբերու-թյունները, սահմանում էին կտակ կազմելու կարգը: Մի շարք նորմեր կարգավորում էին տոհմական գույքի առ ու վաճառքը, բնակարանների վարձակալությունը, գույքի գրավադրումը, ներքին և արտաքին առևտուրը, բանկիրի (սեղանավորի, դը-րամափոխի) առևտրական գործառնությունները, պարտապանի և պարտատիրոջ հարաբերությունները, վերջապես, որոշ նոր-

մեր էլ նվիրված էին քրեական իրավունքին: 1841 թ. Փարիզում երկու հատորով հրատարակվել են Երուսաղեմի և Կիպրոսի բուլտր «ասիզները»¹⁶, որտեղ մտել են Կիպրոսի թագավոր և Սմբատի փեսա Ժան Իբելինի և ուրիշների ասիզները: Բայց այդ հավաքածուում «Անտիոքի ասիզները» չկան:

Սմբատի ժառանգությունն էլ հենց այն էր, որ նա թարգմանեց հիշյալ «Ասիզները» և հնարավորություն ստեղծեց վերականգնելու այդ հուշարձանը, որը հին ֆրանսիական բնագրով գոյություն չունի: Խոշոր գիտնական Ղևոնդ Ալիշանը 1876 թ. «Անտիոքի ասիզները»-ի հայերեն տեքստը թարգմանեց ֆրանսերենի, դրանով իսկ այդ կորած փաստաթուղթը գիտություն սեփականությունը դարձնելով:

Սմբատ Սպարապետի վկայությամբ «...մեր ժողովուրդը և հայկական դատարանը ղեկավարվում էին այդ ասիզներով»: Դա բացատրվում է նրանով, որ Անտիոքի և Կիլիկիայի միջև գոյություն են ունեցել քաղաքական, առևտրական և կուլտուրական սերտ հարաբերություններ: Ընդ սմին, հայերի և Անտիոքի խաչակիրների միջև գործնական հարաբերությունների հողի վրա հաճախ վեճեր էին ծագում. նշված և այլ հարաբերությունների կարգավորման համար կիրառվում էին «Անտիոքի ասիզները»: Քանի որ այդ հավաքածուն կազմված էր հին ֆրանսիական լեզվով և նրա կիրառման ժամանակ ծագում էին թյուրիմացություններ, «սխալներ էին տեղի ունենում և մեր հոգու վրա աղետ բարդվում, ուստի,— ասում է Սմբատ Գունդստաբլը,— «ես մեծ եռանդով ու ջանասիրությամբ» այն թարգմանեցի հայերենի¹⁷: Սմբատն «Ասիզները» թարգմանել է, հավանաբար, XIII դ. կեսերին, համեմայն դեպս մինչև 1265 թ., երբ ինքն էլ կազմեց իր իսկ «Դատաստանագիրքը»:

Ոչ մի տարակույս չկա, որ Սմբատն այդ թարգմանությունը կատարել է ոչ թե հանուն հետաքրքրասիրության, այլ կարի-

քից հլնելով, ինչպես հենց ինքն էլ ասում է առաջաբանում, որովհետև Կիլիկիայի թագավորական իշխանությունն ու ֆեոդալները, իրենց կյանքը կառուցելով նույն հիմունքներով, ինչ որ ընդունված էր արևմտավորապես ֆեոդալների միջավայրում, կիրառում էին մի շարք համանման, հատկապես ֆեոդալների և քաղաքացիների հարաբերություններին վերաբերող ինստիտուտներ: Կարելի է ենթադրել, որ «Անտիոքի ասիզները», մյուս օրենսգրքերի հետ միասին, գործնականորեն կիրառվում էին մինչև Սմբատի Դատաստանագրքի երևան գալը, դատաստանագիրք, որը դարձավ հայկական պետության պաշտոնական օրենսգիրքը: Ալիշանի այն ենթադրությունը, թե «Անտիոքի ասիզները» գործադրվում էին հասարակության բարձր խավերին վերաբերող գործեր քննելիս, իսկ ժողովուրդը դատվում էր հայկական օրենքներով և սովորութական իրավունքի նորմերով, կարելի է ճիշտ համարել, սակայն այն վերապահումով, որ Սմբատի Դատաստանագրքի երևան գալուց հետո Կիլիկիայի բոլոր դատարանները գործում էին այդ դատաստանագրքի համաձայն:

զ) Սմբատի Դատաստանագրքի աղբյուրների հարցը սերտորեն կապված է ընդհանրապես հայ իրավունքի աղբյուրների հարցի հետ: Մինչև այժմ էլ չկա որևէ շատ թե քիչ ստույգ սահմանազատում այն հարցում, թե որտեղ է վերջանում օտար իրավունքի փոխառությունը և որտեղ են սկսվում զուտ հայ իրավունքի նորմերը: Բանը հասնում է մինչև այնտեղ, որ իրավունքի որոշ պատմաբաններ հակված են այն կարծիքին, որ եթե ոչ բոլոր նորմերը, ապա դրանց մեծամասնությունը փոխ են առնված: Ընդ որում, հաճախ միմյանցից չեն տարբերում ձևական փոխառությունը և ըստ էության փոխառությունը: Եթե, օրինակ, Մխիթար Գոշը, շարագրելով հայ սովորութական իրավունքի որևէ նորմ, այն ամրապնդում է Մովսիսական օրենքի համանման նորմով, պատմաբանները դա համարում են բացահայտ փոխառություն:

Եթե Գոշը կամ Սմբատը հայ իրավունքի տվյալ նորմի համար օտար իրավունքում գտնում են հարմար, լավ ձևակերպված նորմ և դա բառացիորեն մտցնում սեփական դատաստանագրքի մեջ, ապա դա ամենևին էլ չի նշանակում, թե տրվ-

¹⁶ Assises de Jerusalem ou recueil des ouvrages des Jurisprudence composés pendant le XIII-e siècle dans le Royaume de Jerusalem et de Chypre, I—II, Paris, 1841.

¹⁷ Անտիոքի ասիզների ուսերեն թարգմանությունը, որ հայերենից կատարել է Ա. Ա. Պապովյանը, առաջին անգամ հրատարակվեց 1958 թ.: См. «Вестник Матенадарана» № 4, Երևան, 1958, էջ 331—375:

յալ իրավանորմը փոխ է առնված ըստ նրա բովանդակության: Մեխանիկական փոխառություն մասին խոսել կարելի է միայն այն դեպքում, երբ այս կամ այն իրավական ինստիտուտը, որ տվյալ իրավունքում գոյություն չունի, ամբողջությամբ վերցվում է այլ աղբյուրներից:

Հայ իրավունքի նորմերի գնահատության հարցում մատնանշված սխալ մոտեցումը դրսևորել են այդ իրավունքն ուսումնասիրող արևմտաեվրոպական բոլոր գիտնական-իրավաբանները (Կոհլեր, Կարստ և ուրիշներ), որոնք, հենվելով ոչ ստույգ տվյալների վրա կամ ելնելով իրավանորմերի փոխառության հարցի վերաբերյալ ոչ գիտական նախադրյալներից, գտնում էին, թե հայկական իրավանորմերի մեծամասնությունը փոխ է առնված:

Ի. Կարստը տվյալ դեպքում այն սխալ հետևությունն է առնում, թե հայ իրավունքը շատ քիչ ընդհանուր բան ունի հրեական իրավունքի հետ, բայց, ընդհակառակը, ավելի շուտ հիշեցնում է էկլոգայի ժամանակների բյուզանդական իրավունքը: Մատնանշելով, թե սլավոնական և հայ իրավունքի միջև ընդհանուր շատ բան կա, հեղինակն այդ երևույթը բացատրում է բյուզանդիայի ազդեցությամբ և ժողովուրդների ընդհանուր արիական ծագումով: Դա հարցի նկատմամբ ոչ գիտական մոտեցում է: Պետք է ընդգծել, որ ոչ թե ռասսայական ծագումը, այլ միատեսակ հասարակական-տնտեսական հարաբերություններն են տարբեր ժողովուրդների մեջ իրավունքի միատեսակ ինստիտուտներ առաջացնում:

Այդ կարևոր հարցի մասին վերջնական համաձայնություն չեն եկել նաև իրավունքի հայ պատմաբանները:

Ա. Ղլտճյանը Գոշի և Սմբատի դատաստանագրքերը համարում է ազգային՝ էական վերապահումներով: Նա ասում է՝ «...զուտ հայկական իրավունքի աղբյուրների թվում ո՛չ Գոշի Դատաստանագիրքը կա, ո՛չ էլ Սմբատ Գունդստաբլի Դատաստանագիրքը, և նրանց տվյալները, որպես ազգային նյութ, չի կարելի ո՛չ ընդունել, ո՛չ էլ օգտագործել առանց մեծ վերապահումների»¹⁸: Ա. Մ. Գարագաշյանը, ինչպես ասված է վե-

րևում, նույնպես գտնում է, թե հայերը ազգային օրենսգրքեր չեն ունեցել, իսկ Գոշի Դատաստանագիրքը «ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ մեծավ մասամբ քաղվածքներ գրքերից, առաքելական և եկեղեցական ժողովների կանոններից և նույնիսկ չարժեք էլ նրան դատաստանագիրք անվանել»¹⁹: Ս. Տիգրանյանը գրել է՝ «Հայ ժողովուրդը, հնարավոր է, ավելի, քան մի այլ ժողովուրդ, ուրիշ ազգերի ազդեցության օբյեկտ է եղել իր պատմական կյանքի պրոցեսում. իրավական կյանքն ու ստեղծագործությունը... անցել են օտար ազդեցության տակ ավելի, քան մի այլ ժողովուրդին»²⁰:

Իերված արտահայտությունները չի կարելի գիտականորեն հիմնավորված համարել: Ճիշտ չէ՝ նման վճռական, բայց անհիմն հայտարարություններ անելը, որովհետև մինչև այժմ էլ հայկական դատաստանագրքերի ակադեմիական հրատարակություններ չկան, չեն ուսումնասիրվել և լիովին չեն հրատարակվել եկեղեցական կանոններն ու հայերենի թարգմանված բյուզանդական հավաքածուները:

Հայ իրավունքի աղբյուրների, այդ թվում նաև փոխ առնված նորմերի հարցը պետք է քննության առնվի հայ ժողովուրդի պատմական զարգացման ֆոնի վրա: Պատմությունը վերկայում է, որ որքան ավելի ուժգնորեն է արտահայտվել արտաքին ճնշումը, այնքան ավելի հաստատակամորեն է բնակչությունը պահպանել իր հին սովորույթները: Հայաստանի կողքով և վրայով շատ բարեկամներ ու թշնամիներ են անցել, որոնցից յուրաքանչյուրը իրենից հետո ինչ-որ մի հետք թողել է. բայց հայ ժողովուրդին ուժով խորթ նորմեր պատվաստելու փորձերը, որպիսիք, օրինակ, ձեռնարկեց Հուստինիանոսը VI դարում, հաջողություն չունեցան: Հայաստանը մեկուսացված կղզի չի եղել, բայց այնուամենայնիվ չի կարելի մտածել, թե գրեթե ամբողջ հայ իրավունքը համատարած փոխառություն է:

¹⁹ Տե՛ս Ա. Գարագաշյան, Քննական պատմություն հայոց, հ. 2, Թիֆլիս, 1895, էջ 17:

²⁰ Տե՛ս Ս. Տիգրանյան, Հայ իրավունքի պատմության ներածություն, Երևան, 1924, էջ 10:

¹⁸ Տե՛ս Ա. Ղլտճյան, Հայոց հին իրավունքը, Ալեքսանդրապոլ, 1913, էջ 66:

Կանոնական որոշումները, որպես իրավունքի աղբյուրներ, Հայաստանում կիրառվում էին IV դարից սկսած: Սկզբնական շրջանում այդ որոշումները կրում էին կրոնական բնույթ՝ խրատներին և հրահանգների ձևով, բայց ժամանակի ընթացքում եկեղեցական նվիրապետության կողմից սահմանված նորմերն սկսեցին ընդգրկել նաև հասարակական հարաբերությունների առանձին ոլորտներ և, այդպիսով, իրավական նշանակություն ստացան²¹: Ընդ որում, եկեղեցու իրավաստեղծագործական և օրենսդրական ֆունկցիայի սահմանները որոշվում էին աշխարհիկ և հոգևոր իշխանությունների միջև գոյություն ունեցող ուժերի հարաբերակցությամբ: Այն բանից հետո, երբ հայկական եկեղեցին քաղաքական նկատառումներով անջատվեց հունական եկեղեցուց և, հատկապես, երբ V դարում վերացավ հայկական պետությունը, բարձր հայ հոգևորականությունը, ի տարբերություն հունականից, իր ձեռքում կենտրոնացրեց դատական և օրենսդրական գործունեության ամբողջ ոլորտը: «Ազգային եկեղեցական» ժողովներն սկսեցին հրատարակել պարտադիր նորմեր՝ կանոններ, որոնք կարգավորում էին ոչ միայն եկեղեցու և կղերականների ներքին հարաբերությունները, այլև ամբողջ բնակչության ամուսնա-ընտանեկան հարաբերությունները: Դեռ ավելին: Եկեղեցական կարևորագույն ժողովները, որոնց մասնակցում էր նաև ֆեոդալական ավագանին, սահմանում էին նաև քրեական պատասխանատվության նորմեր, օրինակ՝ սպանության, առևանգման և զանազան տեսակի հակաքաղաքական արարքների համար: Հարկավոր է ընդգծել, որ քաղաքացիական (աշխարհիկ) հարաբերությունները կարգավորող կանոնները կազմվում էին, որպես կանոն, սովորութական իրավունքի հիման վրա, ուստի և իրավունքի կարևոր աղբյուրներ են: Կանոնական և ընդհանրապես հայ սովորութական իրավունքի նորմերի պարտադիր բնույթի մասին վկայում է ոչ միայն այն հանգամանքը, որ այդ նորմերը սահմանվում և հավանության էին

արժանանում խոշոր ֆեոդալների կողմից, այլև այն, որ դրանք ստանում էին օտարերկրյա այն պետությունների պաշտոնական կամ լեկլայն թույլտվությունը, որոնց գերագույն իշխանությունը տարածվում էր հայկական հողերի վրա:

ա) Մեզ են հասել եկեղեցական ժողովների բազմաթիվ կանոնադրություններ, որոնք պարունակում են մոտ երկու հազար կանոններ²²: Կանոնական իրավունքի նորմերի առաջին համակարգումը անց է կացվել VIII դարում (717—728): Հետագայում «Կանոնագիրքը» լրացվել է նոր կանոններով: Կիլիկիայի հայկական պետության կազմավորման պահին կանոնների այդ հավաքածուն արդեն պարունակում էր մի քանի տասնյակ կանոնագրքեր, որոնք գործում էին որպես իրավունքի ճանաչված աղբյուրներ և ընկան Մխիթար Գոշի և Սմբատ Սպարապետի (Գունդստաբլի) դատաստանագրքերի հիմքում:

բ) Կիլիկիայի պետության և իրավունքի պատմության իրավահայտ աղբյուրներ են, առաջին հերթին, միջին դարերի ժամանակագիրների (Սմբատ Սպարապետի, Կիրակոս Գանձակեցու և մյուսների) ստեղծագործությունները, որոնցում տեղեկություններ կան հասարակական և պետական կարգի մասին: Նշված բնույթի աշխատությունների թվում աչքի է ընկնում Ներսես Շնորհալի կաթողիկոսի (1166—1173) «Թուղթ ընդհանրական»-ը, որը նաև իրավունքի աղբյուրի նշանակություն ունի այն իմաստով, որ նրանում խրատների ձևով արձանագրված են բնակչության բոլոր խավերի մարդկանց վար-

²² Մինչև այժմ չկա եկեղեցական բոլոր կանոնադրությունների լիակատար տպագիր տեքստ: 1964 թ. Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ պատմության ինստիտուտը հրատարակել է կանոնական իրավունքի նորմերի լիակատար հավաքածուի ակադեմիական տեքստի առաջին հատորը՝ «Կանոնագիրք հայոց» վերատպույթությամբ: Առաջաբանը, գիտաբանական տեքստը և ծանոթագրությունները գրել է Վազգեն Հակոբյանը: Նրա աշխատասիրությամբ 1971 թ. Նրևանում լույս է տեսել «Կանոնագիրք հայոց»-ի նաև երկրորդ հատորը՝ ընդարձակ ներածությունով և բազմաթիվ ծանոթագրություններով: Շնորհալի և մեծ աշխատանք է կատարված: Բայց էլի կանոնադրություններ կան, որոնց գիտական հրատարակությունը պետք է կատարվի:

²¹ Տե՛ս Խ. Սամուելյան, նշված աշխատ., էջ 42:

քաղժի նորմերը²³։ Բացի այդ, նրանում սահմանված են նաև ամուսնա-ընտանեկան իրավունքի նորմեր։ «Թուղթ ընդհանրականը» բաղկացած է երկու հիմնական մասից, որոնցից առաջինն ուղղված է հոգևորականությանը, իսկ երկրորդը՝ աշխարհիկ մարդկանց։ Առաջին մասում սահմանված են հոգևոր անձանց վարքագծի նորմերը։ Կաթողիկոսը, մասնավորապես, հոգևորականությանը հորդորում է չապրել աշխարհիկ մարդկանց միջավայրում, այսինքն՝ չզբաղվել աշխարհական գործերով. եկամուտները բաշխել աղքատներին և կարիքավորներին, տառապյալ մարդկանց և գերիներին, բայց չմոռանալ «աստծու բաժինը»։ հարբեցողությամբ չզբաղվել, վանքից վանք լիսփառել, չտրտնջալ պետերի դեմ, ագահություն չանել, չստել, չշարախոսել, արդարությունը անօրինական միջոցներով չտնօրինել. վանքի վանահոր երկու աչքերը պետք է լինեն գիտելիքները և առաքինությունը, վանահայրը պետք է իր ենթակաների միջև սննդամթերքը բաշխի ըստ նրանց աշխատանքի. չմոռանալ զառամյալներին. եկեղեցուն և վանքին մատուցված նվերներն ու ընծաները չյուրացնել ամբողջությանը. լավ չէ, երբ շատ հոգևոր անձինք զբաղվում են ընչաքաղցությամբ, հարստություն են դիզում, կաշառքի օգնությամբ միմյանցից պաշտոններ են խլում, զբաղվում են խաղողագործությամբ, որպեսզի շատ գինի ունենան, գինու առևտուր անեն և իրենց տան հարբեցողության։ Այսպիսով, կաթողիկոսը բոլոր (ինը) աստիճանների հոգևորականությանը կարգի է հրավիրում, նրանց կոչ է անում պահպանել կանոնական իրավունքի նորմերը՝ հոգևորականության հեղինակությունը բարձրացնելու և եկեղեցու հիմքերն ամրապնդելու համար։

«Թուղթ ընդհանրական»-ի երկրորդ մասում կաթողիկոսը խոսում է իշխանների, զինվորական դասի, քաղաքացիների, երկրագործների և կանանց մասին։ Նա իշխաններին հորդորում է պահպանել օրինականությունը, չպահել դաժան կառա-

վարիչներ, «մարդկանց չստիպել աշխատելու որպես անլիզու անասուններ», չնեղել մարդկանց և չզավթել նրանց գույքը՝ դա դիտելով որպես սեփական իշխանության տակ պահելու միջոց։ Դիմելով քաղաքաբնականներին, կաթողիկոսը նրանց կոչ է անում չխաբել ռամիկներին, չխաբել և չթերակշռել, տոկոսներ չբռնագանձել պարտքի համար, շինականներին չվերավորել։ Դիմելով երկրագործներին և բոլոր ծխականներին չարագործությունից, անբարոյականությունից, «ամեն տեսակ հարբեցողությունից», հայհոյանքներից։ Հատկապես պետք է ընդգծել կաթողիկոսի կոչը՝ երեսաններին կրթություն տալու, նրանց դաստիարակելու մասին։ Կաթողիկոսը կանանց հորդորում է վաշելու լինել, չզալիակեցնել երիտասարդությանը, չզբաղվել թովչանքներով, կավատությամբ, թալիսմանների և դեղորայքի միջոցով չհրապուրել տղամարդկանց։

«Թուղթ ընդհանրական»-ի արժանիքը նրա ընդհանուր բնույթի խրատները չեն և ոչ էլ եկեղեցական համայնքին ուղղված հոգևոր հովվի քրիստոնեական դոգմաների ոգով կարդացած քարոզները, այլ այն, որ այդ հորդորանքները, որոնք, որպես կանոն, արտահայտված են բացասական ձևով, որպես արգելանք կամ նախազգուշացում, մեր առջև բացահայտում են այնպիսի հակաօրինական և հակաբարոյական արարքներ, որոնք այն ժամանակներում պատժելի էին պետության և եկեղեցու կողմից։ Այնուհետև «Թուղթ ընդհանրական»-ը պատկերացում է տալիս տարբեր դասերի ու դասակարգերի մարդկանց անհավասարության մասին։ Այդ կապակցությամբ բնորոշ են նրա այն էջերը, որտեղ կաթողիկոսը շանթ ու որոտ է թափում հերետիկոսների (թոնդրակեցիների հետևորդների) վրա, որոնք մերժում էին պաշտոնական եկեղեցին և ֆեոդալական կարգերը։ Կաթողիկոսը հանգամանորեն նկարագրում է հերետիկոսների արարքներն ու խոսքերը, դրանով իսկ մեզ հնարավորություն տալով պարզելու այն ժամանակվա դասակարգային պայքարի ձևերից մեկի էությունը։

Ինչպես մատնանշվեց վերևում, «Թուղթ ընդհանրական»-ը

²³ Տե՛ս Նեքսա Շնոհալի, Թուղթ ընդհանրական, Կրուսոգրամ, 1871։ Մ. Արքեպիսկոպոս Վալդիսի հին գրականության պատմություն, գիրք երկրորդ, Երևան, 1946, էջ 121—128. Մ. Օրմանյան, §§ 963—966. Ս. Ն. Հակոբյան, Հայ գյուղացիության պատմություն, հ. 2, Երևան, 1964, էջ 268։

պարունակում է նաև ամուսնա-ընտանեկան իրավունքի նորմեր:

Պաշտպանելով կանոնական իրավունքի համապատասխան նորմերը, կաթողիկոսը արգելում է գաղտնի պատկառություններ, ապօրինի ամուսնալուծություններ: Ընդամին նա մատնանշում է, թե հաճախ չհիմնավորված և փաշառքի միջոցով շատ ամուսնալուծություններ են տեղի ունենում: Ամուսնանալու համար նա սահմանում է նվազագույն տարիք՝ արական սեռի համար 15 տարեկան, իսկ իգական սեռի համար 12 տարեկան հասակը: Բռնությունը կատարված ամուսնությունը հարկավոր է համարել «ոչ հաստատուն» և «լուծելի»: Կատինացիների նմանությունը կաթողիկոսը ազգականներին միջև ամուսնություն թույլատրում էր ազգականության 8-րդ պորտից սկսած, այդ սերունդը համարելով արյունապղծման վերջին սահմանը: Ստացվում է այնպես, որ նա ամուսնություն թույլատրում էր ծոռների միջև (յուրաքանչյուր կողմից չորրորդ սերնդից սկսած): Մ. Օրմանյանը գտնում է, սակայն, որ կաթողիկոսը նկատի է ունեցել ոչ թե 4-ական սերունդ յուրաքանչյուր կողմից, այլ ազգակցության չորրորդ աստիճանը:

Այս է «Թուղթ ընդհանրական»-ի համառոտ բովանդակությունը:

գ) Միսի 1243 թ. եկեղեցական ժողովի կանոնական որոշումները²⁴, Կոստանդին I կաթողիկոսի հրամանով և Հեթում I թագավորի աջակցությամբ 1243 թ. Միս քաղաքում տեղի ունեցավ եկեղեցական մեծ ժողով, որին մասնակցում էին եպիսկոպոսներ, վարդապետներ, մենակյաց կրոնավորներ, վանքերի վանահայրեր, իշխաններ, կառավարիչներ և «երեկելի մարդիկ»:

Ժողովին մասնակցում էին նաև թագավորը և թագաժառանգը: Ժողովի որոշումը կաթողիկոսի անունից պաշտոնապես հրատարակվեց որպես կոնդակ:

²⁴ Կիրակոս Դանակեցի, էջ 293—310. Մ. Օրմանյան, §§ 1117—1123, «Հայոց եկեղեցական իրավունքը», Ա գիրք, ներածություն և աղբյուրներ, աշխատասիրություն Ն. Մելիք-Թանգյանի, Շուշի, 1903, էջ 449—462: «Կանոնագիրք հայոց», խմբեց Արսեն Գլուխյան, Թիֆլիս, 1914, էջ 173—179:

Ժողովն ընդունեց 23 (կամ, ըստ մի շարք ձեռագրերի, 25) կանոն: Այն որոշեց եկեղեցական պաշտոնների համար առաջադրել միայն «արժանավոր» և «գիտուն» մարդկանց, առանց կաշառքի. ընդ որում, եպիսկոպոս ձեռնադրվել կարող էին ոչ պակաս, քան 30 տարեկան անձինք (§ 1). եպիսկոպոսի ամենաառաջնահերթ պարտականությունն էր՝ ուսուցիչներ ընտրել խնամքով՝ երեխաներին ուսուցանելու համար (§ 2). քահանա ձեռնադրվել կարելի էր առնվազն 25 տարեկան, իսկ սարկավագ՝ 20 տարեկան անձանց (§ 3): Յոթերորդ կանոնը ամուսնություն թույլատրում էր արյունակից ազգականության վեցերորդ պորտից հետո²⁵, ամուսնության նվազագույն հասակ սահմանելով փեսացուի համար 14 տարին և հարսնացուի համար՝ 12 տարին: Այդ որոշումից հետևում է, որ ամուսնություն թույլատրվում էր ազգակցական 7-րդ սերնդից սկսած:

Ժողովը կարևոր որոշում ընդունեց (§ 10) այն մասին, թե ձեռագրերը պետք է կազմվեն եպիսկոպոսի գիտությամբ, որպեսզի նա այդ գործը հանձնարարի «հմուտ, ուղղափառ և գիտուն» արտագրողների: Այդ միջոցառումը նպատակ ուներ կանխելու արտագրվող տեքստերի աղավաղումները: 11-րդ կանոնը սահմանում էր, որ եպիսկոպոսը պետք է տարվա մեջ երկու անգամ շրջագայի իր թեմը և աչքի անցկացնի «իր հոտը», նշանակի «սուրբ և գիտուն» քրեպիսկոպոսի, որպեսզի նա կարողանա եկեղեցական դատը վարել կանոնների համաձայն, «երկյուղածությամբ և առանց ագահության», այսինքն՝ առանց կաշառքի:

14-րդ կանոնի համաձայն եպիսկոպոսներն ու քրեպիսկոպոսները պարտավոր էին հատուկ հոգատարություն ցուցաբերել, դարձի բերելու (այսինքն՝ ուղղելու) համար պոռնիկներին ու շնացողներին, հմայությամբ զբաղվողներին և «ամեն տեսակի հանցավորներին», նրանց սպառնալով դժոխքի սարսափներով: Իսկ դարձի չեկողներին և մանավանդ նրանց, ովքեր խախտում են ուրիշների ընտանեկան կյանքը, կամ որպես կին վերցնում են պոռնիկուհու, կամ թողնում են իրենց օրինա-

²⁵ Բնագրում՝ «...վեց ծննդովք հեռացեալ յազգակցութենէ արեան...»:

կան կանանց և այցելում պոռնկուհիներին, կամ թողնում են իրենց ազնիվ կանանց՝ նրանց ատելու պատճառով, բայց չեն ուզում ուղղվել, հարկավոր է ենթարկել մարմնական պատիժներին, տուգանքի և եկեղեցական ապաշխարանքի: Եթե այդ անձը «պատվավոր մարդ» (ազնվական) լինի, որը եկեղեցական օրենքներին դեմ գնա, թող թագավորը նրան հրապարակայնորեն դատի, իսկ իշխանները դատապարտեն նրան, իսկ եթե նա շարունակի նույն արարքը, ապա նրան պետք է նըզովքի ենթարկել: Իսկ եթե մի կին լրբություն անի և խաբի տղամարդկանց (ամուսնացած կամ ամուրի), ապա պետք է նրա երեսին խարան դնել*:

15-րդ (17-րդ) կանոնը ուղղված էր հերետիկոսների դեմ: Այդ կանոնի բովանդակությունը վկայում է, թե պետությունը ու եկեղեցին ինչպես էին անխնայորեն հետապնդում հասարակության հեղափոխականորեն տրամադրված տարրերին: Նրանք դիտվում էին որպես հանցագործներ: Կանոնի մեջ ասվում է, որ եկեղեցական ժողովից դեռ շատ առաջ եկեղեցական իշխանություններն այդ հարցը դրել էին Հեթում I թագավորի, նրա հայր Կոստանդինի և բոլոր իշխանների առաջ և, բոլորին բանադրանքով սպառնալով, նրանցից պահանջում էին եկեղեցու պաշտպանությամբ հանդես գալ հերետիկոսների դեմ մղվող պայքարում, ամենուրեք, վերևում և ներքևում՝ պալատում, քաղաքներում, գյուղերում, ամրոցներում և ագարակներում, ավագներ կարգվեն եկեղեցու հասցեին ուղղված հայհույանքների դեմ պայքարելու համար:

Կանոնի համաձայն հերետիկոսները անասոված հայհույողներ են, որոնք հարուցում են աստծու զայրույթը, անպատկառ սրբապիղծներ են, որոնք հայհույում են հավատը, արարչին, մկրտությունը, հրեշտակին, քահանային, բերանը, դեմքը, շիրիմը: Դրանք նույնպես նորաբույս չարիքի կրողներ

* Այստեղ պատիժը անորոշ է: Բառացի «խրատ առցե լեբեսն»: Մեր հին իրավական հուշարձաններում «խրատ» նշանակել է պատիժ, խրատել՝ պատժել ընդհանրապես: Մասնավորապես, «խրատել» նշանակել է մարմնական պատիժ տալ, որը արտահայտվել է տարբեր ձևերով: Սրանից կարելի է եզրակացնել, որ երեսի մի մասը ալլանդակում էին՝ կա՛մ խարան էին դնում, կա՛մ կտրում էին քիթը, ականջը և այլն:

են: Կանոնը պահանջում էր այդպիսի մարդկանց լեզուն կտրել կամ լեզուն ծակել մետաղալարով և նշավակելով քարշ տալ ամբողջ օրը, տուգանել նրանց ունեցած գույքի չափով և ստացած տուգանքը բաժանել աղքատներին: Իսկ եթե նման հանցագործություն կատարի քահանան, ապա նրան պետք է պատժել կրկնակի խստությամբ, դրա հետ միասին հարկ եղած չափով խոշտանգման ենթարկելով նրան*:

Եկեղեցու կողմից հերետիկոսներին հետապնդելու դաժանությունը նայելով՝ կարելի է դատել հակաֆեոդալական զապախարախոսական պայքարի չափերի ու խորություն մասին, որին ներգրավվում էին նույնիսկ հոգևորականության ստորին խավերի ներկայացուցիչները:

Ժողովը նաև որոշեց (§ 17) աստիճանից զրկել այն հոգևոր անձանց, ովքեր զբաղվում էին ոչ եկեղեցական, այլ աշխարհիկ գործերով, օրինակ, գրագրությամբ (բնագրում՝ «նոտարական գործով») և որսորդությամբ, ինչպես նաև անկիրթ և անարժան հոգևոր պետերին:

Ձգտելով հսկողություն սահմանել ծխականների վարքի նկատմամբ, ժողովը, հենվելով Աթանասի կանոնների վրա, յուրաքանչյուր քահանայի հանձնարարում է (§ 18 կամ § 20) տարվա ընթացքում զատ-զատ հավաքել տղամարդկանց և կանանց, աղջիկներին, տղաներին ու դեռահասներին և պատշաճ կերպով խրատներ տալ նրանց, աղաչանքով ու ահ տալով իմանալ յուրաքանչյուրի վարքագիծը, իսկ եթե նրա ջանքերը բավարար չլինեն, ապա թող նա մարդկանց ստուգի ուրիշների օգնությամբ:

§ 19-ը (§ 21-ը) ժողովրդին (այսինքն՝ ծխականներին) կոչ է անում՝ «հոժարությամբ և սիրով» մոտեցնել հասերը (տուրքերը) հօգուտ քահանաների: Կանոնը թվարկում է այդ տուրքերը՝ մրգեր բոլոր պտղատու ծառերից, սահմանված բաժինը մատաղից (զոհաբերված անասունի մսից), ընծա (վճար)*

* Նորմի վերջը կարելի է ըմբռնել և մեկնաբանել նաև այն իմաստով, որ «խոշտանգման ենթարկելով, դրա հետ մեկտեղ նրան զրկել աստիճանից» (§ 16):

պսակադրության արարողությունների համար, թաղման հանդերձը (մահացածի հագուստը)՝ թաղելու ծեսի համար, «ժամոց» կամ «ժամու դրամ»՝ եկեղեցական արարողության համար)։ Ընդամիսն կանոնում ասված է, որ «ժամու դրամը» ոչ թե պատարագի գինն է, այլ՝ եկեղեցում ծառայելու համար քահանայի հագուստը և սնունդը «ապահովելու» միջոց։ § 20 և 21 (կամ 22 և 23)-ի համաձայն տառամորդ (կամ գոնե որոշ չափով «հաս ու ընծա») վճարում են ծխականները՝ քահանային, քահանան՝ եպիսկոպոսին, եպիսկոպոսը՝ կաթողիկոսին, որպեսզի մայր «աթոռը հաստատուն և առանց կարիքի մնա», իսկ եկեղեցիները՝ «պայծառ»։

Որոշ կանոններ (4—6, 8, 9, 12, 13, 15, 16, 22, 23) վերաբերում էին եկեղեցական ծիսակատարություններին։ Դրանցից վերջին երկուսը վկայում են, որ եկեղեցական ժողովը դոգմայի հարցերով լատինյաններին աննշան զիջումներ արեց։ Այդ և մյուս զիջումներով, ինչպես մատնանշում է Մ. Օրմանյանը (§ 1123), հայերը հույս ունեին ստանալու նրանց աջակցությունը։

Եզրակացության մեջ նշենք, որ Սսի 1243 թ. եկեղեցական ժողովը վերջին կանոնադրական ժողովն էր, այսինքն՝ այնպիսի ժողով, որը նորմատիվ բնույթի որոշումներ ընդունեց։ Այնուհետև, այդ ժողովը օրինականացրեց ծայրագույն պատրիարքի՝ «Ամենայն հայոց կաթողիկոսի» տիտղոսը, որը փաստորեն գործածվում էր դեռևս X դարից։ Վերջապես, սահմանվեց սկզբունք, որի համաձայն, կանոններն ուժի մեջ են մտնում, երբ դրանք կաթողիկոսի կողմից հրատարակվում են կոնդակի ձևով։

Քննության առնված կանոնների նշանակությունը հետևյալն է՝ 1) դրանք նպատակ ունեին ամրապնդելու եկեղեցու հեղինակությունն ու ազդեցությունը։ 2) եկեղեցին հետապնդում էր ընտանիքի և բարոյականության դեմ ուղղված հանցագործությունները։ 3) մի շարք կանոններ ուղղված էին հերետիկոսների դեմ և վկայում են կատաղի դասակարգային պայքարի մասին։

§ 4. ԿԻԼԻԿԻԱՅԻ ԹԱԳԱՎՈՐՆԵՐԻ ՆՈՐՄԱՏԻՎ ԵՎ ՄՅՈՒՍ ԱԿՏԵՐԸ

Սովորութական իրավունքի, կանոնական որոշումների ու փոխառնված նորմերի հետ մեկտեղ հասարակական հարաբերությունները կարգավորում էին, և այն էլ առաջին հերթին, Կիլիկիայի թագավորների նորմատիվ ակտերը և մյուս կարգավորությունները։ Այդ ակտերի թվում հարկավոր է մատնանշել շնորհագրերը։ Մեզ են հասել հայ թագավորների կողմից եկեղեցիներին, վանքերին, եկեղեցական բարձրաստիճան անձանց, ազնվականությանը, քաղաքացիներին, խաչակիրներին միաբանություններին և Կիլիկիայում բնակություն հաստատած մյուս օտարերկրացիներին տրված թագավորական բազմաթիվ ընծայագրեր։ Արքունիքի մյուս ակտերի թվում կար նաև դասակարգության մատյանը, մի ցուցակ, որի մեջ մենք գտնում ենք կարևորագույն պաշտոնատար անձանց, արիստոկրատական զերդաստանների անդամների ու տոհմերի և բարձր հոգևորականությանը պատկանող անձանց թվարկումը։

Կիլիկիայի պետության և իրավունքի պատմությունն ուսումնասիրելու համար շատ արժեքավոր են օտարերկրյա պետությունների և առևտրական ընկերությունների հետ կնքված պայմանագրերը։ Դրանց թվում մատնանշենք խաչակիրների, մոնղոլների, մամելյուկների և այլոց հետ հայկական պետության կնքած խաղաղության պայմանագրերը։ Մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում, օրինակ, Եգիպտոսի սուլթան Քելավունի և Լևոն III-ի միջև 1285 թ. մայիսի 7-ին կնքված խաղաղության պայմանագիրը, որը պատկերացում է տալիս Արևելքում միջազգային պայմանագրերի կնքման տեխնիկայի մասին*։ Մեզ հասած միջազգային-իրավական բնույթի փաստաթղթերի թիվը զգալի է։ Դիվանագիտական բովանդակության հատկապես շատ հուշարձաններ վերաբերում են Լևոն II-ի, Հեթում I-ի և Լևոն III-ի թագավորության ժամանակա-

* Այդ պայմանագրի մանրամասն վերլուծությունը տալիս ենք ստորև։

շրջանին, այսինքն՝ XIII դարին և XIV դարի սկզբին, երբ Կիլիկիան ծաղկման շրջան էր ապրում:

Առևտրական հարաբերությունների, ինչպես նաև էկոնոմիկայի, հարկային սիստեմի և այլ բնագավառների պատմությունն ուսումնասիրելու համար կարևորագույն փաստաթղթեր են այն բազմաթիվ առևտրական արտոնությունները, որոնք տրվում էին օտարերկրյա ընկերություններին: Օրինակ, Լևոն III-ի կողմից 1288 թ. դեկտեմբերի 23-ին շենովացիներին տրված շնորհագիրը թվարկում է ներմուծվող և արտահանվող գրեթե բոլոր ապրանքների տեսակները, արժեքավոր տվյալներ պարունակում մաքսային տարիֆների, Կիլիկիայում այդ ապրանքներից գանձվող մաքսերի ու հարկերի մասին:

Վերջապես, նշենք, որ վերը հիշատակված փաստաթղթերից բացի, մեզ են հասել նաև մեծ հետաքրքրություն ներկայացնող բազմաթիվ պատմա-իրավական բնույթի հուշարձաններ՝ ոչ միայն Կիլիկիան Հայաստանի, այլև շատ այլ երկրների պետության և իրավունքի պատմությունն ուսումնասիրելու համար: Դրանք պարունակում են՝ արևմտյան երկրների կառավարողների հետ հայկական թագավորների գրագրություններ, հավատարմագրեր, անձնագրեր, վիզաներ, անցագրեր, առևտրական համաձայնագրեր, առևտրական գործարքներ՝ բողոքներ, պահանջներ, դատական վճիռներ, անդորրագրեր և միջնորդական հաշվարկային գրառումներ, օտարերկրացիների կողմից իրենց կառավարություններին հղած հաշվետվություններ կամ հաղորդումներ Կիլիկիայի տնտեսական վիճակի և քաղաքական դրության մասին. ամուսնության վերաբերյալ պայմանագրեր. կտակներ. հայ թագավորների և բարձր հոգևորականության կողմից Հռոմի պապերին հղած ուղերձներ, որոնք շոշափում էին կրոնական և քաղաքական հարցեր. պապերի պատասխաններ. պապական լեգատների հաղորդումներ Կիլիկիայի դրության վերաբերյալ. պապական բուլլաներ (կոնդակներ) և այլն:

Վերոհիշյալ և այլ փաստաթղթերը մեզ են հասել բնօրինակներով կամ պատճեններով և պահվում են Վենետիկի, Ջենովայի, Ֆլորենցիայի, Փարիզի, Մադրիդի, Բեռլինի, Մալ-

թայի և այլ քաղաքների արխիվներում, ինչպես նաև արտաքին լիազարգացման միջին դարերի հայ և օտարերկրացի պատմաբանների աշխատություններում: Նշված փաստաթղթերից շատերը և դրանց ֆրանսերեն թարգմանությունը հրատարակվել են Ե. Դյուլորիի և Վ. Լանգլուայի աշխատություններում²⁶:

§ 5. ՀԱՅ-ԵԳԻՊՏԱԿԱՆ 1285 Թ. ՀԱՇՏՈՒԹՅԱՆ ՊԱՅՄԱՆԱԳԻՐԸ

Հայ-եգիպտական 1285 թ. պայմանագրի բովանդակությունը բերված է արաբ պատմագիր Թադի-էդ-Դին Ահմեդ Մուկրիզիի՝ Եգիպտոսի մամլուկ սուլթանների պատմությանը նըվիրված աշխատության մեջ: Պատմագիրը նախ կանգ է առել պայմանագրի կնքման նախադրյալների վրա, ապա շարադրել նրա բովանդակությունը և վերջում՝ «հավելվածում», խոսել նրա հետևանքների մասին*:

Այդ պայմանագրի կնքման հիմնական պատճառը այն էր, որ հայոց արքունիքը՝ հույսը կտրելով Արևմուտքի պետություններից, պապական իշխանությունից և մոնղոլներից՝ ցանկանում էր բարեկամական հարաբերություններ զարգացնել եգիպտական սուլթանի հետ: Եգիպտոսի սուլթանը, իր հերթին, այդ պայմանագրով ուզում էր Կիլիկիան կտրել նրա պոտենցիալ «դաշնակիցներից», թույլ չտալ որ այն դառնա պլանցդամ՝ Եգիպտոսի դեմ կազմակերպվելիք հնարավոր արշավանքների համար: Այդ կապակցությամբ նշենք, որ XIII դարի 70—80-ական թվականներին Մերձավոր Արևելքում միջազգային ասպարեզում ուժերի հարաբերակցությունը փոխվել էր ի վնաս Կիլիկիայի և նրա դաշնակիցների՝ հօգուտ արա-

²⁶ E. Dulaurier, Etude sur l'organisation politique, religieuse et administrative du royaume de la Petite Arménie..., Paris, 1862. V. Langlois, Le trésor des chartes d'Arménie, Venise, 1863.

* Մակրիզիի «Եգիպտոսի մամլուկ սուլթանների պատմության» ֆրանսերեն թարգմանությունը լույս է տեսել Փարիզում, 1837 թ.: Հայ-եգիպտական պայմանագրի վերաբերյալ նույնը Բակուրյանը թարգմանել է ֆրանսերենից՝ բաղադրելով արաբերեն բնագրի հետ: Տե՛ս «Բանասեր» օրաթերթ, Դ տարի, 1902 թ., մարտ, № 3, էջ 69—79:

բական և սելջուկյան պետութիւններին: Այսպես, Մերձավոր Արեւելքում հաստատված խաչակիրների ֆրանկ պետութիւնները կամ վերացվել էին կամ ապրում էին իրենց վերջին օրերը: Մրազոված խաչակրաց արշավանքները մեկը մյուսի ետեւից ձախողվում էին: Լեոն III-ի կողմից 1274, 1278, 1279 և 1282 թվականներին Արևմտյան պետութիւններին հղած դեսպանութիւնները վերադարձան ըստ էութեան ձեռնունայն, քանի որ նրանք իրենց հետ բերում էին միայն անվերջ խռատումներ: Այսպիսով, Լեոն III-ը չէր կարող հույս դնել խաչակիրների ու Արևմտյան պետութիւնների վրա: Ինչ վերաբերում է Արևմտյան իլխանութեանը (Իրանի մոնղոլական պետութեանը), ապա այն սկսել էր թուլանալ և ի վիճակի չէր օգնելու Կիլիկիային: Դեռ ավելին. մոնղոլների 1280 թ. արշավանքը դեպի Սիրիա, որին ստիպված մասնակցում էին նաև հայերը, վերջացավ նրանց պարտութեամբ: Եգիպտական մամլուկները մոնղոլներին ստիպեցին անցնել Եփրատ գետից արևելք: 1282 թ. փետրվարի 13-ին մեռավ մոնղոլ Աբաղախանը, իսկ նրան հաջորդած Ահմեդ-խանը հաշտութիւն կրնալ քեց Եգիպտոսի սուլթանի հետ: Այսպիսով, Կիլիկիան մնաց երես առ երես Եգիպտոսի հետ, որի դեմ նա միայնակ պայքարելու ուժ չուներ: Ուրեմն, Լեոն III-ի համար միայն մեկ ելք էր մնում՝ փորձել բարեդրացիական հարաբերութիւններ ըստեղծել իր և Եգիպտոսի սուլթանի միջև, որպեսզի Կիլիկիան ասպատակութիւնների չենթարկվեր: Եվ ահա այդ նպատակով նա 1282—1285 թթ. մի քանի դեսպանութիւններ է առաքում սուլթանի մոտ՝ առաջարկելով կնքել հաշտութեան պայմանագիր: Եգիպտոսի սուլթանը, սակայն, ըստ պատմագիր Մակրիզիի վկայութեան, «Սաի վեհապետի (իմա՝ հայոց թագավորի) կողմից ուղարկված պատգամավորներին» ձերբակալել ու բանտարկել է տալիս Դամասկոսում ու Գահիրեում, իսկ Լեոն III-ի ուղերձներին չի պատասխանում: Դրա պատճառը այն էր, որ Եգիպտոսի սուլթանը Լեոն III-ից տերիտորիալ զիջումներ էր պահանջել, օրինակ, պահանջել էր իրեն հանձնել Կիլիկիայի արևելյան սահմանի մոտ գտնվող Բեհեսնի քաղաքը, սակայն կտրուկ մերժում էր ստացել: Լեոն III-ը, մերժելով սուլթանի այդ պահանջը,

պատրաստակամութիւն էր հայտնել դրա փոխարեն տարեկան որոշ տուրք վճարել: Սուլթանի հետ բանակցութիւններ սկսելու մի քանի անհաջող փորձերից հետո Լեոն III-ը դիմում է Տաճարականների օրդենի մեծ կարգապետին (մագիստրոսին)՝ սրա միջնորդութիւնը հայցելով, քանի որ նա վայելում էր սուլթանի հարգանքը*: Մեծ կարգապետը և Լեոն III-ը ուղերձներ են գրում սուլթանին: Վերջինիս հետ բանակցութիւններ վարելու համար ուղարկվում է մի դեսպանութիւն, որին ղեկավարում էր «Հայաստանի» (իմա՝ Կիլիկիայի) տաճարականների հրամանատարը («կոմանդոր»-ը): Դեսպանութիւնը սուլթանին է մատուցում Լեոն III-ի ուղարկած նվերները և նրան ներկայացնում հաշտութեան պայմանագրի նախագիծը: Նախ բանավոր կերպով պայմանավորվում են զինադադարի մասին և ապա կազմում հաշտութեան վում են զինադադարի մասին և ապա կազմում հաշտութեան պայմանագրի գրավոր տեքստը: Սուլթանը երգվում է՝ հարգել պայմանագիրը, այլ խոսքով՝ վավերացնում և ստորագրում է այն: Այնուհետև սուլթանի դեսպանը՝ էմիր Ֆախրեդդին Մուբրին ուղարկվում է Կիլիկիա՝ «Սաի իշխանի երգումն առնելու», այսինքն՝ նրա կողմից պայմանագիրը վավերացնել տալու համար: Լեոն III-ի կողմից ևս վավերացվելուց հետո պայմանագիրը մտնում է ուժի մեջ: Ըստ պայմանավորվածութեան՝ Լեոն III-ը բանտերից ազատ է արձակում բոլոր մահմեդական վաճառականներին, վճարում մեկ տարվա տուրքը: Էմիր Ֆախրեդդինը վերադառնում է Եգիպտոս՝ սուլթանին զեկուցելու պայմանագրի կատարման մասին: Նրա հետ սուլթանի արքունիքն են հասնում նաև Լեոն III-ի դեսպանը՝ բաշուն Վահրամը և Տաճարականների կոմանդորը, որը խաղաղութիւն կնքելու բանագնացն էր եղել: Սուլթանը, իր հերթին, ազատ է արձակում բանտարկված բոլոր հայ դեսպաններին և վաճառականներին:

Նշված պայմանագրի կնքման կապակցութեամբ պատմա-

* Տաճարականների օրդենը հիմնվել է Պաղեստինում 1119 թ.: XIII դ. այն բազմաթիվ մասնաճյուղեր ուներ Պաղեստինից մինչև Իռլանդիա ընկած երկրներում: Օրդենը ենթարկվում էր միայն Հռոմի պապերին և իրենից ներկայացնում էր մի հզոր զենք վերջինների քաղաքական նպատակները իրականացնելու գործում:

գիր Մակրիզին չի թաքցնում իր հրճվածքը, որ գործը ավարտվեց «Հուլիոս նպաստավոր կերպով» հոգուտ Եգիպտոսի, որ «իր սուլթանը այնքան մեծ ռազմատուգանք գանձեց», որը հավասար կլինեի այն բոլոր ծախսերին, որ պետք կլինեի ներդնել Սիս քաղաքը վերակառուցելու համար, եթե այն ավերված լիներ: Ահա թե ինչու է պատմագիրը այդ պայմանագիրը համարում «օրհնյալ պայմանագիր»:

Անցնելով պայմանագրի բովանդակությանը, ասենք, որ պատմագիր Մակրիզին, հավանաբար, իր ձեռքի տակ ունեցել է պայմանագրի բնօրինակը, բայց իր պատմությունը մեջ այն վերնագրել է «Դաշնագրի և Ուխտի պատճեն»: Մեզ հայտնի չէ, թե այդ պայմանագիրը բաժանված է եղել մասերի ու հոդվածների, թե ոչ: Այստեղ մենք բաժանում ենք այն պրեամբուլայի (ներածականի) և 30 հոդվածի, որպեսզի նրա բովանդակությունը անկառու լինի ու հեշտ ընկալվի:

Պրեամբուլան պարունակում է «երդմնագիր»-ը, այսինքն՝ այն երդումը, որ կողմերը տվել են մեկը մյուսին՝ որպես պայմանագիրը կատարելու առհավատչյա: Այստեղ բերված է Լեոն III-ի երդմնագիրը: Ինչ վերաբերում է Սուլթանի երդմնագրին, ապա այն, հավանաբար, եղել է պայմանագրի բնօրինակում, որի մասին Մակրիզին, ինչպես նշվեց վերը, հաղորդում է՝ «և մեր տերը՝ Սուլթանը, երգվեց հարգելու պայմանագիրը»:

Ահրաժեշտ է նշել, որ միջին դարերում Արևելքում կնքված միջազգային պայմանագրերի երդմնագիրը մեկ նախադասությունով կամ պարբերությամբ արտահայտված երդում (կամ խոստում) չէր՝ պայմանագիրը կատարելու մասին: Այն չափազանց ընդարձակ էր՝ բաղկացած 1—2 և ավելի էջերից: Նրանում կողմերից յուրաքանչյուրը երգվում էր այն ամենով, ինչը իր կրոնի տեսանկյունից ամենանվիրականն էր: Ընդ որում երդման բազմաթիվ ֆորմուլներ կրկնվում էին երիցս: Օրինակ, «երգվում եմ՝ Աստուծով, Աստուծով, Աստուծով, ճշմարիտ խաչով, ճշմարիտ խաչով, ճշմարիտ խաչով...» և այլն: Նշենք նաև, որ երդմնագիրը պարունակում էր ոչ միայն երդման բոլոր ֆորմուլները, այլև այն սանկցիաները (պատիժները), որին ենթարկվելու էր երդումը (պայմանագիրը)

գրծող կողմը: Այսպիսով, պրեամբուլան կազմված էր երդման, ֆորմուլներից և սանկցիաներից՝ ուխտը դրժելու դեպքում:

Անցնելով հայ-եգիպտական «խաղաղության դաշնագրի» (կամ «Դաշնագրի և Ուխտի») պրեամբուլային, այստեղ բերում ենք Լեոն III-ի «երդմնագիրը»՝ որոշ կրճատումներով:

«Ես Լեոն, որդի Հեթումի, որդի Կոստանդնի. Աստուծով, Աստուծով, Աստուծով», «Վասն Աստուծո...» (3 անգ.), «հանուն Աստուծո» (3 անգ.), «ճշմարիտ Մեսիայով» (3 անգ.), «ճշմարիտ խաչով» (3 անգ.), «ճշմարիտ Ավետարանով» (3 անգ.), «ճշմարիտ Հորով, Որդով և Ս. հոգով», «ճշմարիտ երեք անձերով և մեկ աստվածությամբ», «ճշմարիտ 4 ավետարաններով», «ճշմարիտ 12 աշակերտներով և 318 եկեղեցու պաշտպան եպիսկոպոսներով», Սրբուհի Մարիամով, ս. Հովհաննես Մկրտչով, ս. Թովմասով, ս. Մարկոսով, ճշմարիտ մեծ պահքերով, «ճշմարիտ քրիստոնեությունով, որ իմ կրոնն ու հավատն է», այն մկրտությունով, որ «ընդունել եմ քահանաներից և հայրերից», «այն բոլոր ճշմարիտ հայրերով, որ մերձ են առ Աստված: Այս թվականից, այս ժամից սկսած կխոստանամ զնե մի անկեղծ եռանդ, մի ուղիղ նպատակ՝ ի հնազանդություն և ի կատարումն իմ պարտքերի առ մեր տերն Սուլթանն Մելիք-էլ-Մանսուր...»: Կուխտեմ պահպանել դաշնագրիս բոլոր պայմանները, որոնք պիտի մանրամասնվեն այս երդմանս տակ»: «Այս զինադադարը պետք է տևի տասը տարի ամբողջ և հաջորդական անընդհատ, և տասն ամիս, և տասն օր և տասը ժամ»:

«Պիտի հարգեմ այս զինադադարը մինչև ցվախճան պայմանաժամին և նրա պայմանները պիտի կատարեմ մի առ մի, կխոստանամ նրանց հետևել հավատարմաբար, ինչպես և բոլոր պարունակությանը. երբեք նրա դեմ չպիտի գործեմ, ո՛չ խոսքով, ո՛չ գործով, ո՛չ նշանով, ո՛չ ակնարկությամբ. չպիտի զնեմ ո՛չ մեկ մեկնություն, ո՛չ իմ երդմանս մեջ և ո՛չ հիշյալ զինադադարի գործադրման մեջ, չպիտի փնտրեմ ո՛չ մեկ առիթ այն բեկանելու կամ նրա որևէ մասը ջնջելու: Այս դաշնագրի վերաբերյալ, նրա բաղկացուցիչ կետերի և նրա սահմանած պայմաններից որևէ մեկի մասին ուրիշի հետ չպիտի խորհրդակցեմ: Եթե այս պայմանը ամբողջովին կամ մասամբ

դրժեմ, եթե նրա մասին մեկի հետ խորհրդակցեմ, և եթե վերապահումներ անեմ նրա ամբողջության կամ նրա այս կամ այն նախատեսումների մասին՝ ինչ որ ունեմ, շնչավոր էակ կամ նյութական առարկա, պետք է բաշխվի իբրև ողորմություն՝ քրիստոնյաների մեջ գտնվող աղքատներին ու շքավորներին, և ես հանձն կառնեմ 30 անգամ ուխտազնացություն կատարելու դեպի Երուսաղեմ, հետիոտն, գլխաբաց և բոկոտն: Հանձն կառնեմ պահճ պահել ամբողջ կենացս՝ մեջ, եթե չկատարեմ այս զինադադարի պայմանները, կամ նրանցից մի քանիսը, և կամ եթե կատարեմ մի գործ, որ այս պայմանի եկամ նրա հողվածներին որևէ մեկի ճշտվ կատարման հակառակ լինի: Եվ այս բանը պիտի շարունակվի զինադադարի սկզբից մինչև այն պայմանաժամը, որ այս երգմագրի մեջ որոշված է»:

* * *

Անցնենք այժմ բուն պայմանագրին, այսինքն՝ նրանում պարունակված հոգվածներին:

1. Զինադադարը կնքվեց՝ մեկ կողմից, Սուլթան Մելիք Մանսուրի—«գերապանծ, գիտուն, արդար և հաղթող իշխանի, աշխարհի և հավատի սրի, իսլամության և մուսուլմանների Սուլթանի»՝ Աբուլ-Ֆաթեհ Քելավուն Սալհի... իր որոշած գահաժառանգի և մյուս որդու, և, մյուս կողմից, «մեծապայծառ թագավոր Լեոնի, Հեթումի որդու, Կոստանդին որդու, Հայոց թագավորի» միջև:

2. Զինադադարը կնքվեց տասը տարով, տասն ամսով, տասն օրով և տասը ժամով, սկսած 664 թվականի երկրորդ տեպի ամսվա առաջին հինգշաբթի օրից (1285 թ. մայիսի 7-ից):

3. Զինադադարի պայմանները տարածվում են Սուլթանի բոլոր տիրապետությունների, դրանց բնակիչների և առհասարակ Եգիպտոսի պետության բոլոր ժողովրդի և ցամաքային սահմանների վրա: (Այստեղ մանրամասն թվարկված են Եգիպտոսին պատկանող բոլոր հողերը, «...և ամբողջ աշխարհը

մինչև որտեղ որ տարածվում են Սուլթանի տիրապետության սահմանները, Արևելքի և Ռումի աշխարհի կողմը»:

4. Զինադադարի պայմանները, մյուս կողմից, տարածվում են Լեոն թագավորի երկրների վրա, որոնք այս զինադադարի կնքվելու պահին իր իշխանության ներքո են գտնվում... Թե նրանք, որ նշանակված են, և թե նրանք, որ նշանակված չեն:

5. Լեոն թագավորի երկրները պիտի վայելեն ապահովություն և անդորրություն ըստ հաշտության ու զինադադարի դաշնագրի պայմանների:

6. Երկու կողմերի տարածությունները, բնակիչները և գույքը «պետք է պահպանվեն գիշեր ու ցերեկ, առավոտից մինչև երեկո. ճանապարհները պետք է հսկվեն, սահմաններն ու գավառակները պետք է պաշտպանվեն ծովից ու ցամաքից՝ ընդդեմ նրանց, ովքեր կուզենան վնասել և զբոսնելով թշնամական ձեռք կգործածեն, ընդդեմ ավազակների, երուզակների, հարձակվողների և խառնակիչների»:

7. Երկու կողմերից և ոչ մեկը չպետք է համարձակվի կատարել այս զինադադարի պայմանների դեմ որևէ գործ, և ոչ մեկը չպիտի ջանա այսպիսով «խզել կնքված խաղաղությունը, որի տրամադրությունը տպավորված է մտքերի մեջ»:

8. Երկու կողմերի վաճառականները՝ թե՛ մեկնելու և թե՛ տվյալ երկիրը մտնելու ժամանակ, պետք է գնան ու գան «իրենց ինչքերով, ապրանքներով ու վաճառքներով»։ Նրանց պաշտպանության համար ոստիկան պիտի ընկերանա (ուղեկցի) մինչև տերությունների սահմանները. նրանց ընթացքը երբեք չպիտի արգելվի և ոչ մի տեսակ նեղության չպիտի ենթարկվեն:

9. Լեոն թագավորը խոստանում է Սուլթան Մելիք Մանսուրին և նրա որդիներին «հետևյալ գումարը վճարել ամեն տարի, զինադադարի սկզբից մինչև վերջնալու թվականը, իբրև մի հարկ, որը դրված է իր և իր հպատակների և իր երկրի վրա: Եվ մեկ տարվա հարկը պիտի վճարվի կանխիկ: Պիտի տա արծաթ թագֆուրիյե (թագավորական) դրամով՝ հինգ հարյուր հազար դիրհեմ*, կշեռքով հաշված, որի կեսն է

* 500000 դիրհեմը հավասար էր մոտ 200000 ռուբլու:

երկու հարյուր հիսուն հազար: Կալ ձիեր և ընտիր ջորիներ՝ հիսուն հատ, ալսինքն, ընտիր ձի՝ ազնիվ ցեղից, քսանհինգ հատ, ընտիր ջորի՝ քսանհինգ հատ: Կալ երկաթե պայտեր, տասը հազար հատ, գամերի հետ միասին, որոնք պիտի բերվեն Սուլթանի երկրի այն կողմը, որ կորոշվի»: Նշված առարկաները «ամեն տարի պիտի բերվեն Լևոնի տերութիւնից»: Առաջին տարվանը պիտի տրվի կանխիկ. որոշված գումարը պիտի վճարվի տարեցտարի, մինչև այս օրհնյալ զինադադարի վերջը»:

10. Լևոն թագավորը խոստանում է ազատ արձակել իր բանտերի մեջ գտնվող մուսուլմանական վաճառականներին, ինչ ցեղի և ինչ ազգի էլ պատկանեն, և նրանց վերադարձնել իրենց ինչքերը, ապրանքները, այդ կամ կին ստրուկները, ձիերը, ջորիները: Ազատ արձակել ամեն կարգի (խավի) և զանազան ցեղերի ու ազգերի բոլոր մուսուլմաններին, որ արգելված են մնում իր (Լևոնի) բերդերի և տերութիւն մեջ և նրանց ուղարկել Բարձր Դուռը (սուլթանի արքունիքը) առանց որևէ մեկին հետ պահելու: Եթե այդ խլամ բանտարկյալներից ոմանք մեռած լինեն Լևոն թագավորի բանտերում, Լևոն թագավորը խոստանում է սուլթանին հանձնել այդ վաճառականների ինչքերը, այդ և կին ստրուկներին, նրանց ապրանքները, առանց պահելու դրանցից ամենափոքր մասն անգամ: Մեռած վաճառականի փոխարեն նույն դասից մեկ այլ բանտարկյալ պիտի ազատ արձակել: Եթե թագավորը տիրացած լինի մեռածի «վաճառներին, հարստութիւնը և ստրուկներին մեկ մասին», նրանց արժեքը պիտի հատուցի սուլթանին:

11. Իր կողմից Սուլթանը Լևոն թագավորին պիտի վերադարձնի նրա այն դեսպաններին, ճորտերին (վասալներին) և պալատականներին, որոնց նա ձերբակալել է տվել և որոնք բանտարկված են Եգիպտոսում կամ Սիրիայում: Եթե որևէ հայ վաճառական դեռևս բանտում է, ազատ պիտի արձակվի, և նրան պիտի վերադարձվի այն ապրանքը, որ դեռ մնացել է:

12. Երկու կողմի վաճառականները, որոնք ճանապարհորդում են իրենց առևտրի համար, ոչ մի նեղութիւն չպիտի կրեն, հարստահարութիւն չպիտի ենթարկվեն, նրանց ուղեկցութիւն (ոստիկանների) համար տուրքը չպիտի ավելաց-

վի «և նրանց մասին խղճատորեն պիտի հարգվեն իրավանց և արդարութիւն օրենքները»:

13. Ռումի երկրից և Արևելքի ու Արևմուտքի աշխարհներից, Իրաքից, Բաղդադից, Պարսկաստանից և այլ տերութիւններից եկող որևէ վաճառական, հպատակ (ռայա), ճամփորդ և ամեն խավի մարդ, որ մտնի Հայոց երկիրը՝ այնտեղից Սուլթանի տերութիւն սահմանն անցնելու համար, թագավորը նրան «պիտի ընծայի կատարյալ թույլտվութիւն՝ իր ճամփան լրացնելու, նրան չպիտի կալանավորի, որևէ դժվարութիւն չպիտի հարուցի նրա ճամփորդութիւն դեմ...»:

14. Եթե մահմեդական վաճառականը Լևոն թագավորի տիրապետութիւն մեջ մեռնի, ապա նրա գույքը պետք է խնամքով պահվի և հանձնվի Սուլթանի տեղակալներին, որպեսզի այն տնօրինվի «ըստ պահանջման սուրբ օրինաց (շեյխի 2-րդի)»:

15. Լևոն թագավորը միևնույն իրավունքները պիտի ունենա Հայոց երկրի այն վաճառականների նկատմամբ, որոնք մեռնեն Սուլթանի պետութիւն մեջ:

16. Եթե պայմանագրի երկու կողմերից մեկին պատկանող նավը խորտակվի մյուս տերութիւն ծովափերին, ապա այդ նավի «պարունակած ամեն բան» խնամքով պիտի պահպանվի և հանձնվի մեռնող վաճառականի «պատկանած ազգի» պաշտոնականներին: Եթե վախճանվածը «Սուլթանի հպատակներից կամ ճորտերից է», ապա նրա գույքը պիտի հանձնվի Սուլթանի տեղակալներին, եթե Լևոն թագավորի հպատակներից է, նրա գույքը պիտի հանձնվի այս իշխանի տեղակալներին, «որպեսզի տնօրինեն ըստ իրավանց և արդարութիւն կանոնների»:

17. Եթե որևէ ազգի, ցեղի կամ կրոնի պատկանող մի մարդ, ով էլ նա լինի՝ «էմիր կամ ստորադասյալ, ազատ կամ ստրուկ» Սուլթանի տերութիւնից փախչի ու գնա «Հայոց երկիրն ապաստանի», ապա Լևոն թագավորն ու նրա տեղակալները խոստանում են «ձերբակալել այդ փախստականին՝ ամուր հակողութիւն տալ նրան Սուլթանի արքունիքը վերադարձնելու համար, նրա հետ միասին նաև նրան հետևող բոլոր անձերին և նրա «ունեցած ամեն բանը, — ուղեկիցներին, գե-

քրիստոնեական, ծիսական, ջոկատները, կերպասները, արծաթը և այլ ինչն է առարկաները»:

18. Եթե փախստականը կրոնը փոխած և քրիստոնեությունը ընդունած լինի, և եթե թագավորը պարտավոր է նրան հանձնել Սուլթանին, «առանց դիմելու որևէ չքմեղանքի և առանց որևէ պատճառանք քանեցնելու» այդ պայմանի գործադրության դեմ:

19. Եթե և եթե թագավորի հպատակներից մեկը՝ «ճորտերից կամ զինվորականներից մեկը» փախչի (Եգիպտոս) «և իր կրոնին հարած մնա», ապա Սուլթանի տեղակալները պարտավոր են նրան հանձնելու: «Բայց եթե նա մահմեդականություն ընդունած լինի, բավական պիտի համարվի նրա ձեռքում եղած ինչքը վերադարձնել»*:

20. Արգելված առարկաները, զենք, ռազմամթերք և այլն, որոնց մուտքը Սուլթանի երկիրը նախկինում արգելված է եղել, «միևնույն արգելքին ենթարկված պիտի մնան»:

21. Լեոն թագավորը չպետք է արգելի վաճառականներին կամ ուրիշներին, որոնք այդ կամ կին ստրուկներին, ձիու, ջորու և ամեն տեսակ համեմունքների առևտուր են կատարում, իրենց վաճառքները Սուլթանի երկիրը տանելու, նրանց չպիտի կալանավորի երբեք, և թույլ չպիտի տա որևէ մեկին, որ նրանց կալանավորեն: Նրանց առջև պիտի (երկրի) անցքերը բաց թողնի, որպեսզի կարողանան իրենց նպատակակետին հասցնել գերիներին և գերուհիներին, ապրանքները, ձիերը, ջորիները և բոլոր այլ առարկաները, և ամեն կարգի ու ամեն ազգի այլ և կին ստրուկներին, առանց նբանցից որևէ բան հոս պահելու:

22. Եթե պայմանագրի կողմերից որևէ մեկի երկրում տեղի ունենա գողություն կամ սպանություն, ապա հանցագործը պետք է հանձնվի՝ «իր հանցանաց պատիժը կրելու համար»: Գողացված առարկան «նույնությամբ պիտի վերադարձրվի, ենթադրելով, որ դեռ մնում է», «և եթե կորսվել է՝ արժեքը պիտի վճարվի»: Ինչ վերաբերում է սպանվածին, ապա

նրա ինչքը վերադարձնելուց հետո, նրա փոխարեն «պիտի տրվի միևնույն աստիճանի մի բանտարկյալ, ձիավորի տեղ՝ ձիավոր, թյուրքոբուլի տեղ՝ թյուրքոբուլ, վաճառականի տեղ՝ վաճառական, հետևակի տեղ՝ հետևակ, մշակի տեղ՝ մշակ»: Եթե գողը կամ մարդասպանը չգտնվեն, ապա 40 օրվա ժամկետ պիտի տրվի՝ անհրաժեշտ տեղեկություններ հավաքելու համար: Եթե հետաքննությունը («խուզարկությունը») որևէ արդյունք չտա, ապա պետք է պահանջել, որ ռճիրը կատարված տեղի կառավարիչը և պայմանագրի կողմից ընտրված երեք այլ անձեր երգվեն այդ մասին: Այդ երգումը տալուց հետո եթե սպանության կամ գողության հետքը գտնվի, «նորից դատավարություն պիտի սկսվի»:

23. Հոռմկլայը, հայոց կաթողիկոսը («խալիֆան»), նրա կրոնավորները և նրանք, որ այդ նահանգում նրա հետ են կապված, և այնտեղ բնակվող ամեն մի բնակիչ ու մշակ՝ «պիտի ենթարկվեն այս զինադարի պայմանագրությանը», ինչպես առաջ ենթարկվել են ըստ մեկ այլ դաշնագրի:

24. Լեոն թագավորը չպիտի կառուցի որևէ ամրոց*:

25. Լեոն թագավորը պիտի Սուլթանի երկիրը ուղարկել տամիս երկրի Սուլթանի պետությանը պատկանող մշակներին, իսկ բանտերից ազատի մուսուլման այն կրոնավորներին, որոնք դեռ մնացել են բանտարկված: (Ինչպես երևում է այս հոդվածից, Եգիպտոսի սուլթանը իր «հովանավորության» տակ էր վերցրել Բալթա մուսուլմաններին, անկախ նրանից, թե նրանք որ պետությունների հպատակներ են: Այդ մասին է վկայում նաև այն, որ երբ Լեոն III-ը պահանջել էր, որպեսզի այլ մուսուլմանական պետությունները ազատ արձակեն հայ գերիներին իր կողմից՝ Գարամանի իշխանի և Ռումի տերության հպատակներին ազատելու փոխարեն, սուլթանը պատասխանել էր. «Իմ պարտքն է պաշտպանել բոլոր իսլամների շահերը, քանի որ նրանք չունեն ինձնից զատ մի վեհապետ, որը կարողանա խորտակել նրանց շղթան և կռվել նրանց թշնամիների դեմ»: Նշենք, որ Եգիպտոսի սուլթանները՝ բոլոր

* «Զորավոր կողմին ի նպաստ դրված պայմանը նկատելի է»:
Մանոթ. թարգմանիչ Բակուրյանի:

* Ամենայն հավանականությամբ խոսքը վերաբերում էր Կիլիկիայի և Եգիպտոսի սահմանամերձ վայրերին:

մուսուլմանների «պաշտպանի» դերի ստանձնումը տեղի ունեցավ 1258 թ. հետո, երբ մոնղոլները վերջ տվեցին Բաղդադի արաբական խալիֆայությանը, և Եգիպտոսի սուլթանները «յուբաջրին» խալիֆի պաշտոնը)։

26. Եթե Սուլթանի երկրում «հայ մշակ գտնվի»՝ անմիջապես պիտի վերադարձվի։

27. «Այս զինադուրը (զինադադարը) ներկա պայմանագրի պարունակած պայմաններով ու տրամադրություններով պարտավորիլ պիտի մնա մինչև որոշյալ պայմանաժամի վերջը։ Չպիտի խզվի երկու կողմերից մեկի վեհապետի մահովը, որևէ տեղակալի կամ կառավարչի պաշտոնանկությունը կամ մեկ ուրիշի ընտրությունովը, ոչ էլ որևէ բանակի մուտքովը, ոչ թաթարների և որևէ ուրիշ ազգի տիրապետական ձեռքովը, — այլ այս զինադադարի տրամադրությունները պիտի շարունակվեն գործադրվել։ Խոստանում եմ այն հարգել և հավատարմորեն գործադրել բոլոր պայմանները և ամենևին դուրս չգալ նրա որևէ պահանջմունքներից»։

28. Լեոն թագավորը սրարտավորվում է՝ Սուլթանի տերության, նրա զորքի և հպատակների մասին ամենևին որևէ բան չհայտնել այն անձանց, որոնք միտք ունեն թշնամություն անելու՝ «թե՛ արշավանքով, թե՛ որևէ վնասաբեր եղանակով», չմասնակցել որևէ դավադրության, «որը կարող է չար ու վատ հետևանք ունենալ», բարյացակամություն ցույց չտալ Սուլթանի թշնամիներից որևէ մեկին, նրան երբեք չօգնել, չնուպաստել, նրա հետ որևէ հաղորդակցություն չունենալ՝ «ո՛չ անուղղակի նշաններով, ո՛չ նամակով, ո՛չ դեսպանությամբ և կամ բերանացի պատգամով», այլ իր բանակցություններով ջանալով միայն իր անձն ու տերությունը ապահովության մեջ պահելու։ Նա խոստանում է ամեն ճիգ թափել՝ Սուլթանի երկրները բոլոր շարիքներից ապահովելու, ձերբակալելու բոլոր նրանց, ովքեր իր երկրից փախչելով թշնամություն և ավերում պիտի գործեն այնտեղ։

29. «Եթե (Աստված մի արասցէ) այս դաշնագիրը երկու կողմերից մեկի կողմից խզվելու լինի՝ վառաճականներն ու ուղևորները պիտի կարողանան շարունակել իրենց ճամփան կատարյալ ապահովությամբ, առանց երբեք վախենալու իրենց

անձի, ինչքերի, ապրանքների, այր կամ կին գերիների, ձիերի և ջորիների համար»։ Քառասուն օրվա պայմանաժամ պիտի տրվի, որպեսզի այդ անձերից ամեն մեկը՝ իր ապրանքի ու դրամի հետ միասին, կարողանա վերադառնալ իր երկիրը կամ մի ապահով տեղ, առանց հանդիպելու որևէ ընդդիմություն։

30. «Հանուն Աստուծո և ի սեր հավատիս, կրոնիս և դավանությանս, խոստանում եմ հավատարմորեն հարգել այս զինադադարի պայմանները։ Եվ այս երդումն՝ իմ երդումն է, Լեոնի, Հեթումի որդու։ Եվ այս մասին իմ դիտավորությունները նույնն են, ինչ որ Սուլթանինը, նրա որդիներինը, ինչպես և նրանց անունով իմ երդումս ընդունող անձի դիտավորությունները։ Չունեմ երբեք ուրիշ նպատակ, ուրիշ դիտավորություն, քան այն, ինչ իրենք ունեն։ Աստված թող վկա լինի այս ամենին։ Ամենաբարձրյալն երաշխավոր է խոսքերիս ճշմարտության։ Թող Մեսիան (Քրիստոսը) ևս լինի վկա՝ ինձ դեմ բողոքելու պատրաստ»։

Այս ամենը որոշվեց և հաստատվեց վերը հիշված թվականին (Մուհամմադ մարգարեի հիշրեթի 684 թ., որը համաձայնվում է Փիլիպոսի որդու Աղեքսանդրի (Մակեդոնացու) 1395 թ.* հունիսին և Փրկչական թվականի 1285 թ. մայիսի 7-ին։

* * *

Հայ-եգիպտական 1285 թ. պայմանագիրը, կարևոր միջազգային-իրավական ակտ է, որը հնարավորություն է ստեղծում՝ պարզելու ո՛չ միայն հայ-եգիպտական փոխհարաբերությունները XIII դարի վերջերին, այլև ծանոթանալու Մերձավոր Արևելքում միջազգային պայմանագրեր կնքելու կարգին։ Այդ և նման պայմանագրերում լուրջ նշանակություն է տրվում պայմանագիրը կատարելու երաշխիքներին՝ երդմնագրերին և, այն դրժելու դեպքում, սանկցիաներին։ Պայմանագրում ամենայն մանրամասնությամբ և պարզությամբ գրի են

* Թվականը ճիշտ չէ։ Այն, հավանաբար, պիտի լիներ 1521՝ սկսած Ալեքսանդրի զահակություն տարուց։

առնված կողմերի պարտավորությունները: Այնտեղ չկան երկ-
դիմի դրույթներ, որ դուռ բանալին ալյազան մեկնաբա-
նությունների համար: Պայմանագրից պարզ երևում է, որ
պայմանագրի կողմերի մեջ ուժեղը Եգիպտոսի սուլթանն է,
Այս մասին է վկայում, ի միջի այլոց, այն, որ հայոց թաղա-
վորին արգելվում էր՝ հայ-եգիպտական սահմանների մոտ
բերդեր կառուցել: Կամ, եթե մահմեդականը Եգիպտոսից
փախչեր Կիլիկիա ու քրիստոնեություն ընդուներ, հայոց թա-
ղավորը պարտավոր էր նրան վերադարձնել սուլթանին, մինչ-
դեռ եթե քրիստոնյան (հայը) փախչեր Եգիպտոսի և մահմեդա-
կանություն ընդուներ, սուլթանը պարտավոր չէր նրան վերա-
դարձնել հայոց թաղավորին: Վերջապես, անիրավահավասա-
րության բացահայտ պարագա էր, որ հայոց թաղավորը պար-
տավորվում էր հսկայական ռազմատուգանք վճարել տասը
տարվա ընթացքում՝ տարեկան մեկ միլիոն դիրհեմ (մոտ
400000 ֆրանկ) գումարի չափով, կեսը՝ դրամով, կեսը՝ այլ
ապրանքներով:

Բացառությամբ վերը նշված հանգամանքների, մնացած
բոլոր հարցերում կողմերը այդ միջազգային պայմանագրում
հանդես են գալիս որպես իրավահավասար սուբյեկտներ, ե-
րաշխավորվում է կողմերից յուրաքանչյուրի սովերենություն-
նը:

Այդ պայմանագրի նշանակությունը նրանում է նաև, որ
հիմք է տալիս՝ պատկերացում կազմելու Կիլիկիայի տնտեսա-
կան բարգավաճ դրության մասին: Վերը նշված հսկայական
ռազմատուգանքը կարող էր վճարել միայն մի հարուստ պե-
տություն: Կիլիկյան թաղավորները հսկայական եկամուտներ
էին ստանում հատկապես ներմուծվող ապրանքների համար
դանձվող մաքսերից: Մեծ օգուտներ էին ստանում նրանք նաև
տարանցիկ առևտրից:

Հայ-եգիպտական պայմանագիրը վկայում է նաև այն մա-
սին, որ Կիլիկիան ունեցել է իր նավարտորմը, ծովային առև-
տուրը, ափնորդական իրավունքը, ապաստան շնորհելու ինս-
տիտուտը: Այն սովյալներ է պարունակում նաև Կիլիկիայի մի
քանի հասարակական խավերի մասին:

Չնայած նրանում պարունակվող մի շարք ոչ իրավահավա-

յար դրույթներին, հայ-եգիպտական պայմանագիրը հիմնա-
կանում իր ուժը պահպանեց մինչև մոտ XIV դարի առաջին
քառորդը, հնարավորություն ստեղծելով՝ Կիլիկիան գոնե
փառաբանակ հեռու պահելու ասպատակություններից:

§ 6. ԴԱՎԻԹ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԱԼԱՎԿԱՈՐԴՈՒ

ԴԱՏԱՍՏԱՆԱԳԻՐՔԸ (ԿԱՄ ԿԱՆՈՆՆԵՐԸ)

Դավթի Դատաստանագիրքը առաջին հայկական օրենս-
գիրքն է, որը պարունակում է ինչպես եկեղեցական կանոն-
ներ, այնպես էլ աշխարհիկ օրենքներ: Այն կազմվել է մո-
տավորապես 1130 թվականին²⁷: Դատաստանագրի հայերեն
տեքստը առաջին անգամ հրապարակվել է 1953 թ.²⁸: Հայա-
գետ գիտնական Ս. Զ. Ֆ. Դոուսեթը 1961 թ. երկու հատո-
րով հրատարակել է նրա հայերեն տեքստը՝ անգլերեն թարգ-
մանության և հետազոտության հետ մեկտեղ²⁹: Հայ գիտ-
նականները՝ բանասերները, պատմաբանները, բժիշկները և
իրավագետները այս կամ այն չափով անդրադարձել են շատ
տեսակետներից հիանալի այդ հուշարձանին, որը, սակայն,
դեռ սպասում է իր հետազոտողին:

Դավթի Դատաստանագիրքը բաղկացած է 97 հոդվածից
(կամ պարագրաֆից), որոնք բովանդակում են քաղաքացիա-
կան, ամուսնա-ընտանեկան և քրեական իրավունքի նորմեր:
Դատաստանագիրքն ուղղված է սնահավատության, սիմոնա-
կանության (հոգևոր պաշտոնը վաճառելու), դատավորների
ժախլածության դեմ: Նրանում զգալի տեղ են գրավում բուժ-
ման և կենսաբանության, առողջապահության և բարոյակա-
նության հարցերը:

²⁷ Տե՛ս մեր բառ-հոդվածը «Юридический словарь»-ում, 1953, էջ 145:

²⁸ Ա. Արաքսյան, Դավթ Ալավկա որդու կանոնները, ոստանափ-
քություն և բնագիր, առանձնատիպ «Էջմիածին» ամսագրից: Երևան, 1953:

²⁹ C. F. Dowsett, The penitential of David of Ganjak, vol. I.—[I
edited text and translation, Louvain, 1961.

Արդյո՞ք այս Դատաստանագիրքը եղել է Սմբատի տրամադրության տակ: Թեև նա ինքը ոչինչ չի հաղորդում այդ մասին, բայց կարելի է ենթադրել, որ նա ունեցել է այդ Դատաստանագիրքը: Եթե նա հետաքրքրվում էր հարևան երկրների իրավական հուշարձաններով, ապա, հայկական պետության համար օրենսգիրք ստեղծելով, նա պետք է որ առաջին հերթին ծանոթանար հայկական դատաստանագրքերին: Կարելի է ենթադրել, որ նա փնտրել-գտել և ուսումնասիրել է հայ իրավունքի վերաբերյալ եղած բոլոր հուշարձանները, իսկ այդպիսի բովանդակության գրքեր այնքան քիչ էին Հայաստանում, որ նրանք չէին կարող անհայտ մնալ գոնե այն ժամանակվա իրավաբաններին և պետական գործիչներին:

§ 7. ՄԽԻԹԱՐ ԳՈԾԻ ՂԱՏԱՍՏԱՆԱԳԻՐՔԸ ՍՄԲԱՏԻ ՂԱՏԱՍՏԱՆԱԳՐՔԻ ԳԼԽԱՎՈՐ ԱՂԲՅՈՒՐՆ Է

Կիլիկյան Հայաստանում գործող իրավանորմերի կարեւորագույն հավաքածուն Մխիթար Գոշի Դատաստանագիրքն էր, որը և դարձավ հիմնական գրավոր աղբյուրը Սմբատ Գեղապետի Դատաստանագրքի համար*: Թե Գոշի Դատաստանագիրքը հատկապես ե՞րբ է սկսել գործադրվել Կիլիկիայում, մենք չգիտենք: Սակայն հավաստիորեն հայտնի է, որ այն գործադրվել է մինչև 1265 թ., երբ հայտնվեց Սմբատի Դատաստանագիրքը:

Սույն աշխատության սահմանափակ շրջանակները մեզ հնարավորություն չեն տալիս նրանում զետեղելու մեր կատարած հատուկ հետազոտությունը, որտեղ, Գոշի և Սմբատի դատաստանագրքերի համադրության հիման վրա, ցույց են տրված այդ երկու հուշարձանների նմանությունն ու տարբերությունը: Այդ հետազոտությունում վերարտադրված է նաև

* Գոշի օրենսգրքի մանրամասն վերլուծությունը փորձել ենք տալ 1956 և 1959 թթ. հրատարակած ուսերեն հոդվածներում և 1965 թ. լույս տեսած «Մխիթար Գոշը և հայոց դատաստանագիրքը» վերնագրված զբոսնական:

Ի. Կարստի կարծիքը Սմբատի Դատաստանագրքի ձեռագրային ցուցակների մասին³⁰: Հիշյալ հետազոտության հիման վրա այստեղ բերում ենք սոսկ մի քանի եզրահանգումներ:

Այդ երկու հուշարձանների հոդված առ հոդված համեմատությունը ոչ մի կասկած չի հարուցում, որ Սմբատի Դատաստանագրքի հիմքում ընկած է Գոշի Դատաստանագիրքը: Բայց այն հարցը, թե վերջինիս հատկապես որ տարբերակն է վերցված որպես տիպար, դեռևս լրիվ պարզված չէ: Գոյություն ունի այն կարծիքը, թե Սմբատն իր Դատաստանագիրքը կազմել է Գոշի Դատաստանագրքի առաջին (երրորդ) «խմբագրության» հիման վրա³¹: Չանդրադառնալով վերջին հուշարձանի երկու խմբագրությունների վերաբերյալ վիճելի հարցին, կարելի է վստահությամբ նշել, որ այսպես կոչված «երրորդ» խմբագրությունը կիլիկյան հայերենով (միջին հայերենով) կազմված է ինչ-որ մի ուրիշ կողմից, ելնելով կիրառական նպատակահարմարությունից, այն է՝ հեշտացնել Կիլիկիայի դատական և պետական մյուս մարմինների կողմից նրա օգտագործումը: Սակայն այդ «թարգմանությունն» այնքան անհաջող էր, որ Սմբատն ստիպված է եղել նրա հիման վրա կամ Գոշի Դատաստանագրքի բնօրինակի հիման վրա այն նորից «փոխագրել» (թարգմանել), և ըստ էության կազմել իր դատաստանագիրքը: Մենք այդ հետևությանը հանգեցինք, ելնելով իր՝ Սմբատի, հետևյալ խոսքերից՝ «...քանի որ հին հայկական լեզվից նորին թարգմանելիս նա այնքան այլափոխված էր և հեռացած (բնօրինակից), որ բոլորովին չէր հասկացվում, և նրանից հնարավոր չէր օգտվել, ես էլ լարված աշխատանքով այն թարգմանեցի... մեր... լեզվով...» (տե՛ս Դատաստանագրքի առաջաբանը):

Պնդելով, որ Գոշի Դատաստանագիրքը ընկել է Սմբատի Դատաստանագրքի հիմքում, Ի. Կարստը այն ենթադրու-

³⁰ Տե՛ս «Судебник Смбата Спарапета (Гундстабля)», Ереван, 1971.

³¹ Տե՛ս Խ. Ա. Թորոսյան, Մխիթար Գոշի դատաստանագրքերի ձեռագրերն ու խմբագրությունները, տե՛ս «Պատմա-բանասիրական հանդես», № 1, Երևան, 1963, էջ 137—150, № 4, 1964, էջ 149—170: Տե՛ս նաև Մխիթար Գոշ, Գիրք դատաստանի, աշխատասիրությամբ՝ Խոսրով Թորոսյանի, Երևան, 1975, էջ 16—22:

թյունն է անում, թե Սմբատը նոր դատաստանագիրք կազմեց նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ Գոշի Դատաստանագիրքը Կիլիկիայի պետության համար ընդունելի չէր: Գոշի Դատաստանագիրքը հնացել էր երկու պատճառով՝ առաջին, այն գրված էր գրաբարով, որն անհասկանալի էր բնակչության մեծամասնությանը. երկրորդ, այն չէր համապատասխանում նոր պահանջներին, որ առաջացել էին՝ Արևելքում արևմտա-եվրոպական ֆեոդալիզմի իրավունքի նոր ինստիտուտներ արմատավորելու հետևանքով: Կիլիկիայի պետությունը վերակառուցվել էր ֆրանկա-լատինական ձևով, որը խորթ չէր հին հայկական ֆեոդալիզմին: Ուստի և Սմբատի առաջ խնդիր ծառացավ՝ ոչ թե պարզապես «փոխադրել» ներշնչված աղբյուրը, այլև միաժամանակ ըստ էության թարմացնել և փոփոխել այն:

Սմբատի Դատաստանագրքում նոր իրավանորմեր են տրված Գոշի համապատասխան նորմերի փոխարեն: Սմբատը իր Դատաստանագրքի տեքստում իր կողմից առաջին անգամ օգտագործվող նոր տերմիններ է մտցնում, օրինակ՝ բարոն՝ իշխանի փոխարեն, ձիավոր՝ ազատի փոխարեն, պառիկոս՝ շինականի փոխարեն, լիճ ճորտ՝ վասալի փոխարեն և այլն: Նա կամ ուժեղացնում է առանձին իրավական դրույթների նշանակությունը, կամ, ընդհակառակը, թուլացնում Գոշի կողմից ընդգծվածը: Սմբատն ունի, վերջապես, այնպիսի գլուխներ, որոնք այնքան են շեղվում սկզբնաղբյուրի գլուխներից, որ դրանք դժվար է նույնացնել: Հաճախ, ինչպես մատնանշում են Ա. Հովնանյանը և Ի. Կարստը, հոգվածները կարծես թե ձևականորեն վերցվում են Գոշից, բայց հին ձևի տակ թաքնված է նոր բովանդակություն: Այդպիսի շեղումներով և վերամշակումներով բնորոշ են 1, 2, 11, 40, 42, 45, 46, 70, 99, 100, 103, 112, 113, 121, 132, 138, 139, 155, 163 և 166 §§-ները:

Գոշի Դատաստանագրքի մի շարք գլուխներ Սմբատի Դատաստանագրքում զգալիորեն ընդլայնված են: Այդ նպատակով Սմբատը լայնորեն օգտագործել է հայ եկեղեցու օրենքները և, է՛լ ավելի մեծ չափով, հայկական սովորութական իրավունքը, մասնակիորեն շոշափելով նաև իր ժամանակա-

կից բյուզանդական և ֆրանկա-նորմանդական իրավունքը: Ի. Կարստի կարծիքով, էականորեն ընդլայնվել են § 33-ը, որի մեծ մասը նորությունն է, §§ 34—36 և 38-ը, ուր հետք անգամ չկա Գոշի Դատաստանագրքից, 72, 75 և 170 §§-ների զգալի մասը:

Սմբատի Դատաստանագրքի մեջ բոլորովին չեն մտցվել Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքի այն մասերը, որոնք արդեն ոչ մի գործնական նշանակություն չունեին Կիլիկիայի դատական մարմինների համար: Նա գիտակցաբար բաց է թողել Գոշի Դատաստանագրքի առաջին մասի § 113-ի երկար, աստվածաբանական տրակտատը, որը վերաբերում է հրեշտակներին և երկնային հիերարխիային: Սմբատի Դատաստանագրքում չեն արտացոլվել I մասի 92, 103 և 109 §§-ները և II մասի 97, 98 և 105 §§-ները: Այդ պարագրաֆները, Կարստի կարծիքով, չեն օգտագործվել, որովհետև դրանք կարևոր նշանակություն չունեին հրապարակային իրավունքի համար կամ վերաբերում էին երկրորդական հարցերի, ընդ որում, այդ հարցերը շոշափված են եկեղեցու կանոններում: Այն հանգամանքը, որ Սմբատը գիտակցորեն բաց է թողել այն ամենը, ինչը անմիջականորեն գործնական նշանակություն չունեի, վկայում են հենց իր ուղղակի մատնանշումներն այդ մասին: Օրինակ, § 21-ում նա ասում է՝ «բայց կրճատել եմ ըստ հնարավորության», § 33-ում «...դա ևս խիստ կրճատված է», § 34-ում՝ «իսկ հիմա վանքերի մասին կանոնադրությունը (մենք) կրճատեցինք և գրանցեցինք...»: Սահակ Պարթևի կանոնները տալիս՝ Սմբատը բաց է թողնում Աստվածաշնչից կանոններում բերված երկար մեջբերումները:

Այսպիսով, Սմբատը, օգտագործելով սկզբնաղբյուրները, վերջիններից վերցրել է այն ամենը, ինչ համապատասխանում էր նրա առաջադրած նպատակին՝ հայկական պետության համար ստեղծել զուտ իրավական, գործնական նշանակություն ունեցող դատաստանագիրք, ըստ այդմ հաշվի առնելով արևմտաեվրոպական ազդեցությունը: Սակայն ըսկզբնաղբյուրների հոգվածների մեծամասնությունը իրենց արտացոլումը գտան Սմբատի Դատաստանագրքում:

Թեև Սմբատի Դատաստանագիրքը ընդգրկել է սկզբնաղբյուրների ամբողջ զուտ իրավական նյութը, այնուամենայնիվ այն իր բովանդակությամբ չի կրկնում նրանց, և մասամբ է նման նրանց։ Սմբատի աշխատության բնորոշ գիծը նաև այն է, որ նրանում մենք գտնում ենք իրավական նյութի պարզ, սիստեմատիկ դաս-դասում։

Իրավական նյութի դասավորումը ըստ ա) պետական իրավունք, բ) եկեղեցական իրավունք, գ) քաղաքացիական իրավունք հաջորդականության պատահական չէ։ Վ. Բաստամյանցի այն ենթադրությունը, թե թագավորական և իշխանական իրավունքին վերաբերող առաջին հատվածը նյութի ավելի ուշ տեղադրման արդյունք է, Ի. Կարստը համարում է չհիմնավորված։ Եվ իսկապես, ինքը Սմբատը իր առաջաբանում մատնանշում է, որ ամենասկզբում նա շարադրում է թագավորական իրավունքը։ Չի կարելի ուշադրությունից վրիպել այն փաստը, որ Սմբատը իր Դատաստանագիրքը կազմում էր բավականաչափ կենտրոնացած միապետության պայմաններում, որտեղ աշխարհիկ իշխանությունը արդեն գերազանցում էր, և թագավորի ու պետության շահերը գտնվում էին առաջին տեղում. ուստի բնական է շարադրվող նյութի դասավորությունը՝ թագավորական իշխանություն, եկեղեցի, հպատակներ։

Դատաստանագրքի ամբողջ երկրորդ հատվածը Սմբատը շարադրել է կանոնական իրավունքի հիման վրա։ Այստեղ քննության են առնվում հարցերի այն ամբողջ շարքը, որոնք վերաբերում են եկեղեցականների միջև, ինչպես նաև նրանց և աշխարհականների միջև գոյություն ունեցող հարաբերություններին։ Բայց, կանոնական իրավունքի նորմերը շարադրելով, Սմբատը հաճախ մերժում է հոգևորականության փորձերը՝ աշխարհիկ բնակչության համեմատությամբ իր համար արտոնություններ սահմանել։ Օրինակ, նա ընդգծում է, որ հանցագործություն կատարած կղերականները պետք է պատասխանատվության կանչվեն աշխարհիկ իշխանության կողմից։ Ի. Կարստը, բանի էությունը չլուրացնելով, Սմբատի այդ մոտեցումը համարում է կամայական հնարանք։

Բանն այն է, որ հայ ֆեոդալական եկեղեցին, IV դ. ըս-

կըսած, կատաղի պայքար էր մղում աշխարհիկ իշխանության դեմ, վիճարկելով առաջնությունը։ Արշակունիներին ոչ միայն չհաջողվեց կոտրել եկեղեցական իշխանության ողնաշարը, այլև իրենք ընկան հաղթվածների դրության մեջ։ V-ից մինչև IX դդ. եկեղեցին հեշտությամբ իրեն ենթարկեց առանձին ֆեոդալների, բայց Բագրատունիների օրոք հոգևոր և աշխարհիկ իշխանությունների միջև պայքարը նորից բորբոքվեց։ Բագրատունիները նույնպես XI դ. ասպարեզից հեռացան, կոնֆլիկտը չլուծելով։ Իսկ Կիլիկիայում եկեղեցին ենթարկված էր պետությանը, և կաթողիկոսը սոսկ ձևականորեն էր համարվում թագավորից բարձր։ Այստեղից էլ պետական իշխանության ձգտումը՝ իրեն ենթարկելու քրեական և քաղաքացիական իրավունքի ամբողջ ոլորտը և եկեղեցու իրավասությունը սահմանափակել կրոնի և բարոյականության շրջանակում։ Այդ պատմական փաստերն էլ հենց հաշվի չի առել պրոֆ. Ի. Կարստը։

Սմբատը ձգտում էր սկզբնաղբյուրների երկար և դժվար ըմբռնելի նորմերը ոչ միայն ձևականորեն, այլև ըստ էության ամենուրեք տալ սեղմ ձևով, ընդ որում նրա ծառայությունը նաև այն է, որ նա միավորեց և համակարգեց միասեռ նորմերը։ Այդպիսի խմբագրական աշխատանքի հետեւվանքով նյութը երբեմն այնքան էր վերամշակվում, որ այն նույնիսկ չէր էլ կարելի համեմատել սկզբնաղբյուրի հետ։

Վերն արտահայտված այն միտքը, թե Սմբատը ոչ թե պարզապես թարգմանել է Գոշի Դատաստանագիրքը կամ եկեղեցու կանոնները, այլ դրանք օգտագործել է որպես նյութ, ապացուցվում է նաև այն փաստով, որ մի շարք հոգևածներ շարադրելիս՝ Սմբատը միևնույն պարագրաֆում իրավանորմեր է մտցրել ինչպես Գոշի Դատաստանագրքից, այնպես էլ եկեղեցու կանոններից։ Այսպես, օրինակ, § 38-ը կազմված է Գոշի Դատաստանագրքի 1-ին մասի § 100-ից և Սահակ Պարթևի 5-րդ կանոնից վերցված իրավանորմերից։

Սմբատը Գոշի Դատաստանագրքի 254 պարագրաֆների ամբողջ նյութը օգտագործել է իր Դատաստանագրքի 175 պարագրաֆներում, նրանցում շատ բան մտցնելով նաև այլ աղբյուրներից, ընդ որում, իր դատաստանագիրքը շարադ-

րելիս՝ Սմբատի համար ելակետային են հանդիսացել հետևյալ դրույթները՝ 1) հանել ամբողջ աստվածաբանական, իրավական օրենսգրքի համար ոչ հարկավոր դատողությունները, որոնք առատություն մեծ են սկզբնաղբյուրներում։ 2) այդ սկզբնաղբյուրներից վերցնել իրավանորմերի միայն բուն էությունը և դրանց կարևորությունն ստուգել սովորական իրավունքի հիման վրա։ 3) գործող իրավանորմը տալ սեղմ և պարզ իրավաբանական լեզվով, դատաստանագիրքը չդարձնելով բանավիճական տրակտատ, ինչպես դա հաճախ անում է Գոշը։ 4) միասնեց իրավանորմերը միավորել մեկ հատվածում։ 5) անջատել սկզբնաղբյուրներում խառնված տարասեռ նորմերը։ 6) ամբողջ նյութը շարադրել սխտեմաբար, առաջին հերթին տալ պետական, այնուհետև եկեղեցական և, վերջապես, քաղաքացիական իրավունքի նորմերը։

Մյուս կողմից, Սմբատի ուշադրությունից չի վրիպել Գոշի Դատաստանագրքի շարադրման կարգը և հնարավորության դեպքում հետևել է նրան։

Միակ հետադուտողը, որը վիճարկում էր այդ փաստը, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր Ա. Ղլտճյանն էր, որի համար բնորոշ առանձնահատուկ ոճը ավելի շուտ հանդիսավորապես հայտարարելն էր, քան ապացուցելը։ Իր «Իշխան Սմբատի դատաստանագիրքը» գիտական արժեք չունեցող հրատարակության առաջաբանում նա, չվիճարկելով այն հանգամանքը, որ Սմբատի և Գոշի դատաստանագրքերը շատ բաներում համընկնում են, չի համաձայնվում, թե Գոշի Դատաստանագիրքը 70—80 տարում կարող էր այն աստիճանի ընդհանուր ճանաչում գտած օրենսգիրք լինել, որպեսզի ազդեցություն թողներ Սմբատի աշխատության վրա։ Նա գտնում է, թե Սմբատը կարող էր օգտագործել Հայոց կանոնագիրքը և Դավիթ Ալավկա որդու Դատաստանագիրքը։ Ոչ մի բանով ապացուցված չէ նրա այն մատնանշումը, թե միայն այդ հավաքածուներն են այն ժամանակ ընդհանուր ճանաչում ունեցել, այլ ոչ թե Գոշի Դատաստանագիրքը։ Ղլտճյանի այդ կարծիքը անհիմն է հենց թեկուզ այն պատճառով, որ իր ժամանակին Գոշին լավ գիտեին թե՛ Հայաս-

տանում, թե՛ Կիլիկիայում։ XII դ. վերջին և XIII դ. սկզբին Գոշի ձայնը անմիջականորեն կամ միջնորդաբար լսվում էր Հայաստանում և Կիլիկիայում տեղի ունեցած հոգևորականների բոլոր ժողովներում։ Նա անձնական բարեկամն էր Զաքարիա Սպասալարի, որը Լեոն II-ի հետ նամակագրություններ շատ հարցերի, ի միջի այլոց՝ նաև եկեղեցու հարցերի մասին. այդ հարցերի լուծմանը մասնակցում էր նաև Գոշը՝ որպես իր ժամանակի ամենաականավոր իրավագետ-գիտնականներից մեկը։ Թեև Ալիշանը գտնում է, թե մոնղոլ-թաթարների օրոք Գոշի Դատաստանագիրքը չէր կարող լայնորեն տարածվել Հայաստանում, բայց նրա մասին գիտեին բոլոր նրանք, ովքեր հետաքրքրվում էին իրավունքի հարցերով, այդ թվում և Սմբատը։

Եթե Ղլտճյանը չի ընդունում Սմբատի նկատմամբ Մխիթար Գոշի շատ թե քիչ լուրջ ազդեցությունը, ապա ուրիշ հետազոտողներ Սմբատի Դատաստանագիրքը համարում են ոչ այլ ինչ, քան պարզապես Գոշի Դատաստանագրքի թարգմանություն, թեև համաձայնում են այն բանի հետ, որ Սմբատը որոշ փոփոխություններ է մտցրել նրանում։ Այդ կարծիքը պաշտպանում են շատ հեղինակներ Սմբատի Դատաստանագրքի հայտնաբերման առաջին իսկ օրերից, բայց այն ճիշտ համարել չի կարելի։ Հովնանյանը 1897 թ. մասամբ հերքեց այդ կարծիքը։

Սմբատի Դատաստանագիրքը լուրջ քննության է ենթարկել պրոֆ. Ի. Կարստը, կտրականապես հերքելով դատաստանագրքերի նույնությունը վերաբերյալ տրաֆարետային տեսակետը և ցույց տվել, որ Սմբատի Դատաստանագիրքը հենց իր՝ Սմբատի ստեղծագործությունն է, իսկ Գոշի Դատաստանագիրքը՝ նրա գլխավոր աղբյուրը։

Բայց մեր ժամանակում ևս իրավունքի առանձին հայ պատմաբաններ շարունակում են պաշտպանել հին սխալ կարծիքը։ Օրինակ, ըստ Ա. Ա. Պապովյանի, Գոշի Դատաստանագիրքը օրիգինալ օրենսգիրք է, իսկ Սմբատի Դատաստանագիրքը՝ նրա սոսկ պատճենը։ Նա գրում է՝ «Մխիթար Գոշի դատաստանագիրքը, այսպիսով, մնում է որպես միակ փորձ՝ պետական, քաղաքացիական և քրեական իրավունքի

ասպարեզում հայ ազգային իրավունքի սկզբունքների սխա-
տեմատիկ շարադրանքը ներկայացնելու...»³² Այնուհետև՝
«Իսկ Սմբատ Գունդստաբլի դատաստանագիրքը, որ կազմ-
ված է Մխիթար Գոշի մահվանից վաթսուն տարի անց,
իրենից որևէ ինֆորմացիայություն չի ներկայացնում: Այն
միայն (հոդվածների ճշգրտ մեծամասնությունում) Մխիթար
Գոշի դատաստանագրքի սոսկ հանրամատչելի շարադրանքն
է կրիլիկյան բարեառով՝ օժանդակ նշանակություն կիրառա-
կան նպատակով»³³:

§ 8. ՍՄԲԱՏԻ ԴԱՏԱՍՏԱՆԱԳԻՐԷԸ

ա) Դատաստանագիրքը կազմողի մասին

Նախքան Դատաստանագրքի բնութագրմանն անցնելը, ան-
օգտակար չի լինի թուղթիկ կանգ առնել նրա կազմողի վրա,
որը մեզանից հեռացել է յոթ դար առաջ: Մինչև XIX դ. 70-
ական թվականները բուն Դատաստանագրքի գոյության մա-
սին ոչինչ հայտնի չէր, թեև Սմբատի, որպես քաղաքական
գործչի մասին վաղուց ի վեր տեղեկություններ կային:

Այժմ, երբ արդեն կասկած չկա, որ Դատաստանագիրքը
պատկանում է Սմբատին, հատուկ հետաքրքրություն է ըս-
տանում նրա կենսագրության հետ ծանոթացումը՝ որոշելու
համար այն դերը, որ նա կատարել է որպես այնպիսի հիա-
նալի իրավական հուշարձանի կողիֆիկատոր և խմբագիր,
որպիսին նրա կազմած Դատաստանագիրքն է:

Իշխան Սմբատը ծնվել է 1208 թ.*: Նա հինգ տարեկան էր,
երբ Հայաստանում մահացավ Մխիթար Գոշը, և տասնմեկ
տարեկան, երբ մահացավ Լևոն II Մեծը: Սմբատն իր ամ-
բողջ կյանքը տվեց հայ վերածնված պետությանը ծառայելու

գործին: Նա աչքի ընկնող զորավար էր, դիվանագետ, պատ-
մաբան և իրավագետ: Սուրբ ձեռքին նա պաշտպանում էր իր
հայրենիքը: Նա կազմեց և գալիք սերունդներին կտակեց իր
ժամանակի պատմությունը³⁴:

Սմբատը սերում էր Կիլիկիայի հայ անվանի իշխանական
տոհմից՝ Հեթումյաններից: Հեթումյանները Կիլիկիա էին
տեղափոխվել Գանձակից (այժմ՝ Կիրովաբադ) դեռևս մինչև
Ռուբինյանների կողմից իշխանության գլուխ անցնելը XI դ.
սկզբին, և դարձան Տավրոսի ստորոտում գտնվող Տարսոն
քաղաքից ոչ հեռու գտնվող երկու ամրոցների՝ Լամբրոնի և
Պապեռոնի տերերը: Նրանք խոշոր հողատերեր էին, բյուզան-
դական կայսեր վասալներ, ուստի և թշնամի էին Ռուբին-
յաններին: 1151 թ. Թորոս II իշխանը կոտրեց Հեթումյան-
ների դիմադրությունը, որից հետո նրանք միմյանց հետ բա-
րեկամացան:

Լևոն II-ի մահից հետո, ինչպես նշվեց վերը, երկրի փաս-
տական կառավարողը դարձավ Սմբատի հայրը՝ բարոն Կոս-
տանդին Պալը: Սմբատին, որպես ավագ որդու, նա դարձ-
րեց իր հայրենակալվածքներ Լամբրոնի և Պապեռոնի ժա-
ռանգորդ և միաժամանակ նրան նշանակեց պետության սպա-
րապետ, կամ գունդստաբլ, այսինքն՝ զորքերի գլխավոր հրա-
մանատար: Այդ պաշտոնում Սմբատը մնաց 50 տարի՝ մինչև
իր մահը: Հայկական պատմության մեջ նա ավելի շատ
հայտնի է որպես գունդստաբլ:

Որպես զորավար, Սմբատը հայտնի դարձավ Իկոնիայի
և Եգիպտոսի սուլթանների դեմ տարած մի շարք հաղթա-
նակներով: Նա իր երկիրը քաջաբար պաշտպանում էր մու-
սուլմանական պետությունների և առանձնապես եգիպտա-
կան մամելյուկների անընդհատ հարձակումներից: Սմբա-
տը մինչև խոր ծերություն գլխավորում էր զորքը: 1276 թ.
մարտին նա վերջին անգամ մասնակցեց պատերազմին, որ-
տեղ էլ հենց արիաբար գտավ իր մահկանացուն: Սմբատ
գունդստաբլը Կիլիկյան պետության համար նույնն էր, ինչ-

³² А. Паповян, *նշված աշխատ.*, էջ 54: (Ընդգծումը մերն է—Ա. Ս.):

³³ А. Паповян, *նշված աշխատ.*, էջ 51: (Ընդգծումը մերն է—Ա. Ս.):

* Կամ 1206 թ., ինչպես կարծում է Ղևոնդ Ալիշանը:

³⁴ Սմբատ Սպարապետի գործունեության մասին տե՛ս «Բանբեր, Երե-
վանի համալսարանի», 1973, № 1, 1974, № 1 և «Հայ մշակույթի նշանա-
վոր գործիչները V—XVIII դդ.», Երևան, 1976:

պիսին նրա ժամանակակից և բարեկամ ժուանվիլն էր (1225—1317) Ֆրանսիայի համար:

Սմբատը միջազգային ասպարեզում լավ հայտնի էր թե՛ որպես քաղաքական գործիչ, թե՛ որպես դիվանագետ: Նա հաստատակամորեն ձգտում էր բարեկամական հարաբերություններ հաստատել Կիլիկիայի ուժեղագույն հարևանների հետ: Երբ մոնղոլ-թաթարները մտան Փոքր Ասիա, թաթարների հետ բարեկամություն ապահովելու նպատակով Հեթում I-ը որոշեց պատվիրակություն ուղարկել Ջուլգարիա՝ մեծ խանի մոտ, նրա հետ բարեկամության պայմանագիր կնքելու համար: Պատվիրակությունը գլխավորում էր Սմբատը: Սմբատի ճանապարհորդությունը դեպի Կարակորում մայրաքաղաքը և ետ՝ տեևց մոտ չորս տարի (1247—1250) և իզուր շանցավ: Սմբատը մեծ խան Գույուկի հետ կնքեց նախնական համաձայնություն բարեկամության մասին, իսկ 1254 թ., երբ նրա մոտ գնաց Սմբատի եղբայրը՝ Հեթում I-ը, ստորագրվեց փոխադարձ օգնության պայմանագիր:

Սմբատի այդ առաջին դեսպանության մասին մեզ է հասել մի նամակ, որը Սանդեքանդից (Սամաղանդից) 1248 թ. փետրվարի 6-ին կամ 7-ին նա գրել է իր փեսային, Կիպրոսի թագավորին և թագուհի քրոջը:

Սմբատին վիճակվեց թաթարների մոտ գնալ նաև 1271 թ., այս անգամ «Պարսկաստանի և Արևելքի» խանի՝ Արղուն իլխանի մոտ: Եվ թեպետ Սմբատը ոչ մի նյութ չի թողել այդ դեսպանության մասին, բայց Ալիշանը գտնում է, որ նրա նպատակն էր վերանորոգել 1269 թ. կնքված բարեկամության պայմանագիրը:

Սմբատն իր ժամանակի խոշորագույն պատմաբաններից մեկն էր: Նա գիտեր ոչ միայն Հայաստանի, այլև մյուս պետությունների, առանձնապես իսլամականների պատմությունը, որոնց մասին արժեքավոր տեղեկություններ է թողել: Եվրոպայում նա հայտնի է որպես «Անտիոքի ասիդների» հայեերենի թարգմանիչ:

Սմբատի անունն ապրում է մեր օրերում մեզ հասած նրա ստեղծագործությունների շնորհիվ: Նրա աշխատությունները վկայում են, որ իր ժամանակի այդ ականավոր գործիչը, լի-

նելով զորավար և դիվանագետ, ամբողջ ազատ ժամանակը նվիրել է գիտությունը: Նա իր դարաշրջանի ամենակրթված մարդկանցից մեկն էր, տիրապետում էր հին ֆրանսերեն և հունարեն լեզուներին և, ամենայն հավանականությամբ, գիտեր լատիներեն՝ Արևմուտքի դիվանագիտական լեզուն: Նրա աջակցությամբ մի շարք գրքեր արտագրվեցին կամ թարգմանվեցին հունարենից, արաբերենից և այլ լեզուներից: Նա լավ ծանոթ էր իր ժամանակի գրականությանը:

Սմբատի աշխատություններից մեզ են հասել «Պատմություն»-ը՝ կամ «Ժամանակագրություն»-ը, «Անտիոքի ասիդներ»-ը, «Դատաստանագիրք»-ը և հակիրճ «Հիշատակարան»-ը (օրագիր)՝ չափածո:

«Պատմություն»-ը ընդգրկում է 951 թվականից, այսինքն՝ Աշոտ III Բագրատունու թագավորության սկզբից մինչև 1331 թվականն ընկնող ժամանակաշրջանը: 1276 թ. Սմբատի մահից հետո նրա «Պատմություն»-ը շարունակել է մեկ ուրիշ տարեգիր: «Պատմություն»-ը իրենից ներկայացնում է Հայաստանի վերջին թագավորների պատմության շարադրանքը ժամանակագրական կարգով, Ռուբինյանների, բյուզանդացիների և այլ ժողովուրդների հետ նրանց արտաքին հարաբերությունների պատմությունը, ինչպես նաև X—XIII դդ. քաղաքական իրադարձությունների հուշագրերը: Կիլիկիայի պետության պատմությունն ուսումնասիրելիս, հնարավոր չէ շրջանցել այդ աշխատությունը, չնայած նրա ոչ լրիվությանը: Մանավանդ որ նրանում բերված ժամանակագրությունը, Մ. Օրմանյանի կարծիքով, պետք է համարել առավել հավաստի:

«Հիշատակարան»-ը, որ Սմբատը գրել է 1266—1269 թվականներին, բաղկացած է 60 չափածո տողերից:

Թեև նշված երկու աշխատությունները մեծ արժեք ունեն Սմբատի դարաշրջանն ուսումնասիրելու համար, սակայն իրավունք է պատմաբանների համար առանձնահատուկ նշանակություն ունեն Սմբատի մյուս երկու ստեղծագործությունները՝ «Անտիոքի ասիդներ»-ի նրա թարգմանությունը և «Դատաստանագիրք»-ը:

Սմբատի Դատաստանագիրքը հայ սովորութեան իրավունքի հավաստի արտացոլումն է, ուստի և՛ հայ իրավունքի ուսումնասիրման համար կարևորագույն աղբյուրը: Ըստ իր ձևի և համակարգված շարադրանքի, ըստ նյութի դասավորության՝ նա իսկական օրենսգիրք է: Թեև Սմբատն իր կազմած հավաքածուն անվանում է «փոխադրություն», սակայն մոտիկ ծանոթությունը նրան ցույց է տալիս, որ նա նոր կոդիֆիկացիա է, որը իր մեջ արտացոլել է Կիլիկիայում տեղի ունեցած զարգացումն ու փոփոխությունները՝ բուն Հայաստանում եղած դրություն համեմատությամբ՝ ուր գործում էր Գոշի Դատաստանագիրքը:

Սմբատ Սպարապետի Դատաստանագիրքը*, ինչպես նշվեց, կազմված է 1265 թվականին: Իր Դատաստանագիրքը կազմելիս Սմբատն օգտագործել է օտարերկրյա ծագում ունեցող մի շարք նորմատիվ ակտեր: Սակայն նրա կոդիֆիկացիայի հիմքում ընկած հայկական սովորութեան իրավունքը, Մխիթար Գոշի Դատաստանագիրքը և Հայոց կանոնագիրքը: Խոսելով սկզբնաղբյուրների նկատմամբ ունեցած իր մոտեցման մասին, Սմբատը գրում էր՝ «վերցնելով խոսքերի սիրտը, ես դրանք շարադրեցի համառոտաբար»: Դեռ ավելին, Սմբատը ոչ միայն կրճատում էր օրենքների տեքստը, այլև հաճախ նրանցում ըստ էության փոփոխություններ էր մտցնում և, այդպիսով, վերախմբագրում դրանք: Սկզբնաղբյուրներից իրավանորմեր վերցնելով, Սմբատը դրանք վերամշակում էր Կիլիկիայում կազմավորված նոր հասարակական-քաղաքական հարաբերություններին համապատասխան: Մյուս կողմից, նա իր Դատաստանագրքի մեջ մտցնում էր միանգամայն նոր նորմեր, որոնք վերցվում էին Կիլիկիայի պետության դատական պրակտիկայից: Այսպիսով, Սմբատի Դատաստանագիրքը, թեև իր մեջ ամփոփում էր Գոշի Դա-

տաստանագրքի հոգվածների ճշող մասը և մի շարք հոգվածներ մյուս աղբյուրներից, սակայն այն չի նույնանում նրանց հետ:

Սմբատի Դատաստանագիրքը ֆեոդալական-ճորտատիրական օրենսգիրք է: Նրանում իրենց արտացոլումն են գտել աշխարհիկ և հոգևոր ֆեոդալների դասակարգի արտոնությունները, դասակարգերի ու դասերի անհավասարությունը, գյուղացիների ու արհեստավորների քաղաքական իրավազրկությունը, նրանց տնտեսական կախումը ֆեոդալների դասակարգից և նրանց պետությունից: Այդ պատճառով էլ նշված Դատաստանագիրքը, որպես հայ ֆեոդալական պետության պաշտոնական օրենսգիրք, ավելի քան հարյուր տարի գործում էր Կիլիկիայում:

Թեև օրենքների այդ հավաքածուն կոչվում է «Դատաստանագիրք», սակայն նա բովանդակում է ոչ միայն դատական, այլև իրավունքի մյուս ճյուղերի նորմեր:

Սմբատի Դատաստանագիրքը բովանդակում է 177 պարագրաֆներ*: Իրավանորմերը դասավորված են հետևյալ կարգով՝ պետական և վարչական իրավունք (1—3, 70—71 և այլ պարագրաֆներ), եկեղեցական իրավունք (8—17, 21—39, 51—66 և այլ պարագրաֆներ), քաղաքացիական իրավունք (96—114 և այլ պարագրաֆներ), գրավադրման և հիպոթեկային իրավունք (99—104 պարագրաֆներ), ամուսնա-ընտանեկան իրավունք (72—98 և այլ պարագրաֆներ), ժառանգական իրավունք (94—96, 113—114 պարագրաֆներ), իրավախախտումներից և քրեական իրավունքից բխող պարտավորություններ (1—10, 119—177 և այլ պարագրաֆներ), դատական իրավունք (1, 48, 49, 61, 71, 79, 112 և այլ պարագրաֆներ), առևտրական իրավունք (106—112 և այլ պարագրաֆներ), ստրկատիրական և ճորտատիրական իրավունք (18, 115—118 պարագրաֆներ):

* Դատաստանագրքի հայերեն տեքստը՝ նրա գերմաներեն թարգմանության հետ միասին հրատարակված է 1905 թ.: S. Josef Karst, Sempadcher Kodex, 1905: Եղած հրատարակությունների թվում Ի. Գարստի հրատարակությունը լավագույնն է: Մեր վկայակոչումները կատարվել են այդ տեքստից:

* Սմբատի Դատաստանագրքի մեր ուսերեն թարգմանության մեջ մենք նպատակահարմար գտանք պահպանել Ի. Կարստի տված համարակալումը, որպեսզի մյուս հետազոտողների համար հեշտացնենք հայերեն, գերմաներեն և ռուսերեն տեքստերի համեմատությունը:

ԻՐԱՎՈՒՆՔԻ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ
ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՄՈՄԵՆՏՆԵՐԸ

1. ՊԵՏԱԿԱՆ ԵՎ ՎԱՐՉԱԿԱՆ ԻՐԱՎՈՒՆՔ

Պետական իրավունքի ինստիտուտները քննության են առնվում Դատաստանագրքի գլխավորապես 1—7, 70, 71, ինչպես նաև 63—69 և 115—118 §§-ներում: Թե՛ այդ և թե՛ մի շարք այլ պարագրաֆներում սահմանված են նորմեր, որոնք վերաբերում են թագավորի ու նրա վասալների, վասալների՝ միմյանց միջև, նրանց և մյուս դասերի միջև եղած հարաբերություններին:

Գերագույն իշխանության էության վերաբերյալ Սմբատի Դատաստանագրքի հիմնական սկզբունքը այն է, որ աշխարհիկ իշխանությունը բարձր է կանգնած եկեղեցական իշխանությունից: Եվ այդ հասկանալի է, որովհետև Կիլիկիայում հայ հոգևորականությունը չունեի այնպիսի բացառիկ իշխանություն, ինչպիսին նա ուներ Հայաստանում: Կիլիկիայում աշխարհիկ իշխանությունը՝ հանձին թագավորի և նրա վասալների, իրեն էր ենթարկել իրավահարաբերությունների ամբողջ ասպարեզը, եկեղեցուն թողնելով սոսկ հավատքի և բարոյականության հարցերը: Այդ պատճառով էլ Սմբատը գիտակցաբար առաջին տեղում դրել է պետական (աշխարհիկ) իրավունքի նորմերը, իսկ այնուհետև եկեղեցականության կանոնական իրավունքը, այն դեպքում, երբ Գոշը եկեղեցական իշխանությունը բարձր էր դասում աշխարհիկ իշխանությունից, և այդ պատճառով էլ եկեղեցական իրավունքը զետեղել է առաջին տեղում:

Կիլիկիայում աշխարհիկ իշխանությունը ո՛չ միայն իրեն էր ենթարկել իրավահարաբերությունների ամբողջ բնագավառը, այլև տոն էր տալիս նույնիսկ եկեղեցական ժողովների որոշումներին: Դա բացատրվում է նրանով, որ աշխար-

հիկ իշխանությունը՝ հանձին թագավորի և հոգևոր իշխանությունը՝ հանձին Ամենայն հայոց կաթողիկոսի, Կիլիկիայում դադարել էին առաջնության համար միմյանց դեմ բացեիքաց պայքարելուց: Հայ մեծ իշխանները, իսկ հետո՝ թագավորները այստեղ ավելի շուտ էին ամրապնդվել, քան եկեղեցական իշխանությունը: Այդ պատճառով էլ Սմբատի Դատաստանագիրքը որոշակիորեն սահմանում է, որ թագավորը բարձր է կանգնած կաթողիկոսից: Դա խոշոր առաջընթաց քայլ էր Գոշի Դատաստանագրքի համեմատությամբ: Դեռ ավելին, Սմբատի Դատաստանագրքի համաձայն եկեղեցին զրկվում էր այն դատական իրավասությունից, որը նա ուներ Հայաստանում: Նույնիսկ կղերականների կատարած հանցանքների վերաբերյալ գործերը արդեն ենթակա էին աշխարհիկ դատարանի քննությանը: Եկեղեցական ապաշխարհանքի փոխարեն Դատաստանագիրքը կիրառում է առավելապես դրամական տուգանք:

Անհրաժեշտ է այս ամենին ավելացնել նաև այն, որ Դատաստանագիրքը հայոց կաթողիկոսին առաջնակարգ հոգևոր անձ չի համարում. այն նրանից բարձր է դասում Հոռմի պապին և արևելյան պատրիարքներին (§ 71): Իսկ ի՞նչով է դա բացատրվում: Քրիստոնեությունը Հայաստանում զոյություն է ունեցել դեռ III դ. կեսերին և պետական կրոն դարձել 279 թվականին¹: Հայ եկեղեցու գլուխը կոչվում էր կաթողիկոս, այսինքն՝ տիեզերական քահանայապետ, թեև նա ենթարկվում էր Կապադովկիայի Կեսարիա քաղաքի հույն եպիսկոպոսին, որն էլ հենց նրան ձեռնադրում էր որպես կաթողիկոս: Նշանակում է, հայոց եկեղեցին ենթարկվում էր հունականին: Բայց 366 թ. եկեղեցական ժողովում հայոց եպիսկոպոսներն ու իշխանները թագավորի գլխավորությամբ, վճռելով ինքնուրույն դառնալ նաև եկեղեցական գործերում, ներսես հայրապետին բնորոշին և հենց իրենք էլ ձեռնադրեցին կաթողիկոս և սահմանեցին, որ այնուհետև հայոց կաթողիկոսները չեն ենթարկվում Բյուզանդիայի եպիսկո-

¹ Տե՛ս Ս. Մալխասյան, Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմություն», մեկնություններ, Երևան, 1940, էջ 353:

պոսներին: Այդպես հաստատվեց հայոց եկեղեցու ինքնուրույնությունը: Այդ ժամանակից ի վեր հայոց եկեղեցին և նրա գլուխը անկախ դարձան Հռոմի պապից, Ալեքսանդրիայի և Բյուզանդիայի պատրիարքներից: IV դարից հայոց եկեղեցում սահմանվեց նվիրապետություն, որն ուներ հետևյալ ինը աստիճաններ՝ 1) կաթողիկոս՝ Ամենայն հայոց պատրիարք. 2) արքեպիսկոպոսներ. 3) պատրիարքներ կամ մետրոպոլիտներ, այսինքն՝ քաղաքների եպիսկոպոսներ. 4) եպիսկոպոսներ. 5) քահանաներ. 6) սարկավազներ. 7) կիսասարկավազներ. 8) անապատականներ, այսինքն՝ ընթերցողներ և 9) պսալտներ, այսինքն՝ երգասացներ կամ սաղմոսերգուհիներ:

Բայց դրանով երկու եկեղեցիների միջև պայքարը չդադարեց. 381 թ. երկրորդ տիեզերական ժողովը Կոստանդնուպոլսի պատրիարքին ճանաչեց երկրորդը Հռոմի պապից հետո և հավասար՝ մյուս պատրիարքների հետ: Այդ կապակցությամբ Կոստանդնուպոլսի պատրիարքական աթոռը սկսեց հավակնել առաջնության հայերի նկատմամբ, առանձնապես 451 թ. կայացած քաղքեղոնական ժողովից հետո, որի որոշումները հայոց եկեղեցին չընդունեց: Հուլյներն ամբողջ ժամանակ, առանձնապես Մավրիկոս կայսեր օրոք, հայերին առաջարկում էին միավորում և ենթարկում: Նրանք վկայակոչում էին այն հանգամանքը, թե գոյություն ունի ընդամենը չորս պատրիարքական աթոռ, և հինգերորդի՝ հայկականի, հայտնվելը հիմնավորված չէ: Հուլյներին ցույց տալու համար, թե կաթողիկոսը լիիրավ և անկախ պատրիարք է, հայոց Աբրահամ I կաթողիկոսը (596—616) Աղվանքի կաթողիկոսին դարձրեց իր արքեպիսկոպոսը, իսկ Վրաստանի կաթողիկոսին՝ իր մետրոպոլիտը: Բայց դրանից դժգոհ էին թե՛ վրացիները, թե՛ հուլյները: Արևմտյան եկեղեցիները չէին դադարեցնում հայոց եկեղեցին իրենց ենթարկելու և միավորում սահմանելու փորձերը, առանձնապես IX և X դարերում, երբ Բյուզանդիայի համարյա բոլոր կայսրերը հայկական ծագում ունեին: Այդ փորձերը հաջողություն չունեցան, որովհետև հայ հոգևորականության մեծամասնությունը միավորմանը դեմ էր:

1071 թ. Մանազկերտի ճակատամարտում թուրքերը գրեթե մահացու հարված հասցրին Բյուզանդական կայսրությանը և Ալեքսանդրիայի, Անտիոքի, Երուսաղեմի ու Կոստանդնուպոլսի արևելյան պատրիարքություններն սկսեցին աստիճանաբար կորցնել իրենց ազդեցությունը: Ընդհակառակը, Հռոմի պապերը խաչակիրների օգնությամբ մեծ ուժ ձեռք բերեցին Արևելքում: Նրանք հնարավոր ամեն բան արեցին, որպեսզի իրենց ենթարկեն բոլոր քրիստոնեական եկեղեցիները, այդ թվում նաև հայկականը: Ընդ որում, հենց որ Կիլիկիայում ամրապնդվեց հայկական իշխանությունը, կաթողիկոսական աթոռանիստը 1147 թ. Հայաստանից փոխադրվեց Հռոմկլայ, իսկ 1293 թվականին՝ Կիլիկիա, որտեղ այն մնաց մինչև 1441 թ.: Բայց այստեղ Ամենայն հայոց կաթողիկոսապատրիարքը և հայոց եկեղեցին կորցրին այն բացառիկ դերը, որ նրանք առաջ խաղում էին Հայաստանում: Առաջին, այն պատճառով, որ Արևմուտքը հայոց եկեղեցուց համառաբար պահանջում էր զիջումների՝ դիմել և ճանաչել պապի իշխանությունը: Երկրորդ, հոգևորականության միջավայրից մի շարք ականավոր գործիչներ երկյուղ էին կրում իսլամից և, ելնելով այդ հանգամանքից, քարոզում էին «քրիստոնյաների միավորում», «եղբայրություն», այսինքն՝ ունիա (միավորում): Այդ ամենի հետևանքով հայոց եկեղեցին պառակտվեց և կազմավորվեցին մի շարք ինքնուրույն կաթողիկոսական աթոռներ, որոնք չէին ենթարկվում Ամենայն հայոց կաթողիկոսին: Երրորդ, կաթողիկոսները աստիճանաբար հնազանդվում էին հայոց թագավորների կամքին, որոնք առանց լուրջ դժվարությունների դատաստան էին տեսնում անհնազանդ կաթողիկոսների նկատմամբ և նրանց փոխարեն կաթողիկոս էին նշանակում իրենց ձեռնտու անձանց, ինչպես այդ մասին մանրամասն խոսվել է վերևում: Եվ թեպետ միավորում տեղի չունեցավ, բայց եկեղեցին կորցրեց պետության մեջ ունեցած իր նախկին կշիռը և հոգևորականությունը զրկվեց իր դատական-վարչական ֆունկցիաներից²: Եվ եթե Սմբատը

² Տե՛ս Վ. Բաստամյանց, Մխիթար Գոշի «Հայոց դատաստանագրքի» հրատարակության «Առաջաբանությունը», 44, 272 և հաջորդ էջեր:

Դատաստանագրքի 52, 60, 71 §§-ներում գտնում է, թե Հոռ-
մի պապը և արևելյան պատրիարքները վեր են կանգնած հա-
յոց կաթողիկոսից, ապա նա այդ բանն անում է՝ ելնելով թե
արտաքին քաղաքական, թե ներպետական նկատառումնե-
րից: Հարկավոր էր արևմտյան հարևաններին ցույց տալ, թե
օրենքն ընդունում է պապի և պատրիարքների առաջնայնու-
թյունը, թե բոլոր քրիստոնյաները միապնակյան են, որ դա-
վանանքի հարցերում եղած ձևական տարածայնությունների
պատճառով չպետք է թշնամություն անել: Հիմնվելով պապի
առաջնայնության ճանաչման վրա, հայերը օգնություն էին
սպասում Արևմուտքից: Մինչդեռ իրականում այդ ամենը
մնում էր սոսկ թղթի վրա, քանի որ հայոց եկեղեցին առաջ-
վա նման պահպանում էր իր անկախությունը արևմտյան
եկեղեցիներից: Ներքին-պետական նկատառումները հանգում
էին այն բանին, որ կաթողիկոսը իրեն այլևս չէր համարում
առաջվա ինքնիշխան տեր, որից առաջներում վախենում էին
հայ ֆեոդալները: Չճանաչելով կաթողիկոսի գերիշխանու-
թյունը, հայոց թագավորները նրան իրենց ենթարկեցին, և
աշխարհիկ իշխանությունը եկեղեցու ձեռքից խլեց իրավա-
հարաբերությունների ամբողջ ոլորտը, նրան թողնելով զուտ
կրոնական և ամուսնա-բարոյական հարցերը: Այդ պատճա-
ռով էլ Սմբատը իր Դատաստանագրքի 8—71 §§-ներում, շա-
րագրելով կանոնական իրավունքի նորմերը, ամենուրեք եկե-
ղեցուն այնպիսի տեղ է հատկացնում, որպեսզի այն դուրս
չգա կրոնա-բարոյական հարաբերությունների շրջանակից:
Նա այդ նորմերը ձևակերպում է՝ ելնելով պետական շահե-
րից, ձգտելով եկեղեցուն սահմանափակել քրեական և քաղա-
քացիական հարցերում նույնիսկ եկեղեցականների վերաբեր-
մամբ: § 11-ի առաջին պարբերությունը սահմանում է, որ
եկեղեցականները պարտավոր են ծառայություն կրել եկե-
ղեցիներում ու վանքերում, ինչպես և ֆեոդալական հասա-
րակության մյուս բոլոր դասերը՝ յուրաքանչյուրն ըստ իր
պրոֆեսիայի: 13, 16, 29, 49, 63 և այլ §§-ներ սահմանում
են, որ հոգևոր անձինք, նույնիսկ եպիսկոպոսները, քրեա-
կան հանցագործությունների համար ենթակա են աշխարհիկ
թագավորական դատարանին: Եվ դա Սմբատի կողմից կա-

տարված կամայական ավելացում չէ, ինչպես կարծում է
Ի. Կարստը, այլ հոգևոր իշխանության նկատմամբ աշխար-
հիկ իշխանության հաղթանակի արդյունք: Եկեղեցու և աշ-
խարհիկ իշխանության միջև պայքարը Սմբատի հնարանքը
չէ. այն մղվել է դարեր շարունակ ինչպես Արևմուտքում,
այնպես էլ Արևելքում: Այդ կապակցությամբ բերենք մի օրի-
նակ Ռուսաստանի կյանքից: Առաջնության վերաբերյալ վեճի
հարցում եկեղեցու և աշխարհիկ իշխանության միջև եղած
այդ մրցակցությունը մեղ հիշեցնում է Մոսկովյան պետու-
թյան մեջ եղած համանման պայքարը, երբ իվան Ահեղը
իշխան Կուրբսկու հետ ունեցած նամակագրության մեջ ամ-
բողջ խստությունամբ ու սկզբունքայնությամբ դրեց «սրբազնու-
թյան» և «թագավորության» պրոբլեմը:

Իրեն ենթարկելով եկեղեցին, աշխարհիկ իշխանությունը
Կիլիկիայում ճանաչում էր նրա ներքին ինքնավարությունը:
Եկեղեցական շինարարության ներքին գործերում եկեղեցին
ինքնավարություն ուներ, փակ հոգևոր աստիճանավորները են-
թարկվում էին միմյանց ըստ կանոնների հաստատված հիեր-
արխիկ կարգի: Սմբատի Դատաստանագրքի 1, 34, 35, 37, 46,
47, 48, 50 և այլ §§-ներ սահմանում են այն տուրքերը, ու-
րոնք եկեղեցականները հօգուտ իրենց գանձում էին բնակ-
չությունից: Բացի ամբողջ քրիստոնեական բնակչությունից
ստացվող այդ տուրքերից եկեղեցին օգտվում էր նաև իր
ձորտերի ու ստրուկների ձրի աշխատանքից, որոնց շահա-
գործում էր ֆեոդալական իրավունքով, որպես հողատեր:
Վերջապես, եկեղեցիներն ու վանքերը, իրենց ձորտերին ու
ստրուկներին շահագործելուց բացի, տասանորդ և այլ մուտ-
քեր էին ստանում ծխականներից: Ահա այսպես սպիտակ ու
սև հոգևորականության ձեռքին կուտակվում էին հողային ու
դրամական մեծ ֆոնդեր, որոնք դառնում էին եկեղեցիների ու
վանքերի սեփականությունը: Այդ եկեղեցա-վանքապատկան
հողերը տրամադրվում էին առանձին անձանց՝ որպես «ու-
տեստ», «սպասավորության դիմաց» (եպիսկոպոսներին՝ թե-
մեր, քահանաներին՝ ծխեր): Բայց այն քահանաները և հատ-
կապես եպիսկոպոսները, որոնք ազնվական տոհմերից էին
սերված, իրենց թեմը դարձնում էին իենց տոհմի ժառան-

գական սեփականությունը և վերը նշված հոդերը, հոգևոր աստիճանի հետ միասին, հանձնում էին իրենց ժառանգներին: Այդ բանի դեմ անցյալում պայքարում էին ինչպես եկեղեցու գլուխները, այնպես էլ հայոց թագավորները: Այդ պայքարը շարունակվում էր նաև Կիլիկիայում: Ներսես Լամբրոնացին խստորեն հանդես եկավ այն հոգևոր անձանց դեմ, ովքեր այդ հոդերը դարձնում էին հայրենակալվածքներ: Իսկ Սմբատի Դատաստանագիրքը հոգևորականությանն ուղղակի արգելեց իրենց թեմերն ու ծխերը հանձնել ժառանգներին: Աշխարհիկ իշխանությունը տագնապով էր նայում այդ երևույթի վրա, որովհետև երբ եկեղեցական կամ վանքապատկան հոգևոր դառնում էին առանձին եկեղեցականների և նրանց սեփականության հայրենակալվածքներ, տեղի էր ունենում նրանց հողամասերի ուժացում, ուստի և դրան համեմատ աճում էր եկեղեցականների ուժը: Ուստի Դատաստանագրքի § 16-ը ուղղակի ասում է՝ «Սուրբ եկեղեցին ոչ մի կերպ չի համարվում եպիսկոպոսի հայրենակալվածքը, և եպիսկոպոսը չի կարող իր եպիսկոպոսության ժառանգորդ նշանակել ոչ այլ ոքի, քան նրան, ով դրան կարժանանա աստուծո, հայրապետի և ամբողջ ժողովրդի ընտրությամբ»: Այդ բանն անել հանդգնող եպիսկոպոսը ենթակա էր պաշտոնազրկման և պատժվում էր աշխարհիկ դատարանի կողմից: Այդ հոգևածը պերճախես կերպով բացահայտում է աշխարհիկ իշխանության տենդենցը՝ իրենց տրամադրության տակ հսկայական միջոցներ ունեցող եկեղեցականներին հնարավորություն չտալ պարփակվելու դառնալու կաստա:

Հոգևոր անձանց խիստ համաստորադասության մասին են խոսում Դատաստանագրքի 71 և այլ պարագրաֆներ, ինչպես նաև 1243 թվականի եկեղեցական ժողովի որոշման 21 հոդվածը, ուր ասվում է, թե քահանաները տասանորդ են գանձում ժողովրդից, եպիսկոպոսները՝ քահանաներից, իսկ կաթողիկոսները՝ եպիսկոպոսներից: Եկեղեցական եկամուտները բազմապատկվում էին: Գրեթե յուրաքանչյուր մահացող հարուստ իր պարտքն էր համարում եկեղեցուն հող և փող տալ ոչ միայն «հոգու հանգստության համար», այլև իր մարմնի հանգստության՝ գերեզմանի համար: Եկեղեցու բա-

Պում կամ նրա կողքին թաղվելու համար ունեւոր մարդիկ եկեղեցու օգտին կամովին հողադրամ էին թողնում (վճար՝ հողի, գերեզմանի համար): Այդ հոժարակամ ողորմությունները եկեղեցականները դարձրել էին պարտադիր տուրք, չնայած նրան, որ կանոնները բազմիցս արգելել էին եկեղեցական արարողությունների՝ կնունքի, ամուսնության, թաղման և այլ և ծեսերի համար ընդհանրապես որևէ վճար գանձելը: Կային նույնիսկ այսպես կոչված «կապալավոր», այսինքն՝ կապալառու քահանաներ և եպիսկոպոսներ, որոնք իշխանից կամ եկեղեցական բարձրաստիճան անձերից որոշակի (միանվագ կամ ամենամյա) վճարով ստանում էին այս կամ այն ծխական համայնքը՝ և անողաքաբար շահագործում ծխականներին: Դատաստանագրքի § 47-ը արգելում է ծխականների ապօրինի շահագործումը, մեղավորների նկատմամբ սահմանելով մահապատիժ՝ խարույկ բարձրացնելու միջոցով: § 48-ը եկեղեցական արարողության և գերեզմանի համար վճար գանձելը սպառնում է մահապատիժով՝ գույքի բռնագանձմամբ հօգուտ պետության: 17, 32, 54 և այլ §§-ներ հոգևոր անձանց արգելում են զբաղվել ծխականների քաղաքացիական գործերով և պատվիրում հետաքրքրվել նրանց խղճին (հավատքին) վերաբերող գործերով, չհետաքրքրվել աշխարհիկ գործերով և վաշխառությամբ փող չկուտակել: 23, 30, 53 և այլ §§-ներ հոգևորականությանն արգելում են շահույթների համար դատական վեճեր սկսել միմյանց դեմ:

Այսպիսով, Սմբատի Դատաստանագիրքը, եկեղեցականներին արգելելով դուրս գալ կրոնական պարտականությունների շրջանակից և սանձելով նրանց ազահությունը, միաժամանակ § 42-ում նրանց ազատում է հարկեր վճարելուց, հասկանալով եկեղեցու տեղը պետության մեջ:

Արտոնյալ և հնազանդ եկեղեցին Կիլիկիայի պետության նեցուկներից մեկն էր: Բազմաթիվ տաճարներ ու վանքեր էին կառուցվել հարուստների հոժարակամ նվիրատվություններով և հասարակության շունեւոր խավերի հարկադրական աշխատանքային մասնակցությամբ կամ պետության միջոցներով՝ հանուն հոգևոր և աշխարհիկ ֆեոդալների շահերի:

Հենց այդ պատճառով էլ Դատաստանագիրքը հատուկ ու-

շաղկապում է նվիրում վանքերի բարեկարգմանը և 33, 34 և 62 §§-ներում մանրամասնորեն կանգ է առնում վանական եղբայրությունների կանոնադրությունների վրա, եղբայրություններ, որոնք պետությունն օգնում էին խնամակալական, ուսուցման գործերում, հիվանդանոցների նկատմամբ հոգաբարձություն սահմանելու, բարեգործական տների և նմանօրինակ հիմնարկների կազմակերպման հարցերում: Վանական միաբանությունները եկեղեցական հիերարխիայի մեջ չէին մտնում, ունեին իրենց վանահայրերը, իրենց եղբայրությունները, թեև ենթարկվում էին թեմի եպիսկոպոսին (§ 62): Այդ վարդապետները ուսուցիչներ, գիտնականներ, աստվածաբանության դոկտորներ էին, սովորում էին իրենք և սովորեցնում ուրիշներին, կազմում էին տարեգրություններ և արտագրում հին ձեռագրերը: Մենք հենց նրանց ենք պարտական այն բանի համար, որ հին հայ պատմիչների ու գիտնականների աշխատությունները հասել են մեզ:

Ինչպես մատնանշում է § 34-ի 6-րդ պարբերությունը, վանքերը, որոնք սկզբնական շրջանում կարիքավոր ճանապարհորդների համար իջևանատան նշանակություն ունեին, աստիճանաբար դարձան ուխտավայրեր, ապաշխարանքի, հոգեկան հանգստի վայրեր: Դրա հետ մեկտեղ նրանք դարձան զանազան տնտեսական գործերի մշակման գլխավոր կենտրոններ և նախասկզբնական դպրոցներ: § 34-ը սահմանում է այն գանձումները, որոնք պետք է մուտք լինեին վանքերի պահպանման համար: Այդ բոլորով հանդերձ «համեստ և հեղաբարո» վանականները դաժանորեն շահագործում էին վանքապատկան ճորտ գյուղացիներին և ստրուկներին: § 50-ը վարդապետներին՝ վանական եղբայրությունների անդամներին արգելում էր սեփական ծխեր ունենալ. ծխեր կարող էին ունենալ միայն քահանաները, բայց նրանք իրավունք չունեին իրենց ծխականներին արգելել՝ զանազան ընծաներ տալու վանքերին: Բացի այդ ընծաներից վանքերը նպաստ էին ըստանում նաև եպիսկոպոսներից: Այդ պատճառով էլ Դատաստանագրքի § 66-ը վարդապետներին արգելում էր ուսուցման համար վարձատրություն ստանալ աշակերտներից: Ընդհակառակը, վանքերն իրենք պետք է այդ աշակերտներին ա-

պահովեին անհրաժեշտ ամեն ինչով և նրանց մեջ խրախուսեին աշխատանքային և կրթական հմտություններ:

Հայոց վանքերի նշանակության և եկեղեցական հիերարխիայի մեջ նրանց դրաված տեղի մասին ակադ. Ն. Մառը գրել է. «Եկեղեցական հիերարխիայից դուրս լայնորեն զարգանում է հոգևոր ուսուցիչների միաբանությունը, որը ինքնահամալրվում էր ձեռնադրվածների ընտրությամբ և իրենից ներկայացնում էր եկեղեցական աշխարհ տեղափոխված մի համաբարային կազմակերպություն: Այդ միաբանության անդամի վարդապետ՝ ուսուցիչ, կոչումն իսկ պահպանում է կարծես թե որմնադիրների կամ ճարտարապետների համաքարության գլխավորի կոչումը, որովհետև վարդապետ նույնպես նշանակում էր վարդապետների գլխավոր, ճարտարապետ»⁵: Այստեղ հարկավոր է նշել, որ այդ վարդապետների, հատկապես վանահայրերի պաշտոնում և բարձր հոգևորականության կազմում վարդապետների «ընտրությունը» կատարվում էր ոչ թե ազատ ինքնահամալրման միջոցով, այլ ազնվականներից և հասարակության մյուս ունեոր խավերից: Դատաստանագիրքը այդ բանն ուղղակի չի մատնանշում, բայց 18 և 19 §§-ներում սուկ արգելում է ստրուկներին առանց իրենց տերերի համաձայնության հոգևոր անձ դառնալ: Այստեղից պարզ է դառնում, որ այն ժամանակներում հասարակության շունեոր խավերի ներկայացուցիչները, որպես կանոն, չէին կարող ընտրվել հոգևորական, հատկապես բարձրաստիճան հոգևորական, որովհետև նրանք ճնշող մեծամասնությամբ անգրագետ էին: Բացի այդ, այստեղ հսկայական դեր է խաղացել նաև այն հանգամանքը, որ եկեղեցին ու վանքը եկամտաբեր տեղեր էին, որոնց ազնվականությունն ու մյուս ունեոր խավերը չէին ցանկանա իրենց ձեռքից բաց թողնել: Դրանով է բացատրվում նաև այն փաստը, որ հոգևորականությունը՝ ամբողջովին վերցրած, խուլ պայքար մղելով աշխարհիկ իշխանության դեմ, միևնույն ժամանակ օգնում էր տիրապետող ֆեոդալական դասակարգին:

⁵ Н. Марр, Кавказский культурный мир и Армения, СПб, 1915, № 39, 107:

Մենք մի կողմ ենք թողնում Դատաստանագրքի՝ բուն կանոնական իրավունքին վերաբերող և հատկապես զուտ կրոնական բովանդակություն ունեցող գլուխները: Պետության և եկեղեցու հարաբերություններին վերաբերող պարագրաֆների քննարկումն ավարտելով նշենք, որ վերոհիշյալ եկեղեցական ամբողջ հիերարխիան այսպես թե այնպես «ծառայում էր» ֆեոդալական պետությանը: Հատկապես տեղական կառավարման ոլորտում հոգևոր անձինք պետական իշխանության մարմիններին օգնում էին գանձելու հարկերը և պահպանելու հասարակական կարգը: Նրանք պետության հավատարիմ ծառաներն էին իրենց ծխականների «մեղքերի» դեմ մղած պայքարում և դրանով իսկ օգնում էին տեղական դատական մարմիններին և իշխանություններին:

Որպես ընդհանուր դիտողություն հարկավոր է նշել, որ այն ժամանակ, երբ հոգևոր և աշխարհիկ իշխանությունների միջև պայքարն ավարտվեց հօգուտ վերջինի, թագավորական իշխանության և ֆեոդալական մագնատների միջև մղվող պայքարը շարունակվեց: Եվ թեպետ Դատաստանագրքի 70 և 71 §§-ներում հստակորեն ուրվագծված է աշխարհիկ և հոգևոր հիերարխիայի սանդուղքում յուրաքանչյուր անձի տեղը և թագավորը ճանաչվում է որպես միապետության գլուխ, սակայն Դատաստանագրքի ուրիշ գլուխներում նշմարվում է ֆեոդալական մագնատների կամքը:

Հարկավոր է նշել, որ հենց Դատաստանագիրքն է անցկացնում՝ հանձին թագավորի ամուր կենտրոնացած իշխանության և խոշոր ֆեոդալների իմունիտետի զուգակցման՝ տենդենց: Սմբատին չհաջողվեց լուծել այդ հարցը: Նա, մի կողմից, որպես թագավորի եղբայր, պետության զորքերի գլխավոր հրամանատար և դիվանագետ, ամբողջ ուժով պայքարում էր այնքան դժվարությամբ ստեղծված հայկական միջնադարյան պետության ամբողջության և անկախության համար, մյուս կողմից, որպես բարձր տոհմային ազնվականության ներկայացուցիչ, ցանկանում էր պահպանել խոշոր ֆեոդալների քաղաքական հայրենակալածքային իրավունքը, տեղին էր համարում նրանց կենտրոնախույս նկրտումները: Այդ հակասությունը անդադարձավ Դատաստանագրքում՝

այնպիսի մի կարևոր հարցում, ինչպիսին գահաժառանգման կարգն էր: 1 և 70 §§-ներում սահմանվում է, որ թագավորը պետք է ընտրվի լինի, այսինքն՝ նա պետք է լինի բարձր ազնվականության դրածոն, այն ժամանակ, երբ պրակտիկայում գործում էր գահի ժառանգականության սկզբունքը: Կիրիկիայի պետության կազմավորումից ավելի քան հազար տարի առաջ, ինչպես հաղորդում են Մովսես Խորենացին և ուրիշներ, Հայաստանում գործել է անդրանիկության ինստիտուտը. գահը ժառանգում էր ավագ որդին կամ, նրա մահվան դեպքում, թագավորի ավագ որդուց ծնված թոռը: Մինչդեռ հայ ֆեոդալները միշտ էլ ձգտել են գահաժառանգումն իրականացնել ըստ ֆեոդալական ավագության սկզբունքի, որպեսզի ժառանգի ոչ թե թագավորի ավագ որդին, այլ թագավորական տան ավագագույն անդամը, ընդ սմին՝ ֆեոդալների ընտրությամբ: Բայց գերակշռությունը մնում էր առաջինի՝ ավանդական կարգի կողմը: Այդ պատճառով էլ Հայաստանի պատմության մեջ հազվագեպ է կատարվել բռնատիրություն թագավորի եղբայրների կամ ազգականների կողմից, այսինքն՝ գահի ժառանգականության իշխող կարգի խախտում: Ընդ որում այդ բացառությունները միայն հաստատում են միաժառանգության ինստիտուտի գոյությունը և մատնանշում չդադարող պայքարը թագավորական իշխանության և ֆեոդալական արիստոկրատիայի միջև:

Իրավաբանական գիտությունների մագիստրոս ծայրագույն վարդապետ Բաստամյանցը Գոշի Դատաստանագրքի իր մեկնություններում⁴ հավաստի չի համարում նրանում անցկացվող այն սկզբունքը, ըստ որի առաջին հերթին պետք է ժառանգելին թագավորի եղբայրները և նրանց բացակայության դեպքում միայն՝ որդիները: Նա ճիշտ է նշում, որ հին Հայաստանի պետական կյանքում գործում էր ոչ թե վերը մատնանշված, այլ անդրանիկության սկզբունքը: Բայց Բաստամյանցը այնուամենայնիվ սխալվում էր, կարծելով, թե Գոշը ավագության սկզբունքը փոխ է առել մուսուլմանական ժողովուրդներից, որոնք իսկապես կիրառում էին այդ

⁴ Տե՛ս Վ. Բաստամյանց, նշված աշխատ., էջ 300—301:

ինստիտուտը: Ճիշտ է նաև պրոֆ. Ի. Կարստը, որը գտնում է, թե թագավորի ընտրության սկզբունքը Սմբատը վերցրել է արևմտյան ֆեոդալներից: Այդ սխալները տեղի են ունեցել ընդհանրապես ֆեոդալական հարաբերությունները և մասնավորապես հայկական ֆեոդալիզմը՝ ճիշտ՝ չհասկանալու հետևանքով: Իրականում, թե Գոշը, թե Սմբատը փոխ չեն առել ոչ թագավորի ընտրության սկզբունքը, ոչ էլ ըստ ավագության ժառանգելու սկզբունքը: Նրանք արտահայտում էին հին հայ նախարարների վաղեմի տենդենցը, որոնք ցանկանում էին գահ բարձրացնել «իրենց թագավորին», որին իրենք էին ընտրել և որը ենթարկվում էր իրենց: Այն թագավորին, որը անդրանիկության սկզբունքի հիման վրա և «աստծու ողորմածությամբ» էր ժառանգում գահը, նրանք դիտում էին որպես ֆեոդալական մագնատների նկրտումների կատաղի հակառակորդի: Ուստի, այն ժամանակ, երբ հայ ֆեոդալները երազում էին օրենսդրական կարգով հավանություն տալ ավագության ֆեոդալական սկզբունքին, պրակտիկան և սովորութեական իրավունքը ընթանում էին իրենց ճանապարհով, իմա՝ գործում էր ըստ անդրանիկության ժառանգման նորմը: Այսպիսով, գահաժառանգման հարցում ավագության սկզբունքը հին Հայաստանում երբեք հաստատուն հիմք չի ունեցել: Այդ պատմական սոցիալական աստուղը աչքաթող են անում փոխառման տեսության կողմնակիցները:

Ավելորդ է նշել, որ տոհմի ավագագույն անդամի կողմից գահը ժառանգելու սկզբունքը հայտնի էր ինչպես Արևելքում, այնպես էլ Արևմտյան Եվրոպայում: Ինչպես մատնանշել է Հենրի Մենը Սալիկյան օրենսգրքի վերաբերյալ իր աշխատությունում⁵, այդ ինստիտուտը Արևմուտքում հայտնի է «Tanistry» անունով (տանիստրի՝ կելտական տերմին է, որ նշանակում է, թե ժառանգում է ոչ թե ավագ որդին, այլ տոհմում արական սեռի մեջ ավագագույնը): Սկզբում այդ

ինստիտուտը գործում էր ինչպես սեփականություն, այնպես էլ գահը ժառանգելու հարցում:

Ֆրանկների Սալիկյան օրենքը (մ. թ. VI դ.) 59 հոդվածում արգելում էր սալիկյան հողերի անցումը կանանց տիրապետության տակ: XIV դ. այդ հոդվածը սկսեց մեկնաբանվել այն իմաստով, թե այն կանանց արգելում էր ըզբաղեցնել ֆրանսիական գահը: Արևմուտքում այդ ինստիտուտը վաղուց էր դադարել գործելուց, և նրան փոխարինեց primogeniture (անդրանիկության) ինստիտուտը, բայց այն շարունակեց գործել սեփականության ժառանգական (հայրենակալվածքային) իրավունքի ասպարեզում և վերացվեց միայն XVII դ. Անգլիայում Ջեյմս I-ի օրոք (1603—1620): Իսկ Արևելքի իսլամական երկրներում մինչև XX դ. սկիզբը գահաժառանգման հարցում գործում էր տանիստրիի, ավագության ինստիտուտը: Այդ պատճառով էլ ճիշտ է Հ. Մենը, գտնելով, թե «Արևմուտքի անցյալը ապրում է Արևելքի ներկայում»: Այդ նույն կարգը նկատվում է նաև մյուս ժողովուրդների պատմության մեջ. երբ թագավորական իշխանության և խոշոր ֆեոդալական արիստոկրատիայի միջև պայքար էր մղվում թագավորական իշխանությունն ամրապնդելու շուրջը, թագավորները ձգտում էին օրինականացնել անդրանիկությունը, մինչդեռ արիստոկրատիան ձգտում էր պահպանել թագավոր ընտրելու իր իրավունքը, որպեսզի թուլացներ նրան: Պետք է նշել նաև, որ Բագրատունիների օրոք իսկապես խախտվեց ըստ անդրանիկության գահաժառանգման սկզբունքը և թագավորի եղբայրներն աշխատում էին նախապատվություն ստանալ նրա որդիների հանդեպ, որի պատճառով էլ հայոց պատմության այդ ժամանակաշրջանը նշանավորվեց գահի համար մղվող պատերազմներով: Սակայն այդպիսի երևույթը բացատրվում է նրանով, որ արաբները, կենսագործելով «բաժանիր և իշխիր» սկզբունքը, գահ էին տալիս յուրաքանչյուրին, ով պատրաստ էր՝ դառնալու նրանց վասալը և, այդպիսով, թագավորներին երկպառակտությունների էին դրդում: Խալիֆները չէին կարող համաձայնվել այն բանի հետ, որ Հայաստանում կազմավորվեի ուժեղ միապետություն: Այդ բանը չէին ուզում նաև հայ տոհմիկ

⁵ Sie Henry S. Maine, Royal succession and the Salic law, աշխատությունում „Early law and Custom“ գլուխը, 1883:

իշխանները: Հենց այդ պրակտիկան էլ նկատի ունեն Գոշը՝ շարադրելով գահաժառանգման կարգի վերաբերյալ օրենք-
Ներք:

Իսկ Սմբատն այդ հարցում խոշոր առաջընթաց քայլ կա-
տարեց Գոշի համեմատությամբ, բոլորովին մի կողմ թող-
նելով թագավորի եղբայրներին և սահմանելով, որ գահը
պետք է ժառանգի նրա որդիներից մեկը, թեկուզ և ընտրու-
թյամբ: Այդ որոշման առաջին մասը դրսևորում է ձգտում՝
իշխանությունը թագավորի ձեռքում կենտրոնացնել ուղիղ
գծով՝ հորից որդիներին, իսկ երկրորդ մասը՝ թուլատրելի է
համարում գահ բարձրացնել թագավորի որդիներից մեկին,
բայց ոչ անպայման անդրանիկ որդուն, այլ նրան, ում կցան-
կանային խոշոր ֆեոդալները:

Միջին դարերում և ավելի ուշ, ինչպես արդեն մատնա-
նշել ենք, Արևելքում գահը ժառանգում էր թագավորական
տոհմի ավագագույն անդամը. Գոշը մի քայլ առաջ գնաց.
համաձայն նրա Դատաստանագրքի՝ գահը ժառանգում է թա-
գավորի եղբայրներից մեկը: Սմբատը կատարեց հաջորդ
քայլը: Համաձայն նրա Դատաստանագրքի՝ գահը ժառանգում
է թագավորի որդիներից մեկը*: Չնայած ավագության ֆեո-
դալական սկզբունքն անցկացնելու Գոշի և Սմբատի տեն-
դենցի, նրանք չկարողացան լիովին հեռանալ ըստ անդրանի-
կության ժառանգման հին հայկական սովորույթից և զիջո-
ղաբար հնարավոր էին համարում թագավորի ընտրությունը
թագավորի եղբայրներից (Գոշ) կամ որդիներից (Սմբատ):
Բայց Գոշի և Սմբատի այդ դրույթները մնում էին սոսկ թղթի
վրա. որպես կանոն Կիլիկիայում գահը ժառանգում էր ա-

* Այդ հարցում Սմբատը հաղթահարեց Մխիթար Գոշի դրսևորած հա-
կասությունները: Գոշը սկզբում կանգնած էր գահաժառանգման ազնատա-
կան սկզբունքի վրա, որի համաձայն թագավորի եղբայրը պետք է ժա-
ռանգի գահը (Գոշի Դատաստանագրքի II մասի հոդվ. 1, էջ 300): Հետա-
գալում Գոշը մի շարք պատճառներով վերանայեց այդ սկզբունքը և կանգ-
նեց գահաժառանգման անդրանիկության վրա, այսինքն՝ թագավորությունը
պետք է հորից «ժառանգաբար անցնի որդուն» (II մասի 114 հոդվ.,
էջ 422):

վագ որդին, ինչպես այդ տեղի էր ունենում նաև հին Հա-
յաստանում:

Բայց հին Հայաստանում անդրանիկության սկզբունքով
գահաժառանգման ինստիտուտը երբեք իր տրամաբանական
ավարտին չհասավ. եթե թագավորի անդրանիկ զավակը աղ-
ջիկ էր լինում, ապա նա գահը չէր ժառանգում, ինչպես այդ
նախատեսում էր նաև Սալիկյան օրենքը, այսինքն՝ կանացի
սեռի համար ընդհանրապես բացառվում էր գահաժառանգու-
մը: Դա հանրաճանաչ սկզբունք էր, և հին ժամանակներում
կիներ հազվադեպ էր գահը ժառանգում: Սմբատի Դատաստա-
նագիրքն այդ հարցում ևս մի քայլ առաջ անցավ՝ նա թագա-
վորի դուստրերին թուլատրում է՝ որդիներ չլինելու դեպ-
քում, ժառանգելու գահը, բայց այն պայմանով, որ նրա որ-
դիները արդեն իրավունք չունենան ժառանգելու գահը: Կի-
լիկիայի պետության պրակտիկան առաջ անցավ նաև այդ
ահամանափակումից՝ ժառանգում էր ոչ միայն աղջիկը, այլև
նրանից հետո նրա որդիները: Լևոն II-ը գահի ժառանգոր-
դուհի թողեց իր դուստր Զաբելին, որի մահից հետո գահը
ժառանգեց նրանից և Հեթում I-ին թագավորից ծնված նրանց
որդին: Միջնադարյան Հայաստանի պատմության մեջ թա-
գավորի դստեր կողմից գահը ժառանգելու այլ դեպքեր
հայտնի չեն:

Եվ այնպես, Կիլիկիայում հանձին թագավորի աշխարհիկ
իշխանությունը վեր կանգնեց հոգևոր իշխանությունից. հա-
կառակ ֆեոդալական ընդդիմադիրների ռեակցիոն ձգտում-
ներին այստեղ գոյություն ունեւր բավականաչափ կենտրոնա-
ցած պետություն, գերագույն սյուզերենի՝ թագավորի գլխավո-
րությամբ, իսկ գահաժառանգումը տեղի էր ունենում անդ-
րանիկության սկզբունքով:

Այս նախնական դիտողություններից հետո անցնենք
թագավորական իշխանության, նրա իրավասության, արքայի
բացառիկ արտոնությունների և այլ հարցերի լուսաբանմանը:

Կիլիկիայի թագավորը միջնադարյան միապետ էր, ինչ-
պես և ֆեոդալական ժամանակաշրջանի հայ թագավորները
ընդհանրապես: Մի շարք հայ պատմաբանների այն կար-
ծիքը, թե հայ թագավորներին պետք է համարել «արևելյան

միահեծաններ», հիմնավորված չէ, առաջին, այն պատճառով, որ հին հայ թագավորներն փրենք են եղել օտարերկրյա թագավորների վասալներ, երկրորդ, այն պատճառով, որ նրանք չէին կարող որևէ կարևոր միջոցառում նախաձեռնել առանց նախարարների համաձայնության: Իսկ եթե որոշ հիմքեր էլ կան հայ հին թագավորներին նմանեցնել «արևելյան միահեծաններին», ապա այդպիսիք կարող էին լինել միայն Տիգրան II Մեծը և ն. մ. թ. ընկնող ժամանակաշրջանի Արտաշեսյան մի քանի այլ թագավորներ, բայց, Արշակունիների ժամանակներից սկսած, թագավորները միշտ շրջապատված էին հզոր նախարարներով, որոնք մշտապես պայքար էին մղում միապետի դեմ և հաճախ նույնիսկ հաշվի չէին առնում նրա կամքը:

Այս հանգամանքի հետ սերտորեն կապված է նաև մի ուրիշ հարց. ա՞րդյոք երկրի բոլոր հողերը թագավորի սեփականությունն էին, ինչպես դա պնդում է Խ. Սամուելյանը: Մենք վերևում արդեն կանգ առանք այդ հարցի վրա և, կրթկանությունից խուսափելու նպատակով, կարող ենք նշել միայն, որ թագավորը բոլոր հողերի գերագույն սեփականատերն էր համարվում միայն անվանապես, իսկ նրա նախարարները իրենց հայրենակալվածքների իսկական սեփականատերերն էին: Այդ հատկապես ընդգծված է Սմբատի Դատաստանագրքի շատ պարագրաֆներում, որտեղ, ինչպես կտեսնենք ստորև, հայրենակալվածքը տարբերվում է պարզեական կալվածքից և որտեղ թագավորը ներկայացվում է որպես ֆեոդալական միապետ:

Թագավորները, ըստ Գոշի Դատաստանագրքի (մաս II, 114) և ըստ Սմբատի Դատաստանագրքի (§ 70), կամ «կարգվում են աստուծո կողմից», կամ «գահ են բարձրացվում մարդկանց կողմից»: Աստուծո կողմից կարգվածները, լավ են նրանք, թե վատ, միայն աստուծո կողմից էլ կարող են գահընկեց արվել. մարդկանց կամքով գահ բարձրացվածը նրանց կողմից էլ կարող է տապալվել: Համենայն դեպս, թագավորին տապալել կարելի է միայն որևէ այլ թագավորի, հայրապետի և «ամբողջ երկրի» համաձայնությամբ. ընդ որում տապալված թագավորի որդիները վերջնականապես

չեն զրկվում գահից, քանի որ թագավորությունը հորից անցնում է որդիներին ժառանգաբար:

Սմբատի Դատաստանագրքի համաձայն (§ 1) թագավորը ինքնակալ է: Դա, իհարկե, չի նշանակում, թե նա բացարձակ միապետ է կամ արևելյան միահեծան. նա պարզապես սովորեն միապետ է, անկախ՝ բյուզանդական կամ որևէ այլ կայսրից:

XII դ. վերջին Լևոն II-ը դառնալով թագավոր և ձեռնադրելով ճանաչելով գերմանական կայսեր և Հռոմի պապի իշխանությունը, դրանով իսկ իրեն այլևս վասալային կախման մեջ չէր համարում բյուզանդական կայսրից: Այդ բանին նպաստեց նաև այն, որ IV խաչակրաց արշավանքի մասնակիցները 1204 թ. ջախջախեցին Բյուզանդիան: Դրանից հետո հայ թագավորներն իրենց անկախ էին զգում և սկսեցին ինքնակալներ կոչվել:

Իրականում, սակայն, Կիլիկիայի թագավորը «առաջինն էր հավասարների», իր ֆեոդալների մեջ: Այդ մասին խոսում են Դատաստանագրքի այն մասերը, որտեղ թագավորի իրավունքները սղվում են հօգուտ նրա վասալների: Անդրադառնալով թագավորի մենաշնորհներին, Դատաստանագրքի § 3-ը սահմանում է, որ վասալի հողում գտնված ոսկե և արծաթե հանքերը պատկանում են թագավորին և թագուհուն, բայց վերջինները պետք է հանույթի մի մասը բաժին հանեն հողատիրոջը: Իսկ մնացած՝ երկաթի, պղնձի և այլ հանքերն անբաժանելիորեն պատկանում են հողատիրոջը: Այս հարցում Գոշը և Սմբատը տարբեր կարծիքի են, քանի որ Գոշը թագավորի իրավունքն էր համարում ամբողջությամբ տնօրինելու ոսկու և արծաթի հանույթը, իսկ Սմբատը թագավորին պարտավորեցնում էր հանույթի մի մասը բաժին հանել հողատիրոջը: Մյուս հանքերի օգտագործման հարցում ևս Գոշը սահմանափակում է հողատերերի իրավունքները. Սմբատն այդպիսի սահմանափակումներ չի սահմանում:

Թագավորի իրավունքները սահմանափակելու և ֆեոդալների իրավունքներն ընդլայնելու Սմբատի Դատաստանագրքի տեղեկները դրսևորվում է նաև նրանում, որ թագավորին իրավունք է վերապահվում ավատը (ֆեոդը, կալվածքը) հտ

գրավել միայն այն դեպքում, երբ վասալը պետական դավաճանություն է կատարել, սակայն, ընդ սմին, հիշյալ վասալի այն որդիներն ու եղբայրները, որոնք ծնվել են նրա կողմից այդ հանցագործությունը կատարելուց առաջ, չէին զրկվում հայրենական գույքից: 2, 3, 4 և 70 §§-ները ցայտուն կերպով լուսաբանում են հայրենակալվածքի նկատմամբ վասալների անսահմանափակ իրավունքները: 1-ին §-ի նախավերջին պարբերությունը թագավորին ուղղակի արգելում է զավթել իշխան-վասալի ամրոցը, շինությունը և հողը: Իսկ ըստ Գոշի թագավորը կարող է խել-կալվածքը, էրբ դա նրան ձեռնտու է: 2-ի կարելի համաձայնել պրոֆ. Կարստի այն պնդմանը, թե Կիլիկիայում ֆեոդալական արիստոկրատիայի իրավունքների ընդլայնումը տեղի է ունեցել լատինական պետությունների ազդեցության տակ: Եթե Սմբատի Դատաստանագրքում մենք տեսնում ենք բարոնների իրավունքների ընդլայնում՝ ի վնաս թագավորական իշխանության, ապա այստեղ դրսևորվում է ոչ թե արևմտյան ազդեցությունը, այլ հին հայ նախարարների իրավունքների վերականգնումը:

Վերոհիշյալից կարելի է այն եզրակացությանը հանգել, որ Կիլիկիայում գերագույն սյուզերենը մնում էր որպես ֆեոդալական միապետ, որը դարձել էր ինքնակալ (սուվերեն) Բյուզանդիայի և Գերմանիայի կայսրերի հանդեպ և ուզում էր անկախ դառնալ նաև իր վասալներից, բայց ներքին ու արտաքին հանգամանքները դրա համար բարենպաստ չեղան:

Այդ միապետն ուներ հետևյալ իրավասությունն ու բացառիկ իրավունքները՝ 1) նա ինքն էր ներկայացուցչություն անում արտաքին հարաբերություններում: 2) բոլոր օրենքները հրատարակվում էին նրա կողմից կամ նրա անունից: 3) միայն նա իրավունք ուներ պատերազմ հայտարարելու և հաշտություն կնքելու: 4) նրա դադապսը (արքունիքը) միաժամանակ թե՛ դատարան էր, թե՛ գանձարան, թե՛ կառավարման կենտրոն: 5) նրան էր պատկանում դրամ հատելու, հարկեր ու տուրքեր մտցնելու բացառիկ իրավունքը: 6) միայն նա կամ նրա կողմից լիազորված մեծ իշխանը կամ բարոնը, ինչպես նաև թագավորական տոհմից ծագող մյուս իշխաններն իրավունք ունեին մահվան դատավճիռ արձակել:

լու: 7) նա էր բարոնների խորհրդի և ազնվականության գործերով գերագույն դատարանի նախագահը:

Սմբատի Դատաստանագրքի հիման վրա դժվար է պարզել, թե պետական բյուջեն արդյո՞ք անջատվում էր թագավորական գանձարանից: 1-ին և այլ §§-ներից երևում է, որ թագավորը որոշակի բաժին էր ստանում ռազմական և այլ ավարներից, հարկեր ու տուրքեր էր գանձում բնակչությունից և առևտրից: Այդ բոլոր միջոցները մուտք էին լինում «գանձարան»: Հազիվ թե կարելի է հաստատել, թե թագավորը պետության նույնպիսի ծառայող էր, ինչպիսիք մյուս պաշտոնյաներն էին, որոնք որոշակի ռոճիկ էին ստանում, բայց 1-ին և մյուս §§-ներից երևում է, որ պետական նշանակության բոլոր շենքերն ու մյուս կառույցները՝ սահմանամերձ շրջանների ամրոցները, կամուրջները, քաղաքները, շինվում էին «գանձարանի» հաշվին: Գանձարանի հաշվին էին պահվում նաև պետական պաշտոնյաները:

Ոսկու և արծաթի բոլոր հանքերը պատկանում էին պետությանը հանձին թագավորի և թագուհու: Թագավորին էին պատկանում նաև արշավանքներում ձեռք բերված ամբողջ ոսկին և մնացած ռազմավարի կեսը: Իսկ եթե նա արշավանքին չէր մասնակցում, ապա նրան էր պատկանում ռազմավարի 1/10-ը և ամբողջ ոսկին:

112 պարագրաֆը, որը խոսում է առ ու ծախի մասին, վկայում է, թե առևտուրը ընդհանրապես և ներքին շուկան՝ մասնավորապես, պետության խիստ հսկողության տակ էին գտնվում: Յուրաքանչյուր տարի աշնանը թագավորը հավաքում էր իր բոլոր գավառապետներին ու իշխաններին և սահմանում հացի, մյուս հացահատիկային մշակույթների և գինու գները՝ նկատի ունենալով բերքատվությունը: Առևտրի բոն կարգ ու կանոնը սահմանում էին թագավորի բարոնները: Նրանց կուսակալներն ու շուկաների պետերը (քսերն ու մուհթասիքները) հետևում էին սահմանված կարգ ու կանոնի կենսագործմանը և դրանց խախտողների պատժելուն: Դուքը շուկաների զլխավոր վերակացուն էր, միաժամանակ առևտրական գործերի և առևտրի կանոնների խախտման վերաբերյալ գործերի դատարանի նախագահը: մուհթասիքը շու-

կայի պետն էր: Նրանք հետևում էին, որպեսզի առևտրական-ները հարկերն ու մաքսերը վճարեն այնտեղ, որտեղ տեղի էր ունենում առևտուրը և որպեսզի պահպանվեն սահմանված գները: Այս կապակցությամբ անհետաքրքրական չէ հիշատակել Դատաստանագրքի այն արտահայտությունը, թե «գինն է, որ ամեն ինչ հաստատուն է դարձնում»:

Դատաստանագիրքը ճանաչում է սեփական սրով, այսինքն՝ կողոպուտի միջոցով «ավար» հայթայթելու ֆեոդալների իրավունք*, բայց թույլատրում է այդ ավարը վաճառել այն դեպքում միայն, եթե նրա մի մասը տրվի բարոնին. հակառակ դեպքում նրանք դատվում էին որպես գողեր:

Սմբատի Դատաստանագիրքը չի խոսում այն մասին, թե հատկապես ինչ տեսակի հարկեր ու տուրքեր էին գանձվում առևտրականներից, բայց կիլիկյան արքունիքի այլ ակտերից⁶ մենք գիտենք, որ այնտեղ ցայտուն կերպով տարբերվում էին՝ 1) բաժը, կամ ներմուծման, մաքսային տուրքը և 2) ապուր, կամ տարանցիկ տուրքը (passagium): Առաջինը գանձվում էր պետության կողմից սահմանված ընդհանուր տարիֆի հիման վրա, երկրորդը՝ առանձին բարոնների սահմանած սակագնով՝ «մաքուր ճանապարհի», այսինքն՝ ազատ անցման համար: Բացի այդ, առևտրական գործարքներ կնքելիս գանձվում էին նաև հետևյալ տուրքերը՝ ա) տաբլագիում, կամ տուրք իջևանատան համար, և բ) սամրսչեք (censarium)՝ հարկ պետական գանձարանի օգտին՝ հրապարակային վայրերում կամ մասնավոր խանութներում գնումներ կատարելիս միջնորդություն անելու համար: Զանազան հարկեր էին դրվում արհեստավորների վրա: Տարսոն և Այաս քաղաքներում թագավորի օգտին գանձում էին հատուկ տուրք, որը կոչվում էր regia duana: Պետական գանձարանի օգտին հարկ էր գանձվում պարտատիրոջ պահանջով պարտապանին ձեռքակալելու համար, ինչպես նաև գրավի կամ երաշխավորության գումար որոշելիս, եթե սլաթ-

տապանին չէին բանտարկում: Պետական գանձարանի օգտին գանձվող տուրքերի թվում հայտնի է էկզեկացիոն՝ շաբաթական վճար օտարերկրացիների կողմից ճաշարաններ և պանդոկներ պահելու համար:

Հարկավոր է նշել, որ թեև Կիլիկիայում շրջանառության մեջ էին դրված արաբական և բյուզանդական դրամներ, սակայն հարկերը գանձվում էին հայկական դրամներով: Մխիթարյան ծայրագույն վարդապետ Սիբիլյանի՝ Կիլիկիայից մեզ հասած 3000 հայկական դրամանիշների ուսումնասիրության վրա հիմնված հետազոտությունից (որը համառոտակիորեն ուսերենի է թարգմանել Ս. Ա. Գամալով-Չուրաևը) մենք գիտենք, որ հայոց թագավորները, ինչպես մատնանըշվել է վերևում, հատում էին իրենց ոսկե (դահեկան), արծաթե (դրամ) և պղնձյա (փող) դրամներ: Կային նաև ավելի մանր մետաղադրամներ՝ դինար, դանգ, սլշիտ (լումա), նաքարագիտ:

Թագավորը և նրա վասալները: Թագավորն իր բազմաթիվ վասալներից ստանում էր ռազմական օգնություն և նրանց կողմից գանձվող հարկերի մի մասը: Վասալները չէին կառող առանց թագավորի գիտության և թույլտվության հարկեր նշանակել կամ մեծացնել այդպիսիք: Սմբատի Դատաստանագրքի 70 §-ի համաձայն վասալները բաժանվում են երկու կարգի՝ 1) նրանք, որոնք թագավորի կողմից իշխանի աստիճանի էին բարձրացվել և 2) սուվերեն կամ ինքնակալ իշխաններ, որոնք հենց այդպիսիք էին մինչև թագավորի կողմից գահակալությանն անցնելը, այսինքն՝ նրանք պահպանում էին իրենց ունեցած գոյավիճակը մինչև Ռուբինյանների կողմից հայկական պետության կազմավորումը Կիլիկիայում: Առաջինների հետ թագավորը կարող էր վարվել ինչպես կամենար, ընդհուպ մինչև կոչումից զրկելը, երկրորդների վերաբերմամբ նա կարող էր գործել միայն մյուս սուվերեն կամ «ինքնակալ» իշխանների համաձայնությամբ:

Ինչպես բխում է Դատաստանագրքի § 2-ից, նույնիսկ վասալի դավաճանության դեպքում գրավման ենթակա չէր նրա հայրենակալվածքը. վերջինը մնում էր մահապատժի ենթարկված վասալի այն որդիներին և եղբայրներին, որոնք

* Բնագրում՝ «աար... օրինաոր գործ թագաւորաց և իշխանաց է...» (Գոշ, II, հոդվ. 130). «այլ հալալ կումաշ չկալ և ոչ մուտք՝ քան զայն, որ մարդ իր թրովն շահի...» (Սմբատ, § 112):

⁶ Langlois, Cartulaire, 154 և հաջորդ էջեր:

ծնված են եղել մինչև նրա կողմից դավաճանություն կատարելը: Սմբատի Դատաստանագիրքն ընդհանրապես արգելում է առանց օրինական հիմքի սեփականություն բռնագրավումը՝ ում որ էլ այն պատկանելիս լինեի. թաղավորը պետք է հետևեր իր իշխանների՝ վասալների գույքի անվթարությանը, իսկ վերջինները՝ իրենց հպատակների գույքի անվթարությանը, ինչպես նախատեսում է 1-ին §-ի նախավերջին պարբերությունը: 3-րդ §-ի համաձայն հողից արդյունահանվող ամեն ինչ, բացի ոսկուց և պրծաթից, պատկանում է իշխաններին. ճորտ-շինականներն իրավունք ունեին օգտվելու վայրի ծառապտուղներից, ընդ որում, վաճառքի համար հավաքված պտուղների տասնորդական մասը նրանք պարտավոր էին պարոնին հանձնել: Դրանով հաստատվում էր հողի նույն կատմամբ իշխանների անսահմանափակ իրավունքը: Այդ նույն իրավունքի հիման վրա հողատերերը հարկեր կամ տուրքեր (հաճախ տասանորդ) էին գանձում հայթայթված շինանյութերից, որսից, ձկնորսությունից:

Մենք վերը մատնանշեցինք, որ ֆեոդալ-հողատերերի դասակարգի հիմնական զանգվածը բաղկացած էր ձիավորներից, այսինքն՝ ասպետներից (նախկին ազատները) կամ մանր կալվածատերերից, որոնք կազմում էին զորքի միջուկը և հող էին ստանում թագավորից կամ նրա վասալներից, իսկ այնուհետև այդ կալվածքները դարձնում էին հայրենակալվածքներ: Ձիավորներն առանձնապես շահագրգռված էին գյուղացի-շինականների ճորտացման և իրենց ստրուկների մի մասը ճորտեր՝ պառիկոսներ, այսինքն՝ սառապյալներ դարձնելու հարցում: Ձիավորները Կիլիկիայի հայկական թագավորների համար նույնպիսի կարևոր նշանակություն ունեին, ինչպես որ ասպետներն ու նրանց միաբանությունները Արևմուտքում: Արևմուտքի նմանությամբ Կիլիկիայում ևս բոլոր արքայազուն իշխանները և բոլոր բարոնները պարտադիր կերպով պետք է ձիավորի կոչում ընդունեին: Վասալը 14—15 տարեկան հասակում իր սյուզերենից հանդիսավոր իրազրության մեջ ձիավորի կոչում էր ընդունում: Հայոց թագավորներն սկսեցին իրենց վասալներին ասպետ ձեռնադրել գլխավորապես ազգային ու եկեղեցական մեծ տոնակատարու-

թյունների ժամանակ, երբ ասպետական աշխարհագրորի զորատես ու շքերթ էին անցկացնում: Այդ ձիավորները կրում էին սպիտակ կամ կապույտ մահուդից կարված հագուստ՝ ոսկե խաչով և առյուծի պատկերով՝ «ծառայել խաչին և հայոց առյուծին» մականգրությամբ: Այլշանը իր «Սիսուան» աշխատությունում, հենվելով XII դ. սկզբի (1113 թ.) արաբական մի գրողի վկայության վրա, ասում է, թե այն ժամանակ, երբ ձիավորներն ստանում էին ամսական 12 ոսկեդրամ ոռճիկ, մյուս ռազմիկները (հատկապես հետևակայինները) ստանում էին սոսկ 5 ոսկեդրամ: Ասպետության ինստիտուտը կիլիկյան ֆեոդալների կենցաղում այնքան էր ամրապնդվել, որ հայոց թագավորներից շատերը մետաղադրամների վրա պատկերվում էին ձիու վրա հեծած՝ ասպետի տարբերանշանով: Այդ այն դարերում էր, երբ գտվեցվում էին սուրը և բռնի ուժը: Բայց ձիավորները մարտնչում էին ոչ այնքան «հավատի» և «թագավորի» համար, որքան իրենց: Դատաստանագրքի § 112-ի հինգերորդ պարբերությունը ուղակի ասում է, թե ամենալավ գույքն այն է, որը ձեռք է բերված սրով «անհավատների» դեմ ուղղված արշավանքում, այսինքն՝ բացեիբաց հռչակում է ռազմավար ձեռք բերելու իրավունքը:

Ձիավորները, թագավորի կամ բարոնների վասալները, իմունիտետի իրավունքի ուժով, իրենց հերթին, սեփական հպատակների՝ ճորտերի, առավել ևս՝ ստրուկների կատարյալ տերերն էին: Այդ շահերի պաշտպանությունն էր ուղղված § 118-ը, որն արգելում էր ճորտերի փախուստն իրենց տերերից:

Բարոնները, ձիավորները, հեծելվորները (ոսմիկ հեծյալները) թագավորի բարձրագույն և ստորին ծառայագրվածներն էին: Նրանց թվում կային բերդակալներ՝ ամրոցների հրամանատարներ, գավառապետներ, ռազմական և քաղաքացիական բարձրաստիճան անձինք: Կենտրոնական պետական ապարատը բաժանվում էր ռազմական և քաղաքացիական զերատեսչությունների, որոնց իրավասությունը տարածվում էր ամբողջ երկրի վրա: Նրանց էին ենթարկվում տեղական բոլոր կառավարիչները, որոնք իրենց հերթին սե-

փական հպատակների նկատմամբ գրեթե լիակատար տե-
րեր էին:

Կիլիկիայի պետության հպատակների թվում կային նաև
բազմաթիվ օտարերկրացիներ՝ «ֆրանկներ» (ֆրանսիացիներ,
գերմանացիներ, իտալացիներ), հույներ և մուսուլմաններ
(արաբներ, թուրքեր) և այլն: Օտարերկրյա ծագում ունեցող
հպատակների նկատմամբ Սմբատի Դատաստանագիրքն այլ
մոտեցում ուներ, քան Գոշի Դատաստանագիրքը:

Գոշը, ելնելով Հայաստանի ընկճված դրությունից և հա-
յերի նկատմամբ մուսուլմանական կեղեքիչների արհամար-
հական վերաբերմունքից, ինչպես նաև կրոնական անհան-
դուրժողականության հետևանքով, որ բորբոքում էին շահա-
գործողական դասակարգերը, իր հերթին քամահրում է մու-
սուլմաններին և նրանց ցածր է դասում քրիստոնյաներից:
Ըստ Գոշի, մուսուլմանը, ի տարբերություն քրիստոնյայի,
պետք է ընդհանուր հարկերից բացի վճարի նաև գլխահարկ:

Բանն այլ կերպ էր Կիլիկիայում: Այստեղ հայկական պե-
տությունը մուսուլմանների լծի տակ չէր: Մուսուլման հպա-
տակների վրա նույնպիսի հարկեր էին դրվում, ինչպես և
քրիստոնյաների: Միայն § 1-ի մեջ նկատվում է քամահրանք
մուսուլմանի նկատմամբ, երբ նրա «արյունը» գնահատվում
է երեք անգամ էժան, քան քրիստոնյայի «արյունը»: Թերևս
դա հետևանք էր այն բանի, որ հարևան մուսուլմանական
պետություններում նույնպիսի վերաբերմունք կար քրիստոն-
յաների հանդեպ: Իսկ մնացած հոդվածներում մուսուլման-
ների և այլադավանների վերաբերմամբ բացառիկ նորմեր
չեն բովանդակվում: Էլ ավելորդ է խոսել օտարերկրյա ծա-
գում ունեցող քրիստոնյա հպատակների մասին: Նրանք նույ-
նիսկ օգտվում էին տարբեր արտոնություններով ու իմունի-
տետով: Կիլիկիայի պետությանը, որը փոքր էր և ոչ շատ ու-
ժեղ, ձեռնտու չէր արհամարհական քաղաքականություն վա-
րել օտարերկրյա ծագում ունեցող կամ ոչ քրիստոնեական
հավատ դավանող իր հպատակների նկատմամբ: Ընդհակա-
ռակը, Կիլիկիայի հեռատես քաղաքագետները ամեն կերպ
աշխատում էին սիրաշահել իրենց լոյալ հպատակներին:
Լևոն II-ը կառուցեց շատ դպրոցներ, որտեղ կարող էին սո-

վորել բոլորը, անկախ ազգային և կրոնական պատկանելիու-
թյունից: Նա իր մոտ ծառայության էր ներգրավում ֆրան-
սիացիների, իտալացիների, գերմանացիների, անգլիացինե-
րի և ուրիշների: Ուրիշ ժողովուրդների և օտարերկրյա ծա-
գում ունեցող մարդկանց իրավունքները հարգելու այդ քա-
ղաքականությունը անց էին կացնում նաև Լևոն II-ի հաջորդ-
ները: Նրա թոռ Լևոն III-ը 1285 թ. մամելյունների սուլ-
թան Քելավունի հետ պայմանագիր կնքեց, որի մեջ անց էր
կացվում կողմերի իրավահավասարության սկզբունքը, գե-
րիներ փոխանակելիս կողմերից յուրաքանչյուրը պետք է
հանձնեի հավասար թվով մարդիկ. ասպետի դիմաց՝ ասպետ,
գյուղացու դիմաց՝ գյուղացի և այլն⁷:

* * *

Կիլիկիայի հայկական թագավորությունը սուվերեն պե-
տություն էր: Պետական տերիտորիան տրոհված չէր առան-
ձին, քաղաքականապես անկախ ֆեոդալական տիրույթների՝
բաժնեկալվածքների: Թագավորը ճանաչվում էր որպես պե-
տության գլուխ, որ կանգնած էր ֆեոդալական հիերարխիա-
յի բարձունքում: Այս ամենը իր օրենսդրական ամրապնդումն
է գտել 1, 70 և 71 պարագրաֆներում:

Երկրի կառավարման հարցում ֆեոդալական ալֆազնու
ազդեցության, սյուզերենի և նրա վասալների միջև եղած
փոխհարաբերությունների մասին վկայում են Դատաստա-
նագրքի ուրիշ պարագրաֆներ ևս (2, 3 և այլ պարագրաֆ-
ներ):

Թագավորի իշխանությունը սահմանափակելու Սմբատի
տենդենցը երևում է նաև § 2-ում, որի համաձայն թագավորն
իրավունք ուներ վասալից հայրենակալվածքը խլել նրա կող-
մից այնպիսի ծանր հանցագործություն կատարելու դեպ-
քում, որի համար նախատեսվում էր մահապատիժ: Ընդ
որում, նույնիսկ այդպիսի դեպքերում վասալների զավակ-
ներն ու եղբայրները, որոնք ծնվել էին մինչև նրա կողմից

⁷ Langlois, Cart., էջ 228. J. Karst. Semp. Kod. հատ. 11 էջ 7:

ծանր հանցագործություն կատարելը, չէին կարող զրկվել հայրական գույքից: Սմբատի Դատաստանագրքի 2, 3 և 4 պարագրաֆները վառ կերպով լուսաբանում են հայրենակալածքի նկատմամբ վասալների անսահմանափակ ժառանգական իրավունքը, իսկ 1-ին հոդվածը սահմանում է այնպիսի նորմ, որը թագավորին ուղղակի արգելում է «զավթել» վասալի դղյակը, ամրոցը կամ որևէ այլ շինություն: Նա «մշտապես կտիրի փր սեփականությունը և թագավորին օգնություն ցույց կտա»՝ ռազմական ուժերով:

Հիմնականում հետևելով Մխիթար Գոշին, Սմբատ Գունդստաբլը սահմանեց այնպիսի նորմեր, որոնք թուլատրում և ձևավորում էին զարգացած ֆեոդալիզմի ժամանակաշրջանում կազմավորված դասային կարգերը: Ընդ որում, «Մխիթար Գոշի համեմատությամբ, Սմբատ Գունդստաբլը ուժեղ կերպով ընդգծում է ավագանու և հոգևորականության նշանակությունը...»⁸:

Օրինակ, Սմբատի Դատաստանագրքի § 1-ի վերջում սահմանված է մի նորմ, որը հռչակում է՝ «պատվեցեք ամեն տեսակի արհեստավորներին, բայց մյուսներից առավել՝ դարբիններին, հյուսներին և որմնադիրներին: Էլ ավելի շատ՝ գրողներին և բժիշկներին, քանի որ նրանք հոգ են տանում մարդկանց մասին: Պալատական պաշտոնատար անձինք արժանի են ամբողջ երկրի հարգանքին: Ամեն տեսակի մարդկանցից ավելի պետք է հարգվեն վարդապետները, քանի որ նրանք հոգու բժիշկներն են և եկեղեցու հենարանը»: Ընդ որում, նա այդ նորմի մեջ չի մտցնում Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքի (հոդվ. 1, մաս II) համապատասխան խոսքերը այն մասին, որ «երկրագործությունը...անհրաժեշտ և օգտակար արվեստ է...»:

1, 142, 147, 149 և այլ պարագրաֆներում բացահայտորեն անց է կացվում մարդկանց դասակարգային և դասային անհավասարության սկզբունքը: 118 պարագրաֆը օրինականացնում է կալվածատիրական գյուղացիների ճորտային դրությունը: Նկատենք, որ այդ հոդվածը զետեղված

է ստրկատիրական իրավունքին վերաբերող հատվածում: Այդ հանգամանքը վկայում է, որ Սմբատը առանձին տարբերություն չի դրել ստրուկների և ճորտերի միջև: Դեռ ավելին, Սմբատի Դատաստանագրքի 112 հոդվածից երևում է, թե ինչպիսի մեծ չափեր էին ընդունել Կիլիկիայի գյուղացիների հողազրկումը և նրանց կախումը կալվածատերերից ու վաշխառուներից: Բնորոշ է, որ Գոշի Դատաստանագրքում համապատասխան հոդվածներ չկան:

§ 2. ՔԱՂԱՔԱՑԻԱԿԱՆ ԻՐԱՎՈՒՆՔ

Այս հատվածը շարադրված է Սմբատի Դատաստանագրքի 94—114 §§-ներում, բայց մի շարք այլ պարագրաֆներում ևս կան քաղաքացիական-իրավական բովանդակություն ունեցող նորմեր: 94—97 §§-ները վերաբերում են ժառանգական իրավունքին. 99—101 §§-ները և § 104-ի վերջին պարբերությունը՝ գրավադրմանը և ընդհանրապես իրային իրավունքին, 113—114 §§-ները՝ կտակին. 54, 72, 81, 106—112, 140, 152, 156, 158 և այլ §§-ներ՝ պարտավորական իրավունքին, ընդ որում տարբերվում են ex contractu (պայմանագրային պարտավորություններ (առ ու ծախի, փոխառության, վարձակալության, պահովության, նվիրատվության) և ղեկիկտներից (իրավախախտումներից) առաջացող պարտավորություններ (ex delictu):

1. Սեփականությունը Դատաստանագրքում քննարկվում է 1, 2, 3 և այլ §§-ներում: Տարբերվում են շարժական և անշարժ գույքը, քաղաքում և քաղաքից դուրս գտնվող գույքը, ընդ որում զանազան նորմեր են սահմանվում դրանց առ ու ծախի համար:

Սեփականության աղբյուրներ են՝ հայրենակալվածքը, գանձը, գտած իրը, զավթումը, նվիրատվությունը և այլն: Տարբերակվում են տոհմական, զավթումով կամ որպես ընծա ձեռք բերված և գնված հայրենակալվածքներ:

Իհարկե, Դատաստանագրքում սեփականությունը դեռ ամենևին էլ չէր ազատվել ֆեոդալական սահմանափակում-

⁸ Г. Г. Микаелян, *նշված աշխատ.*, էջ 272:

ներից, բայց առևտրական կապիտալը սրընթաց խարխլում էր շատ պատենշներ, այնպես որ ամեն ոք, ով միջոցներ ուներ, կարող էր ձեռք բերել ամեն տեսակի, այդ թվում՝ հողային սեփականություն: Այդ կապակցությամբ հարկավոր է մատնանշել շնորհված կալվածքի և հայրենակալվածքի միջև եղած տարբերությունը ջնջելու Դատաստանագրքի տեւեւեցը, հողատիրության այդ երկու տեսակն էլ համարելով ժառանգական անսահմանափակ սեփականություն: Դատաստանագրքի այդ ձգտումը ցայտուն կերպով արտահայտված է 1, 2, 3, 4, և 70 §§-ներում, որտեղ ավատական, պայմանական հողը իրոք որ հավասարեցվում է հայրենակալվածքին: Թագավորը, ինչպես նշված է վերը, վասալներից կարող էր կալվածքը խլել դավաճանության դեպքում:

Սակայն սահմանափակումներ այնուամենայնիվ գոյություն ունեին: Բավական է ասել, որ Դատաստանագիրքը մինչև որոշ աստիճան տարբերակում է հայրենակալվածքը և շնորհված կալվածքը, ինչպես նաև եկեղեցավանքապատկան հողերը, հոգևորականության հողերը, քաղաքներում և քաղաքամերձ վայրերում քաղաքացիների և արհեստավորների հողերը: Այսպիսով, թեև հողը հիմնականում պատկանում էր աշխարհիկ և հոգևոր ֆեոդալների դասակարգին, բայց և այնպես նա դարձել էր քաղաքացիական շրջանառության՝ օբյեկտ և, XIII դ. Կիլիկիայում, ապրանքադրամական հարաբերությունների նշանակալի զարգացման պայմաններում, հող կարող էր ձեռք բերել նաև քաղաքային բնակչության վերնախավը, ինչպես և այն ֆեոդալները, որոնք, իրենց հերթին, կանգնած էին վաճառականների առաջին շարքերում: Այդ հանգամանքը հաստատվում է նաև գրավադրական իրավունքի ուժեղ զարգացմամբ:

Սեփականության օտարման այլ սահմանափակումներ էլ կային: 1) 96 պարագրաֆը ճանաչում է ժառանգներից յուրաքանչյուրի իրավունքը վաճառելու իր բաժինը, ընդ որում օրենքը նրան պարտադրում է այդ բաժինը վաճառել իր բոլոր եղբայրներին, այլ ոչ թե նրանցից մեկնումեկին: Թեև այստեղ ուղղակի չի արգելվում հայրենակալվածքի օտարումը, բայց այն հանգամանքը, որ նրա օտարումը հնարա-

վոր էր սոսկ ընտանիքի սահմաններում, հիմք է տալիս ենթադրելու, որ օրենքն արգելում էր տոհմական գույքը, առաջին հերթին հողը, վաճառել տոհմից դուրս: 2) Մյուս սահմանափակումը բերվում է § 109-ում, ուր օրենքը սահմանում է, որ կարիքի հետևանքով վաճառված հայրենակալվածքը վաճառողների ազգականները կարող էին ետ գնել 7 տարվա ընթացքում: Բայց եթե որևէ մեկը իր կալվածքը վաճառում էր ոչ կարիքից դրդված, ապա այն կալվածքը վաճառում էր ոչ կարիքից դրդված, ապա այն կարելի էր ետ գնել միայն մեկ տարվա ընթացքում: 3) Երրորդ սահմանափակումը տրված է § 65-ում, ուր ասվում է, թե քահանայի հողը կարող է ձեռք բերել միայն մեկ այլ քահանա, իսկ եկեղեցական հողը՝ մեկ այլ եկեղեցի կամ հոգևոր անձ:

Բայց այդ բոլոր սահմանափակումները էական նշանակություն չունեին, որովհետև 106, 109 §§-ները, § 110-ի երրորդ պարբերությունը խոսում են հողի ազատ առ ու ծախի մասին: Թեև այստեղ ուղղակի չի ասվում, թե այդ հողերի թվում պետք է հասկանալ նաև հայրենակալվածքը, բայց դրանից չի կարելի այն սխալ հետևությունը հանգել, թե նշված նորմերը վերաբերում են միայն քաղաքացիների հողերին: Բավական է մատնանշել, որ § 106-ը խոսում է ոչ միայն քաղաքի սահմանագծում, այլև նրանից դուրս գտնվող տների առ ու ծախի մասին, ընդ սմին, այդ առ ու ծախը իր պայմաններով հավասարեցվում էր վարելահողերի վաճառքի պայմաններին: § 110-ի երրորդ պարբերությունը խոսում է այգիների ու ծառերի առ ու ծախի մասին: Վերջին պարբերության համաձայն առ ու ծախի օբյեկտներ կարող էին լինել ջրաղացը, ջրհորդանը, «և ամեն մի այլ իր»: § 112-ը, որը վերաբերում է առ ու ծախի պայմաններին, ուղղակի ասում է, որ հայրը իրավունք ունի վաճառելու իր հայրենակալվածքը, բայց միայն ժառանգների համաձայնությամբ: Այստեղ հողի օտարման սկզբունքը չի ժխտվում, բայց հաստատվում է այն սկզբունքը, ըստ որի հողի առ ու ծախը պետք է տեղի ունենա ժառանգների՝ ընտանիքի, տոհմի անդամների փոխադարձ համաձայնությամբ:

Այսպիսով, Դատաստանագիրքը, մի կողմից, սահմանա-

փակում է հողային սեփականության արտածումը ֆեոդալ-
ների և եկեղեցու ձեռքից, մյուս կողմից՝ հողը դարձնում է
առ ու ծախի օբյեկտ, այսինքն՝ համապատասխանում է ապ-
րանքա-դրամական կապիտալի պահանջներին՝ ամեն ինչ
ապրանք դարձնելու նրա տենդենցով: Միայն եկեղեցա-վան-
քապատկան հողերը չէին կարող անցնել աշխարհիկ անձանց
և հաստատությունների ձեռքը: § 62-ի շտրոքով պարբերու-
թյունը սահմանում է, որ միաբանության անգամը, վանա-
կանը, չի կարող վանքում գտնվող իր գույքը կտակել ազգա-
կաններին, եթե նրանք տվյալ միաբանության անդամներ
չեն: Դա նշանակում է, որ վանք մտած գույքը ընդմիշտ մնում
էր այնտեղ:

Սեփականության ինստիտուտի հետ սերտորեն կապված
է գտնված գանձի պատկանելիության հարցը: Գոշը (II, 11,
105), հետևելով Մովսիսական օրենքին (Ներկորդ օրինաց
22, 1—3) գտնում է, թե գտնված իրը, որպես կանոն, պետք
է վերադարձվի սեփականատիրոջը, վերջինին վերապահելով
գտնվողին վարձատրություն տալու հարցի լուծման իրա-
վունքը: Իսկ Սմբատը, ընդհակառակը, գտնում է (Դատաս-
տանագրքի § 4), որ գտածոն, որպես կանոն, պատկանում է
գտնողին, եթե նա աղքատ մարդ չէ: Ընդ որում, նա թույլ է
տալիս հետևյալ բացառությունները՝ ա) թագավորական գան-
ձը հանձնվում է թագավորին, որը վարձատրում է գտնողին
և գանձի գտնվելու վայրի տիրոջը, յուրաքանչյուրին նրա
մեկ տասներորդականի չափով, իսկ եթե գտնողը և հողատե-
րը համընկնում են մեկ անձի մեջ՝ ապա գտածոյի մեկ հին-
գերորդականը. բ) իշխանական գանձը տիրոջը չի հանձնը-
վում, բայց գտնողը նրա 1/5 մասը տալիս է հողատիրոջը և
1/10-ը՝ թագավորին (ըստ Գոշի իշխանական գանձը պետք է
վերադարձվի վարձատրվելու պայմանով): Եթե գտնողը բա-
րակ է, գյուղացի և ընդհանրապես աղքատ մարդ*, ապա նա
ստանում է համապատասխան վարձատրության մի մասը

* Բնագրում՝ «ապա թէ մշակ կենայ կամ այլ ցեղ վարձվոր կամ
հոգեվոր...» (Սմբատ): «Եվ թէ ի վարձկանաց ոք իցե...» (Գոշ):

միայն: Առափնյա իրավունքի ուժով ծովից՝ ափ նետված
գույքը, որպես գտածո, պատկանում է հողատիրոջը:

Դատաստանագիրքը միանգամայն այլ կերպ է լուծում
հարցը այն դեպքում, երբ գտնվում է կորած իրը: Այն 102—
103 §§-ներում սահմանում է, որ գտնված իրը պետք է վե-
րադարձվի սեփականատիրոջը՝ հենց որ նա հայտնվի: Գըտ-
նված իրը վերադարձնելուց հրաժարվելը համարվում է
հանցագործություն:

Սեփականության ինստիտուտի հետ է կապված նաև ու-
րիշի իրի նկատմամբ իրավունքը, հատկապես գրավադրա-
կան իրավունքը:

2. Գրավի ինստիտուտը, որ վաղուց էր հայտնի հայ սո-
վորութական իրավունքին, ամրապնդվեց Սմբատի Դա-
տաստանագրքի 99—104 §§-ներում: Բայց Դատաստանա-
գիրքը սահմանափակում է այն օբյեկտների շրջանակը, ո-
րոնք կարող են գրավի առարկա լինել: Այն դեպքում, երբ
սովորութական իրավունքը ճանաչում էր գրավատուի գույ-
քի նկատմամբ պարտատիրոջ անսահմանափակ իրավունքը,
օրենքը, ելնելով երկրի տնտեսական կյանքի պահանջմունք-
ներից, մի շարք իրեր գրավի ոլորտից դուրս հայտարարեց:
Կիլիկիայի նատուրալ գյուղատնտեսության պայմաններում
արտադրության կարևորագույն գործոնները, մարդուց (ma-
noperae) բացի, եզներն էին և ընդհանրապես բեռնակիր
անասունները (carroperae). այդ պատճառով էլ § 100-ը
արգելում է գրավ դնել եզները: Չէր կարելի գրավ դնել ձիե-
րը և ձիասարքերը, որովհետև դրանք ոչ միայն տնտեսա-
կան նշանակություն ունեին, այլև ռազմական: Ձին և նրա
սարքը նույնպես «ծառայում էին» ֆեոդալական պետությա-
նը, ինչպես և ինքը ասպետը: Տվյալ հարցում Դատաստա-
նագրքի սկզբունքը այսպիսին է. գրավադրման ենթակա չէ
այն ամենը, որը կենսականորեն կարևոր նշանակություն
ունի գրավատուի համար, առանց որի նրա տնտեսությանը
կպատճառվի անուղղելի վնաս կամ քայքայում (Existenz
minimum): Այլ կերպ ասած, արտադրության և պատերազ-
մի գործիքները բացառվում են գրավի ոլորտից:

Առաջին պարագրաֆը (99), որը վերաբերում է գրավին.

արգելում է որպես գրավ, կամ տուժանք վերցնել երկանքը (վերին և ներքին աղացքարերը): Սմբատի Դատաստանագրքի բնագրի տարբերակներում, այլև Գոշի համապատասխան (81) հոդվածում, դժվար է կոհակ օրենքի խսկական իմաստը: Վերջինս համապատասխանում է Մովսիսական օրենքին (Նրկորոդ օրինաց 24, 6), որտեղ նույնպես արգելվում է ձեռնաղացի գրավադրումը: Կարատը իր մեկնություններում ճիշտ է բացատրում, թե ձեռնաղացի վերաբերյալ այդ գլուխը ըստ իմաստի սիմվոլիկ նշանակություն ունի: Օրենքը սկզբունքորեն չի արգելում՝ գրավի ինստիտուտի կիրառումը, այլ միայն սահմանում է, որ պարտապանի ծայրահեղ կարիքի դեպքում գրավառուն պարտավոր է նրան վերադարձնել գրավ դրված իրը, որովհետև վերջինս նրա համար կենսականորեն կարևոր նշանակություն ունի:

Դրան կարելի է, սակայն, ավելացնել, որ Հայաստանում, առանձնապես հին ժամանակներում և միջին դարերում գյուղացու համար ձեռնաղացը որպես արտադրության առարկա ընդհանրապես, ոչ միայն և ոչ պարզապես սիմվոլիկ նշանակություն ուներ, այլև հիրավի գործնական նշանակություն: Հենց այդ պատճառով էլ օրենքն արգելում էր նրա գրավադրումը:

Այս պարագրաֆում իր վրա ուշադրություն է գրավում նաև այն հանգամանքը, որ պայմանագիրը չկատարելու դեպքում որպես տուժանք (տույժ, տուգանք) վերցվում էր իր, տվյալ դեպքում՝ ձեռնաղաց: Այսպիսով, հունական պրոստիմոնը (տուժանքը) հայկական սովորութեական իրավունքի ազդեցության տակ մոտեցավ գրավին՝ որպես տուժանք կարելի էր վերցնել ոչ միայն փող, այլև իրեր:

Բացառությամբ նշված կենսականորեն կարևոր իրերի, օրենքը պարտատիրոջը լիակատար իշխանություն էր տալիս պարտապանի մնացած գույքի նկատմամբ: Օրենքի խոսքերով՝ «քո պարտապանի մնացած բոլոր իրերը քո իշխանության տակ են գտնվում» (§ 100):

Ինչպես Մովսիսական օրենքով, այնպես էլ ըստ Գոշի (II, 82, 47) այնպես է ստացվում, որ գրավառուն հանդիսանում է իրի պահառու, այսինքն՝ պարտատերը պատաս-

խանատու է նրա համար, հասկանալի է՝ լիակատար զանցառություն (omnis culpa-ի), այլ ոչ թե պատահարի (casus-ի) համար: Պարտատերը պետք է վերադարձնի իրը, նրա աճը և գրավ դրված իրից նրա ստացած բոլոր եկամուտները: Ըստ Գոշի գրավը մորգաջի (mort-gage, antichrese) նշանակություն չունի, երբ պարտատիրոջն իրավունք է վերապահվում տոկոսների փոխարեն օգտվել իրի աճից և նրանից ստացված եկամուտներից. ընդհակառակը, գրավը նրա համար մարող (amortisation) նշանակություն ունի, այսինքն՝ հաշվակցվում է պարտքի դիմաց: Դեռ ավելին, պարտատերը պարտավոր է հատուցել գրավատուին պատճառած վնասը:

Իհարկե, այդ ամենը հակասում էր սովորութեական իրավունքին և Գոշի Դատաստանագրքի այդ նորմերը պրակտիկայում չէին կիրառվում: Ուստի և այդ Դատաստանագրքի լեհական խմբագրությունում արդեն համապատասխան ուղղումներ են մտցվել: Այստեղ (գլ. III) սահմանված է, որ վճարումների ժամկետն անցնելուց և պարտքը վճարելու վերաբերյալ եռակի հիշեցումից հետո պարտատերն իրավունք ունի վաճառելու գրավ դրված իրը: Ճիշտ այդպես էլ, եթե գրավատուն սահմանված ժամկետում իրը ետ չի վերցնում, ապա վաղեմության ուժով այն դառնում է պարտատիրոջ սեփականությունը: Այդպես էլ կար պրակտիկայում:

Սմբատն իր § 101-ի հիմքում դրել էր սովորութեական իրավունքը, ուստի և շեղվեց Գոշի դրույթից: Ըստ Սմբատի, եթե պարտապանը պարտավորությունը ժամկետում չի կատարում, գրավը դառնում է փոխատուի սեփականությունը: Դեռ ավելին, պարտապանը պարտավոր է հատուցել պարտավորությունը ժամանակին չկատարելուց առաջացած վնասը: Թեև Սմբատի Դատաստանագրքի 102, 103 և 104 §§-ները արտաքինապես նման են Գոշի Դատաստանագրքի համապատասխան հոդվածներին, սակայն ըստ էության նրանք տարբերվում են. այն դեպքում, երբ Գոշը խոսում է պատճառված վնասի համար պարտատեր-գրավառուի պատասխանատվության մասին, Սմբատը պարտապանին պատասխանատվության է ենթարկում իր պարտականություն-

ները չկատարելու համար: Գոշն այստեղ անդրադառնում է միայն գրավին, իսկ Սմբատը՝ ընդհանրապես ընչական իրավունքին, այդ թվում և գրավին: Այդ պատճառով էլ ի. Կարստը գտնում է, որ սկզբնաղբյուրների այդպիսի օգտագործումը Սմբատի, որպես օրենքներ համակարգողի, կողմից հին ձևի մեջ նոր բովանդակություն մտցնելու վառ օրինակ է:

Դատաստանագրքի § 100-ի համաձայն պարտատերն անսահմանափակ իշխանություն ունի պարտապանի իրերի նրկատմամբ: Ընդ որում Դատաստանագիրքը պարտատիրոջն արգելում է ինքնագլուխ ներխուժել պարտապանի տունը նրա իրերը որպես գրավ վերցնելու համար: Դա համարվում է հանցագործություն: Այդ նպատակով ուրիշի տուն մտնել կարելի է միայն դատարանի թույլտվությամբ և վկաների հետ միասին: Սակայն տնից դուրս պարտատիրը կարող էր պարտապանի իրը վերցնել որպես գրավ նույնիսկ առանց վկաների:

§ 101-ը հողը և հայրենակալվածքը դասում է այն «իրեր» թվում, որոնք կարող էին գրավագրվել: § 104-ը բացառության կարգով արգելում է առանց դատարանի թույլտվության որպես գրավ վերցնել որեկայրու իրերը: Բայց այն դեպքում, երբ ըստ Գոշի այդ արգելանքը կրում է բացարձակ բնույթ, ըստ Սմբատի դա տարածվում է միայն այն դեպքի վրա (ինչպես «Անտիոքի ասիզներում», մաս II, գլ. 14), երբ պարտատերը առանց դատարանի թույլտվության ուժ է գործադրում:

Իրային իրավունքի, այսինքն՝ սեփականության և գրավի իրավունքի մասին վերոհիշյալ հոդվածներից բացի Դատաստանագրքի § 172-ը, որը վերաբերում է սերվիտուտներին, միաժամանակ խոսում է իր տիրույթն ու իր տունը ցանկապատերով ու ցցապատերով շրջապատելու սեփականատիրոջ իրավունքի մասին, ըստ որում հիշյալ §-ը մատնաշնչում է, որ միջնապատերը երկու տերերի սեփականությունն են:

2. Պարտավորություններ: Ինչպես մատնանշեցինք վերը, Դատաստանագիրքը միմյանցից տարբերում է պայմանա-

գրերից (ex contractu) բխող պարտավորությունները և իրավախախտումներից (ex delictu) բխող պարտավորությունները: Պարտավորական իրավունքի գրեթե բոլոր ինստիտուտները այն արժարժում է culpa-ի տեսակետից, որտեղ և դրանք շարադրված են դելիկտների վերաբերյալ հատվածում:

Դատաստանագրքի ամբողջ վերջին մասը (§§ 119—177) վերաբերում է ինչպես գույքային, այնպես էլ ոչ գույքային բարիքների ու շահերի դեմ ուղղված դելիկտներին: Գույքային բարիքների դեմ ուղղված դելիկտներն ընդգրկում են՝ անասունների կողմից արած ավերման, հրդեհների, գողության, խաբեության, կողոպտուտի, շահառության հետևանքով, ուրիշի վատահաված իրերի յուրացումով հասցված վնասը, ինչպես նաև այն վնասը, որն առաջացել է վարձակալության մեջ վերցված իրերն օգտագործելիս՝ աշխատողի կամ վարձակալի կողմից պայմանագիրը չկատարելու հետևանքով: Սրանց թվին են դասվում նաև այն դելիկտները, որոնք կատարվում են որոշ պրոֆեսիայի անձանց՝ հովիվների, այգեպանների, ջրաղացպանների և այլոց կողմից:

Ոչ գույքային բարիքների դեմ ուղղված դելիկտների թվին են դասվում մարմնական վնասվածքները կամ հանցավոր սպանությունը (դիտավորյալ կամ ոչ դիտավորյալ), դեռահասների կատարած սպանությունը խաղի ընթացքում կամ գրագով, հարբած վիճակում կամ ինքնապաշտպանության ընթացքում կատարված սպանությունը:

Միայն առ ու ծախս և փոխատվությունն են դիտվում որպես զուտ պայմանագրային բնույթի պարտավորություններ:

Դատաստանագիրքը պայմանագրի հիմնական վավերատարրեր (ռեկվիզիտներ) համարում էր՝ 1) գրավոր ձևը. 2) պայմանադիր կողմերի փոխադարձ համաձայնությունը և ժառանգների համաձայնությունը՝ հայրենակալվածքի առ ու ծախսի դեպքում. ընդ որում, Դատաստանագիրքը օրինական է համարում ոչ ամեն մի համաձայնություն, այլ միայն պայմանավորվող գործողությունների օրինականության դեպքում կնքվող համաձայնությունը. եթե կողմերը համա-

ձայնության են գալիս կատարելու այնպիսի գործողություններ, որոնք անօրինական են, պայմանագիրը § 81-ի հիման վրա ճանաչվում է անվավեր. 3) գործարքներ կնքելը վկաների ներկայությամբ: Պարտավորության հաստատուն լինելու նախադրյալ էր ճանաչվում նրա թեկնածու մասնակի կատարման անհրաժեշտությունը, այսինքն՝ որպեսզի պայմանագիրը սոսկ թղթի վրա չմնա. ընդ որում, գնորդը կարող է հրաժարվել պայմանագրից, իր վրա վերցնելով նրա չկատարումից առաջացած վնասները: Թեև հայրենակալվածքի առ ու ծախի վավերականության համար պահանջվում է կողմերի համաձայնությունը՝ վկաների ներկայությամբ, և ժառանգների համաձայնությունը, սակայն § 112-ը սահմանում է, որ առանց վկաների, բայց նոտարի կամ դատավորի ներկայությամբ կնքված գործարքը վավեր է, և պայմանագիրը չի կարող լուծվել:

Դատաստանագիրքը ճանաչում է պայմանագրի հետևյալ տեսակները՝ առ ու ծախ (§§ 106—112), փոխառություն (§ 158), փոխառություն-վարձույթ (§ 156), կապալ կամ արհեստավորական պատվեր (§ 140), վարձակալություն (§ 107), հանձնարարություն (§ 142), պահույթություն (§§ 121, 157), համաձայնություն որոշակի գործողության վերաբերյալ (§§ 72, 81), երաշխավորություն (§ 54), նվիրատվություն (մի շարք պարագրաֆներ):

Առ ու ծախի պայմանագիր կնքելիս, որպես անհրաժեշտ պայման, Դատաստանագիրքը մատնանշում է կողմերի բարեխղճությունը. վաճառողի դիտավորյալ խաբեության համար օրենքը նրան սպառնում է (§ 111) նզուլքով և պայմանագիրը հայտարարում անվավեր. դեռ ավելին, § 112-ի համաձայն խաբեբան համարվում է գող և պատրժվում է որպես այդպիսին: Առ ու ծախի վավերականության ընդհանուր պայմանները շարադրված են § 111-ում՝ վաճառողը պետք է ստույգ տեղեկություններ տա վաճառվող իրի մասին, մատնանշի նրա թաքնված թերությունները. բայց եթե գնորդը, ուշադրություն չդարձնելով այդ թերությունների վրա, այնուամենայնիվ գնում է իրը, ապա նա բոլոր հետևանքները կրում է իր վրա: Պայմանագրի վավերականու-

թյան համար § 108-ը պահանջում է այն կնքել վկաների ներկայությամբ, սովորաբար երեքի: Անասուններ վաճառելիս տրվում է յոթնօրյա «փորձնական» ժամկետ: Եթե պարզվի, որ իրը գողացված է, ապա նրա սեփականատերը իրավունք ունի ցանկացած պահին այն ետ պահանջել ամեն մի ձեռք բերողից, ընդ որում բարեխիղճ գնորդը բավարվում է վաճառողի հաշվին:

Դատաստանագրքի 106 պարագրաֆը սահմանում է պարսպապատ քաղաքի տարածքում և դրանից դուրս գրանցվող տների ու հողերի առ ու ծախի պայմանների տարբերությունը: Եթե գնման օբյեկտը գտնվում է քաղաքում, ապա, բացի պայմանագրում նշված ժամկետից, գնորդին ևս մեկ տարվա ժամկետ է տրվում վճարելու համար: Եթե առարկան քաղաքից դուրս է գտնվում, ապա լրացուցիչ ժամկետ չի տրվում: Քաղաքի շրջանագծից դուրս գտնվող բոլոր շինություններն ընդհանրապես, հողամասերին հավասար պայմաններով, ըստ պայմանագրի ենթակա էին անհապաղ վճարման:

Նույն §-ում ասված է, որ եթե գնորդը մեկ տարվա լրացուցիչ ժամկետն անցնելուց հետո էլ ըստ պայմանագրի լրիվ չի վճարել, ապա վաճառողը կամ նրա ժառանգները իրավունք ունեն պայմանագիրն անվավեր ճանաչելու, այսինքն՝ տունը ետ են ստանում, գնորդին վերադարձնելով գնի՝ իրենց ստացած մասը: Գուշի Դատաստանագիրքը համապատասխան տեղում վաճառողին կամ նրա ժառանգներին իրավունք է տալիս մեկ տարվա ընթացքում ետ գնելու աղքատության հետևանքով վաճառած տունը: Սմբատի Դատաստանագիրքը այդպիսի իրավունք չի ճանաչում. նա տունը վերադարձնելը թույլատրելի է համարում ոչ թե ետգրնման իրավունքով, այլ պայմանագրի պայմանները գնորդի կողմից չկատարելու հետևանքով: Վաճառողի ժառանգները տունը ետ են ստանում նույն հիմունքով: Սմբատը ընդհանրապես դրսևորում է սեփականության ինստիտուտը ավելի հաստատուն հիմքի վրա դնելու, վաճառողի կամայականությունը վերացնելու տենդենց: Այդ էին պահանջում Կիլիկիայի առևտրականների շահերը: Սմբատի Դատաստանագիրքը

ետգնման իրավունքը վերապահում է միայն ազնվականու-
թյանը՝ հայրենակալվածքը վաճառելիս, և այն էլ այնպիսի
դեպքերում, եթե վաճառքը կատարվել է աղքատության
հետևանքով, ընդ որում, օտարված հայրենակալվածքը կա-
րող է ետ գնվել միայն յոթնամյա ժամկետում: Ինչպես
մատնանշված է վերը, քաղաքի սահմաններում վաճառված
տունը § 106-ի համաձայն կարող է վերագրվել, եթե
գնորդը պայմանավորված ժամկետն անցնելուց մեկ տարվա
ընթացքում չկատարի պայմանագիրը: Բայց այստեղ ևս
օրենքը կանգնած է գնորդի կողմը՝ տալով նրան մեկ տարի
լրացուցիչ ժամկետ, եթե նա պայմանագրի պայմանները
չկատարի կարիքի պատճառով, այլ ոչ թե դիտավորյալ:

Դատաստանագրքի § 107-ը այլ կերպ է նայում ջրաղաց-
ների, խանութների և պայմանագրի նման օբյեկտներին,
որոնք եկամուտ են բերում. այդպիսի դեպքերում նա տարա-
ժամկետում չի ընդունում. գնորդը պետք է կամ անհապաղ
վճարի ըստ պայմանագրի կամ գնվածը վերագրվի վա-
ճառորդին: Նման դեպքերում վճարումների տարաժամկե-
տումը կախված է միայն վաճառողի կամքից: Այդ դրույթը
համապատասխանում էր առևտրական շրջանառության շա-
հերին:

108 §-ի համաձայն գնորդը իրավունք ունի մեկ տարվա
ընթացքում վերագրվելու այն անասունները, որոնց թե-
րությունների մասին նա չի իմացել, թեև վաճառորդը պար-
տավոր էր հաղորդել այդ թերությունների մասին, իսկ գո-
ղացված իրը գնորդը իրավունք ունի վաճառորդին վերագրվա-
նելու ցանկացած ժամանակ: Նորմալ պայմաններում բեռնա-
կիր կենդանիներն ու խոշոր եղջերավոր անասունները վա-
ճառվում են վերը մատնանշված յոթնօրյա «փորձնական»
ժամկետի պայմանով:

§ 109-ի համաձայն, ինչպես այդ մասին արդեն հիշա-
տակվեց վերը, եթե հողը վաճառված է աղքատության պատ-
ճառով, ապա վաճառորդի ազգականները իրավունք ունեն-
այն ետ գնելու յոթ տարվա ընթացքում, իսկ մնացած դեպ-
քերում՝ միայն մեկ տարվա ընթացքում: Ընդ սմին, հար-
կավոր է նշել, որ Դատաստանագիրքը ձգտում է հողը հա-

վասարացնել մյուս իրերին և ամրապնդել գնորդի իրավուն-
քը գնված իրի նկատմամբ:

§ 110-ը շոշափում է ալեատորային պայմանագրերը
(aleatorisch, aleator), երբ առ ու ծախք վրում է emp-
tio spei-ի բնույթ, այսինքն՝ երբ գործարքի կնքման
պահին պարզ չէ, թե որ կողմը կշահի: Այստեղ խոսքը
վերաբերում է մեղուների առ ու ծախին, ընդ սմին գնումը
կատարվում է գնորդի ռիսկով, թեև նրան 10—20 օր փորձ-
նական ժամկետ է տրվում, ինչպես նաև որևէ նյութի գնու-
մը անդիմացկուն ամանեղենում, ընդ որում պատասխանա-
տվությունն ընկնում է վաճառորդի վրա: Այսպես, եթե գինի
կամ այլ հեղուկ պարունակող կավե տակառը կամ կարասը
բարակ պատեր ունի կամ վատ է շինված և այդ պատճառով
հեղուկի հոսակորուստ է տալիս, ապա պատասխանատվու-
թյունն ընկնում է վաճառորդի վրա: Պտղատու այգի գնելիս
վաճառորդը պատասխանատու չէ գնման առաջին տարվա
քերքի համար, ռիսկը կրում է գնորդը: Նրան միայն 10-օրյա
ժամկետ է տրվում այգու վիճակն ստուգելու համար: Ջրա-
ղաց, նավ (կիսախողովակ), տուն և նման այլ բաներ վա-
ճառելիս, եթե գործարքը կնքված է վկաների ներկայությամբ
և ձևակերպված գրավոր փաստաթղթով, կողմերը չեն կա-
րող հրաժարվել պայմանագրի կատարումից, որ կողմի վրա
էլ ընկնելու լինի վնասը: Եթե առ ու ծախի գործարքը կրնք-
վելուց հետո իրը կործանվի կամ վնասվի, վաճառորդը պա-
տասխանատու չէ իրի համար, եթե ինքը չի եղել նրա կոր-
ծանման պատճառը:

Եզրակացության մեջ կարելի է նշել, որ Սմբատը, ել-
նելով առևտրական շրջանառության կայունության շահերից,
իր Դատաստանագրքի 106, 107 և 109 §§-ներում, հատկապես
վաճառված հայրենակալվածքը հարազատների կողմից ետ
գնելու հարցում, գիտակցաբար խիստ շեղվում է Գոշից դե-
պի գնորդի շահերը և գործարքի ամրապնդումը: Ընդ որում,
§ 106-ը սահմանում է տների վաճառման հատուկ կարգ:
Եթե տունը գտնվում է քաղաքի շրջագծում, ապա այն վա-
ճառելու դեպքում նրա գինը կարող է վճարվել մեկ տարի
կամ ավելի անցնելուց հետո, իսկ եթե տունը գտնվում է

քաղաքի շրջագծից դուրս, ապա նրա վաճառքի պայմանները հավասարեցվում են հողամասի վաճառքի պայմաններին և վճարումը պետք է տեղի ունենա անհապաղ, առանց տարաժամկետման: Հենց այսպես էլ § 107-ի համաձայն տարաժամկետում չի թույլատրվում ջրաղացներ, խանութներ և առհասարակ այնպիսի իրեր վաճառելիս, «որոնք վարձակալական վճար են բերում»: Հայրենակալվածքը վաճառելու դեպքում, եթե դա կատարվել է հողատիրոջ աղքատության պատճառով, § 107-ի համաձայն վաճառորդի ազգականներն իրավունք ունեն այն ետ գնելու 7 տարվա ընթացքում: Իսկ եթե վաճառքը տեղի է ունեցել ոչ աղքատության պատճառով, ապա ետգնման իրավունք տրվում է գործարքի կրնքումից հետո մեկ տարվա ընթացքում միայն:

3. Փոխառության-փոխատվության մասին խոսում են Դատաստանագրքի 54 և 158 §§-ները: Սմբատը խիստ բացասաբար է վերաբերվում տոկոսով փոխառությանը: Այսպես, § 54-ում նա փողը տոկոսով փոխառության տվող հոգևորականին հայտարարում է հերետիկոս: § 158-ում ընդհանրապես խստորեն արգելում է փոխառության տրված փողի համար «վաշխ», այսինքն՝ տոկոսներ գանձելը: Տոկոսների նկատմամբ հենց այդպիսի բացասական վերաբերմունքը բնորոշ է Պրոխիորնի և Էկլոգայի համար: § 158-ում հատկապես ընդգծվում է, որ մահացած պարտապանի զավակները պարտավոր չեն տոկոսներ վճարել հոր պարտքերի համար: Ելնելով այդ վերապահումից, կարելի է ենթադրել, որ օրենքը թույլ է տալիս տոկոսներ բռնագանձել պարտապանից: Ինչպես հայտնի է, Արևելքում ոչ միայն տոկոսներ էին վերցնում, այլև տոկոսների տոկոսներ: Կիլիկիան, որտեղ առևտրական կապիտալը այդպիսի կարևոր դեր էր խաղում, հազիվ թե բացառություն լինելի տվյալ դեպքում: Թեպետ և Սմբատի Դատաստանագրքը արհեստով է տոկոսներ գանձել, սակայն նա լուրջ է գանձման հետևանքների մասին: § 158-ը դիսպոզիցիա տալիս է. «այց սանկցիա չի տալիս: Իսկ այն հանգամանքը, որ § 54-ը հատուկ սանկցիա ունի, հանդեպում է այն մտքին, որ տոկոսների գանձման արգելանքը և դրա համար սահմանված պատիժը

վերաբերում են ոչ թե բոլորին, այլ միայն քահանաներին: Դա մի ավելորդ անգամ ապացուցում է Դատաստանագրքի ձգտումը՝ հոգևորականությանը դուրս մղել քաղաքացիական շրջանառության ոլորտից, նրան հնարավորություն չտալով էլ ավելի հարստանալու: Ժառանգներից տոկոսների գանձումն արգելելու (§ 158) հատուկ նշանակությունը իր հաստատումն է գտնում նաև այն բանում, որ Կոշը (II, 46), հետևելով Մովսիսական օրենքին (Ելից 22, 25), արգելում է տոկոսների գանձել միայն աղքատներից. այստեղից կարելի է այն հետևությունն անել, որ մյուս անձեղից տոկոսներ գանձել թույլատրվում է: Մինչդեռ փաստորեն տոկոսներ գանձվում էին, իհարկե, առաջին հերթին շունևորներից: Նկատենք, որ տոկոսների նկատմամբ օրենսդրի բացասական վերաբերմունքը ավելի շուտ «բարոյական» դատապարտման բնույթ էր կրում, քան ընդհանուր արգելանքի:

Հայկական դատաստանագրքերն ու սովորութական իրավունքը ճանաչում էին տոկոսների երկու տեսակ՝ 1) տոկոս (հունարեն «տոխոս»-ից), այսինքն՝ աճ, հասարակ տոկոսներ կապիտալի նկատմամբ, ինչը որ անգլերեն անվանում են simple interest, և 2) բարդ տոկոս, այսինքն՝ տոկոսների տոկոսներ, բարդ տոկոսներ կամ compound interest:

Դատաստանագրքը § 158-ում չի թույլատրում վաշխի՝ նորմալից ավելի տոկոսի գանձումը (հավանաբար, դա կտրականապես արգելված էր օրենքով), թեև ինչպես Կիլիկիայում, այնպես էլ Հայաստանում պրակտիկայում կիրառվում էին տոկոսների բոլոր տեսակները: Այն մասին, թե շունևորների կողմից վճարվող տոկոսները մարող (պարտքը չեցեցնող) բնույթ ունեին, դատաստանագրքերում պարզորոշ չի ասված:

4. Կապալի մասին խոսում է § 140-ը, նկատի ունենալով արհեստավորների աշխատանքը: Պատվեր ընդունողը պարտավոր է բավարարել պատվիրատունին, սեփականատիրոջը, իսկ վերջինը՝ վճարել ըստ պայմանագրի: Կապալով աշխատողը պատասխանատու է մշակման նպատակով իրեն հանձնված իրերի և նյութերի համար, և պատասխանատվու-

թյունից ազատվում է, եթե իրերի կորուստը տեղի է ունեցել՝ 1) թշնամիների արշավանքի պարագաներում, 2) գողության հետևանքով, ընդ սմին՝ եթե կորել են վարձվողի սեփական իրերը ևս, 3) հրդեհի դեպքում, որը ծագել է ոչ վարձվողի մեղքով:

5. Վարձակալության ինստիտուտի գոյության մասին խոսում է § 107-ը, որտեղ հիշատակվում է ջրաղացների, խանութների և «եկամուտ բերող» նմանօրինակ օբյեկտների վարձակալության մասին: Այստեղ մատնանշենք նաև § 156-ը, որը խոսում է վարձակալության, այսինքն՝ վարձով վերցված սպասքի մասին: Սպասքը հարկավոր է վերադարձնել նրա օգտագործման համար վճարի հետ միասին: Վարձակալը պատասխանատու է իրի անվթարության համար, բացի այն դեպքից, երբ նա ոչնչանում է թշնամու հարձակման պարագաներում:

6. Հանձնարարության (կոմիսիայի) ինստիտուտի մասին խոսում է § 142-ը: Լիազորվածի հասցրած վնասի համար պատասխանատվություն է կրում նրան հանձնարարություն տվողը:

7. Պահապնությունը քննարկվում է 121 և 157 §§-ներում: Իրն ի պահ ընդունողը պատասխանատվություն է կրում իրի անվթարության համար, ընդ որում գողության դեպքում իրի սեփականատերը և իրն ընդունողը պետք է միասին հետապնդեն գողին: Իրի կորստյան առթիվ վեճը լուծվում է դատական կարգով: Եթե իբր պահողը անմեղ է ճանաչվում նրա կորստյան հարցում, նա չպետք է հատուցի իրի արժեքը:

8. Դատաստանագիրքը ճանաչում է նաև նվիրատվությունը: Անշնան ընծան կարող էր տրվել առանց վկաների: Բայց հողը և նշանակալի արժեք ունեցող իրերը կարող էին որպես ընծա տրվել միայն վկաների ներկայությամբ: Նվիրատվությունը քննարկվում է 61, 66ա և այլ §§-ներում: Նվիրված իրը պետք է ծառայի որոշակի նպատակի, իսկ եթե նա չի օգտագործվում նվիրատվության ժամանակացույց տրված ուղղակի նպատակով, ապա նվիրատուն իրա-

վունք ունի ետ վերցնելու իրը և հանձնելու մի այլ անձի, որը կհատարի նրա կամքը (§ 61):

Ինչպես արդեն ասված է վերը, Դատաստանագրքում պարտավորական իրավունքի գրեթե բոլոր ինստիտուտները բխում են դելիկտներից, այսինքն՝ որպես իրավախախտումների և սեփականատիրոջը պատճառած վնասի հետևանք: Սկսած § 119-ից և մինչև վերջը, գրեթե բոլոր 58 պարագրաֆներում, խոսվում է հանցավոր գործողությունների հետևանքով առաջացած պարտավորությունների մասին: Այդ գլուխներում քննարկվում են երրորդ անձանց ինչպես քրեական, այնպես էլ քաղաքացիական (ոչ գույքային) պատասխանատվությունը՝ նրանց գործողությունների համար: Քրեական պատասխանատվության հարցերը շարադրվելու են ստորև, իսկ այստեղ քննության առնենք քաղաքացիական պատասխանատվությունը՝ որպես դելիկտի հետևանք:

Անհրաժեշտ է նշել, որ Դատաստանագիրքը ոչ միայն պաշտպանում է սեփականատիրոջ իրավունքները դրանք խախտողների դեմ, ոչ միայն հետևում է վնասի հատուցմանը, այլև անց է կացնում, երրորդ անձանց կողմից իրավախախտումներ կատարելու բոլոր դեպքերում, իշխանության միջամտության սկզբունքը: Այսպիսով, վնասի հատուցումը սոսկ մասնավոր-իրավական ինստիտուտ չէր, և պետությունը իր սահմանած հրապարակային իրավունքների խախտման համար խախտողից տուգանք էր բռնագանձում:

§ 119-ի համաձայն, եթե հնարավոր չէր վնասը հատուցել բենդենով, հատուցումը թույլատրվում էր փողով:

Դատաստանագիրքը գիտե այնպիսի պարտավորություններ, որոնք առաջանում են ոչ միայն գույքային, այլև ոչ գույքային վնաս պատճառելուց, ինչպես, օրինակ, սպանության, մարմնական վնասվածքի, անվայել արարքի (մազերի պոկում) և բռնաբարության հետևանքով: Այդպիսի դեպքերում, անկախ քրեական պատասխանատվությունից, ենթադրվում է նաև պատճառված վնասի հատուցում: Այսպես, օրինակ, § 123-ի համաձայն, եթե չծածկված ջրհորը անասուն կամ մարդ ընկնի ու կործանվի, ջրհորի սեփա-

կանատները պետք է համապատասխանաբար հատուցի անասունի արժեքը կամ վճարի «արլան» համար: Ընդ որում, եթե ջրհորը մարդ ընկնի ցերեկով կամ հարբած վիճակում, ապա սեփականատերը կես չափով է պատասխանատվություն կրում: Գոռը և Սմբատը այս հարցում տարակարծիք են, քանի որ Գոռը սահմանում է ջրհորի սեփականատիրոջ լիակատար պատասխանատվություն այն դեպքում, երբ մարդը հարբած վիճակում է ջրհորն ընկել:

Պաշտպանելով սեփականատիրոջը, 147 պարագրաֆը ուրիշի գույքի անօրինական օգտագործումը դիտում է որպես հանցագործություն և սահմանում, որ ուրիշի գույքն ապօրինաբար յուրացնողը պետք է սեփականատիրոջը հատուցի իրի արժեքի քառապատիկի չափով:

150 պարագրաֆը նախատեսում է վնասի հատուցում այն դեպքում, երբ որևէ մեկը ջրանցքներ է անցկացնում ուրիշի հողամասով. այստեղ շոշափվում է սերվիտուտի իրավունքի հարցը, ընդ որում օրենքը թույլ է տալիս ուրիշի հողամասով ջրանցքներ անցկացնել, բայց պայմանով, որ վնաս չհասցվի հողամասի տիրոջը:

§ 159-ի համաձայն ուրիշի մրգատու ծառը կտրողը պետք է նրա փոխարեն տնկի նոր ծառ և սեփականատիրոջը հատուցի պատճառված վնասը՝ այն ամբողջ ժամանակի համար, մինչև նոր ծառը պտուղ կտա:

163 պարագրաֆը յուրաքանչյուրին պարտավորեցնում է հացահատիկների բերքահավաքի ժամանակ զգույշ լինել, որպեսզի դրացիներին վնաս չպատճառվի. զգուշություն չպահպանելու դեպքում մեղավորը պետք է հատուցի վնասները:

164 պարագրաֆը, բոլորին թույլատրելով ուրիշի այգում օգտվել խաղողից, արգելում է, սակայն խաղողը դուրս բերել այգուց:

Եզրակացության մեջ հարկավոր է նշել Դատաստանագրքի համար հիմնական դրույթներից մեկը՝ յուրաքանչյուր պատաստանատու է իր համար: Այսպես, § 98-ում ասվում է, որ հայրը պատասխանատու չէ որդու համար, եղբայրը՝ եղբոր համար և այլն՝ եթե նրանցից որևէ մեկը մահապատ-

ժի է ենթարկվում: Կարելի է կարծել, թե Դատաստանագրքի այդ դրույթը տարածվում է պատասխանատվության բոլոր տեսակների և ամեն տեսակ պարտավորության վրա: Այդ ընդհանուր կանոնից բացառություն է անում § 126-ը, որը սահմանում է համայնքի համապարտ երաշխավորություն կամ պատասխանատվություն՝ բնակավայրի սահմաններում՝ կատարված սպանության համար՝ եթե մարդասպանը հայտնաբերված չէ: Այդ դեպքում, եթե սպանվածի ազգականը բավարարություն պահանջի, ամբողջ համայնքը պարտավոր է վճարել «արլան համար»: Այդպիսի պատասխանատվություն սահմանելու նպատակն է՝ դրդել բնակավայրի բնակիչներին հայտնաբերելու մարդասպանին:

* * *

Հանրագումարի բերելով, հարկավոր է նշել, որ սեփականատիրության ինստիտուտը թափանցված է ֆեոդալական սկզբունքներով: Տարբերվում էին ֆեոդալների սեփականությունը և բնակչության մյուս խավերի սեփականությունը, անշարժ և շարժական գույքը, որոնց առ ու ծախք տարբեր ձևերով էր կատարվում:

Թեև Կիլիկիայում նկատվում էր շնորհված կալվածքի և հայրենակալվածքի միջև եղած տարբերությունը ջնջելու, հողը քաղաքացիական շրջանառության օբյեկտ դարձնելու տենդենց, որպեսզի ամեն ոք կարողանա հող ձեռք բերել, այնուամենայնիվ օրենսդրությունը ամբողջությամբ վերցրած սահմանափակում էր սեփականատիրական իրավունքը: Հողը, որպես կանոն, պատկանում էր աշխարհիկ և հոգևոր ֆեոդալներին: Քաղաքաբնակ մարդկանց վերնախավը նույնպես իրավունք ուներ հող ձեռք բերելու:

Գրավման, գնման կամ նվիրատվության ճանապարհով ձեռք բերված հողամասերի, ինչպես նաև այգիների ու ծառերի, ալյու ամեն տեսակ շարժական գույքի առ ու ծախսի վերաբերյալ ոչ մի արգելանք օրենքը չի սահմանում (106, 109, 110, 112 պարագրաֆներ): Այսպիսով, օրենսդրությունը, ելնելով առևտրի և ապրանքադրամական հարաբերություն-

Ների զարգացման շահերից, զգալի չափով ընդարձակել է այն օբյեկտների շրջանակը, որոնք կարող են բաղադրացիա-կան շրջանառության առարկա լինել, սեփականատիրական իրավունքն ազատել է շատ սահմանափակումներից:

Դատաստանագիրքը ճանաչում է նաև դեկրետներից բխող բազմաթիվ պարտավորություններ: Իրավասխատման հետևանքով սեփականատիրոջը պատճառված վնասի հատուցումը նախատեսված է քրեական իրավունքին վերաբերող գրեթե բոլոր հոդվածներում: Ընդ որում, օրենքը ոչ միայն պաշտպանում էր սեփականատիրոջ իրավունքները՝ պահանջելով վնասի հատուցում, այլև հրամայում էր հատուցումը կենսագործել պետության (դատարանի) միջոցով: Օրենքը (§ 170) մասնավոր անձանց ուղղակի արգելում էր առանց դատարանի հաշտվել, որովհետև այդ դեպքում պետությունը զրկվում էր եկամտից (տուգանքից): Եթե տուժողը համարձակվում էր հաշտվել այն մարդու հետ, որը նրան վնաս էր հասցրել հանցավոր արարքի հետևանքով, ապա օրենքը նրան դիտում էր որպես գողի, որից պետք է տուգանք գանձվեր կրկնակի չափով՝ մասնավոր հատուցման համեմատությամբ: Նման օրինակ ըմբռնում («խնքնադատաստան») կա Հին Ռուսիայի կանոնադրություններում:

Ելնելով § 88-ի սահմանած նորմից, որի համաձայն հայրը պատասխանատվություն չպետք է կրի որդու համար, իսկ եղբայրը՝ եղբոր, և «յուրաքանչյուր մարդ սեփական գլխով պատասխանատու է իր համար», կարելի է այն ընդհանուր եզրակացությունը հանգել, որ միայն հանցագործություն կատարած կամ վնաս պատճառած մարդը պետք է քրեական պատիժ կրի և վնասը հատուցի: Ուրիշները նրա համար պատասխանատվություն չպետք է կրեն: Այս ընդհանուր կանոնից բացառություն էր կազմում նույն պարագրաֆի մի այլ նորմ, որի համաձայն ամուսնու կատարած ծանր հանցագործության համար պետք է պատասխանատու լիներ կինը և նրանց այն զավակները, որոնք ծնվել են հանցագործության կատարումից հետո: Այս ընդհանուր կանոնից մյուս բացառությունը մենք գտնում ենք § 126-ում, որը համապարտ երաշխավորություն կամ պատասխանատվություն էր

սահմանում այն համայնքի անդամների համար, որի տերիտորիայում կատարվել է սպանություն, բայց մարդասպանը չի հայտնաբերվել: Ընդ որում ավանդ բնակիչները պարտավոր էին հատուցել «վնասը», այսինքն՝ վճարել «արյան համար» միայն այն դեպքում, եթե սպանվածի հարազատները բավարարություն պահանջեին:

§ 3. ԱՄՈՒՍՆԱ—ԸՆՏԱՆԵԿԱՆ ԻՐԱՎՈՒՆԲ

Սմբատի Դատաստանագիրքը մեծ ուշադրություն էր դարձնում ամուսնա-ընտանեկան հարաբերություններին: Վերջիններին են նվիրված ընդարձակ § 72-ը և հաջորդ մի շարք պարագրաֆներ՝ մինչև 93-ը ներառյալ: Մեղքների և գավազների հարաբերություններին են նվիրված 97—98 §§-ները:

Կանոնական և սովորութական իրավունքի վրա հիմնված այդ պարագրաֆները քննարկում են ամուսնության և ամուսնալուծության, ամուսինների գույքային հարաբերությունների, ժառանգման կարգի (§§ 94—97), ամուսնու և կնոջ՝ միմյանց և երեխաների նկատմամբ ունեցած պարտականություններին վերաբերող հարցեր: Այդ պարագրաֆների ուսումնասիրությունը հիմք է տալիս այն ընդհանուր հետևություններն անելու, որ Դատաստանագիրքը ձգտում է՝ 1) ըստ հնարավորության ամուսնա-ընտանեկան հարաբերությունների բնագավառը ենթարկել պետությանը և աշխարհիկ իրավագործությանը, այն ժամանակ, երբ ըստ Գոշի Դատաստանագրքի վերոհիշյալ հարաբերությունները ամբողջությամբ գտնվում են եկեղեցու իրավասության ներքո, 2) մեղմացնել ամուսնալուծության պայմանները, 3) ապահովել ամուսնու իշխանությունը կնոջ նկատմամբ:

Սմբատի Դատաստանագիրքը մանրամասն կանգ է առնում ամուսնալուծության հարցի վրա, գլխավորապես դրա գույքային հետևանքների տեսակետից, այսինքն՝ գնահատում է ամուսնալուծությունն ու դրա հետևանքները, որքանով որ դրանում շահագրգռված էին աշխարհիկ իշխանու-

թյունները: Կրոնական-արարողական կամ ծիսական կողմը թողնվում է եկեղեցու տնօրինության ներքո: Սմբատի Դատաստանագիրքը քիչ է կանգ առնում ամուսնությունը թուլատրող հանգամանքների վրա, ցույց տալով միայն արգելող պայմանները (օրինակ, կուրությունը՝ հիվանդությունը և այլն), որոնց խախտման դեպքում ամուսնությունը կարող է պետական իշխանության համար ստեղծել այս կամ այն դժվարությունը:

Դատաստանագիրքը ամուսնության հասկացության ուղղակի բնորոշումը չի տալիս, որովհետև այդ բնորոշումը հայկական իրավունքում տրված էր դեռևս V դ. Սահակ Պարթևի կանոններում: Սահակ Պարթևի 27-րդ կանոնը⁹ ասում է, թե ամուսնությունը ամուսնական տարիքի հասած անձանց համաձայնություն է. 27-րդ կանոնը պատժով է սպառնում այն քահանաներին և ծնողներին, որոնք երիտասարդ մարդկանց հարկադրում են ամուսնանալ հակառակ նրանց կամքի: Այդ սկզբունքն իր արտահայտությունն է գտել Դատաստանագրքի § 88-ում, որը ամուսնանալ թույլատրում է 15 տարեկան դարձած անձանց: Մինչև այդ տարիքին հասնելը հարկադրաբար ամուսնացածը ամուսնության սահմանված տարիքին հասնելուց հետո իրավունք ուներ ամուսնալուծվելու: Դատաստանագիրքը նաև պահանջում էր ամուսնացողների փոխադարձ համաձայնությունը, այդ պայմանը խախտող քահանային սպառնալով աստիճանազրկմամբ:

Հին Հայաստանի ամուսնության և ընտանիքի հարցերը թեև ուսումնասիրված են բավականին հանգամանալի, բայց դեռևս չպարզված շատ տեղեր կան: Առավել հեղինակավոր գիտնականներ Վ. Բաստամյանցը, պրոֆ. Ի. Կարստը, Ն. Ադոնցը, Խ. Սամուելյանը, որոնք հետաքրքրվել են այդ հարցերով, տարբեր մոտեցում ունեն դրանց լուծմանը: Նրանցից ոմանք հայ ընտանիքը պատկերացնում են որպես ինչ-որ իդեալական և միանգամայն ինքնատիպ մի երևույթ: Այդ թեման դեռ կարոտ է ճիշտ, մարքսիստական մեթոդո-

լոգիայի վրա հիմնված լուսաբանման: Նշված հարցը պետք է քննության առնվի ֆեոդալական հասարակության և այն կուլտուր-բարոյական տեղաշարժերի զարգացման ֆոնի վրա, որոնք կատարվել են հայ հասարակությունում: Տվյալ հարցում կարևորագույն, բեկումնային հանգամանք հանդիսացավ IV դ. սկզբին հայերի կողմից քրիստոնեության ընդունումը: Նոր եկեղեցին Հայաստանում պատվաստեց ամուսնության և ընտանիքի մասին ընդհանուր-քրիստոնեական հայացքներ՝ հոռմեա-բյուզանդական ուսմունքի ոգով: Այնուհետև այդ ուսմունքի ընդհանուր սկզբունքները պարբերաբար զարգանում էին եկեղեցական ժողովներում՝ նախած տվյալ հասարակության էվոլյուցիային, այնպես որ նոր դավանաբանության սկզբունքները դարձան պետական իշխանության կողմից հավանության արժանացած սովորույթական իրավունքի տարրեր:

Այդ սկզբունքները արտացոլվեցին քրիստոնեական ժամանակաշրջանի գրականության մեջ, ընդ որում, հեթանոսական ժամանակաշրջանին վերաբերող շատ սկզբունքներ մոռացության մատնվեցին: Այդ հանգամանքի հետևանքով հայերի մեջ մինչքրիստոնեական ժամանակաշրջանում գոյություն ունեցող ամուսնության հարցում շատ բան մնում է անհասկանալի: Մենք դեռևս կոնկրետ տվյալներ չունենք պարզելու համար այնպիսի հարցեր, օրինակ, ինչպես բաղմակնությունն է և մենամուսնությունը, կանանց առևանգումը, կնոջ «գնումը» և այլն: Իսկ համամասնությունը միշտ չէ, որ հնարավորություն է ընձեռում վերականգնելու անցյալը: Միանձան հասարակական-տնտեսական հասարակարգի վերակառուցումը բավական չէ պատմական կոնկրետ պրոբլեմներ լուծելու համար: Օրինակ, ֆեոդալական Հընդ-կաստանում և Զինաստանում բազմակնությունը օրենքով արգելվում էր¹⁰, իսկ ֆեոդալական Արաբիայում և Իրանում՝ այն թույլատրվում էր: Եվ նույնիսկ միևնույն երկրում, օրինակ, Հնդկաստանում, ամուսնության և ընտանիքի ինստի-

¹⁰ Տե՛ս Վ. Բաստամյանց, Ամուսնությունը ըստ հայ եկեղեցական իրավունքի, տե՛ս «Փորձ» հանդես, 1880, 4—6 համարները, 1881, 4:

⁹ Տե՛ս «Կանոնագիրք հայոց», էջ 382:

տուաները տարբերվում էին բազմազանությունով: Ֆեոդալական և քրիստոնեական նվիրույթով գոյություն ունեին ֆեոդալների առաջին գիշերվա իրավունք, ֆեոդալական և քրիստոնեական Հայաստանում այդ իրավունքը, հայ պատմաբանների պնդմամբ, գոյություն չի ունեցել:

Մեզ տեղեկություններ են հասել այն մասին, որ հեթանոսական շրջանում հայերի մեջ տեղի էին ունենում կանանց առևանգումներ: Մի շարք մատնանշումներ կան, որոնց հիման վրա կարելի է ենթադրել, թե Հայաստանում ամուսնության ինստիտուտը իր ընդհանուր գծերով զարգացել է նույնպիսի ճանապարհով, ինչպես և մյուս երկրներում: Այն հանգամանքը, որ հայերի մեջ էլ գոյություն է ունեցել բազմակնություն, վկայում է Մովսես Խորենացին: Վ. Բաստամյանցի այն կարծիքը, թե բազմակնություն տեղի էր ունենում միայն ունեղոր դասակարգերի միջավայրում, էությունը չի փոխում. որպես ընտանեկան իրավունքի ինստիտուտ նա գոյություն է ունեցել: Նույնիսկ քրիստոնեության ընդունումից հետո էլ այն դեռևս տեղի էր ունենում և սկզբնական կանոններում մենք նրա կիրառման դեմ հատուկ արգելքներ չենք գտնում: Եկեղեցին միայն աստիճանաբար վերջ տվեց այդ վերապրուկային ինստիտուտին: Գոյություն ունեին նաև կանանց առևանգման սովորույթ. Գրիգոր Լուսավորչի 9-րդ կանոնը (գլ. 30) առևանգումով կատարված ամուսնությունը հայտարարեց անօրինական:

Բացի բազմակնության և առևանգման ինստիտուտներից, ավելի ճիշտ՝ դրանց հետ միասին, հեթանոսական ժամանակաշրջանում զարգացած էր նաև այսպես կոչված կանանց «գնումը» (գլխագին): Այդ մասին հիշատակվում է հայկական լեգենդներում. փեսացուն մոծում էր «վարձանք», այսինքն՝ «վճար» հարսնացուի համար: Թե Հայաստանում ե՞րբ է այդ ինստիտուտը դադարել գործելուց, որոշել դժվար է: Բայց այն կապակցությամբ, որ վաղուց ի վեր գոյություն է ունեցել «օժիտի» (dos) ինստիտուտ, կարելի է ենթադրել, որ դեռևս հեռավոր անցյալում «վճարի» կամ «գլխագնի» փոխարեն կնոջ համար կիրառվում էր նվիրատվության սովորույթը: Երբ կինն ամուսնանում էր, նա իր

հետ ամուսնու տուն էր բերում իր գույքը որպես օժիտ: Էլ ինչ իմաստ ունեին այդ դեպքում կնոջ «գնումը» կամ «վարձանքը»: Բանն այն է, որ օժիտի ինստիտուտը կնոջը ամուսնության մեջ ինքնուրույն գույքային դրույթուն է ապահովում. եթե նա ամուսնու տուն է մտնում իր գույքով, ապա նա գնման օբյեկտ չէ և չի մտցվում ամուսնու famulus-ի մեջ: Նրա դրույթունը է՛լ ավելի է ամրապնդվում, երբ նա ամուսնուց ստանում է ամուսնական ընծա, որը նույնպես դառնում էր նրա սեփականությունը, այնպես, ինչպես որ սահմանվում է «Ռուսական պրավդա»-ի նորմերով: Օժիտի ինստիտուտի առաջացումով կնոջ «գնումը» փոխարինվեց ընծայով՝ donatio propter nuptias:

Աշխատավոր ժողովրդի մեջ ընծան և օժիտը շատ քիչ նշանակություն ունեին, քանի որ ամուսնացողները գրեթե միատեսակ մասնակցում էին ընդհանուր տնտեսությանը: Օժիտը մեծ նշանակություն ուներ, երբ կինը մտնում էր հարուստ տուն, որտեղ, հասկանալի է, նա չէր աշխատում: Այդ դեպքում օժիտը փոխհատուցումն էր այն բանի, որ կինը անմիջական աշխատանք չէր ներդնում ընտանիքի սպասարկման գործում:

Կնոջ «գնման» ինստիտուտը փաստորեն կորցրեց իր նշանակությունը նաև այն պատճառով, որ օժիտը, որպես կանոն, գերազանցում էր ամուսնու ընծան, ընդ որում, նաև պետք է կնոջ ապահովության միջոց հանդիսանար:

Այս հարցում որոշ բուրժուական գիտնականներ (օրինակ, Դարեստը, Կոհլերը և Կարստը), հիմնվելով հայերի ամուսնության մասին Հուստինիանոսի 535—536 թթ. էդիկտների և նովելների վրա, բայց ճիշտ չըմբռնելով այդ ակտերի էությունը, սխալ հետևություններ են անում: Նրանք գրտնում են, թե առաջ հայերն ունեցել են կանանց «գնման» ինստիտուտ, որն այնուհետև դարձել է ընծա: Եվ քանի որ վերջինը պարտադիր բնույթ ուներ, ապա, ինչպես պնդում են նրանք, ըստ էության այդ ինստիտուտները համընկնում էին: Նշանակում է ընծան՝ փաստորեն կնոջ գինն է: Իսկ օժիտի ինստիտուտը, ի. Կարստի կարծիքով, խորթ է հայերին և հայտնի չէ, թե նրանք որտեղից են վերցրել այն:

Այդ տեսակետը սխալ է: Ն. Ադոնցը ճիշտ է պարզաբանում այդ հարցը¹¹: Նա ցույց է տալիս, որ ընծայի և օժիտի ինստիտուտները վաղուց են հայտնի հայերին, ինչպես նաև իրանցիներին: Ընծան իրաներենում կոչվում էր «զաստիար», իսկ օժիտը՝ «պիշդատա»: Հայաստանում՝ համապատասխանաբար՝ «վարձանք» և «օժիտ»: «Վարձանք» հայերեն տերմինը նշանակում էր վարձ, իսկ հետո՝ ընծա: Այսպիսով, ամուսինը կնոջ համար որոշակի գին չէր վճարում, այլ մի քիչ իրեր էր տալիս որպես ընծա, իսկ կինն ամուսնու տուն էր մտնում օժիտով:

«Օժիտը» (dos) հայերեն տերմին չէ, բայց «օժիտի» ինստիտուտը հայերին վաղուց է հայտնի:

«Վարձանքը» և «օժիտը» ցրենքով ամրապնդված չէին, բայց թույլատրելի էին սովորութեական իրավունքով: Դարեր շարունակ ծնողների համար «օժիտի» ինստիտուտը եղել է չգրված օրենք, և նրանք պետք է լրջորեն անհանգստանային իրենց աղջիկների օժիտի հարցում: «Օժիտը» փաստորեն աղջկա բաժնի անջատումն էր ժառանգությունից, բաժին, որը նա ստանում էր և տանում ամուսնու տունը: Եթե ամուսինը զներ կնոջը, «օժիտն» այդպիսի դեր չէր ունենա:

Այսպիսով, Ն. Ադոնցը և մյուսները պարզել են, որ կնոջ «զնումը» Հայաստանի կենցաղից վերացել է հայերի կողմից քրիստոնեություն ընդունելուց հետո: Հուստինիանոսի այն մատնանշումը, թե հայերն իբր VI դ. «զնում» էին իրենց կանանց, ոչ միայն թյուրիմացություն է, այլև հերյուրանք, իսկ դա պետք է բացատրել Հուստինիանոսի բացասական վերաբերմունքով Հայաստանում գոյություն ունեցող այն սովորույթի նկատմամբ, երբ կնոջը թույլ չէին տալիս ժառանգելու անշարժ գույք և բավարարվում էին նրան սոսկ «օժիտ» տալով: VI դ. Հայաստանում գործում էր ժառանգման ազնաատական սկզբունք, ըստ որի հայրենակալվածքները մերում էին արական սերնդին: Այդ պատճառով էլ նախարա-

րական տները մնում էին ամբողջական և ուժեղ, իսկ դա հակասում էր Հուստինիանոսի քաղաքականությունը, որը ձգտում էր խաբխել նախարարների հզորությունը, ուստի և աշխատում էր ժառանգման իրավունքի հարցում հայ կնոջը հավասարեցնել տղամարդուն, մի բան, որը կնպաստեր նախարարների հայրենակալվածքների մանրացմանը և նրանց թուլացմանը:

Եվրոպական իրավաբանների ձևական մոտեցումն այդ հարցին հասցրեց այն պնդմանը, որ եթե կինը տղամարդուն հավասար չի ժառանգում, ապա առանց ժառանգության ամուսնանալու դեպքում ամուսինը «զնում» է նրան:

«Վարձանքը» և «օժիտը» Հայաստանում որոշակիորեն պարտադիր չէին ամուսնացողների համար, հակառակ Բյուզանդական կայսրության բարձր շրջաններում գոյություն ունեցող կարգի, որտեղ ամուսնությունը գույքային պայմանագրի բնույթ էր կրում: Հայաստանում, ինչպես նշված է վերևում, ամուսնությունը կողմերի համաձայնությունն էր ամուսինների համակեցության և նրանց կողմից ընդհանուր տնտեսություն վարելու մասին: Եվ կինը որքան ավելի պակաս էր մասնակցում տնտեսությանը, այնքան ավելի մեծ «օժիտ» պետք է բերեր այդ տնտեսությունը:

Այդպես էր դրությունը մինչև Կիլիկիայի պետության կազմավորումը: Սմբատի Դատաստանագրքում օժիտը և ընծան իրենց էությունը մոտենում էին բյուզանդական իրավունքի համապատասխան ինստիտուտներին: Ներսես Լամբրոսացին դեռ 1197 թ. Ասորա-հռոմեական Դատաստանագրքի իր թարգմանության մեջ գործ է ածում «պոուլզ» (dos) և «տուայր» (donatio) հունարեն տերմինները: Այդ տերմինները փոխարինեցին հայերեն «օժիտ»-ին ու «վարձանք»-ին և տեղ գտան կիլիկյան քաղաքացիական շրջանառության մեջ: Սմբատը դրանք մտրցրեց իր Դատաստանագրքի մեջ: «Պոուլզ»-ը և «տուայր»-ը կան նաև Գոշի Դատաստանագրքում, բայց դրանք այնտեղ մտցվել են հետագայում՝ արտադրողների և խմբագիրների կողմից, որպես ի հանգամանք ճշտորեն մատնանշում են Վ. Բաւստամյանցը, Ն. Ադոնցը և ուրիշներ: Այդ ինստիտուտները Գոշին հայտ-

¹¹ См. Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, 1908, «О браке и семье» гл. IV, 1.

նի շենն եղև, ուստի և նա չէր կարող կիրառել դրանք: Բայց եթե նա նույնիսկ գիտենար էլ դրանց մասին, այնուամենայնիվ դրանք նա չէր կարող մտցնել իր Դատաստանագրքի մեջ որպես պարտադիր նորմեր, որովհետև այդ խնստիտուտները խորթ էին հայ ամուսնական իրավունքին: Նրանք հռոմեական-բյուզանդական ծագում ունեն: Հին հելլենները ամուսնությունը համարում էին պարտականություն պետության և սերնդի հանդեպ: Հին Հռոմում և Բյուզանդիայում ամուսնությունը սովորաբար կնքվում էր հաշվենկատության մեջ: V—VII դդ. Ասորա-հռոմեական օրենսգրքի համաձայն այն օրինական էր համարվում, եթե նրա վերաբերյալ պայմանագիրը, որպես պարտադիր պայման, բովանդակում էր «պոուզ» և «տուայր»: Կայսրության Արևմուտքում «պոուզը» հավասար էր «տուայրին», իսկ Արևելքում երկուսն էլ ամուսնությունից առաջ՝ որպես կնոջ գինը, իսկ «պոուզը» կրում էր երկակի բնույթ և որոշում էր՝ 1) ամուսնության ժամանակ կնոջ կողմից ամուսնու տուն տարած գույքը և 2) նրա կողմից հետագայում իր հարազատներից և ազգականներից ժառանգության մեջ, կամ որպես նվերներ և այլ կարգով ստացված գույքը:

Այսպիսով, «պոուզ» և «տուայր» տերմիններն ու ինստիտուտները, որոնք փոխ են առնված բյուզանդական իրավունքից, ըստ էության տարբերվում են «օփիտ» և «վարձանք» հայկական խնստիտուտներից: Բյուզանդական օրենքի համաձայն «մահր»-ը, «մեհր»-ը (արաբերեն՝ անձի գինը, ընծա՝ կնոջը) կամ «տուայր»-ը, այսինքն՝ donatio ante nuptias, կնոջ սեփականությունն էր դառնում ամուսնու հետ փաստական կենսակցությունն ունենալուց հետո (ինչպես այդ տեղի էր ունենում մուսուլմանների մեջ ոչ հեռավոր անցյալում): Ըստ Սմբատի, ինչպես երևում է § 96-ից և § 95-ի վերջին պարբերությունից, «մեհր»-ը կամ «տուայր»-ը կարծեք թե պարտադիր բնույթ ունի: Օրենքը պա-

հանջում է, որ հայրական գույքը բաժանելիս սկզբում ամուսնի տղաների համար անջատվի «տուայր», իսկ այնուհետև արդեն բաժանվի մնացած գույքը: Այսպիսով, «տուայր»-ը՝ որոշակի գումարի կամ գույքի ձևով ընծա է, որ տալիս է ամուսինը և որն անցնում է կնոջը ի սեփականություն: Բայց ի տարբերություն բյուզանդական իրավունքի, ըստ Սմբատի «տուայր»-ը միշտ չէ, որ հանդիսանում է կնոջ սեփականությունը: Օրինակ, § 72-ի II և V պարբերությունները համաձայն, եթե ամուսնալուծությունը տեղի է ունեցել կնոջ մեղքով, ամուսինը պարտավոր չէ նրան տալ «տուայր»-ը: Եթե կինն ապրում է ամուսնու հետ, ապա «տուայր»-ը կնոջ սեփականությունն է, իսկ վերջինի մահից հետո՝ անցնում է ժառանգներին: Եթե ամուսնալուծության մեջ մեղավորը ամուսինն է, ապա «տուայր»-ը մնում է կնոջը: Այսպիսով, Դատաստանագրքում նախատեսվող «տուայր»-ը կնոջն ապահովում է՝ ամուսնու մեղքով ամուսնալուծության դեպքում: Ուստի «տուայր»-ը ոչ թե կնոջ «գինն» է, այլ ամուսնու պարտադիր մուծանքը, նրա ընծան՝ ի ապահովումն կնոջ:

Ոչ միայն «տուայր»-ը, այլևս «պոուզ»-ը Սմբատի Դատաստանագրքում պայմանական բնույթ է ստանում: Բյուզանդական իրավունքի համաձայն «պոուզ»-ը (dos)՝ հայրական գույքի մեջ դստեր բաժինն է, որը նրա սեփականությունն է և որը նա մտցնում է ամուսնու տունը: Սմբատի զարգացրած ընդհանուր սկզբունքը նույնն է: Բայց § 72-ի V պարբերության համաձայն, եթե ապահովված տեղի է ունեցել «ատելություն» հողի վրա, այսինքն՝ կնոջ մեղքով ծագած ընտանեկան գոտություն պատճառով, ամուսինն իրավունք ունի չվերադարձնելու նրան «պոուզ»-ը: Նշանակում է «պոուզ»-ը ևս ըստ էության կնոջ անպայման սեփականությունը չէ: § 72-ի նույն պարբերության համաձայն, եթե կինը ստրկության մեջ է ընկել և յոթ տարի շարունակ այդ դրության մեջ է, «պոուզ»-ը նրա ծնողներին չի վերադարձվում այն դեպքում, եթե նրանից և ամուսնուց երեխա է մնացել: Նույն պարագրաֆի VIII պարբերության համաձայն, եթե կինը բաժանվում է ամուսնու արվամուսնության

և անասնամուրության պատճառով, ապա նա ստանում է «պուռլզ»-ի կեսը: Ուստի չի կարելի համաձայնել Ի. Կարստի այն հայտարարությանը, թե «հայերի օժիտի իրավաբանական ըմբռնումը լիովին համընկնում է հունական «պուռլզ»-ին»¹²: Անկասկած, Սմբատը ցանկանում էր հունական «պուռլզ»-ը և «տուայր»-ը մտցնել հայ իրավունքի մեջ, բայց այդ բանը նրան հաջողվեց ոչ լիովին, քանի որ այս ինստիտուտները պատշաճ հոդ չգտան հայկական սովորութեական իրավունքում: «Պուռլզ»-ը և «տուայր»-ը հիրավի կնոջ սեփականությունն էին, և ամուսինը ստակ սահմանափակ իրավունք ուներ օգտվելու այդ սեփականությունից, քանի դեռ շարունակվում էր ամուսինների խաղաղ համակեցությունը: Իսկ կնոջ մեղքով ապահարզանի դեպքում նա զրկվում էր ամբողջ «պուռլզ»-ի և «տուայր»-ի կամ դրանց մի մասի նկատմամբ իր իրավունքից:

Եզրակացության մեջ կարելի է ասել, որ «պուռլզ»-ը և «տուայր»-ը, ըստ Սմբատի Դատաստանագրքի, օրինական ամուսնության պարտադիր պայմաններ են, ընդ որում դրանք, մի կողմից, ապահովում են ընտանիքի կայունությունը և ամուսինների շահագրգռվածությունը ընդհանուր տնտեսության մեջ, մյուս կողմից՝ կրում են կնոջ նյութական ապահովության բնույթ ամուսնու մեղքով ապահարզանի կամ նրա մահվան դեպքում:

Թեև կիլիկացիներն այդ ինստիտուտները փոխ էին առել բյուզանդացիներից և մտցրել Սմբատի Դատաստանագրքի մեջ, հազիվ թե դրանք կիրառվում էին ժողովրդական մասսաների լայն զանգվածների կողմից, որոնք հետևում էին հին սովորույթին, ըստ որի ընծան և օժիտը այդպիսի որոշիչ-պարտադրական բնույթ չունեին: Համեմայն դեպս այդ ինստիտուտները հայտնի էին միայն Կիլիկիայում, որտեղ ապրանքա-դրամական հարաբերությունները զգալիորեն զարգացել էին: Ընծան և օժիտը՝ ինստիտուտներ, որոնք մանրամասն քննության են առել Վ. Բաստամյանցը և այլ հետազոտողներ, հայ սովորութեական ամուսնական իրա-

վունքում մնում էին որպես ոչ պարտադիր և անորոշ՝ իրենց չափերով: Ուստի սխալ կլինեի հայկական ընծան («վարձանքը») նույնացնել «ղալիմ-մեհր»-ի կամ «տուայր»-ի հետ: Այդ ինստիտուտները կտրականապես մերժվում են Գոշի կողմից, երբ նա խոսում է հայերի միջավայրում ամուսնության մասին: Գոշի Դատաստանագրքի I մասի 121 հոդվ. ասում է՝ «Մահմեդականների ամուսնությունը կատարվում է մի այլ կերպ (քան մեզանում): Նրանք նախ որոշում են կնոջ անձնավորության գինը, և այդ գինը կոչվում է մահր: Նույն այդ վճարը գոյություն ունի նաև հոմեացիների մեջ «տուայր» անունով:

Այնուհետև որոշում են կնոջ բաժինը ծնողական գույքի մեջ, որպիսի բաժինն էլ հենց կոչվում է «պուռլզ»:

Այն բանից հետո, երբ ամուսինը տիրում է կնոջը, մահրը դառնում է վերջինի անվերադարձ սեփականությունը:

Իսկ ամուսինը դառնում է կնոջ «պուռլզ»-ի, բայց ոչ երբեք մահրի տերը, այն էլ միայն երեսա ծնվելուց հետո: Ուստի և նրանցում որոշված է, որ, եթե կինը երեսա ծնի, չհենց որ լավի վերջինի ձայնը, ապա այդ պահից պուռլզը անցնում է ամուսնու տնօրինությանը, որը, այդպիսով, թերևս, գույք է ձեռք բերում մահրի կամ տուայրի փոխարեն, որ նա տվել էր կնոջը:

Բայց մեզանում այդպես չէ: Մեզանում ամուսինը կնոջ անձնավորության գին չի վճարում, այլ հարսնացուին մատուցում է որոշ նվերներ («սակալ իրս»), որը անվանում են «երեսացտես», իսկ Կինն էլ ամուսնու տուն է մտնում իր բաժնով (ծնողական գույքից), և այդ բաժինը գտնվում է ամուսնու տնօրինության ներքո:

Այսպիսով, ամուսնացողները մինչ ամուսնությունը և հետո միմյանց նվերներ են տալիս: Կինը ամուսնու տուն է մտնում օժիտով, իսկ նրա ծնողները փեսային զանազան նվերներ են մատուցում: Փեսացուն և նրա ազգականները իրենց հերթին հարսնացուին երեք անգամ «երեսացտես» են տալիս՝ 1) մինչև ամուսնությունը՝ որոշ չափի դրամական գումար կամ իրեր՝ հարսնացուի շորերը և անկողինը պատրաստելու համար, 2) ամուսնության օրը, եկեղեցական ծի-

¹² J. Karst, Sempadscher Kodex, Bd. II, էջ 104.

սակատարումներից հետո՝ իրեր, փող և 3) ամուսնական տոնախմբություններից հետո, երբ փեսացուն և հարսնացուն մտնում են «առագաստ», այսինքն՝ ննջարան, փեսացուն հարսնացուին տալիս էր «բերանբացուկ», այսինքն՝ որևէ թանկարժեք իր, որպեսզի նա բարեհաճի խոսել ամուսնու հետ:

Բայց այդ ամենը, ինչպես նաև նվերները, որ կնոջ հաշվառաները տալիս էին իրենց փեսային, պայմանական բնույթ ունեին՝ կախված կողմերի ունեությունից աստիճանից: Բնակչության մեծամասնության համար ամուսնությունը նախ և առաջ համակեցություն հաստատելն ու ընդհանուր տնտեսություն վարելն էր, իսկ «ընծան» և «օժիտը» ամուսիններին օգնություն ցույց տվող միջոցներ էին:

Եզրակացության մեջ հարկավոր է նշել, որ հին հայերի միջավայրում ամուսնությունը վերաբերող հարցերը դեռևս ոչ լիովին են պարզված: Պրոֆ. Խ. Սամուելյանը փորձում է բացատրել ամուսնության ձևերի էվոլյուցիան Հայաստանում: Նա կարծում է, թե Հայաստանում առևանգմամբ և գնամամբ ամուսնություն գոյություն ունեցել է հայրիշխանական ընտանիքի պայմաններում, որտեղ կինը, լինելով աշխատանքային ուժ, պատկանել է ամուսնուն՝ որպես նրա սեփականությունը¹³: Առևանգման միջոցով ամուսնություն դեմ պայքարում էր եկեղեցին: Օրինակ, Վաղարշապատի 326 թ. եկեղեցական ժողովը առևանգման միջոցով ամուսնությունը համարում էր անվավեր: Այն հանգամանքը, որ առևանգումներ տեղի էին ունենում, թեկուզ և վերապրուկների ձևով, վկայում են դրանք արգելող նորմերի մասին, որոնք սահմանվում էին նույնիսկ XII—XIII դդ.: Այդ վերապրուկները, ազգագրական տվյալների համաձայն, հայերի մեջ նկատվում էին ընդհուպ մինչև XIX դ.: Նույն բանը պրոֆ. Խ. Սամուելյանը պնդում է կնոջը գնելու ձևով կատարվող ամուսնության վերաբերյալ¹⁴: Ընդ որում նա հենվում է Հուստինիանոսի հայտնի XXI նովելի վրա, որը պնդում է, թե

VI դ. Հայաստանում կատարվում էին կանանց գնումներ: Սակայն պրոֆ. Խ. Սամուելյանը այն եզրակացության է հանգում, թե կնոջը գնելու սովորությունը ժամանակի ընթացքում սպառեց իրեն և վերափոխվեց կնոջը նվերներ մատուցելու սովորության: Իսկ կնոջ գնման և օժիտի վերաբերյալ նա այն կարծիքին է, թե այդ ինստիտուտներն սկզբնապես գոյություն են ունեցել միաժամանակ և որ օժիտը հավասար է եղել այն գումարին, որը փեսացուն մուծել է գլխազնի ձևով: Սակայն օժիտի ինստիտուտը աստիճանաբար դուրս մղեց գնման ինստիտուտին:

Այսպիսով, մենք տեսնում ենք, որ կնոջն առևանգելու կամ գնելու ձևով ամուսնությունը մնացել է որպես հին հասարակության վերապրուկ: Հայերի կողմից 279 թ.* քրիստոնեությունն ընդունելուց հետո օրենքը միշտ հետապնդել է թե՛ առևանգումը, թե՛ գնումը:

Ամուսնության միությունը

Ամուսնանալու համար անհրաժեշտ պայմանների վրա Դատաստանագիրքը հարևանցիորեն է կանգ առնում: Սմբատին ավելի շատ հետաքրքրում էին ամուսնությանը խոչընդոտող, ինչպես նաև ապահարդան առաջացնող հանգամանքները: Ամուսնանալու պայմանները սահմանում էր եկեղեցին: Այդ պայմաններից մի քանիսը անմիջորեն չեն արտացոլվել Սմբատի Դատաստանագրքում, բայց ինքնըստինքյան ենթադրվում են դրա հեղինակի կողմից:

1. Սեռը: Ամուսնացողները պետք է տարբեր սեռերի պատկանեն: Միևնույն սեռին պատկանող անձանց միջև ամուսնությունը անօրինական է և հանցավոր:

2. Մենամուսնություն: Ամուսնության մեջ գտնվողը չի կարող կրկին ամուսնանալ: Եկեղեցին հետապնդում էր նրանց, ովքեր հարձեր էին պահում:

3. Ամուսնական շափառասություն: 1243 թ. եկեղեցական

¹³ Տե՛ս Խ. Սամուելյան, Հին Հայաստանի կուլտուրան, Երևան, հ. 3, 1941, էջ 90—91:

¹⁴ Նույն տեղում, 112 և հաջորդ էջեր:

* Ըստ Ստ. Մալխասյանցի. ըստ այլոց՝ 301 թ.:

ժողովի յոթերորդ կանոնը պահանջում էր, որ ամուսնանալիս փեսացուն ոչ պակաս քան 14 տարեկան լինի, իսկ հարսնացուն՝ առնվազն 12 տարեկան: Դատաստանագիրքը (§ 88) սահմանում էր 15-ամյա հասակ ամուսնանալու և ապստեղծների շարքն անցնելու համար: (Համեմատության համար կարելի է մատնանշել, որ հին հրեաները սեռական հասունության տարիք սահմանում էին տղաների համար 13 տարի և 1 օր, աղջիկների համար՝ 12 տարի և 1 օր. հռոմեացիները՝ 14 և 12 տարիքը. հույները՝ 15 և 13 տարիքը):

Լինում էին դեպքեր, երբ, ի խախտումն կանոնների, ելնելով քաղաքական (դինաստիական և այլ) նպատակներից, չէին պահպանվում ամուսնանալու համար օրենքով սահմանված նվազագույն ժամկետները: Այսպես, Լևոն II-ը, լինելով 60-ամյա ծերունի, 1210 թվականին ամուսնացավ Կիպրոսի թագավորի քրոջ հետ, որը 11 տարեկան էր: Կամ, 1222 թ. Լևոն II-ի 11-ամյա դուստր Զաբելին ամուսնացրին իշխան Ֆիլիպի հետ, որը 18 տարեկան էր: Կամ, 12-ամյա Լևոն IV-ին ամուսնացրին Լուսինյանների դինաստիայի 7 տարեկան արքայադստեր հետ (Մ. Օրմանյան, 1080, 1102, 1213 ՏՏ-ներ):

4. Ամուսնացողների կամավոր համաձայնությունը, ըստ «ամուսնությունը պահանջում է համաձայնություն» սկզբունքի: Իհարկե, ամուսնությունը տեղի է ունենում ծնողների, խնամակալների և տերերի համաձայնությամբ, բայց թե՛ կանոնները, թե՛ օրենքը հետապնդում էին ամուսնացողների նկատմամբ նրանց գործադրած բնությունը (տե՛ս Սահակ Պարթևի 26 և 27 կանոնները):

5. Ամուսնացողները պետք է պատկանեն միեկույն դավանաֆին: VI դարում Ներսես կաթողիկոսի 13-րդ կանոնը քրիստոնյաներին արգելում էր ամուսնանալ հեթանոսների, այսինքն՝ ոչ քրիստոնյաների հետ: Այդ կանոնը կրկնում է Գողի Դատաստանագիրքը (I, 72). նա արգելում է ամուսնությունը ալադավանների և հերետիկոսների հետ: Սըմբատը ևս § 26-ում սահմանեց այդ արգելքը: § 92-ը թուլատրում էր ամուսնանալ ստրկուհու հետ, պայմանով, որ նա դառնա քրիստոնեոհի:

§ 93-ը շարադրում է ամուսնությանը խոչընդոտող հանգամանքները: Ամուսնացողները պետք է լինեն ոչ միայն չափահաս, այլև առողջ: Դատաստանագրքի սկզբունքը այսպիսին է. ամուսնացողները պետք է ի վիճակի լինեն առողջ երեսաներ ծնելու և կարողանան դաստիարակել նրանց: Օրենքն արգելում է առողջի արյունը խառնել անբուժելի հիվանդի արյանը, քանի որ այդպիսով կարելի է «փշացնել մարդկային սերունդը»*, ուստի, բորոտներին արգելում է ամուսնանալ: Նա արգելում է ամուսնանալ կույրերին և խուլ ու համբերին, պնդելով, թե նրանք չեն կարող դաստիարակել իրենց երեսաներին:

Այդ արգելքները դնելով, Սմբատը ոչինչ չի ասում ազգականների միջև ամուսնության մասին: Դա առավել խճրճված հարցերից մեկն է հայ ամուսնա-ընտանեկան իրավունքում: Ըստ Բաստամյանցի հայերը հեթանոսական ժամանակաշրջանում իբր ամուսնական կապերի մեջ չէին մըտնում մերձավոր մարդկանց հետ, այսինքն՝ ծնողների և զավակների միջև, երեսաների՝ միմյանց միջև: Սակայն, հայտնի է, որ առաջին անգամ քրիստոնեությունն է մտցրել այդ արգելքը: 444 թ. ժողովն արգելեց ամուսնությունը մինչև 4 աստիճանի ազգականների միջև (կանոն 10): 768 թ. ժողովը կրկնեց դա (կանոն 16): Այդպես էր նաև Արևմուտքում, որտեղ արգելվում էր ամուսնությունը միեկույն պապից ու տառից ծագող արյունակիցների միջև: Բայց այն ժամանակ, երբ Արևմուտքում եկեղեցին այդ տեսակետից աստիճանաբար սեղմում էր ազգակցական հարաբերությունների մեջ գտնվող անձանց շրջանակը և XI դ. սահմանեց 7 աստիճան՝ որպես ազգականների միջև ամուսնությունը թույլատրող օրինական սահման, հայերը պահպանում էին ամուսնության թույլտվությունը 4-րդ շառավղից: XI դ. Ներսես Շնորհալին սահմանեց, որ ամուսնություն թույլատրվում է միայն այն անձանց միջև, որոնք գտնվում են ազգակցության 11 աստիճանում: Ներսես Շնորհալու այդ նորամուծությունը նպատակ ուներ վերացնելու արևմտյան եկեղեցու հետ միավորվելու ճանապարհին կանգնած խո-

* Բնագրում՝ «աւերել զմարդկութեանն աղբս»:

չընդոտներին մեկը: Սակայն 1243 թ. ժողովը (կանոն 7) ազգականների միջև ամուսնությունը թույլատրեց՝ յոթերորդ շառավիղից սկսած: Սմբատն այդ հարցի վրա կանգ չի առել, հավանաբար, այն պատճառով, որ քանի որ նույնիսկ սովորությանը դժվարություններ էր յուրացնում այդ նորամտությունները, ապա ինքն էլ չկարողացավ կողմնորոշվել այդ հարցում:

Բացի այդ, եկեղեցին արգելում էր ամուսնությունը միևնույն կերակրողի կողմից դաստիարակվածների (կաթնեղբայրների), խորթ տղաների ու աղջիկների, քույրերի զավակների և քույրերի ու եղբայրների ծոռների միջև: Այդ անձանց միջև ամուսնությունը համարվում էր արյունապղծություն: Ամուսնությունն արգելվում էր նաև տարբեր հայրերից ծնված, բայց ազգանդակից մաքուր անց միջև՝ մինչև վեցերորդ շառավիղը, ինչպես նաև քավոր-սանահայրերի և խնամիչների միջև:

Դատաստանագիրքը հանգամանորեն քննարկում է ապահարզանին և նրա գույքային հետևանքներին վերաբերող հարցերը: Համարյա ամբողջ § 72-ը նվիրված է այդ հարցին: Ապահարզանի առիթները և նրա հետևանքները Դատաստանագիրքում որոշվում են այսպես.

1. Կնոջ անհնազանդությունը: Հարկավոր է նշել, որ § 72-ում և Դատաստանագրքի մյուս դրույթներում օրենքը վավերացնում է կանանց անիրավահավասարությունը, որը գոյություն ուներ Կիրիլիայում: § 72-ի 1-ին պարբերությունն ասում է. «Աստվածային օրենքը հրամայում է, որ ամուսինը կնոջ գլուխն է և պատեհ է, որ կինը նրա իշխանության տակ գտնվի այնպես, ինչպես ոտքերը... գլխի (իշխանության) տակ են»: Կնոջ նկատմամբ ամուսնու իշխանությունը երևում է նաև այն կապակցությամբ, որ ըստ § 72-ի VI մասի կինը իրավունք չունի թողնելու ամուսնուն՝ նրա ամուսնական անհավասարմության պատճառաբանությամբ: Կնոջ անիրավահավասարությունը երևում էր նաև գույքը բաժանելիս: Այստեղ մենք նկատում ենք նահապետական ընտանիքի վերապրոկների արտահայտություն: Դատաստանագրքի մատնանշված և այլ պարագրաֆներում անց է կաց-

վում կնոջը տղամարդուն ենթարկելու գաղափարը և տղամարդուց նրա կախյալ դրությունը: Եթե կնոջ անհնազանդության պատճառով գոտություն է ծագում ամուսինների միջև, ապա ամուսնությունը կարող է լուծվել: (Ըստ Գոշի՝ կնոջ ըմբոստությունը կամ անհնազանդությունը ապահարզանի առիթ չի հանդիսանում): Այդ դեպքում կինն ստանում է այն ամենը, ինչ նա բերել է ամուսնու տուն և կենդանիների աճի կեսը: Ո՛չ ամուսինը, ո՛չ էլ կինը փոխհատուցում չեն ստանում օգտագործված անկողնու, հարսանյաց հագուստի համար և այլն:

2. Հոգեկան հիվանդություն: Դատաստանագիրքը պահանջում է քննությամբ հաստատել, որ դիվահարությունը մտացածին չէ, այլ իսկական:

Եթե կինը հոգեկան հիվանդ է և հիվանդ է եղել մինչև ամուսնանալը, ապա բուժման ծախսերը պետք է հոգան նրա ծնողները: Անբուժելի հոգեկան հիվանդությունը ամուսնալուծության դրդապատճառ է: Այդպես էր նաև Բյուզանդիայում (Աբուլֆարադի Նոտկանոնը, դ. VIII, հատվ. 5):

Այդ առիթով ապահարզանի դեպքում ամուսինը պարտավոր է կնոջը հանձնել այն ամենը, ինչ նա բերել է իր հետ, բացի «տուայր»-ից:

Եթե կինը հիվանդացել է ամուսնու տանը, ապա վերջինը պետք է սպասի 7 տարի և ամուսնալուծվել կարող է միայն այն դեպքում, եթե կնոջ հիվանդությունը անբուժելի է, ընդ որում նա պետք է կնոջը հանձնի նրա ամբողջ գույքը, այսինքն՝ «պոույզ»-ը, «տուայր»-ը և այլն: Կնոջ համաձայնությամբ ապահարզանը կարող է տեղի ունենալ նաև մինչև յոթնամյա ժամկետի ըրանալը: Կինը նույնպես կարող է ապահարզան պահանջել, եթե ամուսինը հիվանդանում է հոգեկան հիվանդությամբ:

Հարկավոր է նշել, որ օրենքը ապահարզան չի թույլատրում, եթե կողմերը, գիտենալով հիվանդության մասին, այնուամենայնիվ ամուսնացել են: Այդպիսի դեպքերում ամուսնու կամ կնոջ մահը միայն կարող է մյուս ամուսնուն ազատել ամուսնական պարտականություններից:

Երբ անբուժելի հիվանդությամբ տառապող կինը ամուս-

նույն որոշակի ապրուստի միջոց ստանալու պայմանով ապահարզանի համաձայնություն է տալիս, որպեսզի ամուսինը հնարավորություն ունենա երկրորդ անգամ ամուսնանալ, ապա այդ համաձայնությունը Դատաստանագրքի § 81-ը վավեր է համարում միայն այն դեպքում, եթե այդ համաձայնությունը հավանության է արժանացել դատարանի կամ եկեղեցու կողմից: Այդպիսի համաձայնություն պահանջվում էր՝ ամուսնական իրավունքին վերաբերող օրենքների պահպանումն ապահովելու համար: Այստեղ օրենքը հանդես է գալիս որպես կանանց իրավունքի պաշտպան, նախագգուշացնելով այնպիսի դեպքերը, երբ կինը ապահարզանի համաձայնություն է տալիս անպառնալիքի տակ կամ ամուսնու խոստումների հիման վրա:

3. Բոցոտություն: Օրենքը արգելում է ամուսնանալ բոր ծանր հիվանդությամբ տառապողի հետ: Ամուսնությունից հետո բորոտությամբ հիվանդանալու դեպքում մյուս կողմը պետք է սպասի 7 տարի, եթե անհապաղ ամուսնալուծվելու մասին համաձայնություն չկա:

4. Ամուսիններից որևէ մեկի ստեղծագործական տառնելը: Եթե կինը ստեղծագործական է տարված ամուսնու տնից, ապա նա պետք է նրան փրկագնի: Եթե 7 տարի շարունակ նա չգտնվի, ապա ամուսինը համարվում է ազատ, ընդ որում՝ 1) եթե երեխաներ չկան, նա կնոջ ծնողներին է վերադարձնում նրա «պուլյզ»-ը, բայց ոչ «տուայր»-ը. 2) եթե երեխաներ կան՝ ամբողջն անցնում է նրանց: Նույն կանոններն են գործում նաև ամուսնու գերություն դեպքում: Համենայն դեպս, 40-րդ §-ի համաձայն նորից ամուսնանալ հնարավոր է միայն 7 տարի անցնելուց հետո:

5. Փոխադարձ առեկտություն և հակակրակ: Եթե այդպիսի հարաբերություններ են ստեղծվել և դրանց պատճառը կնոջ ամուսնական անհավատարմությունը չէ, բայց ամուսինը պահանջում է ապահարզան, ապա նա պետք է կնոջը վերադարձնի նրա ամբողջ գույքը, ընդ որում կինն իրավունք ունի ամուսնանալու, իսկ ամուսինն իրավունք չունի ամուսնանալու, քանի դեռ կենդանի է իր թողած կինը:

Եթե վերոհիշյալ հարաբերությունները ստեղծվել են կնոջ

մեղքով և նա պահանջում է ապահարզան, ապա ամուսինը պարտավոր չէ նրան տալ ոչ «պուլյզ»-ը, ոչ էլ «տուայր»-ը: Այդպիսի ամուսնալուծության դեպքում ամուսինն իրավունք ունի ամուսնանալու, իսկ կինն ամուսնանալ կարող է միայն առաջին ամուսնու մահից հետո: Սակայն օրենքը կողմերին իրավունք է վերապահում՝ միմյանց թույլ տալ նորից ամուսնանալու, բայց՝ եպիսկոպոսի համաձայնությամբ:

Ատելություն պատճառով ամուսնալուծվելու դեպքում, եթե դրանում մեղավոր է ամուսինը, նա ոչ միայն պետք է կնոջը վերադարձնի «պուլյզ»-ը և «տուայր»-ը, այլև «նրան տուգանք վճարի պուլյզի երրորդ մասի չափով, որպես նրա անձնավորության գինը՝ եթե կնոջը վերցրել է անարատ վիճակում»: Այդ տուգանքը նա պարտավոր չէ վճարել, եթե ամուսնացել է այնպիսի կնոջ հետ, որի կուսությունը խախտված է եղել մինչև ամուսնությունը: Այս հարցին Գոշը և Սմբատը տարբեր մոտեցում ունեն: Գոշի համար անմեղությունը ոչ մի դեր չի խաղում: Նա գտնում է (I, 8), որ անկախ այն հանգամանքից, կինը կույս է եղել թե ոչ, ամուսնու մեղքով ապահարզանի դեպքում նա պետք է իր գույքի կեսը կնոջը հանձնի այն բանի համար, որ խախտել է ընտանեկան կյանքը և ոտնահարել նրա կանացիական արժանապատվությունը:

Իսկ Սմբատը գտնում է, թե տվյալ դեպքում ամուսինը պետք է տուգանք վճարի pretium virginitatis-ի (կուսության գնի) ձևով: Այդ տուգանքը չի հանդիսանում ոչ հոռմեական donatio ante nuptias, ոչ էլ բյուզանդական իրավունքի theoretron, որովհետև առաջինը անբասիրության գինն է (pretium pudicitiae), իսկ երկրորդը՝ լրացումն «տուայր»-ին կամ «մեհր»-ին, որոնք վճարվում էին մինչև ամուսնությունը: Իսկ ըստ Սմբատի՝ դա տուգանք է միայն այն դեպքում, երբ մարդը ամուսնալուծվել է այնպիսի կնոջից, որին նա վերցրել էր կուսական վիճակում:

Բացի այդ, օրենքը պահանջում է, որ ամուսնու մեղքով ապահարզանի դեպքում երեխաները մնան մոր մոտ, իսկ ամուսինը ամուսնանալ կարող է միայն ապահարզանված կնոջ թույլտվությամբ:

Իսկ եթե ապահարզանի հարցում մեղավոր է կինը, ապա երեխաները պետք է մնան ամուսնու մոտ, որն ստանում է ամբողջ գույքը և իրավունք ունի ամուսնանալու: Իսկ կինը, առանց ամուսնու թույլտվության կամ մինչև նրա մահը, այդպիսի իրավունք չունի:

6. Ամուսնական անհավատարմությունը նույնպես ամուսնալուծության առիթ է: Ամուսինն իրավունք ունի բաժանվել ամուսնական հավատարմությունը խախտող կնոջից, բայց կինն այդպիսի իրավունք չունի: Կինը կարող է ապահարզան պահանջել միայն այն դեպքում, եթե անհավատարիմ ամուսինը նրա վրա ուշադրություն չի դարձնում, նրան չի կերակրում և այլն: Այստեղ ահմբախ է կնոջ անիրավահավասարությունը: Համենայն դեպս ապահարզանի մեջ մեղավորը այլևս չի կարող նորից ամուսնանալ: Դատաստանադրքի § 78-ի համաձայն ինչպես կնոջ ամուսնական անհավատարմությունը, այնպես էլ նրա կախադրությունը ըզբաղվելը ամուսնուն ապահարզանի անվիճելի իրավունք են տալիս:

7. Կնոջ չբերությունը, ըստ Սմբատի, ինչպես և ըստ Թալմուդի ու ըստ էկլեզայի (11, 12, 13), նույնպես ամուսնալուծության պատճառ է հանդիսանում: Գոչը, ընդհակառակը, կնոջ չբերությունը ամուսնալուծության պատճառ չի համարում (I, 10), այդ բանը թույլատրելով միայն այն դեպքում, երբ դրա հետևանքով ամուսինը կմնա առանց ժառանգի:

Չբերությունը (ամուսնությունը) միշտ վերագրվում է կնոջը, բայց ոչ ամուսնուն: Ամուսնալուծություն չի թույլատրվում, եթե ամուսինը կնոջ չբերության մասին իմացել է մինչև ամուսնությունը և այնուամենայնիվ ամուսնացել է նրա հետ: Իսկ եթե նա այդ բանը չի իմացել, ապա ապահարզանի իրավունք ունի, ընդ որում, պետք է կնոջն ապահովել բնակարանով, սննդով և այլն: Այդ առիթով ապահարզանի դեպքում ամուսինը պետք է սպասի 7 տարի: Գոչը (I, 10) այդ ժամկետը մի շարք դեպքերում ավելացնում է, քանի որ նրա հաշվարկումն սկսում է տղամարդկանց վերաբերմամբ 18 տարեկանից և կանանց վերաբեր-

մամբ՝ 15 տարեկանից: Ապահարզանի մասին հայտարարվելու դեպքում եպիսկոպոսը պետք է հետազոտի ապահարզանի պատճառը և եթե այդ պատճառը ժառանգ չունենալն է, ապա նա պետք է պարզի, թե կա՞ արդյոք այնպիսի գույք, որպեսզի արժենար անհանգստանալ ժառանգի մասին: Ապահարզանի դեպքում ամուսինը պետք է կնոջը վերադարձնի նրա «պոույզ»-ը և, բացի այդ, անհրաժեշտ ամեն ինչով նրան ցմահ ապահովի:

8. Տղամարդու արվամոլությունը և անասնամոլությունը կնոջն իրավունք են տալիս ամուսնալուծվելու:

9. Կինը նույնպիսի իրավունք ունի, եթե ամուսինը փոխել է հավատամբը, այսինքն՝ քրիստոնեությունից աճցել է այլ կրոնի կամ հերետիկոս է դարձել: Տվյալ պատճառով ամուսնալուծվելիս կինն իրավունք ունի ստանալու «պրոույզ»-ի կեսը: Թե՛ այստեղ, թե՛ ուրիշ դեպքերում Դատաստանագիրքը կնոջ համար դժվարացնում է ապահարզանը, նա ամուսնալուծության իրավունք ունի, բայց դրա հետ միասին կորցնում է իր գույքի կեսը:

10. Ամուսնու մահը օտարության մեջ՝ ամուսնալուծության իրավունք է տալիս կնոջը, բայց, ըստ այդմ կինը պետք է համոզվի, որ ամուսինն այլևս չի վերադառնա, այսինքն՝ որ նա իսկապես մահացել է: Այնուամենայնիվ կինը ամուսնանալ կարող է ամուսնու մահից հետո 7 տարի անց միայն: Իսկ եթե ամուսինը չի մահացել օտարության մեջ, այլ ուշացել է և նույնիսկ ամուսնացել է այնտեղ, կինը պետք է սպասի նրա վերադարձին, որից հետո միայն կարող է գանգատ ներկայացնել դատարանին՝ ամուսնու կողմից ամուսնական սրբությունը ոտնահարելու դեմ:

11. Խաբեություն կնոջ կողմից: § 74-ի համաձայն ամուսինն իրավունք ունի ամուսնալուծվելու իր կնոջից, եթե վերջինը խաբեությամբ իրեն որպես կույս է ներկայացրել, եթե դատավորին չհաջողվի նրանց հաշտեցնել:

12. Կնոջ անիրավահավասարությունն արտահայտվում է նաև նրանում, որ ամուսնուն ապահարզանի իրավունք են տալիս կնոջ անմահախրությունն ու կովառությունը*:

* Բնագրում՝ «փնթի ու անզգամ կին»:

Անմաքրասիրություն ասելով պետք է հասկանալ այնպիսի մարմնական թերությունները, ինչպես, օրինակ, տհաճ հոտը բերանից, վատ հոտը մաշկից և քրտինքից, որոնք անհաղթահարելի զգվանք են առաջացնում և անհնաբխ դարձնում ֆիզիկական մերձեցումը: Կնոջ անմաքրասիրության և կրուվարություն պատճառով ամուսնալուծությունը կարող է տեղի ունենալ ոչ թե դատական կարգով, այլ ամուսնու կողմից ստացական տալով այն մասին, թե կինն ազատ է և կարող է ամուսնանալ ում հետ ուզում է: Ընդ որում ամուսինը պետք է կնոջը հանձնի նրա ամբողջ գույքը, իսկ ինքը իրավունք չունի ամուսնանալու քանի դեռ բաց թողած կինը կենդանի է:

13. Ամուսնու սեռական մերձեցման անընդունակությունը § 80-ի համաձայն կնոջը ապահարզանի իրավունք է տալիս: Կինը, § 80ա -ի համաձայն, այդ իրավունքն ունի նաև այն դեպքում, եթե ամուսինը իմպոտենտ է կամ ներքինի: Ընդ որում, եթե ամուսինը հիշյալ թերությունները թաքցրել է ամուսնությունից առաջ, նա պարտավոր է կնոջը հանձնել իր գույքի կեսը, որպեսզի նրան հնարավորություն տա ուրիշի հետ ամուսնանալու:

Ինչպես երևում է վերը շարադրվածից, Դատաստանագիրքը ապահարզանի ինստիտուտում անց է կացնում հետևյալ փոփոխությունները՝ 1) տղամարդը ապահարզանի գրեթե անսահմանափակ իրավունք ունի, իսկ կնոջն այդ իրավունքը տրվում է սահմանափակ դեպքերում միայն. 2) քանի որ ընտանիքը պետք է հաստատուն լինի, հետևաբար թեթևամիտ ամուսնալուծությունը համարվում է անօրինական, ուստի և § 79-ը սահմանում է, որ կնոջն ինքնազուլի թողնող և ամուսնական պսակը ոտնահարող ամուսինը ենթակա է եկեղեցական պատժի և զրկվում է նորից ամուսնանալու իրավունքից: Օրենքը ամուսնալուծությունը թույլ է տալիս միայն այն ժամանակ, երբ եկեղեցին, հանձին եպիսկոպոսի, կհամոզվի, որ դա անհրաժեշտ է (§§ 80, 80ա, 81). § 87-ը ամուսնացողներին ուղղակի նախազգուշացնում է, որ ամուսնանալիս նրանք պետք է հաշվի առնեն բոլոր հանգամանքները, որովհետև ապահարզանվելը դժվար կլինի:

3) եթե ամուսինների միջև համաձայնությունն անհնարին է, և նրանց համատեղ կյանքը հղի է ամեն տեսակ բարդությունների, ապա ավելի լավ է ամուսնալուծությունը թույլատրել (§ 72):

Մոռցնալի և զավակների միությունը: Ընտանիքը, ըստ Դատաստանագրքի, ոչ միայն ամուսինների համակցություն է, այլև ծնողների ու զավակների միություն, որը նպատակ է հետապնդում դաստիարակել աճող սերունդը: § 97-ը շարադրում է ծնողների ու զավակների փոխադարձ իրավունքների ու պարտականությունների ընդհանուր սկզբունքները: Սմբատի Դատաստանագրքի հայտնվելուց շատ առաջ, I V դարում, Սահակ Պարթևի 14-րդ կանոնը ծնողներին կոչ էր անում երեխաներին դպրոց տալ, որպեսզի նրանք սովորեն, որովհետև «ինչպես աչքերի կտրությունը ատելի է մարմնին, այնպես էլ հոգու տգիտությունը ատելի է աստծուն...»*: Դատաստանագրքի § 97-ը մատնանշում է, որ իր երեխաներին չկերակրող և չդաստիարակող ծնողը նման է շանը և կդատապարտվի աստծու կողմից: Ծնողները սխառտավոր են կերակրել և դաստիարակել երեխաներին մինչև նրանց չափահաս դառնալը կամ, Դատաստանագրքի խոսքերով, այնքան ժամանակ, մինչև երեխաներն ի վիճակի լինեն ինքնուրույնաբար ապրելու: Հենց այդ տեսակետից էլ Դատաստանագիրքը, § 72-ում և այլ դրույթներում՝ խոսելով ամուսնալուծության մասին, մատնանշում է, որ ապահարզանի պատճառ հանդիսացած ծնողը չի կարող իր երեխաների համար օրինակ լինել, ուստի և նրանց նկատմամբ իրավունք չունի. երեխաները պետք է մնան նրա մոտ, ով օրինակելի ծնող է և դաստիարակ:

Երեխաները պետք է հնազանդ լինեն ծնողներին: Նրանք ծնողների իշխանության տակ են գտնվում մինչև չափահասությունը, սակայն այդ իշխանությունը հոռմեական իրավունքի patria potestas չէ, չնայած այն բանին, որ § 116-ը հորն իրավունք է տալիս պարտքի դիմաց վաճառելու իր դստերը: § 72-ի 5-րդ պարբերությունը, 79 և 97 §§-ները

* Բնագրում՝ «...զի որպէս կտրութիւն աչաց ատելի է մարմնոյն, նոյնպէս տգիտութիւն ոգւոյ ատելի է Սաստծոյ...»:

ծնողներին, առաջին հերթին հորը, պարտադրում են նյութապես ապահովել և դաստիարակել իրենց երեխաներին: Քանի դեռ ծնողներից մեկը կենդանի է, որևէ մեկին խնամակալ չեն նշանակում. խնամակալ նշանակվում է երկու ծնողներին կորցրած, ինչպես նաև այն երեխաների համար, որոնց կենդանի մնացած ծնողը ի վիճակի չէ դաստիարակել նրանց: Զգտելով ապահովել ամուսնու իշխանությունը կնոջ նկատմամբ, Դատաստանագիրքը, նույն սկզբունքների համաձայն, սահմանում է tutela—ամուսնու հոգաբարձությունը, նրա հովանավորությունը կնոջ նկատմամբ:

Ընտանիքում երեխաների առկայությունը վճռական հանգամանք է ամուսինների—գույքային հարաբերությունները որոշելու համար: Քանի որ երեխաները ինչպես հոր, այնպես էլ մոր ժառանգներն են, հետևաբար, ամուսինների սեփականությունը ընդհանուր-ընտանեկան բնույթ ունի: Եթե երեխաներ չկան, ապա ամուսիններից և ոչ մեկը իրավունք չունի մյուսի գույքի նկատմամբ, և վերջինս անցնում է սեփականատիրոջ մերձավոր ազգականներին: Եթե երեխաներ չկան, ապա ամուսինը չի ժառանգում կնոջը, իսկ կինը՝ ամուսնուն, այսինքն՝ պահպանվում է գույքի անշատվածությունը:

Ընտանիքում երեխաների և ընդհանուր գույքի առկայության պայմաններում ամուսիններից յուրաքանչյուրը ժառանգներից մեկն է հանդիսանում, ուստի կենդանի մնացած ամուսինը պետք է ապահովի մահացածի «հոգու հիշատակություն» ծախսերը: Իսկ երբ ամուսինները ինչ-ինչ պատճառով միմյանց չեն ժառանգում, ապա կենդանի մնացած ամուսինը կարող է, եթե ցանկանում է, իր վրա վերցնել մահացածի «հոգու համար» ծախսերը, թեև սլարտավոր չէ անել այդ: § 114-ից երևում է, որ բյուզանդական իրավունքին հայտնի այդ ինստիտուտը («pro animo») վաղուց կիրառվում էր նաև հայ իրավունքում: Բյուզանդիայում առաջինը Լևոն Խմաստուն կայսրը (IX դ.) սահմանեց, որ եթե անձը մահացել է ռազմաճակատում և ժառանգ չունի, ապա նրա գույքի 1/3-ը անցնում է եկեղեցուն մահացածի «հոգու համար», այնուհետև Կոստանդին Միրանածինը սահմանեց,

որ կտակ չթողած ամեն մի մահացածի գույքի մեկ երրորդը անցնում է եկեղեցուն «նրա հոգու համար»: Այդ ինստիտուտը վաղուց ի վեր հայտնի էր Հայաստանում. 768 թ. Ժողովի 18-րդ կանոնը սահմանում է պարտադիր նորմ՝ յուրաքանչյուր մահացած պետք է թողներ եկեղեցուն «հոգու համար»: Ըստ Գոշի (I, 101) ժառանգության 1/3-ը պարտադիր կերպով պետք է անցներ եկեղեցուն՝ անկախ կտակի առկայությունից:

Սմբատն այդ հարցը լուծում է այլ կերպ: Դատաստանագրքի՝ այդ ինստիտուտին նվիրված 37 և 113 §§-ները առաջին հայացքից միմյանց հակասական են թվում. այն դեպքում, երբ § 37-ի համաձայն ամեն ոք պետք է գույքի մի մասն առանձնացնի առաջին հերթին եկեղեցու համար, § 113-ը, ընդհակառակը, այդ բանը թողնում է կտակարարի հայեցողությանը. § 37-ը ճանաչում է հավատացյալների հաշվին եկեղեցու հարստացման իրավունքը, § 113-ը սահմանափակում է այդ իրավունքը: Բացի այդ, ինչպես ըստ § 37-ի, այնպես էլ, հատկապես, ըստ § 113-ի եկեղեցու օգտին գույք թողնել կարելի է միայն կտակով, առանց կտակի եկեղեցին ոչինչ չի ստանում: 37 և 113 §§-ները վերը նշված հակասությունը միայն թվացող է: Սմբատի Դատաստանագրքի համաձայն ամենևին էլ պարտադիր չէ, որպեսզի մահացածի գույքի մի մասն անցներ եկեղեցուն՝ եթե կտակ չկա, չկա նաև ցուցում, թե եկեղեցուն է անցնում գույքի հատկապես 1/3-ը, ինչպես այդ նախատեսում էին Գոշը և Բյուզանդական իրավունքը: Ըստ Սմբատի եկեղեցու օգտին գույքից մասհանում կատարելը կտակարարի ազատ գործողությունն էր, ընդ որում § 113-ը այդ բանը որևէ պարտավորեցնող նորմով չի սահմանում, իսկ § 37-ը ունի գուտկրոնա-բարոյական նշանակություն: Հենց այդ պատճառով էլ Դատաստանագիրքը ոչինչ չի ասում այն դեպքերի մասին, երբ կտակարարը ոչինչ չի թողնում եկեղեցու օգտին:

* * *

Եվ այսպես, օրենսդրությունը մեծ ուշադրություն էր

դարձնում ամուսնա-ընտանեկան, առանձնապես գույքային հարաբերությունների կարգավորմանը:

Սմբատի Դատաստանագիրքը ամուսնության համար անհրաժեշտ պայման էր համարում «տուայր»-ի և «պոույզ»-ի առկայությունը:

Թեև այդ ինստիտուտները Սմբատը մտցրել էր իր Դատաստանագրքի մեջ, սակայն դրանք հակասում էին հայկական սովորութիւններին, որի համաձայն փեսացուն տալիս էր վարձանք, այսինքն՝ մինչամուսնական ընծա, իսկ հարսնացուն ամուսնու տուն էր մտնում օժիտով: Այսպիսով, «պոույզ»-ի և «տուայր»-ի ինստիտուտները ըստ էության տարբերվում էին օժիտի և վարձանքի ինստիտուտներից: «Պոույզ» և «տուայր» ինստիտուտները գործադրվում էին Կիլիկիայում և Բյուզանդիայում, որտեղ ապրանքադրամական հարաբերությունները բավականաչափ լայնորեն զարգացել էին և որտեղ հասարակության ունեւոր խավերի համար ամուսնությունը առաջին հերթին գույքային գործարք էր հանդիսանում:

Սմբատի Դատաստանագրքում բովանդակում են նաև ամուսնանալուն խոչընդոտ հարուցող նորմեր: Հետևելով այն սկզբունքին, թե ամուսնությունը պարտականություն է պետության հանդեպ, Սմբատը ելնում էր այն բանից, թե ամուսնացողները պետք է ի վիճակի լինեն ունենալու առողջ երեխաներ և կարողանան նրանց դաստիարակել: Այդ պատճառով էլ օրենքն արգելում էր ամուսնությունը առողջ և անբուժելի հիվանդ անձանց միջև՝ «մարդկային սերունդը չփչացնելու» համար (հոդվ. 93):

Սմբատի Դատաստանագիրքը սահմանեց նաև ապահարզանի հանգամանքները, ընդ սմին՝ նրա գույքային հետեւվանքների տեսակետից, որը հատկապես հետաքրքրում էր աշխարհիկ իշխանություններին, ապահարզանի կրոնա-ծիսական կողմը թողնելով եկեղեցու տնօրինությանը:

Ամուսնուն գրեթե անսահմանափակ իրավունքներ տալով ապահարզանի հարցում, օրենքը միաժամանակ պայքարում էր թեթևամիտ ամուսնալուծությունների դեմ:

Օրենսդրությունը մանրամասնորեն կարգավորում էր

ծնողների և զավակների հարաբերությունները, ընդ որում, ընտանիքում երեխաների առկայությունը վճռական հանգամանք էր ամուսինների գույքային հարաբերությունները որոշելու համար: Քանի որ երեխաները համարվում էին ինչպես հոր, այնպես էլ մոր ժառանգները, հետևաբար ամուսինների գույքը ընդհանուր-ընտանեկան բնույթ ուներ: Իսկ երեխաներ չլինելու դեպքում ամուսինների գույքը համարվում էր անշատ, և այդ դեպքում նրանցից ոչ մեկը մյուսի գույքի նկատմամբ իրավունքներ չուներ:

Զավակները պարտավոր էին հնազանդվել ծնողներին, որոնց իշխանության տակ նրանք մնում էին մինչև չափահասությունը: Հայրը զավակների նկատմամբ չէր կենսագործում հոռմեական իրավունքի patria potestas-ը, սակայն, ինչպես նշվել է վերը, 116 հոդվածը նրան իրավունք էր տալիս պարտքի դիմաց վաճառելու իր դստերը:

§ 4. ԺԱՌԱՆԳԱԿԱՆ ԻՐԱՎՈՒՄԻ

Ինչպես ցույց են տալիս 94 և 95 §§-ները, Սմբատի Դատաստանագիրքը կտակի իրավունքը դիտում էր որպես ժառանգման իրավունքի իշխող ձև Կիլիկիայի պետությունում: Կտակարարի կամքը օրենք էր նրա ժառանգների համար: Օրենքը (§ 94-ի վերջին պարբերություն) հորն իրավունք է տալիս իր գույքը կտակելու նույնիսկ իր ստրուկին, ժառանգությունից զրկելով իր զավակներին: Այստեղ, իհարկե, մենք չունենք հոռմեական իրավունքի «exhereditatio»: Ինչպես մատնանշված է վերը, Սմբատի Դատաստանագրքի համաձայն հայրը հոռմեական իրավունքի անսահմանափակ patria potestas-ը չուներ: Հայրն իրավունք ունի իր զավակներին ժառանգությունից զրկելու միայն այն դեպքում, եթե նրանք դուստրել են անհնազանդություն, և հայրը նրանց ժառանգությանն անարժան է համարում, եթե, իհարկե, աշխարհիկ իշխանությունները համաձայն են հոր այդպիսի որոշմանը: Կտակարարի իրավունքների նույնպիսի սահմանափակում կար նաև բյուզանդական իրավունքում

(«apokeryxis»), ըստ որի ժառանգությունից զրկելու համար պահանջվում էր, որպեսզի զավակները իրոք անարժան լինեն ժառանգությանը և դատական մարմինները համաձայնվեն հոր վճռին¹⁵:

Օրինական ժառանգների նկատմամբ կտակարարի իրավունքների այդ մասնակի սահմանափակումից բացի, մնացած դեպքերում օրենքը կտակարարին լիակատար իրավունք է տալիս իր հայեցողությամբ սեփական գույքը բաժանելու ժառանգների միջև: Այդ իմաստով՝ կտակը օրենք է ժառանգների համար, և նրանցից ոչ-ոք իրավունք չունի որևէ ուղղում մտցնելու նրա մեջ:

Դատաստանագիրքը կտակարարի կամքին այնքան մեծ նշանակություն է տալիս, որ ըստ օրենքի ժառանգման կարգը նախատեսվում է սոսկ «որպես ելք անօգնական (անելանելի) դրությունից այն դեպքում, եթե հայրը կտակ չի թողել»։ Իսկ կտակի առկայության դեպքում ըստ օրենքի ժառանգման ամբողջ կարգը «կորցնում է ուժը, և հասնում է այն, ինչ տալիս է հայրը» («Ռուսական Պրավդա»-ում սահմանված «ինչ որ սահմանված է, նրա վրա էլ կանգ առ» դրույթի նմանությամբ):

Ուստի, քննության առնելով ժառանգական իրավունքի նորմերը ըստ Դատաստանագրքի, անհրաժեշտ է նկատի ունենալ, որ նրանք կիրառելի են կտակի բացակայության դեպքերում միայն: Ըստ կտակի ժառանգումը մեծ դեր էր խաղում ոչ միայն կիրիկյան հասարակության բոլոր խավերում, այլև թագավորական դոմենի վերաբերմամբ, որը, ֆեոդալական պատկերացումներին համապատասխան, դիտվում էր որպես թագավորի անձնական ունեցվածք: Դատաստանագրքի 1-ին §-ում օրենքն ասում է՝ «Թագավորն իրավունք ունի կենդանության օրոք... կտակ գրել ու սահմանել և լեռներն ու դաշտերը և իր ամբողջ հողը հանձնել այնպես, ինչպես այդ ցանկալի է իրեն, իսկ որան հակառակել չեն կարող ո՛չ նրա զավակները, ո՛չ էլ որևէ այլ մարդ»: Այնուհետև, թեև իգական գծով ժառանգները արական գծով ժա-

ռանգներին հավասար իրավունքներ չունեին, այնուամենայնիվ հայրը իրավունք ուներ կտակով իր աղջիկներին թողնելու իր գույքի որ մասն էլ ուզե՞նար:

Ըստ Գոշի կտակը testamentum coram parochio et testibus է, այսինքն՝ այն կազմվում է քահանայի և վկաների ներկայությամբ: Սմբատի Դատաստանագրքի «Ծ»* տարբերակում նույնպիսի կարգ է սահմանված: Բայց ավելի ճիշտ պետք է համարել «Վ»** տարբերակը, քանի որ վերջինում սկզբունքորեն բացահայտվում է Սմբատի տենդենցը, որտեղ հնարավոր է՝ եկեղեցին դուրս թողնել քաղաքացիական շրջանառությունից:

Սմբատի Դատաստանագիրքը § 113-ում կտակներ կազմելուն քահանաների մասնակցությունը թույլատրելի է համարում միայն գյուղերում, ավելի ճիշտ այնտեղ, որտեղ պետական նոտար («նոմիկոս») չկա:

«Վ» տարբերակում, որն ավելի մոտ է բնօրինակին, Սմբատը բոլորովին շրջանցել է քահանաներին: Այստեղ հրապարակային իշխանությունը հանդես է գալիս testamentum ruri conditum սկզբունքով, երբ կտակը կազմվում է տեղերում՝ իշխանության ներկայացուցչի մասնակցությամբ: Կտակարարը, գտնվելով ողջամիտ վիճակում*** իր մոտ է հրավիրում իր ժանոթներին, նոմիկոսին (նոտարին) ու երեք վկաների և նրանց ներկայությամբ կազմում կտակը, ընդ որում նա իրավունք ունի փոփոխել նրա բովանդակությունը: Կտակարարի մահից հետո հոգաբարձուները, որպես կտակակատարներ, իրագործում են կտակը: Հաճախ այդպիսի կտակակատար է դառնում կենդանի մնացած ամուսինը:

§ 114-ի համաձայն ընդհանուր գույքի վերաբերմամբ ամուսինն իրավունք ունի կտակով միակողմանիորեն տնօրինել այդ գույքը: Բայց եթե ամուսինների գույքը անջատ է, ապա ամուսիններից մեկը մյուսի գույքը տնօրինել կարող

* Երևանի Մատենադարանում եղածը:

** Վենետիկի Միխիթար. մատենադարանում եղածը:

*** Բնագրում՝ «...մինչդեռ հիւանդն աղէկ ունայ զիր խելքն...»:

¹⁵ Mitteis, Reichsrecht, էջ 216, Karst, II Bd., էջ 175:

է միայն նրա համաձայնութեամբ: Թեև օրենքը կտակարարին իրավունք էր տալիս իր գույքը տնօրինելու ինչպես իրեն էր ցանկալի, սակայն սովորութեական իրավունքը վաղուց ի վեր մշակել էր մի շարք դրույթներ, որոնցից կտակարարը չէր կարող նահանջել. նա պետք է նախապատմութիւն տար ավագ որդուն մյուս որդիների հանդեպ, որդիներին՝ դուստրերի հանդեպ, հայրական գծով ազգականներին՝ մայրական գծով ազգականներին հանդեպ, շմոռանալով իր կնոջն ու կրտսեր որդուն և այլն:

Ըստ օրենքի ժառանգման դեպքում Դատաստանագիրքը (94—96 §§-ներ) նախատեսում է միասնական կարգ ինչպես ազնվականութեան, այնպես էլ հասարակութեան մյուս խավերի համար, ավելի ճիշտ՝ նրանց միջև այնպիսի հստակ տարբերություն չի դնում, ինչպես որ դա կա «Անտիոքի ասիզներում»: Իհարկե, Կիլիկիայում, ինչպես և Անտիոքում, ֆեոդալների համար պետք է որ այլ կարգ գոյություն ունենար, քան քաղաքացիների և գյուղացիների համար, բայց Դատաստանագիրքը այդ բանը չի արտացոլել: Այդ պատճառով էլ § 114-ը դատարաններին իրավունք է վերապահում, ըստ օրենքի գույքը բաժանելիս յուրաքանչյուր առանձին դեպքում ելնել տեղական սովորույթից: Դա բացատրովում է, ըստ երևութիւն, նրանով, որ Կիլիկիայում ամենուրեք չէ, որ կիրառվում էին ժառանգական իրավունքի միասնական նորմեր. վերջիններս միահյուսվել էին բյուզանդացիներին, ֆրանկների և մուսուլմանների ժառանգական իրավունքի նորմերին: Այդ պատճառով էլ Սմբատը շարագրում է հայ սովորութեական իրավունքի ընդհանուր սկզբունքները միայն, մի կողմ թողնելով դասերի միջև եղած տարբերությունների առանձին դրսևորումները: Նշված հանգամանքը բացատրվում է նաև նրանով, որ ֆեոդալների տոհմական գույքը, որպես կանոն, մնում էր մերձավոր ազգականներին (ըստ կտակի կամ ըստ սովորույթի), համաձայնի կազմի մեջ մտնող գյուղացիների ընդհանուր-ընտանեկան գույքը նույնպես մնում էր ընտանիքին (որը պահպանում էր իր նահապետական կացութեւնը), իսկ քաղաքներում, որտեղ լայնորեն զարգացած էր գույքային շրջանառությունը,

կտակման պրակտիկան ավելի ազատ բնույթ էր ստացել: Հայ բարոնները և նրանց վասալների մեջ գործում էին, մի կողմից, հին սկզբունքները, բայց, մյուս կողմից՝ այդ ըսկզբունքները խաթարվում էին նոր ապրանքադրամական հարաբերությունների ճնշման տակ: Հին ժամանակներում, այդ բարոնների նախնիների, այսինքն՝ նախարարների միջավայրում, տոհմական գույքի նկատմամբ գործում էր շեշտված ֆեոդալական սկզբունք, որը նկատի ուներ ժառանգների որոշակի շրջանակ (heredes necessaria), գույքը տոհմական էր, ուստի և չէր կարող կտակով հանձնել, կինը հող չէր ժառանգում: Այդպես էր նաև Արևմուտքում՝ Սալիկյան օրենսգրքի ժամանակներից սկսած: Բայց XIII դ. բանն այլ կերպ էր: Հայ բարոնները այլևս չէին կարող լիովին դեկավարվել նախարարական իրավունքի սկզբունքներով. երբ առևտուրն ու փողը հայրենակալ-վածքն արդեն ապրանք էին դարձրել, ինչպես այդ ակնբախ է § 109-ից: Հենց այդ պատճառով էլ Սմբատի համար դրժվար էր առանձին դասերի համար շեշտակի գիծ անցկացնել ժառանգման կարգի մեջ:

Դատաստանագիրքը տարբերություն է դնում տղամարդկանց և կանանց գծով ժառանգման հարցում: Արական գծով ժառանգներ կարող են լինել զավակները, եղբայրները, հորեղբայրները, արյունակից մերձավոր ազգականները՝ մինչև չորրորդ շառավիղը. կինը, եթե ժառանգատուն նրանից երեխաներ ունի: Իգական գծով՝ զավակները և մյուս արյունակից ազգականները՝ մինչև չորրորդ շառավիղը՝ ամուսինը, եթե ժառանգատու կնոջ հետ նրա ամուսնությունից երեխաներ կան:

Ժառանգության մեջ բաժինների հարաբերակցությունը այսպիսին է. կինն ստանում է ամուսնուն հասանելի բաժնի կեսը. երկու աղջիկներն այնքան, որքան տղան, իսկ երկու ամուսնացած աղջիկները՝ այնքան, որքան շամուսնացած մեկ քույրը. բացառություն է կազմում Թագավորի ամուսնացած դուստրը, որն ստանում է եղբոր բաժնի կեսը (§ 1). այդ կանոնը, հավանաբար, տարածվում էր մյուս ֆեոդալների աղջիկների վրա:

ինչպես արական, այնպես էլ իգական գծով արյունակից մերձավոր ազգականները ժառանգության հարցում բացառում են մյուսներին: Մինչև չորրորդ շառավիղը արյունակից ազգականների բացակայության դեպքում գույքը համարվում էր անժառանգ և անցնում էր հոգուտ պետական գանձարանի:

Ժառանգումը արական գծով: Ըստ ազգակցության աստիճանի ժառանգները դասավորվում էին հետևյալ կարգով (§ 94). 1) զավակներ, 2) եղբայրներ, 3) հորեղբայրներ, 4) արական գծով մյուս ազգականները՝ մինչև չորրորդ շառավիղը: Ինչպես երևում է, այստեղ գործում է կոգնատական սկզբունքը, բացառելով բոլոր կանանց, բացի դուստրերից:

Զավակները, ըստ Դատաստանագրքի, առաջին հերթին օրինական ժառանգներն են: Նրանց առկայությունը բացառում է մյուս հերթի ժառանգներին: Զավակների թվում առավելությունը օգտվում են որդիները, որոնք, բացի ավագից և կրտսերից, ստանում են հավասար բաժիններ: Ավագ որդին ըստ § 96-ի «նստում է հոր տեղը», ուստի և ստանում է կրկնակի բաժին, իսկ կրտսերը ժառանգում է հոր տունը: Ինչպես ասված էր վերևում, շամուսնացած աղջիկն ստանում է եղբոր բաժնի կեսը, իսկ ամուսնացած երկու աղջիկները՝ շամուսնացած մեկ աղջկա բաժնի չափ:

Եթե որդիներ չկան, ապա ժառանգում են շամուսնացած աղջիկները, իսկ ամուսնացած աղջիկները առաջինների առկայության դեպքում չեն ժառանգում: Եթե փեսան ապրում է կնոջ տանը, ապա նրանք միասին ստանում են մեկ եղբոր բաժինը: Աղջիկների զավակներն ու թոռները, փեսան, կնոջ եղբայրը, մորաքույրը չեն կարող ժառանգել ինչև որպես այլ արյան սերունդներ: Եթե որդիներ և շամուսնացած աղջիկներ չկան, ապա ժառանգում են ամուսնացածները, բայց, ընդ սմին, ժառանգության 1/4-ը պետք է ստանան մահացածի եղբայրները:

Անհրաժեշտ է նշել Դատաստանագրքում հղած էական հակասությունը. այն դեպքում, երբ § 94-ի համաձայն աղջիկներից ծնված թոռները ժառանգներ չեն համարվում,

§ 95-ի համաձայն նրանք, ընդհակառակը, որդիներից ծնված թոռներին համահավասար ժառանգում են: Ժառանգման իրավունքի հարցում դա ուղղակի հարված էր արական գծով սահմանված արտոնություններին:

Այսպիսով, բոլոր կանայք, բացի դուստրերից, բացառվում են ժառանգությունից. քույրերը, եթե նրանք ամուսնանում են, օտար տուն են մտնում, շամուսնացած քույրերը զբոսնում են եղբայրների խնամքի տակ, ուստի չեն կարող ժառանգել. մայրը և կինը, որպես օտար արյունից սերածներ, նույնպես չեն կարող ժառանգել. մայրը իր զավակների կամ ամուսնու խնամքի տակ է գտնվում, կինն ստանում է իր «պուլյզ»-ը և «տուայր»-ը, եթե հեռանա զավակներից, իսկ եթե մնա նրանց մոտ, կգտնվի նրանց խնամքի տակ և կժառանգի նրանց հետ միասին:

Իգական (մայրական) գծով ժառանգման հարցում Դատաստանագրքը տահանում է նույնպիսի կարգ, ինչպես արական գծով: Բայց այստեղ, § 95-ի համաձայն, ազնատները դառնում են նույնպիսի ժառանգներ, ինչպես կոգնատները: Միատեսակ ժառանգում են ինչպես որդիներն ու դուստրերը (թեև վերջիններս պակաս բաժին են ստանում), այնպես էլ աղջիկների թոռներն ու որդիները: Այդ սկզբունքը, ինչպես մատնանշված է վերը, բացահայտորեն հակասում է § 94-ի այն դրույթին, որի համաձայն աղջկանից սերած թոռները ժառանգներ չեն: Ստացվում է այնպես, որ աղջկանից սերած թոռը պապի գծով ժառանգ չէ, բայց տատի գծով ժառանգ է: Այդ հակասությունը կարելի է բացատրել նրանով, որ կիլիկյան հասարակության պրակտիկայում ժառանգման հարցում ազնատական ժառանգության ըսկըգրունքը հետևողականորեն չէր կիրառվում, և որ կանայք աստիճանաբար նվաճում էին տղամարդուն հավասար ժառանգման իրավունքներ: Ընդ սմին, կարելի է ենթադրել, որ պրակտիկան ազնատական ժառանգություն կիրառում էր գույքի սոսկ առանձին տեսակների, առավելապես հայրենակարվածքների նկատմամբ: Մատնանշված բացահայտ հակասությունը տեղի ունենալ կարող էր այն պատճառով միայն, որ ազնատական հիմունքով ժառանգման սկզբունք

քի խիստ հետևողական կիրառում փաստորեն գոյություն չունենի:

Հարկավոր է նշել, որ «ազնատական» տերմինը մենք պայմանականորեն ենք կիրառում: Երբ խոսքը վերաբերում է հայ ընտանեկան-ամուսնական և ժառանգական իրավունքին, անհրաժեշտ է շատ զգույշ և վերապահությամբ դիմել համամասնություններին: Agnatio ինստիտուտը, որը հոմեական ստրկատիրական իրավունքի ինստիտուտ էր, չէր կարող լիովին կիրառվել Հայաստանի, — առավել ևս XIII դ. Կիլիկիայի ֆեոդալական իրավունքում: Ինչպես հայտնի է, Հռոմում նահապետական ընտանիքը ոչ թե արյունակցական կապերի, այլ իշխանության կապերի միատնություն էր: Pater familias-ը ուներ manus-ի իրավունք կնոջ նկատմամբ և patria potestas երեխաների նկատմամբ: Ամեն ոք, ով մտնում էր ընտանիքը, դառնում էր նրա անդամը, այն ամենը, ինչ դուրս էր գալիս այդ ընտանիքից, դառնում էր իրավորեն օտար. որդեգրվածը կարող էր ժառանգել որպես ազնատ, իսկ ամուսնացած աղջիկը կամ կախյալ վիճակից ազատագրված որդին չէին կարող: Հուստինիանոսը ոչնչացրեց ազգակցության այս սխալները, դա փոխարինելով կոգնատային (արյունակցական) սկզբունքով¹⁶:

Հին հայկական նախարարական կառուցվածքում pater familias և ազնատ ինստիտուտներ գոյություն չունեին: Հայաստանում և Կիլիկիայում որդեգրման ինստիտուտը չնչին դեր էր խաղում, ընդ որում որդեգրվածը օժտված չէր բնական (արյունակից) ժառանգի բոլոր իրավունքներով: Հին Հայաստանում ժառանգական իրավունքի ինստիտուտները չզարգացան. ֆեոդալները ոչ թե ժառանգներ ունեին, այլ իրավահաջորդներ. հայրենակալվածքը հոռից որդիներին էր անցնում անբաժան. ամուսնացող աղջիկները օժիտ էին ստանում: Գրեթե այդպես էր դրությունը համայնքի անդամ գյուղացիների ընտանիքներում, որտեղ գույքը պատկանում էր ընտանիք-ծխին: Այսպիսով, Հայաստանում ժառանգում

էին արյունակից ժառանգորդները, այսինքն՝ կոգնատները: Սակայն, արյունակից տոհմի գծով ժառանգումը հետևողականորեն չէր կիրառվում, քանի որ կանայք սղամարդկանց համահավասար չէին ժառանգում: Դա բացատրվում էր նրանով, որ տոհմը շարունակում էր միայն տղամարդը: Սմբատի Դատաստանագրքում նկատելի է պայքարը երկու սկզբունքների միջև. այսպես, մի կողմից, ձգտում էր նկատվում պահպանելու ֆեոդալական անբաժան հողատիրությունը, ուստի և բացառելու իգական գծով ազգականներին ժառանգության մեջ ներգրավումը, որովհետև նրանք կարող էին տոհմական գույքը տանել օտար տոհմ, իսկ, մյուս կողմից, այն բանի համեմատ, թե որքանով էր հայրենակալվածքը առևտրական կապիտալի գրոհների ներքո դառնում առ ու ծախի օբյեկտ, ձգտում էր նկատվում կիրառել հետևողական ժառանգում արյունակցական սկզբունքով, երբ կանայք ևս ժառանգներ կլինեին տղամարդկանց համահավասար: Եվ թեպետ Սմբատի Դատաստանագրքին հաջորդվեց հաղթահարել այդ հակասությունները, այնուամենայնիվ կոգնատական սկզբունքը մեծ հաջողություն ունեցավ՝ աղջիկները ժառանգում էին: Ժառանգատուի կինը ժառանգում էր ո՛չ այն պատճառով, որ նա «ազնատ» է, այլ այն պատճառով, որ նա զավակների մայրն է: Զավակներ չունենալը բացառում էր նրա՝ ամուսնու ժառանգորդ լինելը (ինչպես և ամուսնու ժառանգորդ լինելը կնոջ գույքի նկատմամբ):

Այսպիսով, § 95-ի համաձայն իգական (մայրական) գծով ժառանգում են առաջին հերթին զավակները, այնուհետև որդիներից և դուստրներից ծնված թոռները: Երբ կինն ամուսնանում էր մի այլ մարդու հետ, նրա գույքի 1/4-ը տրվում էր առաջին ամուսնուն, բայց միայն այն դեպքում, երբ նրանց համակցությունն ամուսնական էր բառիս լիակատար իմաստով:

Ժառանգության բաժանումը ըստ § 95-ի: Ժառանգման կոգնատական սկզբունքը բացահայտորեն խախտվում է, երբ Դատաստանագիրքը խոսում է գույքի բաժանման մասին: Զնայած այն բանին, որ ըստ § 94-ի կինը ժառանգորդ չի համարվում, այստեղ, ընդհակառակը, նա մտցվում է օրի-

¹⁶ См. И. А. Покровский, История римского права, т. 2 227—230:

նական ժառանգները թվի մեջ և ամուսնու ժառանգություններից ստանում է որոշակի ու պարտագիր բաժին, իսկ Դատաստանագրքի տարբերակներից մեկի համաձայն՝ նույնիսկ զավակներին համահավասար բաժին: Այսպիսով, Դատաստանագրքին չհաջողվեց հետևողական լինել և պահպանել բացառապես կոգնատական ժառանգման սկզբունքը, և մենք տեսնում ենք, որ ինչպես կինը, այնպես էլ դուստրներից ծնված թոռները ժառանգում են որդիների և արական գծով թոռների հետ միատեսակ:

Այնուհետև, «Վ» տարբերակը խախտում է նաև աղջիկների վերաբերմամբ Դատաստանագրքով սահմանված անխրավահավասարությունը, որովհետև այդ տարբերակի համաձայն շամուսնացած աղջիկն ստանում էր նույնքան, որքան որ տղան:

Չի կարելի, իհարկե, հենվելով այդ տարբերակի վրա, պնդել, թե աղջիկները տղաներին հավասար ժառանգման իրավունք ունեն, բայց բոլոր հիմքերը կան կարծելու, որ կինը և աղջիկ թոռները ժառանգորդներ էին. այսպիսով, ազնատական սխտեմի ամուր հիմքերը փլվում են և ճանաչում է գտնում կոգնատական սկզբունքը:

Ակնառությամբ համար բերենք մի սխեմա, որտեղ ցույց են տրված տղաների, աղջիկների և կանանց ժառանգության բաժինը: Նրանում գուգահեռաբար համապատասխան նորմեր են բերված ըստ Գոշի Դատաստանագրքի (Գ) և ըստ Սմբատի Դատաստանագրքի Վենետիկյան (Վ) ու Երևանյան (Ե) տարբերակների:

Չամուսնացած աղջիկների առկայության դեպքում ժառանգներն ստանում են՝

	Գ	Վ	Ե
որդին	$2\frac{1}{2}$	$2\frac{1}{2}$	$2\frac{1}{2}$
դուստրը	$2\frac{1}{2}$	$2\frac{1}{2}$	$1\frac{1}{2}$
կինը	1	1	2

Ամուսնացած աղջիկների առկայության դեպքում ժառանգներն ստանում են՝

	Գ	Վ	Ե
որդին	$2\frac{1}{2}$	$2\frac{1}{2}$	2
երկու դուստրերը	$2\frac{1}{2}$	$2\frac{1}{2}$	2
կինը	1	1	2

Պարզելու համար անհրաժեշտ է մատնանշել, որ այդ բաժանման հիմքում Սմբատը գրել է «մթխալ» կամ «մսխալ», դրանով ցույց տալով ժառանգությունը: «Մթխալը» բաժանվում էր 6 «դանգերի»:

Ի. Կարստի հրատարակած տեքստը հենվում է Վ տարբերակի վրա: Ի. Կարստը, սակայն, Ե տարբերակը համարում է ավելի ճիշտ նրա այն մասում, որտեղ խոսվում է շամուսնացած դուստրերի բաժնի մասին: Ե տարբերակը ամուսնացած դուստրերի բաժինը որոշում է եղբոր բաժնի կեսի չափով, բայց այդ տարբերակը մոր բաժնի մասում բացարձակապես տարբերվում է Վ տարբերակից և Գոշից:

Այդ տարբերություններն առաջացան, ըստ երևութի, այն բանի հետևանքով, որ ամուսնացած և շամուսնացած աղջիկները դեռևս համարվում էին ժառանգներ, որոնք միատեսակ իրավունքներ ունեին ժառանգության հարցերում: Բայց քանի որ Վ տարբերակը և Գոշի Դատաստանագիրքը լիովին համընկնում են, ապա կարելի է ժառանգությունը բաժանելու հարցում հանգել հետևյալ եզրակացություններին:

1. Ընդհանուր գույքից նախ որդիների համար անջատվում են հարսանեկան նվերներ, այսինքն՝ «տուալը» և այլ ծախսեր. դուստրերի համար հարսանեկան ծախսեր և ներանց «պոուլզ»-ը չի առանձնացվում, որովհետև դրանք մտնում են նրանց ժառանգական բաժնի մեջ:

2. Մնացած ամբողջ գույքը բաժանվում է վեց հավասար մասերի, կամ դանգերի, որոնցից մեկն ստանում է մայրը, այսինքն՝ մահացածի կինը:

3. Ժառանգության մնացած 5/6 մասերը, կամ 5 դանգերը բաժանվում են որդիների և դուստրերի միջև հետևյալ կերպ. երկու շամուսնացած աղջիկներն ստանում են նույնքան, որ-

քան մեկ որդին, իսկ երկու ամուսնացած աղջիկներն ստանում են նույնքան, որքան մեկ շամուսնացած աղջիկը:

Այսպիսով, մերձավոր ազգականների միջև գույքը բաժանվում էր հետևյալ կերպ. ա) սկզբում ընդհանուր գույքից որոշակի գումար էր առանձնացվում դեռևս շամուսնացած որդիների հարսանեկան ծախսերը («տուայր» և այլ ծախսեր) ծածկելու համար. իսկ աղջիկների հարսանեկան ծախսերը և նրանց «պոռույզ»-ը (օժիտը) չէին առանձնացվում, որովհետև մտնում էին նրանց ժառանգական բաժնի մեջ: բ) Մնացած ամբողջ գույքը բաժանվում էր վեց հավասար «դանգերի» (մասերի): Մեկ վեցերորդական մասը ստանում էր մահացածի կինը (զավակների մայրը): Գույքի մնացած հինգ դանգերը բաժանվում էին որդիների և դուստրերի միջև հետևյալ կերպ. երկու շամուսնացած աղջիկներն ստանում էին նույնքան, որքան մեկ որդին, իսկ երկու ամուսնացած աղջիկներն ստանում էին նույնքան, որքան մեկ շամուսնացած աղջիկը:

Սմբատի համար (§ 96) բոլոր զավակները, ինչպես առաջին, այնպես էլ երկրորդ ամուսնությունից ծնվածները, բացի առաջնեկ կամ ավագ որդուց և կրտսեր որդուց, միատեսակ դրուժյան մեջ են: Իսկ Գոշը (II, 96) տարբերություն է դնում, առաջին ամուսնությունից ծնված զավակներին առավելություն տալով:

Որդեգրում: Սմբատի Դատաստանագրքի 41 §-ի համաձայն որդեգրում թույլատրում է, երբ չկան զավակներ և ազգականներ՝ մինչև չորրորդ շառավիղը, այսինքն՝ երբ օրինական ժառանգներ չկան: Թեև այդ պարագրաֆում խոսվում է միայն քահանայի որդեգրելու իրավունքի մասին, սակայն այստեղից կարելի է հետևություն անել որդեգրման ինստիտուտի գոյության մասին: Որդեգրվածի («հոգեորդու») իրավունքը տարածվում է որդեգրողի շարժական գույքի, բայց ոչ նրա տան և հայրենակալվածքի վրա: 41 §-ի համաձայն որդեգրվածը իրավունք ունի քահանայի տան և հայրենակալվածքի կես մասի նկատմամբ, եթե ինքն էլ քահանա դառնա: Այդ ինստիտուտը հայկական դատաստանագրքերում ըստ ամենայնի չբարձրացավ, հավանաբար, այն պատճառով, որ տոհմում կամ

ընտանիքում օրինական ժառանգների բացակայությունը հազվադեպ երևույթ էր:

* * *

Այսպիսով, Սմբատի Դատաստանագրքի 94—96 պարագրաֆները սահմանում են ըստ օրենքի ժառանգման ընդհանուր սկզբունքները: Սակայն 114 պարագրաֆը դատավորներին իրավունք է վերապահում՝ գույքը բաժանելիս յուրաքանչյուր առանձին դեպքում ելնել տեղական սովորույթից: Ըստ օրենքի ժառանգման հարցում դասերի միջև տարբերությունը հրատակ արտահայտություն չգտավ Սմբատի Դատաստանագրքում: Ֆեոդալների գույքի վերաբերմամբ, հնարավոր է, կիրկիայում շարունակում էին գործել հնամենի սովորութեկան իրավունքի նորմերը, որոնց համաձայն ֆեոդալները ո՛չ թե ժառանգներ ունեին, այլ սոսկ իրավահաջորդներ, հայրենակալվածքը հայրերից իրենց որդիներին էր անցնում անբաժան, իսկ ամուսնացող աղջիկներն ստանում էին օժիտ: Գրեթե այդպես էր դրուժյունը նաև համայնքի անդամ գյուղացիների գույքի վերաբերմամբ. այդ գույքը պատկանում էր ծուխընտանիքին: Սակայն ապրանքա-դրամական հարաբերությունների զարգացումը ճեղքվածք առաջացրեց ֆեոդալական սեփականատիրական իրավունքում, համենայն դեպս՝ զավթումների կամ զենամների միջոցով ֆեոդալների ձեռք բերած գույքի նկատմամբ: Հենց այդ պատճառով էլ Սմբատի Դատաստանագրքը հստակ սահմանազատում չի մտցնում առանձին դասերի համար եղած ժառանգման կարգի մեջ: Որոշակիություն չկա նաև ըստ օրենքի ժառանգների շրջանակի և նրանց կողմից ստացվող ժառանգության բաժնի հարցում: Դատաստանագրքի ձեռագիր տարբերակներում զանազան նորմեր են պարունակվում:

Ըստ օրենքի ժառանգներ կարող էին լինել, որպես կանոն, փոքնատները, այսինքն՝ արյունակից ազգականները, թեև Դատաստանագրքում փորձեր են նկատվում օրինականացնելու նաև ազնատական սկզբունքը, որի համաձայն ժառանգել կա-

րող էին նաև այլ անձինք, որոնք մտնում էին ընտանիքի մեջ և դառնում նրա անդամները:

Ըստ օրենքի ժառանգները բաժանվում էին մի շարք կատեգորիաների, նայած մահացածի հետ նրանց մերձավորության աստիճանին: Մերձավորագույն ազգականները բացառում էին մյուսներին: Առաջին կատեգորիայի ժառանգներ էին համարվում երեխաները, այնուհետև թոռները և ծոռները, այսինքն՝ վարենթաց գծով ազգականները՝ մինչև չորրորդ շառավիղը: Ընդ որում, երեխաների առկայությունը ժառանգությունից մի կողմ էր վանում թոռներին և ծոռներին:

Վարենթաց գծով ժառանգների բացակայության դեպքում ժառանգում էին մերձավոր ազգականները կողային գծով (եղբայրները և այլն), այնուհետև վերընթաց գծով (հայր, հորեղբայր և այլն)՝ մինչև չորրորդ շառավիղը: Մինչև չորրորդ շառավիղը կոգնատներ չլինելու դեպքում գույքը համարվում էր անժառանգ և անցնում էր հոգուտ գանձարանի:

Թեև դուստրերը, ինչպես նաև կինը, համարվում էին՝ ըստ օրենքների ժառանգներ, սակայն նրանք և ընդհանրապես իգական սեռի ժառանգները ժառանգությունից ավելի քիչ բաժին էին ստանում, քան արական սեռի ժառանգները: Մյուս կողմից, որդիների մեջ հատուկ տեղ էին գրավում ավագը և կրտսերը: 96 հոդվածի համաձայն «առաջնեկին աստված նախապատվություն է տվել, և հարկավոր է, որ նա զբաղեցնի հոր տեղը և ժառանգությունից կրկնակի բաժին ստանա»: Իսկ ինչ վերաբերում է կրտսեր որդուն, ապա նա պետք է ժառանգի հայրական տունը:

§ 5. ՔՐԵԱԿԱՆ ԻՐԱՎՈՒՆՔ

Քրեական իրավունքի նորմերը Սմբատի կողմից չեն առանձնացված հատուկ հատվածում, այլ ցրված են ամբողջ Դատաստանագրքով մեկ: Այդ նորմերը ավելի շատ հանդիպում են առաջին և վերջին հատվածներում, այսինքն՝ 1—10 և 119—177 § §-ներում:

Այդ նորմերը ցույց են տալիս, որ Կիլիկիայում գոյություն

է ունեցել քրեական իրավունքի բավականաչափ զարգացած սիստեմ: Այդ տեսակետից Սմբատի Դատաստանագիրքը մեծ առաջընթաց քայլ էր Գոշի Դատաստանագրքի համեմատությամբ: Դա նկատելի է այն բոլոր պարագրաֆներում, որոնք քննություն են առնում հանցագործություններն ու պատիժները, պարագրաֆներ, որոնցում այդ ինստիտուտները մեկնաբանվում են գլխավորապես պետական տեսակետից: Սմբատի Դատաստանագրքի պատժական սիստեմը բյուզանդականի հետ ընդհանուր շատ բան ունի և Դատաստանագիրքը ավելի շատ մոտ է էկլոգային:

ա. Ուսմունք հանցագործության մասին: Ըստ Դատաստանագրքի (137 և այլ § §-ներ) հանցագործությունը հանրայնորեն վտանգավոր արարք է, որն արգելվում է օրենքով: Ամեն մի բռնություն, ում նկատմամբ էլ այն գործադրված լինի, շոշափում է պետության շահերը և ուղղված է նրա դեմ: Այդ միտքը պարզորոշ արտահայտված է 104 §-ի երկրորդ պարբերությունում, 7, 73 և այլ § §-ներում: Ուստի, բռնության դեմ վրիժառուի դերում հանդես է գալիս պետությունը, հանձին իր դատական մարմինների: 137 §-ը տուժողին կրտսերականապես արգելում է դիմել տալիոնի. տալիոնի ինստիտուտի կիրառման իրավունքը պատկանում է միայն պետությանը: Ինքնադատաստանի իրավունքը օրենքով թուլատրվում է միայն խիստ բացառիկ դեպքերում՝ արժանապատվություն ու կյանքը պաշտպանելիս. կարելի էր անպատիժ սպանել հանցագործության տեղում բռնված անհավատարիմ ամուսնուն՝ որպես ընտանեկան իրավունքի վտանգավոր խախտում կատարողի (§ 72, պարբ. 15), գողին և մեծ ճանապարհի մարդասպանին (28, 143 § §-ներ):

Այն կապակցությամբ, որ հանցագործությունը դիտվում է որպես օրենքի խախտում, իսկ հանցագործին պատժում է պետությունը, վնասի հատուցման սիստեմը կորցնում է իր ըսկըգրեական նշանակությունը: Առավել ևս, խոսք լինել չի կարող արյան վրեժի մասին, որը չի ճանաչում Գոշի Դատաստանագիրքը, և որը Գոշից էլ շատ առաջ դադարեց գործել որպես ինստիտուտ. Գոշն առաջին պլան քաշեց վնասի հատուցման ինստիտուտը: Սակայն նրա դատաստանագիրքը տվյալ հար-

ցում արդեն չէր համապատասխանում իրականությանը, որովհետև տարբեր պատիժները, ընդհուպ մինչև մահապատիժը, կիրառում էին իրենք՝ իշխանությունները: Հենց զրանում է Գոշի Դատաստանագիրքը իրենից ներկայացնում *lex ferenda*, որտեղ արտահայտվում են Գոշ հոգևորականի սուբյեկտիվ հայացքները, որը շեղվում է օբյեկտիվ իրականությունից և թղթի վրա մեղմացնում իրականում բավականաչափ դժան պատիժները: Գոշը մահապատիժ թուլատրելի է համարում միայն այլադավան անձանց վերաբերմամբ, իսկ հավատացյալների համար՝ միայն մարմնական պատիժներ (II, 71): Բայց նա դեմ է արտահայտվում նաև մարմնական պատիժների, դրանք թուլատրելի համարելով միայն հազվադեպ, երբ դրամական տուգանքն անբավարար է: Գոշն ամեն կերպ ջանում է մեղմացնել պատիժները, որոնք նա վերցրել է Մովսիսական օրենքի նորմերից: Մահապատիժ և մարմնական պատիժների փոխարեն նա առաջ է քաշում փրկագինը և տուգանքը, ընդ ամեն տուգանքը և մարմնաման պատիժները երկընտրելի բնույթ ունեն. նախապատվություն է տրվում, իհարկե, փրկագինն և տուգանքին: Միայն մեկ դեպքում (II, 126)՝ ռեցիդիվիստ-գողի նկատմամբ, թուլատրվում է թե՛ տուգանքը, թե՛ ձեռքը կտրելը, նպատակ ունենալով կանխել հանցագործությունը կրկնելու հնարավորությունը: Թե որքանով է Գոշի Դատաստանագիրքը հագեցված վնասի հատուցման սխտեմով, հաստատվում է նաև նրանով, որ նրանում «հանցագործություն» և «վնաս» տերմինները միատեսակ նշանակություն ունեն և հաճախ տրվում են «վնաս» ընդհանուր տերմինով:

Միանգամայն այլ կերպ է ներկայացնում հարցը Սմբատի Դատաստանագիրքը: Սմբատը, որպես կանոն, իր ցանկությունները չի զրսևորում որպես իրականություն: Նրա Դատաստանագրքում արտացոլված է Կիլիկյան պետության պատժական սխտեմը, որի համար վնասի հատուցումը միանգամայն երկրորդական նշանակություն ունի: Սմբատի Դատաստանագրքում իշխում է քրեական պատիժը, մինչդեռ վրնասի հատուցման կիրառման ոլորտը խիստ սահմանափակված է: 137 §-ի համաձայն վնասի հատուցումը, որ տուգան-

քի ձև ունի, թուլատրվում է միայն տուժողի համաձայնությունով և դատարանի որոշմամբ: Այնտեղ, որտեղ Գոշը նախատեսում է դրամական փրկագին, Սմբատը պահանջում է մարմնական պատիժ և մահապատիժ: Սմբատի և Գոշի դատաստանագրքերի պատժական սխտեմների այդպիսի ցայտուն տարբերությունը Ի. Կարստը սխալ կերպով բացատրում է օտարերկրյա ազդեցությամբ¹⁷: Սակայն, ինչպես տեսանք վերևում, նշված տարբերության ճիշտ բացատրությունն այն է, որ Գոշը, լայն ուշադրություն դարձնելով մասնավոր կարգի (անհատական) շահերին, հակառակ խիստ պատժական պրակտիկայի, նշանակում է մեղմ պատժամիջոցներ, գլխավորապես տուգանքի ձևով: Իսկ Սմբատը, ընդհակառակը, իր պատժական քաղաքականության հիմքում դնում է պետական շահը: Այդ պատճառով էլ վնասի հատուցումը նրա մոտ փրկագին չէ, որ հանցագործը հետագա պատիժից ազատվելու համար մոծում է հօգուտ տուժողի, այլ՝ տուգանք: Հանցագործին մասամբ կամ լիովին սեփականությունից զրկելը Դատաստանագիրքը դիտում է ոչ թե որպես տուժողի կրած վրնասի հատուցում, այլ որպես քրեական պատիժ, ինչպես դա երևում է 13, 14, 16, 19, 29 և 46 §-ներին: Գուլքային պատիժները, որ այնքան լայնորեն կիրառվում են Սմբատի Դատաստանագրքի կողմից, խորթ են Գոշին, որի համար գլխավոր նպատակը տուժողի վնասի հատուցումն է:

Սմբատի Դատաստանագրքում վնասի հատուցումը և փրկագինը քրեական պատիժների են վերածվում նույնիսկ այն դեպքում, եթե փրկագնի և տուգանքի մի մասը անցնում է հօգուտ տուժողի:

Սմբատի Դատաստանագրքի մյուս տարբերիչ գիծն այն է, որ եկեղեցական պատժի (ապաշխարհանքի) փոխարեն, որ լայնորեն կիրառում էր Գոշը, նա մտցնում է քրեական պատիժ: Դատաստանագիրքը եկեղեցական պատիժը թողնում է կրոնի դեմ ուղղված հանցագործությունների և այնպիսի դեպքերի համար, երբ դատավորը հարկավոր չի համարում կիրառել քրեական պատիժ:

¹⁷ J. Karst, Նշվ. աշխ., հ. II, էջ 297:

Սմբատի Դատաստանագրքի քրեա-իրավական հիմնական սկզբունքներից մեկը՝ հանցագործի անհատական պատասխանատվությունն է: 98—ա §-ը ասում է, թե «յուրաքանչյուր մարդ սեփական գլխով է պատասխանատու իր համար»*: Այդ նույն պարագրաֆի համաձայն ոչ հայրը, ոչ եղբայրները պատասխանատու չեն որդու և եղբայրների քրեական հանցագործություն համար: Ո՛չ կինը, ո՛չ էլ երեխաները պատասխանատու չեն ամուսնու և հոր համար: Միակ բացառությունը, որ նախատեսված է 2 և 98 §-ներում, պետական դավաճանությունն է, երբ մահվան դատապարտված անձի հետ միասին պատասխանատվություն են կրում նրա կինը, եղբայրները և հանցագործության կատարումից հետո ծնված նրա զավակները: Կնոջը և զավակներին պատասխանատվությունից ազատելու մասին վկայում է 1 §-ի 4-րդ պարբերությունը, որի համաձայն, եթե մարդասպանը ի վիճակի չէ վճարել «արյան համար», կարելի է վաճառել հենց իրեն՝ հանցագործին, նրա տունը և գույքը՝ նրանից բռնագանձվելիքի հաշվին, իսկ կնոջը և զավակներին վաճառել չէր թույլատրվում: Տվյալ հարցում Սմբատը մի քայլ առաջ անցավ Գուշի համեմատությամբ, որը թույլատրում էր (II, 1) պատասխանատվության կանչել մարդասպանի ամբողջ ընտանիքը:

Անհատական պատասխանատվության սկզբունքը Սմբատի Դատաստանագրքում անց է կացվում հետևողականորեն: Հիմքեր չկան գտնելու, թե այդ սկզբունքից բացառություն է կազմում 126 §-ը, որի մասին մենք խոսել ենք վերևում և որի մեջ սահմանվում է այն ավանդի բնակիչների կոլեկտիվ պատասխանատվությունը, որտեղ գտնվել է սպանված մարդու դիակ, բայց մարդասպանը հայտնաբերված չէ: Այդ ավանդի բնակիչները պարտավոր են սպանվածի մարմինը հողին հանձնել, եթե նա քրիստոնյա է, և փրկագին վճարել սպանվածի ազգականներին, եթե նրանք հայտնվեն. իսկ եթե ազգականները հայց չեն բերվալացնեն, ապա ավանդի բնակիչները ոչ ոքի առաջ պատասխանատու չեն: Ավանդի բնակիչների պատասխանատվությունը ոչ մի առնչություն չունի մարդասպանի ազգա-

կանների պատասխանատվության հետ, որովհետև տվյալ դեպքում ընդհանրապես հայտնի չէ, թե ով է մարդասպանը: Տվյալ դեպքում պետությունը ավանդի բնակիչներին պատասխանատվության է ենթարկում միայն այն նպատակով, որ պիսգի նրանց դրդի օգնելու հանցագործի հայտնաբերմանը, մի հանգամանք, որն ամենևին չի խախտում անհատական պատասխանատվության սկզբունքը:

Անհատական պատասխանատվության սկզբունքը չի խախտվում նաև 1 §-ում նախատեսված այն մասնավոր դեպքում, երբ հիշյալ §-ում սահմանված իր իրավունքով թագավորը ձերբակալում և վաճառում է գանձագողի կնոջն ու զավակներին: Այդպիսի պատասխանատվություն չեն կրում մասնավոր անձից գողություն կատարողի կինն ու երեխաները: Գանձագողությունը, ինչպես և պետական դավաճանությունը, պետական իշխանության դեմ ուղղված ծանր հանցագործություններ են և, բնական է, որ Դատաստանագիրքը անհամամատ ավելի խիստ է վերաբերվում այդ հանցագործությունները կատարած անձանց ընտանիքների անդամներին, հավաստի համարելով նրանց հանցակցությունը:

Այսպիսով, Դատաստանագիրքը հետևողականորեն անց է կացնում այն սկզբունքը, ըստ որի ամեն ոք պատասխանատու է իր կատարած հանցագործության համար, սակայն ոչ քուրն են միատեսակ պատասխանատվություն կրում միևնույն հակաօրինական արարքի համար: Դատաստանագիրքը այս հարցում քաջահայտորեն դրսևորում է դասակարգային տենդենցներ, որոնք ընդգծում են ֆեոդալական հասարակության անդամների անիրավահավասարությունը: Ըստ 1 §-ի «արյան գինը» (ավելի ճիշտ փրկագինը) կախված է սպանվածի սոցիալական դրությունից: Քրիստոնյայի «արնագինը» որոշվում է 300 ոսկեդրամ (պերպեռատ դահեկան), ընդ միևնույն, այստեղ նկատի են առնվում ցածր դասակարգերի մարդիկ, իսկ բարձր կանգնած դասերի մարդկանց վերաբերմամբ այդ գումարը մեծացվում է: Դասակարգային տենդենցների բնորոշ ցուցանիշ է Դատաստանագրքի 5 §-ը, որը դաժան պատիժ է սահմանում ցածր դասին պատկանող անձի նկատմամբ, եթե նա համարձակվել է ձեռք բարձրացնել արտոնյալ անձանց

* Բնագրում՝ «...զամեն մարդ իր գլխովն սպանենն»:

վրա: Առանձնապես խիստ են պատժվում թագավորի, իշխանների (§ 19) և հոգևոր անձանց (§ 9) դեմ ուղղված հանցագործությունները:

Հանցավոր արարքը, հատկապես սպանությունը, գնահատելիս՝ ուշադրության էր առնվում հանցագործի և տուժողի ոչ միայն դասակարգային դրությունը, այլև նրանց պատկանելիությունը այս կամ այն կրոնին: Ըստ 1 §-ի մուսուլմանի «արյան գինը» երեք անգամ ցածր էր, քան քրիստոնյայինը: Հարկավոր է, սակայն, նշել, որ այն ժամանակ, երբ վանական Գոշը իր դատաստանագրքում ամենուրեք կտրուկ տարբերություն է դնում քրիստոնյաների և մուսուլմանների միջև, Սմբատն ավելի զգուշ է մոտենում այդ հարցին և մուսուլմաններին ու քրիստոնյաներին տարբերում է բացառիկ դեպքերում (օրինակ, մուսուլմանի կողմից քրիստոնյային սպանելու դեպքում): Սմբատի Դատաստանագրքում կրոնական հանգամանքները հաճախ կորցնում են իրենց նշանակությունը: Ունեցած առանձին շեղումներն այդ սկզբունքից արտացոլում էին հարևան մուսուլմանական պետությունների վերաբերմունքը քրիստոնեական Կիլիկիայի պետության հանդեպ, իրենց հպատակ քրիստոնյաների նկատմամբ:

Հանցագործությունը գնահատելիս՝ Սմբատի Դատաստանագիրքը ամենից ավելի հետաքրքրվում է հանցագործի ինքնությունը և նրա կատարած հակաօրինական արարքի հետևանքներով:

Այդ պատճառով էլ Դատաստանագիրքը հանցագործությունը բնութային է առնում մեղավորության և պատճառական կապի տեսակետից: Ուշադրության են առնվում ինքնապաշտպանության և ծայրահեղ անհրաժեշտության (§ § 132, 145), հանցագործի մեղսունակության ու հասակի (126 §-ի երկրորդ պարբերություն), չար դիտավորության ու ոչ դիտավորության (132, 151 և այլ § §-ներ) հանգամանքները և այլն:

Մեղքի պարագան Դատաստանագրքում բավականաչափ մշակված է: Դա արտահայտվում է բերված բազմաթիվ դիպվածների վերլուծության մեջ: Զանցանքներն ու հանցագործությունները բննարկող վերջին հատվածի բազմաթիվ պարագրաֆներում համակողմանիորեն հաշվի են առնվում ինչ-

պես հանցագործության սուբյեկտը և սուբյեկտիվ կողմը, այնպես էլ նրա օբյեկտը և օբյեկտիվ կողմը:

Պատճառական կապը Դատաստանագրքում բերվում է ձևավանդներ: 137 §-ի համաձայն սպանություն տեղի ունի միայն այն դեպքում, եթե տուժողը իսկույն ևեթ մահանում է՝ նրան հարվածներ հասցնելուց հետո, իսկ եթե նա իսկույն չմահանա, հարձակվողը պատասխանատվություն է կրում ոչ թե սպանության, այլ սոսկ վտանգավոր հարվածներ հասցրելու համար:

Ինքնապաշտպանությունը ըստ Դատաստանագրքի այնպիսի մի հանգամանք է, որը բացառում է պատասխանատվությունը ըստ այդմ կատարված սպանության համար: Մենամարտում սպանություն կատարողը (§ 145) և մեծ ճանապարհի ավազակին սպանողը (§ 132) սպանության համար պատասխանատվություն չէին կրում: Բնորոշ է, որ ավազակի սպանությունը (անկախ այն հանգամանքից, նա հարձակվում գործել է, թե ոչ) 132 §-ի համաձայն համարվում էր ոչ դիտավորյալ և նույնիսկ պարգևատրվում էր:

Ծայրահեղ անհրաժեշտությունը բննարկվում է 151—ա §-ում: Եթե որևէ մեկը, իմանալով, որ թշնամուն սպանելիս՝ միաժամանակ կարող է պատահել, որ կսպանի նաև իր ընկերոջը և այնուամենայնիվ սպանում է նրան, ապա նա լրիվ պատասխանատվություն չի կրում սպանության համար: Ավազակի սպանությունը, որ նախատեսված է 132 §-ում, ավելի շուտ կարելի է համարել ծայրահեղ անհրաժեշտության, քան թե անհրաժեշտ պաշտպանության պայմաններում կատարված սպանություն, քանի որ պետական անվտանգության տեսակետից, ինչպես նշվել է, ավազակին հարկավոր է սպանել անկախ նրանից, հարձակվել է նա, թե ոչ: Տվյալ դեպքում ծայրահեղ անհրաժեշտությունը բխում է ոչ թե ավազակին սպանողի շահերից, այլ ավազակության հանրային վտանգավորության բնույթից:

Մի շարք պարագրաֆներ (126, 130, 155, 169 և այլն) վերաբերում են մեղսունակությանը. որը որոշվում է հասակի հատկանիշներով և կամքի դրսևորումներով: 126 §-ի համաձայն լիակատար պատասխանատվություն սահմանվում է 12

տարեկանների համար. 11 տարեկան դարձած երեխաները պատասխանատվություն են կրում, բայց պատիժը իջեցվում է կրկնակի անգամ, ավելի պակաս տարիքի երեխաների համար պատիժը է՛լ ավելի է իջեցվում: Հարբած վիճակում կատարված հանցագործությունը 130 §-ի համաձայն պատժվում է ավելի խիստ, քանի որ բուն իսկ հարեցողությունը դիտվում է որպես հանցագործություն: Սակայն հարբած վիճակում և ոչ չարամտորեն կատարված հրկիզման համար 155 §-ի հիման վրա կիրառվող պատիժը (բանտարկություն) նպատակ ունի որոշել հանցագործին: Այստեղ օրենքը որոշ չափով մեղմացնում է 130 §-ի սահմանումը: Հոգեկան հիվանդի կատարած սպանությունը չի պատժվում, այսինքն՝ Դատաստանագիրքը գտնում է (§ 169), որ հոգեկան հիվանդը անմեղսունակ է և նա գիտակցություն չունի:

Մեղավորության տեսանկյունով Դատաստանագիրքը տարբերում է ոչ գիտավորյալ, գիտավորյալ և խառը հանցագործություններ: Դատաստանագրքի հեղինակին չի հաջողվել ճշգրիտ որոշելու հանցագործության սուբյեկտիվ կողմը, ուստի նա դիմում է խառը հանցագործության հատկացությանը, այդ կատեգորիային դասելով այնպիսի հանցագործություններ, որոնք զուտ գիտավորյալ չեն և ոչ էլ զուտ ոչ գիտավորյալ են կամ իրենց մեջ բովանդակում են թե՛ մեկի, թե՛ մյուսի տարրեր: Ընդ որում, «խառը» հանցագործությունները երբեմն մոտենում են մե՛րթ գիտավորյալ, մե՛րթ ոչ գիտավորյալ հանցագործություններին:

Դատաստանագիրքը հանցանքը գիտավորյալ է համարում այնպիսի դեպքերում, երբ հանցավորը գործել է կանխամտածված և չարամտորեն: Սակայն գիտավորյալ սպանությունն ախտաբանաբանական զննման (152 §) կանխամտածվածության մասին չի հիշատակվում: Հանցագործությունը գիտավորյալ ճանաչելու համար 152 §-ը պահանջում է հանցագործի որոշակի կամքի դրսևորում, հանցավոր գործողություն կատարելու ցանկություն: Սակայն 151 §-ը գիտավորյալ սպանությունների թվին է դասում բուժման ընթացքում անփորձ բժշկի կողմից պատճառած մահը, բայց այն պայմանով, որ մահը վրա չի հասել հիվանդի կողմից բժշկին շնչելու հետե-

վանքով, այսինքն՝ հիվանդի մեղքով: Բժշկի ցուցաբերած անզգուշությունը նույնպես համարվում է հանցագործություն, և եթե հիվանդը մահանա այդպիսի անզգուշության հետևանքով, բժիշկը դիտվում է որպես մարդասպան:

Հետաքրքրական է նաև մի այլ չափանիշ, որը Դատաստանագիրքն առաջ է քաշում գիտավորյալ սպանության հասկացությունը որոշելու համար: Բացի վերոհիշյալ հանգամանքներից, նա հաշվի է առնում մարդասպանի տրամադրությունը սուժողի մահից հետո: Եթե մարդասպանը ուրախանում է այդպիսի հետևանքի համար, ապա սպանությունը համարվում է գիտավորյալ:

Ոչ գիտավորյալ հանցագործությունների մասին խոսում է 151 — ա §-ը: Այդ կատեգորիային դասվում են այնպիսի սպանությունները, որոնք կարող են ճանաչվել որպես անզգուշության մե, իշխանության չարաշահմամբ կամ իշխանազանցության մե, կամ անհրաժեշտ պաշտպանության և այլ պայմաններում կատարված սպանություն: Այստեղ բերվում են, օրինակ, այնպիսի դեպքեր. միանգամայն պատահական սպանությունը՝ մարդու ձեռքից դուրս թռած կացնի հարվածից, պատահաբար նետած քարի հարվածով, պատահական սպանությունը որսի ժամանակ արձակված նետով, հոր կողմից որդու հարվածների հասցնելը, որոնց հետևանքով վերջինը մահանում է, ուսուցչի կողմից աշակերտին հարվածների հասցնելը, որոնց հետևանքով վերջինը մահանում է, մոր կողմից՝ դստեր, սկեսրոջ կողմից՝ հարսի, բարոնի կողմից՝ իր ծառայի կամ ճորտի, տիրուհու կողմից՝ իր սպասուհու սպանությունը և այլն: Բոլոր այդ դեպքերում կանխամտածվածության հանգամանք չկա, բայց սպանությունը կատարվել է հանցագործի գիտակցական գործողությունների հետևանքով. նա սպանելու մտադրություն չունի, բայց նա պարտավոր էր գիտենալ, որ իր գործողությունները կարող են մահ առաջացնել:

«Խառը» հանցագործություններ. Սմբատը չհաղթահարեց գիտավորյալ և ոչ գիտավորյալ սպանությունների մասին իր ժամանակում գոյություն ունեցող տեսությունները: Այդ պատճառով էլ, երբ չկա կանխամտածվածություն և չարամտություն (գիտավորություն) կամ բացահայտ անզգուշություն և

պատահականություն (ոչ դիտավորություն), Դատաստանագիրքը սպանությունը համարում է խառը: Խառը հանցագործություն մեջ չար կամքի առկայությունը պարզ չէ, հայտնի չէ, թե հանցագործը սպանելու մտադրություն ունեւր արդո՞ք, իսկ նրա աշղպիսի ցանկություն դեպքում ինչպես է արտահայտվել այդ կամքը: Դատաստանագիրքը (151—ա §-ի վերջին պարբերություն և 151—բ §) բերում է խառն սպանություն հետևյալ օրինակները. հարձակման ենթարկվելուց սարսափահար մարդու կատարած սպանությունը և անհրաժեշտ պաշտպանություն հոդի վրա տեղի ունեցած սպանությունը: Նույնպես խառը սպանություն է համարվում, երբ հանցագործը, ցանկանալով սպանել թշնամուն, սպանում է իր ընկերոջը: Գոշի Դատաստանագրքում համապատասխան դրույթը (II, 117) պետք է հասկանալ այն իմաստով, որ հանցագործը իր ընկերոջը սպանում է սխալմամբ, կարծելով, թե սպանում է թշնամուն: Իսկ Սմբատի Դատաստանագրքի 151 §-ի ձևակերպումը հնարավորություն է տալիս նշված դեպքը հասկանալու թե այնպես, ինչպես Գոշն է հասկանում, թե այն իմաստով, որ հանցավորը գործել է, գիտենալով, որ թշնամուն սպանելիս՝ ինքը կարող է սպանել նաև իր ընկերոջը:

Այսպիսով, Դատաստանագիրքը հանցագործության վերաբերյալ ուսմունքի հիմքում դնում է մեղքի հասկացությունը. հանցագործությունը մի այնպիսի արարք է, որտեղ այս կամ այն չափով դրսևորվել է հանցագործի կամքը: Ուստի, հանցանքներ են համարվում անզգուշությամբ կամ անփութությամբ կատարված այն գործողությունները, որոնցում այնուամենայնիվ հանցանշաններ կան: Այդ պատճառով էլ «խառն» հանցագործությունները պատժվում են մե՛րթ՝ որպես դիտավորյալ, մե՛րթ՝ որպես ոչ դիտավորյալ հանցագործություններ, նայած թե ինչպես է դրսևորվել հանցագործի կամքը, այսինքն՝ ինչ չափով է նա անզգուշ եղել և այլն: Եթե հանցագործությունը ճանաչվել է ոչ դիտավորյալ կամ պատահական, ապա պատիժը մեղմացվում էր, և հանցագործին հանձնում էին եկեղեցական դատարանին (§ 29):

Դատաստանագրքի համաձայն հանցագործ է այն անձը, ով հանցանքը կատարել է ողջամիտ վիճակում, չարամտորեն

և կատարվածի համար չի զղջում: Եթե հանցագործը զղջում էր, ապա պատիժը ուղղիչ միջոցների ձև էր ընդունում:

Այսպիսիք են հանցագործությունների վերաբերյալ ուսմունքի կարևորագույն կողմերը Սմբատի Դատաստանագրքում:

Կանգ առնենք Դատաստանագրքով նախատեսված հանցագործությունների առանձին տեսակների և դրանց համար սահմանված պատիժների վրա:

Բ. Հանցագործությունների առանձին տեսակները

1. Պետական իշխանության և կառավարման դեմ ուղղված հանցագործություններ: Կիլիկյան պետությունը, ինչպես նշվեց վերևում, բավականաչափ կենտրոնացած միապետություն էր, որտեղ թագավորները կարողացել էին անվերապահորեն հպատակեցնել իրենց վասալներին: Ֆեոդալների մեկնումն արգելվում էր: Առանց թագավորի թույլտվության հեռացող վասալը համարվում էր դավաճան: Կիլիկյան պետության ժայռահեղուրեն խիստ քրեական քաղաքականությունը կարելի է բացատրել այն կատաղի պայքարով, որ մղվում էր գյուղացիների և ազնվականության միջև, ինչպես նաև նրանով, որ ֆեոդալները ձգտում էին ոչ միայն վերջնականապես ճորտացնել գյուղացիներին, այլև ամրապնդել իշխող դասակարգի շահերին համապատասխանող կարգեր:

Դավաճանությունը 1 §-ում ճանաչվում էր որպես ծանրագույն հանցագործություն: Այստեղ նկատի է առնվում առաջին հերթին զինվորական դավաճանությունը՝ թշնամուն ամրոցներ հանձնելը, որը պատժվում էր մահվամբ կամ ծանր խեղումով: 2 §-ը խոսում է թագավորին դավաճանելու մասին, որը պատժվում էր մահվամբ:

Նորին մեծությանը (վեհափառությանը) վիրավորելը, այսինքն՝ շարախոսությունը արքայի դեմ համարվում էր իրեն՝ աստծու դեմ ուղղված հանցագործություն, որովհետև, ինչպես ասված է Գոշի Դատաստանագրքում (II, 18), «թագավորներն ու իշխանները՝ աստծու պատկերներ են»: Այդ պատճառով էլ

ավլալ հանցագործությունների վերաբերյալ գործերը քննվում էին եկեղեցական դատարանների կողմից, բայց, ըստ 19 §-ի, եթե հանցագործը չէր ներկայանում եկեղեցական դատարանին, գործն անցնում էր պետական դատարան: Նորին մեծությունը վիրավորելը պատժվում էր խեղանդամությունով և գույքի բռնագրավումով:

Օրենքի սխալ կիրառումը դատավորների կողմից (§ 10), որ հավասարեցվում էր արդարադատությունը ծախելուն (սիմոնականության, «աստվածածախության»), առաջացնում էր պաշտոնազրկում և գույքի բռնագրավում:

Դատավճռին չենթարկվելը, այսինքն՝ չնազանդվելը: Դատավճիռը, ինչպես և ինքը օրենքը, ենթակա էր անվիճելի կատարման: Դատավճռին չենթարկվելը կամ նրա կատարումից հրաժարվելը 66 §-ը համարում էր ծանր հանցագործություն: Դատավճռին չնազանդվելը հայտարարվում էր որպես անհրեշտականություն իրեն աստծուն, և մեղավորը պատժվում էր մահվամբ:

Սուտ վկայությունը, որ նպատակ ուներ մոլորության մեջ գցելու դատարանին, 160 §-ի համաձայն պատժվում էր շատ խիստ: Սակայն ամբաստանյալի կեղծ երդումը հանցագործություն չէր համարվում: Վկայի սուտ ցուցմունքը, որ նպատակ էր հետապնդում մեղադրել անմեղ մարդուն, պատժվում էր նույն պատժով, որին կենթարկվեր մեղադրյալը, եթե վկայությունը ճիշտ լիներ:

2. Կռնի և եկեղեցու դեմ ուղղված հանցագործություններ: Եկեղեցին, որը Կրիկիայի պետությունում մի գործիք էր իշխող դասակարգի ձեռքին, պատշապանվում էր վճռական միջոցներով: Պետության քրեական քաղաքականությունը ուղղված էր բոլոր նրանց դեմ, ովքեր համարձակվում էին խախտել եկեղեցու սահմանած և պետության կողմից թույլատրված կարգերը:

Աստվածանաբգումը, սրբապղծությունը, աստվածամատությունը 63, 64 և 61 §§-ներով պատժվում էին մահվամբ:

Սիմոնականությունը (հայերենում՝ աստվածածախությունը), այսինքն՝ հոգևոր անձանց կողմից շնորհավաճառություն

ներ, 47 §-ով պատժվում էր մահվամբ՝ խարույկ բարձրացնելու միջոցով:

Հողադրամ բռնագանձելը (գերեզմանոցում տեղ ստանալու համար վճարվող փող), և անօրինական տուրք գանձելը պատժվում էին գույքի բռնագանձումով (47 և 48 §§-ներ): Եկեղեցական իրավունքով քահանաները պետք է ժամասացությունը և եկեղեցական ծառայություններն անցկացնեն անվրձար, բավականանալով այն «կամավոր» ընծաներով, որոնք նախատեսվում են կանոններով: Բայց հոգևորականությունը իր պրոֆեսիան դարձրել էր եկեղեցական համայնքի շահագործման միջոց. քահանաներն ու եպիսկոպոսները առանց քաշվելու գերեզմանների առևտուր էին անում, թեմերը բաժանվում էին «ապրուստի» համար, և ծխերը գործարքների միջոցով ձեռքից-ձեռք էին անցնում մեծ փողերով:

Գուշակությունը 68 §-ով պատժվում էր գույքի բռնագանձումով: Այդպիսի պատժի էր ենթարկվում 67ա §-ով նաև խարդախը*, որը եկեղեցու անունից կեղծ փաստաթղթեր էր տալիս:

Ապօրինաբար փահանալի աստիճան ընդունելը 49 §-ի համաձայն պատժվում էր մարմնական տանջալից պատիժներով, բանտարկությամբ և գույքի բռնագանձմամբ:

Դատաստանագիրքը նախատեսում է եկեղեցու դեմ ուղղված բազմաթիվ այլ դերիկտներ, այնպիսիք, օրինակ, ինչպես պատ չպահելն է, որի համար եկեղեցին նշանակվում էր պատիժ (ապաշխարանք, հաղորդումից զրկելը և այլն):

3. Կյանքի և առողջության դեմ ուղղված հանցագործություններ: Սպանությունը նախատեսվում է մի շարք պարագրաֆներում (1, 28, 151 և այլն): 151բ §-ի համաձայն այն պատժվում է մահվամբ: Գոշի Դատաստանագրքով քրիստոնյաները, որպես կանոն, ենթակա չէին մահապատժի: Դիտավորյալ սպանության համար և այնպիսի սպանության համար, երբ տուժողի մահը մարդասպանին ուրախություն է պատճառում, Սմբատը սահմանեց մահապատիժ, փրկագին կամ խեղանդամություն՝ դատարանի հայեցողությամբ: Ոչ դիտավոր-

* Բնագրում՝ «զիտառ» (կեղծ հոգևորական):

յալ սպանության համար գանձվում էր փրկագնի կեսը կամ գործադրվում էին տանջալի պատիժներ (§ 28)։ Փրկագնի չափը տարբերվում էր՝ նայած տուժողի սոցիալական պատկանելիությանը։

Որակյալ էին համարվում սպանության հետևյալ տեսակները՝

ա) կնոջ կողմից ամուսնու սպանությունը թունավորման միջոցով, այս շարանենգ (parricidium) սպանության համար նախատեսվում էր մահապատիժ՝ խոշտանգումներ կիրառելով (§ 72 §, XVI կետ)։

բ) մանկասպանությունը, մասնավորապես խեղդելու միջոցով, 133 §-ի համաձայն պատժվում էր մահվամբ՝ նույնպես խեղդելու միջոցով։

գ) ամուսնու կողմից սառնասրտորեն կնոջն սպանելը համարվում էր ծանրագույն սպանություն և պատժվում էր մահվամբ (§ 72, XIV կետ)։

Սպանության արժանյալ տեսակների թվին էին դասվում՝

ա) սպանությունը ինքնապաշտպանության հանգամանքներում (§ § 132 և 28), որ համարվում էր «ոչ դիտավորյալ» և պատիժ չէր առաջացնում։

բ) պատերազմում սխալմամբ իր ընկերոջն սպանելը (§ 145) ենթակա չէր պատժի։

գ) խելացնորության վիճակում կատարված սպանությունը չէր պատժվում (§ 169), բայց ապաքինվելուց հետո հիվանդը ենթարկվում էր եկեղեցական ապաշխարանքի։

դ) բուժման ընթացքում բժշկի կողմից մահ պատճառելը պատժի ենթակա չէր միայն այն դեպքում, եթե պարզվում էր բժշկի ակնհայտ սխալը։

ե) ամուսնու կողմից կնոջը ամուսնական անհավատարմության համար սպանելը (§ 72, XIV կետ) համարվում էր արտոնյալ միայն այն դեպքում, եթե ամուսինը կնոջն սպանել է հանցագործության տեղում և հուզված վիճակում, այս դեպքում մարդասպանը չէր պատժվում, իսկ եթե ամուսինն է եղել կնոջ ամուսնական անհավատարմության պատճառը և սառնասրտորեն սպանել է նրան, նա համարվում էր «մեծ մարդասպան» և, ինչպես ասված է վերը, պատժվում էր մահվամբ։

զ) ավազակի և գիշերային գողի սպանությունը (§ 143)։

Սպանության և դրա համար Գոշի ու Սմբատի դատաստանագրքերով սահմանված պատիժների մասին կարելի է հետևյալ եզրակացություններն անել. Գոշը, ելնելով կանոնական իրավունքի պատճառան սխտեմից, սահմանափակում է մահապատժի և անդամախեղումների կիրառումը, նա կողմնակից է վնասի հատուցմանը և կանոնական պատիժներին, իսկ Սմբատը կողմնակից է քրեական պատիժներին, ընդ որում, փրկագնումը նրա համար երկրորդական նշանակություն ունի։ Այսպես, եթե հարու տվող անասունի կողմից մարդուն մահ է պատճառվել (§ 122), Սմբատն առաջարկում է երկընտրելի միջոցներ՝ կամ քարկոծելով սպանել կենդանու տիրոջը, կամ փրկագին վերցնել նրանից, մինչդեռ Գոշը սահմանում է միայն փրկագին։ Սմբատը 123 §-ում առաջարկում է մահապատժի ենթարկել կամ փրկագնով պատժել այն անձին, ով իր սեփականությունը հանդիսացող ջրհորի բերանը բաց է թողել և դրա հետևանքով ջրհորը մարդ է ընկել ու զոհվել։ Գոշը (II, 34), ինչպես նշվել է վերը, առաջարկում է միայն փրկագին։

Սմբատի Դատաստանագիրքը անխնա պատիժներ է սահմանում մարդասպանների նկատմամբ, բայց մեծ նշանակություն է տալիս մարդասպանի զղջմանը, հատկապես երբ նա ապաստան էր գտնում եկեղեցում։ Եկեղեցում ապաստանելու այդ իրավունքի օգտագործումը զղջացող մարդասպանին ազատում էր մահապատժից և մարմնական պատիժներից։ Այդպիսի իրավունք գոյություն ուներ նաև Բյուզանդիայում (Կոստանդին Ծիրանածինի 10-րդ նովելը), բայց ապաստանի իրավունքը մարդասպանին չի տվել չէր ազատում պատժից, նա այնուամենայնիվ ենթարկվում էր գույքային պատժի։

Առողջության դեմ ուղղված հանցագործությունները քննության են առնվում 137 §-ում։ Այդ հանցագործությունները, ըստ Սմբատի Դատաստանագրքի, պատժվում են մարմնական պատիժներով, մինչդեռ Գոշը նախատեսում է գույքային պատիժներ։ Սմբատի Դատաստանագրքին բնորոշ է նաև այն հանգամանքը, որ նրանում արտահայտվել է տալիսին ինստիտուտը, որն անձանթ է Գոշի Դատաստանագրքին։ Բայց Սմբատի Դատաստանագիրքը «ակն ընդ ական»-ը կիրառում է

սոսկ մասնը դեկրետների նկատմամբ՝ այն էլ դատարանի որոշման հիման վրա, այլ ոչ թե իրենց՝ տուժողների հայեցողությամբ:

Առողջության դեմ ուղղված հանցագործությունները, ըստ 137 §-ի, ունեն հետևյալ երանգները՝

ա) մարմնական որևէ մասի հատելու կամ զգայական օրգանների խանգարումով խեղանդամություն պատճառելը դատարանի վճռով պատժվում էր նույնանման խեղումով կամ թե, տուժողի համաձայնությամբ, յուրաքանչյուր մարմնական վնասվածքի համար 26 ոսկեդրամ հատուցելով:

բ) նախատեսվում էին առողջության համար վտանգավոր, բայց հաշմություն չառաջացնող երկու տեսակ վնասվածք՝ 1) հասարակ վնասվածք, երբ մահ չէր առաջանում, բայց բուժում էր պահանջում, առաջացնում էր տուգանքի վճարում և տուժողի բուժման ծախսերի հատուցում և 2) որակյալ վնասվածք, որին հետևել է մահը, առաջ էր բերում՝ բացի տուգանքով պատժելուց և եկեղեցական ապաշխարանքից, վարձատրություն՝ մահացածի ազգականներին:

գ) թեթև մարմնական վնասվածքներ, որոնք պատժվում էին մտրակահարությամբ կամ ճիպոտահարությամբ:

Վնասվածքների «ա» և «բ» առաջին երկու տեսակները առողջության դեմ ուղղված որակյալ հանցագործություններ էին, որոնք պատժվում էին բանտարկությամբ կամ անդամախեղման հասցնող պատիժներով, իսկ դրանից բացի՝ ենթարկվում էին դրամական տուգանքի և վնասի հատուցման: Վնասվածք հասցնելը արտոնյալ էր համարվում, եթե տերը ծեծում էր իր ստրուկին, և եթե վերջինս այդ ծեծի հետևանքով երկու օր անց մահանում էր. իսկ ծեծից անմիջապես հետո ստրուկի մահվան դեպքում տերը սպանություն կատարելու համար պատժվում էր տուգանքով:

4. Ոչ նյութական բարիքների դեմ ուղղված հանցագործություններ: Դատաստանագիրքը ոչ նյութական բարիքների դեմ ուղղված հանցագործությունները քննության է առնում՝ բարոյականության ու պատվի սկզբունքների խախտման տեսանկյունից:

Բարոյականության դեմ ուղղված հանցագործություններին

թվին պետք է դասել անառակությունը, բռնաբարությունը, ամուսնական անհավատարմությունը, կնոջ առևանգումը, գայթակղեցնելը և այլն:

Սեռական զգացմունքներին հակաբնական ձևով բավաբարություն տալը, որպես հակաբարոյական արարք, հետապնդվում էր ինչպես կանոնական, այնպես էլ աշխարհիկ օրենքով: Անառակություն էին համարվում ինչպես արյունապղծությունը, այնպես էլ արվամոլությունը և անասնամոլությունը, որոնք պատժվում էին բռնաբարությանը և ամուսնական անհավատարմությանը համահավասար:

Կնոջ, առանձնապես նշանված աղջկա բռնաբարությունը Դատաստանագրքի 72-ի և 73 §§-ներով պատժվում էր մահվամբ կամ սեռական օրգանները կտրելով*:

Ամուսնական անհավատարմությունը, Դատաստանագրքի համաձայն, դիտվում է որպես բռնաբարության տարատեսակություն: Ինչպես և բռնաբարության, ամուսնական անհավատարմության դեպքում ևս ուշադրության է առնվում խաբեությունը: Եթե ամուսնական անհավատարմությունը կնոջ կողմից է, ապա որպես պատիժ կտրում են նրա քիթը և ենթարկում դրամական տուգանքի (§ 72, XVII կետ): Հանցագործության տեղում բռնված կնոջն սպանելու համար ամուսինը պատասխանատու էր միայն այն դեպքում, եթե նա միաժամանակ սպանում էր նաև սիրեկանին: Ամուսինը պատասխանատվության չէր ենթարկվում ամուսնական անհավատարմության համար, եթե նա կատարում էր իր ամուսնական պարտականությունները:

Կնոջ առևանգումը նույնպես դիտվում էր որպես բռնաբարություն: Աղջկանը բռնի փախցնելու դեպքում առևանգողը պետք է ամուսնանար նրա հետ և նրա ծնողներին տուգանք վճարեր 50 ոսկեդրամի չափով (§ 73): Եթե առևանգված աղջիկը նշանված լիներ կամ առևանգողը չհամաձայնվեր ամուսնանալ նրա հետ, ապա նա պատժվում էր սեռական օրգաններին հեռացումով:

Գայթակղեցնելու, հրապուրելու (§ 72, XVII կետ) համար,

* Բնագրում՝ «կտրեն զերկուքն զծուքն և զձեռն...»:

եթե տղամարդը դա կատարում էր ամուսնացած կնոջ նկատմամբ, ապա մեղավորը պատժվում էր մահվամբ կամ ամորձատմամբ: Գայթակղեցնող կնոջը պատժում էին նրա քիթը կտրելով:

Մյուս հակաբարոյական արարքները, որոնք Դատաստանագրքում երբեմն-երբեմն հանդիպում են, քրեական իրավունքի տեսակետից առանձին նշանակություն չունեն: Այդպիսին է, օրինակ, 91 §-ի այն նախատեսումը, թե պատշաճ չէ կնոջ կողմից տղամարդու հագուստ կրելը և հակառակը:

Պատվի դեմ ուղղված հանցագործությունների թվում հարկավոր է նշել վիրավորանքը և շարախոսությունը:

Վիրավորանքը խոսքով կամ գործողությամբ (injuria) պատժվում է մահվամբ այն դեպքում, եթե զավակները անպատվում կամ գործողությամբ վիրավորում են իրենց ծնողներին (§ 97-ա): Պաշտպանելով հոգևորականության բարձր դրությունը, Դատաստանագիրքը հոգևորականին վիրավորողի համար որպես պատիժ նշանակել էր ձեռքի հատում (§ 9):

Injuria տեղի ունի միայն այն ժամանակ, երբ այն հասցրվում էր սոցիալական դրությամբ ցածր աստիճանի վրա գտնվողի կողմից: Դա պարզորոշ արտահայտված է 5 §-ում: Միևնույն սոցիալական դրության մեջ գտնվողների միջև վիրավորանքի հանցակազմ չկա, բացի այն դեպքից, երբ զավակներն էին վիրավորում իրենց ծնողներին:

74 §-ի համաձայն, այն ամուսինը, որը իր կնոջը մեղադրում էր այն բանում, թե նա իբրև միևնույն ամուսնությունը կույս չի եղել, բացահայտ զրպատչական շարախոսության համար պատժվում էր զանահարություններ և դրամական տուգանքով:

5. Գույքային հանցագործություններ. ըստ Դատաստանագրքի դրանք ևս պատժվում էին նույնպիսի խստություններ, ինչպես վերը նկարագրված հանցագործությունները: Դատաստանագիրքը ունևոր դասակարգերի սեփականությունը եռանդագին պաշտպանում էր՝ նրա դեմ կատարվող ամեն տեսակ ոտնձգություններից: Առավել մեծ եռանդով էր պաշտպանվում թագավորական, իշխանական և եկեղեցական գույքը:

Գողությունը, 13 §-ի համաձայն, դատապարտվում էր մարմնական պատիժների՝ ձեռքերը և ոտքերը կտրելով, միաժա-

մանակ հատուցելով վնասը, այն էլ ոչ միայն միապատիկ, այլև բազմապատիկ չափերով: Առանձնապես խիստ էին պատժվում, 1 §-ի համաձայն, զանազողները, որոնք ենթարկվում էին մարմնական պատիժների կամ իրենց ընտանիքների անդամների հետ միասին ստրկության դատապարտվում: Գոչի Դատաստանագրքով զանազողության (II, 1), մարդկանց առևանգման (II, 8) և թաղված տեղերից շիրիմների հափշտակման դեպքերից բացի, գողության համար ընդհանրապես մարմնական պատիժներ չէին կիրառվում:

Կողոպուտի նպատակով հարձակվողը, այսինքն՝ ավազակություն կատարողը, հայտարարվում էր օրենքից դուրս. ավազակին սպանողը, 143 §-ի համաձայն, ոչ միայն չէր պատժվում, այլև պարգևատրվում էր:

Գույքային հանցագործությունների թվում հարկավոր է նշել հրկիզումը, որը, 120 §-ի համաձայն, պատժվում էր խաբույկ բարձրացվելով:

գ) Ուսմունք պատժի մասին: Պատիժը, Սմբատի Դատաստանագրքի համաձայն, հատուցումն է հանցագործության համար, ընդ որում, վրեժխնդրի դերում հանդես է գալիս պետությունը (§ 60): Պատիժը նաև նպատակ ունի ահաբեկել և ուղղել (§ 151): Հանցագործը պատժվում է այն պատճառով, որ խախտել է օրենքը, բայց նրա պատիժը, ինչպես հաճախ կրկնում է Դատաստանագիրքը, պետք է օրինակ ծառայի մյուսների համար: Պատժի կազմի մեջ մտնում է տուժողի կրած վնասի հատուցումը, որը տուգանքի մի մասն է կազմում:

Հարկավոր է նշել, որ արյան վրեժն ու վնասի հատուցումը այն պետություններում, որտեղ դրանք կիրառվում էին, հրապարակային-իրավական բնույթ ստացան: Տոհմատիրական կարգերում որպես վրեժխնդրի հանդես էր գալիս ամբողջ տոհմը՝ իր անդամին հասցված վնասի համար: Դասակարգային հասարակությունում պետությունը թույլատրում էր տալիս իրենի ինստիտուտի կիրառումը մասնավոր անձի կողմից, և մասնավոր անձը՝ տալիս իրավունքի օգտագործումով, պետությանն օգնում էր վերականգնելու խախտված իրավունքը: Այնուհետև պետությունն ինքն սկսեց կիրառել տալիս ինստիտուտը: Տալիոնը փոխարինվեց վնասի հա-

տուցմամբ՝ փոխվեց ձևը, բայց մնաց էությունը. փրկակազին, թե փրկավճար՝ նույն պատիժն է, ինչ որ տալիս են: Բանը չփոխվեց նաև նրանով, որ փրկագնի մի մասն անցնում էր մասնավոր անձի՝ տուժողին: Փրկակազին գանձելով պետությունը վրեժխնդիր էր լինում հենց իր՝ պետության սահմանած իրավունքի խախտման համար: Տուժողին հատուցում տալը՝ պատժի սոսկ լրացում էր՝ հանդիսանում: Հենց այդպիսի բնույթ ունեն այն Սմբատի Դատաստանագրություն:

Մահապատիժը և մյուս ծանր պատիժները կարող էին փրկակազնով կամ տուգանքով փոխարինվել միայն գատարանի որոշմամբ: Ընդ որում, «արյան համար» փրկագինը ոչ թե հատուցում էր տուժողի «գլխի համար», այլ հանցագործի վրա դրվող տուգանք, որը փրկագնով միայն ազատվում էր մի այլ տեսակի պատժից: Գոշի Դատաստանագրություն վնասի հատուցման սխտեմը կիրառվում էր համարյա ամենուրեք, փոխարինելով մահապատիժն և պատժի մյուս տեսակներին: Սմբատի Դատաստանագրություն վնասի հատուցումը երկրորդական դեր էր խաղում և, ինչպես նշված է վերևում, պատժի սոսկ բաղկացուցիչ մասն էր կազմում, բայց կիրառվում էին առավելապես մահապատիժը և այլ պատժատեսակներ:

Ըստ Գոշի Դատաստանագրքի մեկ պատիժը բացառում էր մյուսը, իսկ ըստ Սմբատի Դատաստանագրքի, ընդհակառակը, թույլատրվում էր երկու և ավելի պատիժների միաժամանակյա կիրառում: Պատիժները, հատկապես մարմնական պատիժները, նպատակ ունեին հատուցելու, ահաբեկելու և ուղղելու: Ըստ որում հատուցումը և ահաբեկումը կիրառում էր պետությունը, իսկ ուղղումը մնում էր, գլխավորապես, եկեղեցու վրա: Հենց այդ պատճառով էլ Սմբատի Դատաստանագիրքը հետևողականորեն վերացնում էր եկեղեցու միջամտությունը քրեական գործերի քննությանը. դեռ ավելին, նա աշխարհիկ դատարաններին իրավունք էր վերապահում պատժելու եկեղեցու սպասավորների կատարած հանցագործությունները (13, 14, 16, 19, 26 և այլ ՏՏ-ներ): Կիլիկիայի պետության պատժական քաղաքականության խստության մասին է վկայում այն հանգամանքը, որ այն դեպքերում, երբ կանո-

նական իրավունքը կամ Գոշը Դատաստանագիրքը կիրառում էին ապաշխարանք կամ պաս պահելը, Սմբատի Դատաստանագիրքը նախատեսում էր քրեական պատիժ: Այդ հանգամանքը ցույց է տալիս, որ Կիլիկիայի պետությունը ամենասուր միջոցների էր դիմում՝ շահագործող դատակարգների գույքային և այլ արտոնությունների հանդեպ կատարված ոտնձգագությունների դեմ մղվող պայքարում:

1. Մահապատիժը իրականացվում էր այնպիսի եղանակներով, ինչպիսիք էին կախաղան բարձրացնելը, խառուկի վրա ալրելը, քարկոծելով սպանելը, գլխատումը, հողում կենդանի թաղելը:

Այսպես, 29 Տ-ի համաձայն կախաղան էր բարձրացվում այն հեծյալը, որը մարդ էր գցել ձիու տակ և սպանել: Կախաղանի միջոցով մահվան դատապարտվածը պետք է 139 Տ-ի համաձայն կախաղան բարձրացվեր, եթե նույնիսկ մահանար մինչև կախաղան բարձրացվելը. հանցագործի մահը նրան պատժից չէր ազատում. նրա դիակը պետք է կախաղանի վրա մնար մինչև թաղումը, որը տեղի էր ունենում մահապատժից մեկ օր անց:

133 Տ-ի համաձայն խեղդամահվան էր դատապարտվում իր երեխային խեղդողը: Կենդանի թաղվելու էր դատապարտվում թաղվածի շիրիմից իրեր հափշտակողը (§ 144):

Նարույկ բարձրացվելու միջոցով մահապատժի էին ենթարկում կռապաշտության և սրբապղծության (47—48 ՏՏ-ներ), ինչպես նաև հրկիզման համար (120—155 ՏՏ-ներ):

Քարկոծելով սպանելը (63—64 և այլ ՏՏ-ներ) կիրառվում էր կրոնի և եկեղեցու դեմ կատարված հանցանքների համար. 122 Տ-ը պահանջում էր քարկոծելով սպանել մարդուն, որի առասույնը նրա տիրոջ անփութության հետևանքով որևէ մարդու մահ էր պատճառում:

Մահապատժի տեսակներից էր ջրախեղդ անելը: Ռուբեն II-ի հրամանով քար էին կախում մարգասպանների վզից և նրանց նետում խոր ջրի մեջ (Սմբատ, § 103, Մ. Օրմանյան, § 998):

2. Հաշմոթյուն առաջացնող և այլ մառմնական պատիժներ: Հաշմոթյուն առաջացնող պատիժներ կիրառվում էին ոչ

դիտավորյալ սպանություն և այլ հանցագործությունների համար, երբ դատարանն անհրաժեշտ չէր համարում մահապատժի կիրառումը: Այդ պատիժների թվում կարելի է նշել խեղումը, խարազանումը, մտրակումը և այլն: Սմբատի Դատաստանագրքի համաձայն նշված պատիժները կիրառվում էին որպես ինքնուրույն պատիժներ, այն ժամանակ, երբ ըստ Գոշի այդ պատիժները լրացուցիչ բնույթ էին կրում և կիրառվում էին բացառիկ դեպքերում:

Հաշմություն առաջացնող, ինչպես նաև այլ մարմնական պատիժներ և մահապատիժ կիրառելիս՝ Սմբատի Դատաստանագիրքը հաճախ ելնում էր տալիսին սկզբունքից:

Ձեռքեր, ոտքեր, քիթ և մարմնի այլ մասերի կտրելը, կուրացումը՝ կիրառվում էին ինչպես ծանր հանցանքների, այնպես էլ մանր զանցանքների համար, եթե դատարանը դա անհրաժեշտ էր համարում:

Սմբատի Դատաստանագիրքը շատ պարագրաֆներում զանազան հանցանքների համար սահմանում էր խեղում, առանց ստույգ մատնանշելու պատժատեսակը, դրա ընտրությունը թողնելով դատարանին (օրինակ, հաղթված թշնամու կամ գողի նկատմամբ՝ § 1, եկեղեցին կողոպտողի նկատմամբ՝ § 13, և այլն):

Շատ դեպքերում խեղման հետ միասին խարան էր դրվում, հատկապես որակյալ հափշտակության, այն է՝ եկեղեցու գույքը գողանալու, մարդ հափշտակելու համար և այլն: Ահաբեկելու նպատակով հանցագործին խեղում և խարանում էին հրապարակորեն: 112 §-ում ուղակի ասված է՝ «խարանել հրապարակորեն, որպեսզի մյուսները սարսափեն»:

13, 14 և 19 §§-ների համաձայն հաշմություն առաջացնող պատիժները զուգորդվում էին գույքի բռնագանձմամբ:

Ավելի պակաս նշանակության հանցագործությունների համար կիրառվում էին մտրակահարություն և գանակոծություն, խայտառակող սափրում կամ մազերի պոկում, խարանում: Երբեմն այդպիսի երկու կամ մի քանի պատիժներ կիրառվում էին միաժամանակ: Մեծ նշանակվում էր՝ ծանր հետևանքներ առաջացրած տուրուղմիոցի համար՝ ըստ 137 §-ի, կնոջ նկատմամբ ամուսնու կոպիտ վարվելակերպի՝ ըստ 72

§-ի, կնոջը խայտառակելու՝ ըստ 74 §-ի, անփութորեն հրդեհ առաջացնելու, անասուններ արածացնելիս վնաս պատճառելու, հոգևոր անձանց հակաօրինական գործողությունների համար: Մտրակահարումը կիրառվում էր որպես ինքնուրույն պատիժ կամ լրացուցիչ պատիժ՝ բանտարկության կամ դրամական տուգանքի հետ մեկտեղ:

3. Ազատագրկում, մասնավորապես, բանտարկություն, նույնպես կիրառվում էր ահաբեկելու կամ հանցագործին ուղղելու նպատակով: Գոշի Դատաստանագրքի համաձայն բանտարկությունը սոսկ նպատակ ուներ հանցագործին պահել նրա դատարան ներկայանալն ապահովելու համար. Սմբատի Դատաստանագրքի համաձայն բանտարկությունը առաջին հերթին պատիժ էր: Բանտարկությունը երբեմն զուգորդվում էր մարմնական պատժով և շղթայակալումներով:

Բացի այդ, բացառիկ դեպքերում, որպես պատժամիջոցների կիրառվում էին արտաքսում և վտարում (օրինակ, գահընկեց արված թագավորի վտարումը՝ § 70, հանցագործ հոգևորականի վտարումը՝ § 19):

4. Գույքային պատիժներն ունեին այնպիսի ձևեր, ինչպես տուգանքը, գույքի վրա արգելանք դնելը և նրա մասնակի կամ լրիվ բռնագրավումը:

Սմբատի Դատաստանագրքի համաձայն դրամական տուգանքը 1/5 մասն էր այն գումարի, որ վճարվում էր որպես փրկագին կամ վնասի հատուցում, և որը հանձնվում էր հօգուտ գանձարանի: Ավելի ձիշտ, թե՛ փրկագինը, թե՛ վնասի հատուցումը տուգանքի տարատեսակներ էին, ընդ որում, պետությունը տուգանքի մի մասը վերցնում էր իրեն, մնացածը տալիս էր տուժողին՝ նրան պատճառած «վիրավորանքի» համար: Այն դեպքերը, երբ վնասի հատուցումն ու տուգանքը ձուլվում էին մեկ ամբողջության մեջ, նախատեսված են 13, 14, 16, 19 և 170 §§-ներում. այստեղ տուգանքը երկրորդական բնույթ էր կրում՝ դատարանն այն գանձում էր իր ծառայությունների, արդարադատությունն իրականացնելու համար: Բայց 138 և 153 §§-ներում նախատեսված տուգանքը, որ պետությունը գանձում էր որպես հրապարակային-իրավական միջոց, հստակորեն տարբերվում էր տուժողին հասցրած վը-

նասի հատուցումից: Ծանր գողությունների դեպքերում տուգանքը հասնում էր գողացված գույքի արժեքի քառապատիկին: Այսպիսի դեպքերում տուգանքը դիտվում էր որպես պատժի ինքնուրույն, գլխավոր տեսակ: Երբեմն տուգանք կիրառվում էր մարմնական պատժի հետ մեկտեղ:

Մի շարք դեպքերում տուգանքը կրում էր գույքի վրա դրվող ժամանակավոր արգելանքի կամ նրա բռնագրավման բռնույթ: Այստեղ արդեն տուգանքը կախված չէ հասցված վնասի մեծությունից: Սմբատի Դատաստանագրքում այդ պատիժն ունի երեք տեսակ՝

ա) գույքի մի մասի վրա ժամանակավոր արգելանք դնելու՝ դա գույքի ժամանակավոր կալանք է (արգելագրում) կամ արգելանք, որը արտահայտված է «սազա»* տերմինով (13, 14, 19 §§-ներ)։

բ) մասնակի բռնագրավում՝ «հոնովրում», որ նշանակում է, թե հանցագործին վերջնականապես զրկում են նրա գույքի մի մասից, օրինակ, կարիք ունեցող եկեղեցու նկատմամբ հոգատարություն չցուցաբերող քահանայի գույքի մի մասի բռնագրավումը եկեղեցու կարիքների համար (§ 11), թագավորական մեծությունը վիրավորելու համար դատապարտված հանցագործի գույքի մի մասի բռնագրավումը (§ 19)։

գ) ամբողջ գույքի բռնագրավումը, որ կիրառվում էր սըրբապղծության կամ սիմոնիականության դեպքերում՝ երբ հանցավոր ճանաչվածը տուգանքի հետ մեկտեղ խարույկի վրա էր բարձրացվում (48 և 68 §§-ներ), երբ ապօրինաբար յուրացվում էր հոգևորականի աստիճան (§ 49), երբ զանձագողություն էր կատարվում (§ 1), երբ ջրաղացի տերը բարձրացնում էր աղացվածքի վարձի սահմանված սակագինը (§ 173)։

Ինչպես երևում է շարադրվածից, Սմբատի Դատաստանագիրքը թույլատրում էր գույքային պատիժների շատ լայն կիրառում, մինչդեռ Գոշը, օրինակ, բռնագրավում թույլատրում էր միայն մեկ դեպքում՝ զանձագողության համար դատապարտելիս (II, 1)։ Սմբատը, իշխանություն կենտրոնացման ձրգ-

* Բնագրում՝ «սազա»-ֆրանս. saisir, բռնագրավել, գույքի վրա արգելք դնել։

տելով, աշխատում էր հանցավոր ու անհնազանդ աշխարհիկ և հոգևոր ֆեոդալների հաշվին ամրապնդել պետական գանձարանը։

5. Կանոնական պատիժները Սմբատի Դատաստանագրքում բոլորովին աննշան դեր էին խաղում։ Հիշյալ պատիժները կիրառվում էին այն հանցագործների նկատմամբ, որոնց դատարանը հարկ չէր համարում քրեական պատժի ենթարկել։ Այսպիսի արանք թույլատրվում էր, որպես կանոն, այն դեպքում, երբ գործը սահմանափակվում էր վնասի հատուցմամբ, և դատարանը հարկ չէր համարում դրա հետ միաժամանակ կիրառել քրեական պատիժ։ Կանոնական պատիժներ կիրառվում էին գերազանցապես հավատքի և բարոյականության դեմ ուղղված հանցագործությունների նկատմամբ, բայց կարող էին կիրառվել նաև այնպիսի հանցագործությունների նկատմամբ, որոնք պահանջում են «հոգու մաքրում», «մեղքերի զղջում» և այլն։

* * *

Հանրագումարի բերելով, հարկավոր է նշել, որ սկզբնաղբյուրներում բովանդակվող քրեա-իրավական բազմաթիվ նորմերի ուսումնասիրությունը այն եզրակացությունն է հանգեցնում, որ Կիլիկիայում գոյություն ունեցող պատժական քաղաքականությունը շատ ընդհանուր բան ուներ բյուզանդականի համեմատությամբ և այդ տեսակետից Սմբատի Դատաստանագիրքը ավելի էր մոտենում էկլոգային։

Դատաստանագիրքը հանցագործությունը դիտում էր մեղավորության և պատճառական կապի տեսակետից։ Ուշադրության էին առնում այնպիսի հանգամանքներ, ինչպես ինքնապաշտպանությունը և ծայրահեղ անհրաժեշտությունը (145 §), մեղսունակությունը և հանցագործի տարիքը (126 §), չարամտությունը և ոչ դիտավորությունը (132, 151 և այլ §§-ներ)։ Օրենքը հաշվի էր առնում հանցագործության ինչպես սուբյեկտը և սուբյեկտիվ կողմը, այնպես էլ օբյեկտն ու օբյեկտիվ կողմը։

Դատաստանագրքում պարզություն չկա դիտավորյալ, ոչ

դիտավորյալ և խառն հանցագործությունների սուբյեկտիվ կողմի բնորոշման հարցում:

Հանցագործ էր համարվում այն անձը, ով ողջամիտ վիճակում, չարամտորեն հակաօրինական արարք էր կատարում և չէր զղջում կատարվածի համար: Զղջացող հանցագործի վերաբերմամբ պատիժը ուղղիչ միջոցի բնույթ էր ընդունում: Ոչ դիտավորյալ կամ պատահական համարվող հանցագործության համար ենթարկում էին եկեղեցական պատժի (§ 29):

Անցնելով պատժի վերաբերյալ ուսմունքին, հարկավոր է նշել, որ Գոշի և Սմբատի դատաստանագրքերը ոչինչ չեն ասում արյան վրեժի մասին: Գոշը առաջին պլանն էր քաշում վնասի հատուցման (փրկագնի) և դրամական տուգանքի ինստիտուտը, թույլատրելով մարմնական պատիժներ բացառիկ դեպքերում, իսկ մահապատիժ՝ միայն «անհավատներ» վերաբերմամբ (II մասի 71 և 128 հոդվ.):

Իսկ Սմբատի Դատաստանագրքում վնասի հատուցումը խիստ երկրորդական նշանակություն ուներ:

Պատիժը, Սմբատի Դատաստանագրքի համաձայն, հատուցումն է հանցագործության համար, ընդ որում, վրեժխնդրի դերում հանդես է գալիս պետությունը (60 §): Պատիժը նաև նպատակ ուներ ահաբեկել և ուղղել (151 §): Հանցագործը պատժվում էր այն պատճառով, որ «նա խախտել է օրենքը»: Նրա պատիժը պետք է օրինակ ծառայեր ուրիշներին, նախազգուշացում լիներ նրանց համար:

Սմբատի Դատաստանագրքի քրեա-իրավական հիմնական սկզբունքներից մեկը հանցագործի անհատական պատասխանատվությունն է (98 հոդվ.):

Սմբատի Դատաստանագրքը շեշտված դասակարգային մոտեցում ուներ պատժական քաղաքականության հարցում: «Արյան համար» փրկագնի չափը կախված էր սպանվածի սոցիալական դրությունից:

Սմբատի Դատաստանագրքում նախատեսված են՝ 1) պետական իշխանության և կառավարման, 2) կրոնի և եկեղեցու, 3) կյանքի և առողջության, 4) նյութական բարիքների և 5) գույքի դեմ ուղղված հանցագործություններ:

Պետական հանցագործությունների թվում ժանրագույնն

էին համարվում դավաճանությունը և վեհափառությանը վիրավորանք հասցնելը: Դավաճանություն էր համարվում վասալի ինքնագլուխ հեռանալը թագավորից և ամրոցի հանձնումը թշնամուն, որոնց համար պատժվում էին մահվամբ կամ ծանր հաշմությամբ (1, 2 § §-ներ): Թագավորին վիրավորանք հասցնելը՝ անգամ խոսքով, պատժվում էր հաշմությամբ և գույքի բռնագրավմամբ: Դատավորների կողմից օրենքի սխալ կիրառումը հավասարեցվում էր սիմոնիականության («աստվածաբանականություն») և առաջացնում էր պաշտոնազրկում ու գույքի բռնագրավում (10 §): Դատարանի դատավճռին չըհնազանդվելը պատժվում էր մահվամբ: Սուտ վկայության համար, որը նպատակ է ունեցել մոլորեցնելու դատարանին և մեղադրելու անմեղ մարդուն, հանցավորը դատապարտվում էր նույն պատժին, որին կենթարկվեր մեղադրյալը, եթե վկայությունը ճիշտ լիներ (160 §): Նույնպիսի պատիժ հայտնի է ուկրաինական իրավունքին: Իսկ ամբաստանյալի սուտ ցուցմունքը հանցանք չէր համարվում:

Դաժանորեն էին պատժվում նաև եկեղեցու և հոգևորականության դեմ ուղղված հանցագործությունները:

Կյանքի դեմ ուղղված հանցագործությունների թվում Սմբատի Դատաստանագրքը հատուկ ուշադրություն է դարձրել սպանությանը: Ընդ որում, տարբերակվում էին որակյալ և արտոնյալ սպանությունները:

Սպանության որոշ տեսակների համար մահապատիժ սահմանելով, Սմբատի Դատաստանագրքը միաժամանակ մեծ նշանակություն էր տալիս մարդասպանի զղջմանը, հատկապես երբ նա ապաստանում էր եկեղեցում:

Խստություն էին պատժվում նաև առողջության դեմ ուղղված հանցագործությունները (137 §): Վերջինները առաջացնում էին, որպես կանոն, մարմնական պատիժներ: Բնորոշ է, որ Սմբատի Դատաստանագրքում արտացոլվել է տալիոնի ինստիտուտը, որ մերժվում էր Գոշի Դատաստանագրքում: Սակայն օրենքը թույլատրում էր «ակն ընդ ական» միայն մանր զելիկտների վերաբերմամբ, և այն էլ դատարանի որոշմամբ:

Ոչ նյութական բարիքների դեմ ուղղված հանցագործու-

թյունների օբյեկտներ էին համարվում բարոյականության սկզբունքները և անձնական արժանապատվությունը: Նմանօրինակ հանցագործությունների թվում կարելի է մատնանքը՝ անառակությունը, ամուսնական անհավատարմությունը, գայթակղեցնելը և այլն: Հոգևոր անձին վիրավորանք հասցրնողը պատասխանատվություն էր կրում ձեռքի հատմամբ (9 §): Հարկավոր է ընդգծել, որ վիրավորանքը, որպես կանոն, առկա է այն ժամանակ, երբ այն հասցվում է սոցիալական դրությունը ստորադասի կողմից (5 §): Կնոջ անմեղությունն կատմամբ ամուսնու զրպարտությունը (չարախոսությունը) պատժվում էր գանահարությամբ և դրամական տուգանքով:

Օրենքը եռանդագին պաշտպանում էր բնակչության ունեվոր խավերի սեփականությունը, հատկապես թագավորական, իշխանական և եկեղեցական գույքը:

Հանցագործությունների սիստեմի քննարկումից պարզվում է, թե Կիրիկիայում պետությունը ինչպիսի խիստ պատժական քաղաքականություն էր անցկացնում: Դա հաստատվում է նաև պատիժների սխեմայի էությունը:

Սմբատի Դատաստանագիրքը սահմանել էր պատիժների հետևյալ տեսակները՝ մահապատիժ, հաշմություն, առաջացնող և այլ մարմնական պատիժներ, ազատազրկում, գույքաչին և կանոնական պատիժներ:

Բացառիկ դեպքերում օրենքը նախատեսում էր նաև հանցագործի արտաքսումը և վտարումը (19, 70 § §-ներ):

Գույքային պատիժները կիրառվում էին դրամական ձևով, գույքի վրա արգելանք դնելով և նրա մասնակի կամ լրիվ բռնագրավումով:

Տուգանքի տարատեսակներից մեկը գույքի վրա ժամանակավոր արգելանք դնելն էր: Դա՝ գույքի ժամանակավոր առգրավումն էր կամ արգելադրումը, այսինքն՝ երբ սեփականատիրոջն արգելվում էր օգտագործել իր գույքը (13, 14, 15 § §-ներ): Մասնակի բռնագրավումն այն էր, երբ հանցագործը բոլորովին զրկվում էր իր գույքի մի մասից՝ հօգուտ եկեղեցու կամ պետական գանձարանի (11, 19 § §-ներ):

Գույքի լրիվ բռնագրավում (առգրավում) կիրառվում էր ծանր հանցագործությունների համար՝ որպես ինքնուրույն պա-

տիժ կամ այլ պատժատեսակների հետ մեկտեղ (1, 48, 49, 68, 173 § §-ներ): Նշենք, որ ի տարբերություն Սմբատի Դատաստանագրքի, Գոշի Դատաստանագիրքը գույքի բռնագրավում նախատեսում էր միայն գանձագողության համար (II մաս, հոդվ. 1):

§ 6. ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆ

Քրեական նյութական իրավունքը կենսագործելու համար Կիրիկիայի պետությունն ուներ բավականին ամուր դաշանակ՝ դատապատժական մարմինների զարգացած ցանց, մարմիններ, որոնց մասին, սակայն, Սմբատի Դատաստանագիրքը շատ քիչ տեղեկություններ է տալիս: Դատաստանագրքի այդ բացը հաջողվում է մասամբ լրացնել այն ժամանակվա այլ փաստաթղթերով:

Սմբատի Դատաստանագիրքը քիչ է նման միջնադարյան սովորական դատաստանագրքի հենց այն պատճառով, որ նրանում ամենից քիչ խոսվում է դատարանականությունը և դատավարության մասին: Այն դեպքում, երբ Դատաստանագրքի առանձին հատվածներում շարադրված են նյութական իրավունքի բազմաթիվ նորմեր, նրանում չկա դատարանական իրավունքին վերաբերող հատուկ հատված: Ընդդատությունը, ապացույցներին և դատավարական այլ հարցերին վերաբերող նորմերը ցրված են ամբողջ Դատաստանագրքով մեկ և հետազոտողից պահանջում են մանրագնին ի մի բերում ու վերլուծություն՝ Կիրիկիայի դատարանի պատկերը վերականգնելու համար:

Սմբատի և Գոշի դատաստանագրքերը ամենից ավելի տարբերվում են հենց դատական իրավունքի հարցում: Գոշը իր Դատաստանագիրքը նախադրում է մեծ «ներածությունով», որի մեջ դատական իրավունքի նորմերը շարադրված են բավականին հանգամանալից: Այստեղ 11 գլուխներում քննության են առնվում դատարանի կազմին, վկաների ներգրավմանը և այլ ապացույցների ձեռքբերմանը վերաբերող հարցեր և այլն:

Սմբատի Դատաստանագրքում, ինչպես մատնանշվեց, հատկապես դատական իրավունքին նվիրված հատված չկա:

Բայց բանը ոչ միայն և ոչ այնքան Սմբատի և Գոշի դատաստանագրքերի արտաքին տարբերությունն է, այլ դատական իշխանության հարցում նրանց տեսակետների մեջ: Ո՞ւմ ձեռքում պետք է լինի արդարադատության կշեռքը՝ հոգեվորականության, թե՞ աշխարհիկ իշխանության:

Գոշը և Սմբատը տարբեր պատասխաններ են տալիս այդ հարցերին: Դա բացատրվում է նրանով, որ Գոշը հոգևոր իշխանության ներկայացուցիչն էր և, հետևապես, նրա կողմնակիցը, իսկ Սմբատը՝ աշխարհիկ իշխանության կողմնակիցը: Այնուհետև, Գոշը իր Դատաստանագիրքը կազմել է Հայաստանում՝ այն ժամանակ, երբ վերջինը գրկվել էր իր պետականությունից, իսկ Կիլիկիայում դեռևս գոյություն ունեին ինքնուրույն պետություն: Այդ պատճառով էլ Գոշը եկեղեցին համարում էր բարձրագույն դատական իշխանության կրողը, իսկ Սմբատը եկեղեցին ետին պլան մղեց:

Սմբատը ոչ մի կասկած չունեի այն բանում, թե ով է գերագույն դատական իշխանության կրողը: Նա հետևողականորեն անց էր կացնում այն միտքը, թե այդ իշխանությունը կրողը թագավորն է և նրա տեղակալը՝ մեծ իշխանը, իսկ հոգեվոր իշխանությունը ենթարկվում է աշխարհիկ իշխանության:

Մինչդեռ Գոշի մոտ նկատվում է հակասություն, որովհետև, ըստ նրա, առաջին դատավորը մե՛րթ թագավորն է, մե՛րթ կաթողիկոսը: Բայց վերջին հաշվով նա իշխանությունը թողնում է առավելապես կաթողիկոսին և եպիսկոպոսին, իսկ աշխարհիկ իշխանությանը բաժին է թողնում հոգևորականության կամքի կատարումը: Թագավորի, իշխանների և մարզերի կառավարիչների դատական իշխանությունը ըստ Գոշի երկրորդական, պատահական բնույթ ունի: Իսկական, գերագույն դատավորը (summus iudex), «երկնային դատավորի» ժառանգորդն ու տեղակալը կաթողիկոսն է: Որտե՞ղ են Գոշի այս հայացքների արմատները:

Հայոց պատմության հնագույն ժամանակներում, նախաքրիստոնեական ժամանակաշրջանում, արդարադատությունը

գտնվում էր քրմերի (հեթանոս հոգևոր անձերի) ձեռքին, որոնց գլխավորում էր թագավորը, որպես առաջին քուրմ, առաջին հոգևոր անձ: Այն ժամանակ իրավունքի նորմերն ու կրոնը միահյուսվում էին միմյանց: Jus humanum և jus divinum-ի միջև տարբերություն չկար:

III դ. վերջին և IV դ. սկզբին քրմերին փոխարինելու եկան քրիստոնյա քահանաները՝ աշխարհիկ իշխանության նկատմամբ հոգևոր իշխանության գլխավորության ֆեոդալական ուսմունքի քարոզով: Հայ եկեղեցու գլուխը սկզբում ենթարկվում էր բյուզանդական եկեղեցու արևելյան պատրիարքներին, իսկ 366 թ. դարձավ ինքնուրույն, «միայն աստծուն» ենթակա. այդ հոգի վրա կատաղի պայքար ծավալվեց հայ թագավորների և հայոց կաթողիկոսների միջև: Թագավորները շատ անգամ են փորձել խարխել եկեղեցու հեղինակությունը, հոգեվորականության ոտքի տակից խլել տնտեսական հողը, եկեղեցապատկան հողային սեփականությունը նրանից վերցրնելով եկեղեցին ենթարկել իրեն: V դարում թագավորական իշխանության վերացման հետևանքով եկեղեցին հաղթող դուրս եկավ: Վ. Բաստամյանցի խոսքերով¹⁸, դրանցից հետո ամբողջ երեք հարյուրամյակ շարունակ որոշակի սահմանազատում չկար աշխարհիկ և հոգևոր դատական իրավասության միջև: Հայ իշխանները, թեև ոչ հաճությամբ, բայց անյուամենայնիվ համաձայնվեցին կենսագործել եկեղեցական ժողովների քրեական օրենսդրությունը, ժողովներ, որոնք հրատարակում էին պատժական կանոններ, ինչպես, օրինակ, 444 թ. ժողովի կանոնները: Այսպիսով, դատավարությունը և արդարադատությունը, վերջ ի վերջո, դարձան ընդհանրապես հոգևորականության մենաշնորհը: Իշխաններին բաժին ընկավ սոսկ աննշան գործերի քննարկման իրավունքը, չհաշվելով դատաստանը ճորտերի նկատմամբ: Օտարերկրյա կառավարողները՝ պարսիկները, արաբները և ուրիշներ, առանձնապես չէին խառնվում Հայաստանի ներքին՝ արդարադատությանը վերաբերող գործերին, այդ բռնագավառը թողնելով հոգևորականությանը:

¹⁸ Տե՛ս Վ. Բաստամյանց, նշված աշխատ., Ներածական, 1880, 70—71 և հաջ. էջերը:

Այդպես շարունակեց մինչև IX դ. վերջը, երբ Հայաստանում վերականգնվեց թագավորական իշխանությունը, և կրկին վերականգնվեց սուր պայքարը պետության և եկեղեցու միջև: Բագրատունիները մտցրին աշխարհիկ դատարաններ, եկեղեցուն թողնելով միայն կրոնական և ամուսնա-ընտանեկան գործերը: Բայց դա երկար չտևեց: XI դ. կեսերին հայկական պետությունը նորից քայքայվեց, և եկեղեցին նախաբեմ ելավ: Սելջուկ-նվաճողները արգարադատության գրեթե ամբողջ ասպարեզը թողեցին կաթողիկոսի, եպիսկոպոսների և վարդապետների ձեռքին: Այդպես էր նաև Գողթի ժամանակ, որի Դատաստանագրքում արտացոլվում էր իրերի նման դրությունը:

Բոլորովին այլ էր դրությունը Կիլիկիայում, որտեղ հոգևորականությունն ստիպված էր զենքը վար դնել պետության առաջ: Այստեղ թագավորը ամբողջ պետության ղեկավարն էր, իսկ կաթողիկոսը՝ միայն պետությանը ենթակա եկեղեցու ղեկավար: Այդ պատճառով էլ արգարադատությանն արդեն ուղղություն էր տալիս աշխարհիկ իշխանությունը, իսկ եկեղեցին բավարարվում էր միայն կրոնի ու բարոյականության հետ անմիջականորեն առնչվող գործերի քննությամբ: Դեռ ավելին, Կիլիկիայում գումարված եկեղեցական ժողովները, օրինակ, 1243 թ. ժողովը բոլոր գործերի, այդ թվում նույնիսկ մանր քրեական գործերի քննությունը թողնում էր աշխարհիկ դատարաններին:

Ընդդատության հարցերը քննության են առնվում Սըմբատի Դատաստանագրքի 1, 70 և 71 §-ներում: Ըստ Դատաստանագրքի ընդդատության ընդհանուր սկզբունքն այն է, որ՝ 1) հավասարներին դատում են հավասարները և 2) վերադասները դատում են ստորադասներին: Աշխարհիկ դատական իրավասության բարձրագույն աստիճանը թագավորական դատարանն էր, իսկ հոգևոր իրավասությունը՝ կաթողիկոսի դատարանը:

Մինչև թագավորական իշխանության հաստատումը Կիլիկիան կառավարում էր մեծ իշխանը. այդ պաշտոնը պահպանվում էր նաև թագավորական իշխանության ժամանակ, այստեղ մեծ իշխանը համարվում էր թագավորի պարտականությունների կատարող՝ նրա բացակայության ժամանակ:

Թագավորական դատարանը քննության էր առնում հայրենիքի դավաճանության, գանձագողության, դիտավորյալ սպանության և այլ ծանրագույն հանցագործությունների դործերը: Սպանության համար վրեժխնդիր էր լինում թագավորը: Թագավորին և նրա տեղակալին՝ մեծ իշխանին էր պատկանում մահվան դատավճիռ արձակելու իրավունքը (§ 1):

Իշխաններն իրավունք չունեին մահվան դատավճիռ արձակելու, բացի այն դեպքերից, երբ նրանք դրա համար ստանում են թագավորի ուղղակի լիազորությունը կամ գործում էին ex officio, որպես նրա տեղակալ: Այդպիսի իրավունքներ ունեին նաև թագավորական դինաստիայի իշխանները, որոնք «ինքնակալ» մեծատոհմիկ աստիճանավորներ էին (1, 70 §-ներ): 48, 49, 61, 79 և 112 §-ներում հիշատակվում է թագավորի կամ բարոնի դատարանը: Այդպիսի դեպքերում բարոնը պարզապես իշխան չէ, այլ թագավորի տեղակալ՝ նրա դատական լիազորությունների գծով:

Իշխանական դատարանները քննում էին մնացած բոլոր, ավելի պակաս կարևոր, օրինակ, զոդության վերաբերող և այլ բնույթի քրեական գործեր: Քաղաքացիական գործերը լուծում էին իշխանական տեղական դատարանները:

Այսպիսով, թագավորի դատական իրավասությունը տարածվում էր ամբողջ երկրի վրա. վարից վեր գործում էին աշխարհիկ դատարանները՝ թագավորական, իշխանական և տեղական:

Թագավորական դատական իրավասությունը տարածվում էր Կիլիկիայի ամբողջ բնակչության վրա, առանց ազգային և կրոնական պատկանելիության տարբերության: Թագավորական դատարանին ենթակա էին ոչ միայն մուսուլմաններն ու ֆրանկները, այլև իտալական քաղաքներից եկած կոլոնիստները: Այս վերջինները ստանում էին մենաշնորհային առևտրի արտոնագրեր, ունեին որոշակի ինքնավար իրավունքներ, բայց երբ բանը վերաբերում էր ծանր հանցագործություններին, ենթակա էին թագավորական դատարանին: Հայերի և օտարերկրացիների միջև ծագած վիճելի գործերը նույնպես քննության էին առնվում հայկական դատարանների կողմից: Թագավորական գրասենյակի ակտերը՝ տրված ջենովացիներ:

րին և վենետիկցիներին, ցույց են տալիս, որ հայկական պետությունը այդ կողմնաստիներին իրավունք էր տալիս, որպեսզի հենց իրենք՝ անփական դեսպանների միջոցով, լուծեն իրենց միջև ծագած մանր քրեական ու քաղաքացիական գործերը, բայց ծանր հանցագործությունների վերաբերյալ գործերը և նրանց ու հայերի միջև ծագած քաղաքացիական վեճերը մերում էին հայկական դատարանների ենթակայության տակ: Այդ մասին է վկայում 1201 թ. մարտին վենետիկի հետ կրնված պայմանագիրը:

Ջենովայի հանրապետության հետ կետ II-ի կողմից 1215 թ. մարտի 15-ին կնքած պայմանագրում համարյա կրկնվում են վերը բերված պայմանագրերի պայմանները, որտեղ ուղղակի ասված է, թե գողության և սպանության գործերը քննվել կարող են միայն թագավորական դատարանների կողմից, իսկ ջենովացիները կարող էին քննել իրենց միջև ծագած գործերը՝ բացի գողության և սպանության վերաբերյալ գործերից:

Կետ II-ի ժառանգորդի՝ Ռուբեն Ռայմոնդի կողմից Պիզայի հանրապետությանը տրված արտոնությունների հիման վերապիզացիների կատարած ծանր հանցանքների վերաբերյալ գործերը նույնպես քննվում էին թագավորական դատարանի կողմից, իսկ պիզացիներն իրավունք ունեին քննելու մնացած բոլոր գործերը:

Հեթում I թագավորի կողմից 1245 թ. մարտի 1-ին վենետիկի հանրապետությանը տրված շնորհագրում վենետիկցիներին թույլատրվում էր կարգավորել իրենց միջև ծագած վեճերը: Բայց այն գործերը, որոնցում մի կողմը վենետիկցի չէր, ինչպես նաև վենետիկցիների կողմից կատարված ծանր հանցանքների վերաբերյալ գործերը քննության էին առնվում հայկական դատարանների կողմից:

Կետ III-ի կողմից 1271 թ. հունվարին նույն հանրապետությանը տրված շնորհագրում միևնույն բանը կրկնվում է հին ֆրանսիական լեզվով:

Կետ V-ի 1332 թ. նոյեմբերի շնորհագրում, որը տրված էր սիցիլիացիներին, սպանությունների վերաբերյալ գործերի

քննությունը նույնպես վերապահվում էր թագավորական դատարանին¹⁹:

Ինչպես երևում է այդ փաստաթղթերից, թագավորական իշխանությունը չէր ցանկանում իր իրավունքները որևէ մեկի հետ կիսել արդարադատության ասպարեզում. այդ սկզբունքից կատարվող մի քանի շեղումները միջնադարյան հզոր հանրապետությունների օգտին չէին տարածվում օտարերկրյա ծագում ունեցող մյուս վերաբնակիչների վրա:

Եթե Սմբատի Դատաստանագիրքը բոլոր քրեական և քաղաքացիական գործերի քննությունը հանձնում էր աշխարհիկ դատարանների ձեռքը, ապա ի՞նչ էր վերապահում նա եկեղեցական դատարաններին:

160 §-ի համաձայն դատարաններն արձակում էին «դատաստանք», այսինքն՝ դատավճիռներ, իսկ հոգևոր դատարանները՝ «կանոնք», այսինքն՝ կանոնական վճիռներ, որոնք ուղղելու համար կարգապահական միջոցներ էին նշանակում: Եկեղեցական դատավարությունը միայն օժանդակում էր աշխարհիկ դատարանին, նրա լրացումն էր: Եկեղեցական դատարաններն իրենց կանոնական կամ կարգապահական միջոցները կիրառում էին այն ժամանակ, երբ աշխարհիկ դատարանները հարկ չէին համարում պատիժներ կիրառել:

Եկեղեցական դատարաններն իրավասու էին քննության առնելու՝ 1) պաշտամունքի հարցերի և հոգևոր անձանց միջև ծագած վեճերի վերաբերյալ գործերը (հոգևորականների վերաբերյալ քրեական գործերը՝ 11 §-ի համաձայն, ինչպես նաև գողության գործերը՝ 12 և 13 § §-ների համաձայն, ենթակա էին աշխարհիկ դատարանին). 2) վեհափառությանը վիրավորանք հասցնելու վերաբերյալ գործերը՝ ըստ 19 §-ի. 3) սիմոնիականության և սրբապղծության վերաբերյալ գործերը՝ ըստ 10 §-ի. 4) ինքնագլուխ կերպով հիվանդանոցների վրա հարկեր դնելու վերաբերյալ գործերը՝ ըստ 44 §-ի. 5) եկեղեցա-բարոյական նորմեր խախտած անձանց ամուսնա-ընտանեկան գործերը. քրեական կամ քաղաքացիական բնույթ ունե-

¹⁹ վերահիշյալ պայմանագրերի տեքստերը տե՛ս Langlois, Cartulaire t. 2 176, J. Karst, Sempadscher Kodex, II Bd, էջ 353—354:

ցող այդ կատեգորիայի գործերը ըստ Սմբատի ամբողջապես ենթակա են աշխարհիկ դատարանին, այն դեպքում, երբ ըստ Գոշի դրանք ևս մտնում էին եկեղեցու իրավասության մեջ. 6) այն հանցագործությունների վերաբերյալ քրեական գործերը, որոնք պետական կարգի համար վտանգ չէին ներկայացնում, բայց այնուամենայնիվ պահանջում էին կարգապահական և ուղղիչ միջոցների կիրառում. այն գործերը, որոնք քննության առնելով էլ հենց եկեղեցին կարող էր, օգտագործելով հավատացյալների նկատմամբ իր ազդեցությունը, ծառայություն մատուցել պետությանը. այդպիսի հանցագործություններ էին 1) Տ-ով նախատեսված՝ դեռևս գործողության չվերածված «ծածուկ» մտադրությունները, որոնք չէին կարող մերկացվել դատական մարմինների կողմից, բայց որոնց մասին «Հոգևոր խոստովանահայրերը» հնարավորություն ունեին իմանալու և մեղավորներին ապաշխարանքի դատապարտելու, ինչպես նաև Եկալմունքով կամ ինքնապաշտարանության հողի վրա կամ հողեկան խանգարման հետևանքով վատարված ոչ դիտավորյալ սպանությունները, որոնց համար 145, 165, 29 և 160 § §-ներով նախատեսվում էր ոչ թե քրեական պատիժ, այլ եկեղեցական ապաշխարանք:

Ինչպես երևում է շարադրվածից, Սմբատի Դատաստանագիրքը եկեղեցական դատական իրավասությանը աննշան իրավունքներ էր վերապահում քրեական և քաղաքացիական իրավունքի բնագավառում:

Ելնելով աշխարհիկ և հոգևոր դատական իրավասության այդպիսի սահմանազատումից, Կիլիկիայում ստեղծվել էին գրեթե նույնպիսի սխեմայի դատական մարմիններ, ինչպիսին առաջ գոյություն ուներ Հայաստանում Բաղրատունիների օրոք:

Թագավորական գերագույն դատարանը (կուրիա ռեգալիա) առաջին աստիճանի դատարան էր ծանր հանցագործությունների (դավաճանություն, սպանություն և այլն) վերաբերյալ քրեական գործերի քննության համար. բայց քանի որ միայն թագավորի դատարանն ու մեծ իշխանի դատարանն իրավունք ունեին մահվան դատաւճիռ արձակելու, ապա բացառված չէ, որ թագավորական գերագույն դատարանը նաև բարձրագույն

ատյան էր ընդհանրապես բոլոր քրեական գործերի համար, որովհետև կարող էին դեպքեր լինել, երբ ստորագաս դատարանները քննեին այնպիսի հանցագործությունների վերաբերյալ գործեր, որոնք մահապատժի կիրառման անհրաժեշտություն էին առաջացնում. նման դեպքերում գործն անցնում էր թագավորական դատարանին: Այլևի չհավանական կլիներ այն ենթադրությունը, թե թագավորական դատարանը քննության էր առնում բացառապես ծանր հանցագործությունների վերաբերյալ գործերը, իսկ մնացած գործերի քննությունը վերապահվում էր մեծ իշխանի դատարանին կամ տեղական դատարաններին, որոնց արձակած մահվան դատաւճիռների կիրառման հարցը որոշում էր թագավորական դատարանը: Այսպիսով, թագավորական դատարանը քննության էր առնում առավելապես խոշոր ֆեոդալներին՝ թագավորի վասալներին վերաբերող վեճերն ու քրեական գործերը:

Մեծ իշխանի դատարանը փոխարինում էր թագավորի դատարանին և բավականին թեթևացնում նրա խնդիրները: Այս դատարանը ևս առաջին ատյան էր՝ առավել ծանր հանցագործությունների վերաբերյալ գործեր քննելու համար և երկրորդ ատյան՝ ստորին դատարանների նկատմամբ:

Քաղաքամայր Միսի արքեպիսկոպոսի դատարանը առաջին ատյան էր օտարերկրացիների և հայերի միջև ծագած քաղաքացիական գործերի համար: Այդ դատարանը նաև բարձրագույն ատյան էր ընդհանրապես բոլոր քաղաքացիական գործերի համար: Հայերի և օտարերկրացիների միջև ծագած վեճերը, որոնք չէին մտնում արքեպիսկոպոսի դատարանի իրավասության մեջ և որոնք, հավանաբար, ծագում էին ծովային տրանսպորտում, քննում էր դուկի (դքսի) դատարանը (curia ducalis) և պալլի դատարանը (baillia regis): Երկու դատարաններն էլ թագավորական էին, ընդ որում, առաջինի նախագահը զուգադատելի ներկայացուցիչն էր, իսկ երկրորդին՝ մայրաքաղաքի կապիտանը, հավանաբար՝ քաղաքագլուխը:

Բարոնական կամ մարզային դատարանը քննում էր գերազանցապես այն քրեական գործերը, որոնք ծագում էին բարոնություն սահմաններում: Այս դատարանը առաջին ատյանի դատարան էր տվյալ բարոնության ֆեոդալների համար:

Օկրուգային դատարանները քննում էին առավելապես քաղաքացիական գործեր, այդ թվում ֆեոդալների հայրենակալ-վաճառքային վեճերը:

Քաղաքային դատարանները (բուրջեններ) տեղական դատարաններ էին: Դրանց անդամները ընտրվում էին քաղաքացիների կողմից: Նշված դատարանները քննում էին քաղաքային բնակչության քաղաքացիական վեճերը և մանր հանցագործությունների վերաբերյալ գործերը, բացառելով ազնվականներին, որոնց գործերն անցնում էին օկրուգային դատարաններ: Ինչ վերաբերում է ճորտ գյուղացիներին, ապա նրանց դատելու իրավունք ունեին նրանց տերերը՝ ազնվականները, որոնք, 70 §-ի համաձայն, կարող էին մարմնական պատիժների ենթարկել գյուղացիներին և արտաքսել նրանց:

4. Եկեղեցական դատարանների թվին էին պատկանում կաթողիկոսի գերագույն դատարանը կամ սինոդի դատարանը և եպիսկոպոսի դատարանը: Նրանք քննության էին առնում հիմնականում հավատքի և բարոյականության դեմ ուղղված հանցագործությունների վերաբերյալ գործերը:

Սմբատի Դատաստանագիրքը տեղեկություններ չի տալիս դատարանների կազմի և ներքին կազմակերպության մասին: Պետք է ենթադրել, որ Կիլիկիայի դատական մարմինները և դատավարությունը նման էին Բագրատունիների ժամանակաշրջանի դատական մարմիններին և դատավարությանը, որոնք արտացոլված էին Գոշի Դատաստանագրքում²⁰:

Գոշի Դատաստանագրքի համաձայն դատարանը կազմված էր նախագահից և երկու կամ ավելի դատական ատենակալներից: Այսպիսով, դատարանը սովորաբար երեք անդամներից բաղկացած կոլեգիալ կազմ ուներ:

Կիլիկիայում նախագահներ էին լինում. 1) թագավորական դատարաններում՝ թագավորը, մեծ իշխանը և Սիսի արքեպիսկոպոսը. 2) իշխանական դատարաններում՝ «արայլը» կամ «բայլը» (baille), այսինքն՝ բարոնի տեղակալը. 3) հոգեվոր դատարաններում՝ կաթողիկոսը և եպիսկոպոսը. 4) քաղաքային դատարաններում՝ ընտրվի նախագահ:

²⁰ Ա. Գ. Սուխասյան, Մխիթար Գոշը և Հայոց Դատաստանագիրքը, Երևան, 1965:

Բացի դատարանի անդամներից, նրա կազմի մեջ էին մերտնում երդվյալ ատենակալներ, որոնք բոլոր աշխարհիկ դատարաններում անխտիր մասնակցում էին բոլոր գործերի քննությանը, ինչպես նաև «նումիկոս» կամ նոտար (ատենագրպիր), այսինքն՝ գրագիր, որը կազմում էր դատական արձանագրությունները: Դատավոր լինել կարող էր պետության ամեն մի շարատավորված հպատակ, ինչպես աշխարհական, այնպես էլ հոգևորական, ովքեր չափազանց են, այսինքն՝ 25 տարեկան են դարձել:

Դատավարությունը ձրի էր: Թագավորական դատավորները ստանում էին ոռճիկ: Դանձարան մտնող դամական տուգանքների մի զգալի մասը ստանում էին դատավորները: 1 և 170 § §-ներով նախատեսվող և գանձվող տուգանքների մեկ հինգերորդ մասը նույնպես դատավորներին էր անցնում: Դատավորների մեջ խիստ տարածված էր կաշառակերությունը:

Դատարանում մասնակցում էր «հոգսող»-ը (curator, procurator), այսինքն՝ դատախազը (§ 170): Հայաստանում դատախազներ գոյություն ունեին դեռևս Արշակունիների ժամանակ:

Դատավարության սկզբունքները շարադրված են Գոշի Դատաստանագրքի «Ներածության» VI գլխում: Երկու կողմերն էլ դատարանի առաջ ճանաչվում էին հավասար: Հանձնարարվում էր, որպեսզի նրանք մինչև դատավարության օրը բոլոր միջոցները ձեռք առնեն հաշտվելու համար: Սակայն Սմբատի Դատաստանագիրքն այդ սկզբունքը չէր պաշտպանում, իսկ 170 §-ը դատավորներից ուղղակի պահանջում էր, որպեսզի նրանք շտապեն ավարտելու դատը, քանի դեռ կողմերը չեն հասցրել հաշտվել:

Դատավարությունը հրապարակային էր և բանավոր: Գործը լսվում էր երկու կողմերի ներկայությամբ, չէր թույլատրվում գործը լսել կողմերի բացակայությամբ: Որպես կանոն, ներկայացուցչություն չէր թույլատրվում: Կազմվում էր նիստի արձանագրություն:

Քաղաքացիական և քրեական դատավարությունները ըստ էության համընկնում էին:

Քաղաքացիական և քրեական դատավարությունների միջև

գոյութիւնն ունեցող տարբերութեան առաւել էական կողմը, ըստ Գոշի, այն էր, որ քաղաքացիական դատաւարութիւնում, վկաների բացակայութեան պայմաններում, երգվելու իրավունք ունեն պատասխանողը, այլ ոչ թե հայցվորը, իսկ քրեական դատաւարութիւնում երգվելը վերապահվում էր մեղադրող-տուժողին, այլ ոչ թե մեղադրյալին: Քրեական դատաւարութիւնը իր մեջ բովանդակում էր մեղադրական-և հավատաքննական (քննչական) բնույթի տարբեր: Որպես նման, գործեր հարուցվում էին մասնավոր մեղադրանքի կարգով, բայց Սմբատի Դատաստանագրքի մի շարք հոդվածներից պարզվում է, որ պետութիւնը հաճախ իր վրա էր վերցնում քրեական գործեր հարուցելու նախաձեռնութիւնը, հատկապես այն պիսի դեպքերում, երբ տուժողն ի վիճակի չէր պաշտպանվելու: Սմբատի Դատաստանագիրքը տեղական իշխանութիւններին ուղղակի պարտաւորեցնում էր հանցագործութիւնների համար վրեժխնդրութիւնն իրենց վրա վերցնել այն դեպքերում, երբ «բնական» (մասնավոր) մեղադրողներ չկան: Օրինակ, 73 §-ի համաձայն աղքատ աղքատ բռնաբարութեան դեպքում նրան պետք է պաշտպանի բարոնը, այսինքն՝ տեղական իշխանը. 104 §-ի վերջին պարբերութիւնն ուղղակի ասում է՝ եթե որեւէ մեկը բռնութիւն գործադրի այրի կնոջ նկատմամբ և նրա գույքը վերցնի որպես գրավ, ապա այդ բռնութիւնը ոչ թե այրի կնոջ դեմ է ուղղված, այլ դարպասի (իշխանութեան) դեմ, որովհետեւ ամեն մի այրի կին գտնվում է նրա խնամակալութեան ներքո: Քանի որ միջին հայերենում դարպաս ասելով ամենից հաճախ հասկացվում էր արքունիքը և դատարանը, ապա այն դեպքերում, երբ օրենքն ասում էր, թե անօգնական որբերն ու այրիները գտնվում են դարպասի խնամակալութեան ներքո, իշխանութեան ներկայացուցիչները ex officio պետք է ի պաշտպանութիւն նրանց հանդես գային որպես մեղադրողներ, եթե մասնավոր մեղադրող չկար: Քրեական գործերում դատարանն ինկվիզիտորական բնույթ ուներ: Ըստ Գոշի Դատաստանագրքի բացահայտ հանցավոր արարքը կարող է պատժելի լինել նաև առանց մանրագնին դատաքննութեան: Ըստ Գոշի դատել չի կարելի ո՛չ բացահայտ լավ, ո՛չ էլ բացահայտ վատ մարդկանց, որովհետեւ այն ժամանակներում իշխող հա-

յացքի համաձայն լավ մարդիկ չէին կարող հանցագործներ լինել, իսկ բոլորին հայտնի գողերի ու կողոպտիչների նկատմամբ մանրամասն դատաքննութեան անհրաժեշտութիւնն չկա, նրանց պետք է ուղղակի պատժել: Ֆեոդալների դեմ հանդես եկող կամ գոյութիւն ունեցող հասարակարգի համար ինչ-որ պատճառով վտանգավոր թվացողները հայտարարվում էին վատաբարո, չարամիտ մարդիկ և ենթարկվում էին արտադատարանական դատաստանի: Դատ վարել կարելի էր միայն վիճելի գործերով, երբ դեռևս հայտնի չէ լավ, թե վատ մարդիկ պետք է դատվեն:

Ապացույցներ կարող էին լինել՝ վկաների ցուցմունքները, գրավոր փաստաթղթեր (առանձնապես քաղաքացիական գործերով) և երդումը: Ապացույցները ձևական բնույթ են կրում: Կտտանքի և օրգալիայի մասին Դատաստանագիրքը չի հիշատակում:

Վկայութիւնը կարող էր լինել բանավոր և գրավոր: Վկաների թիվը երկուսից պակաս չէր կարող (Սմբատի Դատաստանագրքի 15 և 60 § §-ներ): Կիւրծեք վկա կարող էր լինել չափահաս, այսինքն՝ առնվազն 25 տարեկան դարձած անձը, որը պետք է օժտված լիներ ողջախոհութեամբ, այսինքն՝ գտնվեր նորմալ հոգեվիճակում, աղնիվ ու անբիծ լիներ և կասկածանքի տակ չլիներ: 25 տարեկան չդարձած մարդկանց, ինչպես նաև փերունիներին թուլատրվում էր վկայութիւն տալ, բայց նրանք չէին ճանաչվում որպես լիարժեք վկաներ:

Առհասարակ վկաներ չէին կարող լինել ստրուկները, թերահավատները (Սմբատի Դատաստանագրքի 15 §), իսկ ըստ Գոշի՝ մուսուլմանները, հարազատները և շահագրգռված անձինք, հարկահավաքները, ստախոսները, կաշառված անձինք, հանցագործները և հարբեցողները:

Երկու անչափահաս վկաները կամ երկու կանայք գնահատվում էին որպես մեկ լիարժեք վկա: Կանանց առհասարակ չէր թուլատրվում դատարան մտնել, իսկ նրանց վկայութիւնը հաղորդվում էր վստահելի անձանց միջոցով, որոնք կոչվում էին արբանյակներ կամ խորհրդատուներ. դրանք կարծեք թե տեղականներ էին կանացի սեռի անձանց, որոնց վկայութիւնները նրանք հասցնում էին դատարան:

վկաներ համարվում էին կամ ականատեսները կամ, այսպես կոչված, կողմի ասածը երդմամբ հաստատող վկաները: Ի. Կարատը ենթադրում է²¹, թե երկու երգվյալ վկաների վկայությունը հավասարեցվում էր մեկ ականատեսի վկայության, ինչպես դա արվում էր մոսկովմանական իրավունքում:

Դատաստանագիրքն առանձնապես չի մատնանշում իրեն-դեն ապացույցները, բայց քանի որ պայմանագրերը գրեթե բացառապես կազմվում էին գրավոր, ապա պետք է կարծել, որ գրավոր ապացույցները կարևոր նշանակություն ունեին: Սակայն դատավարությունում այնուամենայնիվ վճռական նշանակություն ունեին վկաների ցուցմունքները:

Երդումը, որպես ապացույցի տեսակ, կիրառվում էր խիստ բացառիկ դեպքերում, և այն էլ միայն այն ժամանակ, երբ վկաներ չկային: Ինչպես Գոշի Դատաստանագիրքը, այնպես էլ Սմբատի Դատաստանագիրքը, պայքարում էին երդման, որպես ապացույցի տեսակի, չարաշահման դեմ: Մանր վեճերում երդում առհասարակ չէր թույլատրվում: Իսկ այն բացառիկ դեպքերում, երբ այնուամենայնիվ երդում թույլատրվում էր, երդում տվողը որպես մեղսալից արարք կատարող ենթակա էր եկեղեցական ապաշխարանքի:

Երդման իսկության համար պահանջվում էր, որպեսզի՝ 1) երդում տվողը ներքին համոզմունք ունենար իր գործի արդարացիության մեջ. սուտ երդումը հանցագործություն էր համարվում. 2) նա գործեր հոժարակամ, այլ ոչ թե կողմնակի ներշնչմամբ. 3) նա գտնվեր ֆիզիկական և մտավոր նորմալ վիճակում. 4) նա լիներ ազնիվ և չարատավորված մարդ: Նշված պատրվակներով կարելի էր ամեն մի անձի կամայականորեն զրկել ապացույցի այդ տեսակից օգտվելու հնարավորությունից:

Ամենևին չէր թույլատրվում երդում տալ՝ հոգևոր անձանց, ապաշխարանքով պատժվածներին, հիվանդներին, ծերունիներին, ծննդաբերած և հղիության վերջին ամիսներում գտնվող կանանց, հարկահավաքներին, հարբածներին և հանցագործներին:

Երդումը կարող էր լինել խոստովանելու կամ ժխտելու երդում: Առաջինը կարող էր արտահայտվել սոսկ մեկ եղանակով (խաչի, ավետարանի և նման այլ մասունքի վրա՝ կոչումն առ աստված, որպես երգվողի արդարացիության վկայի), երկրորդը յոթ եղանակներով (գետնի վրա խաչի պատկերի ոտնահարում, մոմերի մարում և այլն): Դա հիշեցնում էր օրդալիան, բայց առանց նրան հատուկ դաժանությունների:

Եզրակացության մեջ շարադրվածի հիման վրա մի շարք հետևություններ անենք:

* *

Սմբատի Դատաստանագիրքը աննշան թվով նորմեր է պառունակում դատական իրավունքի մասին: Այդ տեսակետից օրենքների նշված ժողովածուն քիչ է նման միջնադարյան դատաստանագրերի, որովհետև նրանում անհամեմատ շատ տեղ է հատկացված նյութական իրավունքի ճշուղերին, քան դատարանակազմությանն ու դատավարությանը:

Ընդդատության հարցում Սմբատի Դատաստանագիրքը ելնում էր նրանից, որ հավասարներին դատում են հավասարները, վերադասները դատում են ստորադասներին. հանցագործությունները քննում էին, որպես կանոն, աշխարհիկ դատական մարմինները: Թագավորական (պետական) դատական իրավասությունը տարածվում էր ամբողջ երկրի վրա: Վերից վար գործում էին զանազան աստյանների՝ թագավորական, իշխանական և ստորին աշխարհիկ դատարաններ:

Թագավորական դատական իրավասությունը տարածվում էր Կիլիկիայի ամբողջ բնակչության վրա, առանց ազգային կամ կրոնական պատկանելիության տարբերության: Հայերի հետ միասին թագավորական դատարանին ենթակա էին թե՛ մուսուլմանները, թե՛ խաչակիրները, թե՛ իտալական քաղաքներից եկած «կոլոնիստները»: Այս վերջիններին իրավունք էր վերապահվում՝ միայն մանր քրեական և քաղաքացիական գործերով, իրենց դատական գործի վարումը հանձնել սեփական «հյուպատոսներին»: Բայց նրանց կողմից կատարված ծանր հանցագործությունները և նրանց ու հայերի միջև ծա-

²¹ J. Karst, Պշված աշխատ., էջ 382:

գած քաղաքացիական վեճերը ենթակա էին թագավորական դատարանին:

Կիրիկիայում եկեղեցական դատավարությունը կրում էր օժանդակ բնույթ, որպես աշխարհիկ դատարանի լրացում: Եկեղեցական դատարանները կանոնների հիման վրա կարգապահական միջոցներ էին նշանակում այն դեպքում, երբ աշխարհիկ դատարաններն անհրաժեշտ չէին համարում քրեական պատիժ կիրառել:

Ծանր քրեական գործերով դատավարությունը ինկվիզիտորական բնույթ էր կրում*. մյուս դեպքերում այն տեղի էր ունենում մրցակցության կամ մեղադրանքի կարգով:

* Հայտնի է կոտանքների կիրառումը հարցաքննության ժամանակ: Այսպես, Թորոս I-ը 1111 թվականին զավթելով Մանգալին եղբայրների ամրոցը, նրանց կոտանքի ենթարկեց գանձի տեղը հայտնաբերելու համար (Մ. Օրմանյան, § 921):

ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ ԵՎ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

I, Աղբյուրներ

1. Արքանամյան Ա., Դավիթ Ալավկա որդու կանոնները, ուսումնասիրություն և բնագիր, առանձնատիպ «Էջմիածին» ամսագրից, 1953:
2. Կանոնադիրք Հայոց, խմբեց Արսեն Ղլտճյան, Թիֆլիս 1914:
3. Կանոնագիրք Հայոց, աշխատասիրությամբ Վաղգին Հակոբյանի, Երեւան, 1964:
4. Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն հայոց, աշխատասիրությամբ Կ. Ա. Մելիք-Օհանջանյանի, Երևան, 1961:
5. Հայոց եկեղեցական իրավունքը, Ա. դիրք, ներածություն և աղբյուրներ. աշխատասիրություն Ն. Մելիք-Փանգյանի, Շուշի, 1903:
6. Հովհաննու Դարգելի ժամանակագրություն հայոց, Ս. Պետերբուրգ, 1891:
7. Մաթևոսի Ուռհայեցույ ժամանակագրություն, Վաղարշապատ, 1893:
8. Մխիթարայ Գոշի Դատաստանագիրք Հայոց, Վահան Բաստամյանի հետազոտությամբ և ծանոթագրություններով, Վաղարշապատ, 1880:
9. Մովսես Խառնեացի, Հայոց պատմություն, Թարգմանություն, ներածություն և ծանոթագրություններ ղոկտոր Ստ. Մալխասյանի, Երևան, 1940:
10. Ներսես Լամբրոնացի, Քաղաքային օրենք, Փարիզ, 1907:
11. Ներսես Շնորհալի, Թուղթ ընդհանրական, Երուսաղեմ, 1871:
12. Սմբատ Սպարապետ, Պատմություն, Մոսկվա, 1856:
13. Армянский судебник Мхитара Гоша, перевод с древнеармянского А. А. Паповяна, редакция, вступительная статья и примечания Б. М. Арутюняна, Ереван, 1954.
14. Ассизы Антиохийские, русский перевод А. А. Паповяна, «Вестник Матенадарана», № 4, 1958.
15. Всеобщая история Вардана Великого, перевод Н. Эмина, М., 1861 (Предисловие).
16. Смбат Спарамет, Судебник, текст, перевод, предисловие и примечания А. Г. Галстяна, Ереван, 1958.
17. C. G. F. Dowsett, The penitential of David of Ganjak, vol. I, edited armenian text, vol. II, translation with an-introduction Louvain, 1961.
18. Josef Karst, Armenisches Rechtsbuch, Sempadscher Kodex, I, Band. Text und Übersetzung, Strassburg, 1905.
19. V. Langlois, De trésor des chartes d'Arménie, Venise, 1863.

II. Գրականություն

20. Աբեղյան Մ., Հայոց հին գրականության պատմություն, գիրք երկրորդ, Երևան, 1946:
21. Ալիշան Ղ., Սխուռան, Վենետիկ, 1885:
22. Ալպոյանյան Առշակ, Պատմական Հայաստանի սահմանները, Գահիրե, 1950:
23. Բաստամյանց Վ., Ամուսնությունը ըստ հայ-եկեղեցական իրավունքի, տե՛ս «Փորձ» (հանդես), 1880, 4—6 համարները, 1881, հ. 4:
24. Բուռնազյան Ս. Վ., Խաչակիր օրդենների և Կիլիկյան Հայաստանի քաղաքական ու տնտեսական առնչությունների պատմությունից, տե՛ս «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1963, № 4:
25. Բուռնազյան Ս. Վ., Հայ ասպետությունը Կիլիկյան հայկական պետությունում, տե՛ս ՀՍՍՀ ԳԱ «Տեղեկագիր», 1963, № 5:
26. Գալստյան Ա., Մոնղոլական ժամանակաշրջանի հայ դիվանագիտության շուրջ, Լենինական, 1945:
27. Գալստյան Ա., Հեթումի «Թաթարաց պատմության» բնութագրման շուրջ, տե՛ս ՀՍՍՀ ԳԱ «Տեղեկագիր», 1958, № 9:
28. Գալստյան Ա., Քննական պատմություն հայոց, հ. 2, Թիֆլիս, 1895:
29. Թորոսյան Խ. Ա., Մխիթար Գոշի դատաստանագրքի ձևագրերն ու խմբագրությունները, տե՛ս «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1963, № 1, Երևան:
30. Լեո, Խոջապական կապիտալ, հ. 1, Երևան, 1934:
31. Լեո, Հայոց պատմություն, հ. 2, Երևան, 1967:
32. Կոստանյան Կ., Պոռուգ և Տոսայր, տե՛ս «Ազգագր. հանդես», 1906, № 13:
33. Հակոբյան Ս. Ն., Հայ գյուղացիության պատմություն, հ. 2, Երևան, 1964:
34. Հարությունյան Բ., Ֆեոդին և բենֆիցիային համապատասխանող հայ տերությունները, տե՛ս ՀՍՍՀ ԳԱ «Տեղեկագիր», 1958, № 12:
35. Հովհաննիսյան Աշոտ, Դրվազներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, գիրք առաջին, Երևան, 1957:
36. Հովհանյան Գ., Հետադոտությունը նախնյաց ուսմանը ներկայացնող վրա, հ. 1, Վիեննա, 1897:
37. Դլանյան Ա., Հայոց հին իրավունքը, Ալեքսանդրապոլ, 1913:
38. Մանանդյան Հակոբ, Ֆեոդալիզմը հին Հայաստանում, Երևան, 1934:
39. Պողոսյան Ս. Պ., Հայաստանը զարգացած ֆեոդալիզմի ժամանակաշրջանում, Երևան, 1958:
40. Պողոսյան Ս. Պ., Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 2, Երևան, 1965:
41. Սամուելյան Խ., Հին Հայաստանի կուլտուրան, հ. 3, 1941:
42. Սուխիսյան Ա. Գ., Մխիթար Գոշը և Հայոց Դատաստանագիրքը, Երևան, 1965:
43. Տիրապետյան Ս., Հայ իրավունքի պատմության ներածություն, Երևան, 1924:
44. Տիրապետյան Ս., Հայ իրավունքի պատմության ներածություն, Երևան, 1924:
45. Տիրապետյան Ս., Սխուռան, Վենետիկ, 1885:
46. Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. Ա և Բ, Կոնստանդնուպոլիս, 1912, 1914:
47. Адоныч Н., Армения в эпоху Юстиниана, СПб, 1908.
48. Акопян С. М., Западная Армения в планах империалистических держав, изд. АН Арм. ССР, Ереван, 1967.
49. Архив Маркса и Энгельса, т. V, Л., 1938.
50. Брюсов Валерий, Летопись исторических судеб армянского народа, Ереван, 1940.
51. Геноцид армян в Османской империи. Сборник документов и материалов под ред. проф. М. Г. Нерсисяна, изд. АН Арм. ССР, Ереван, 1966.
52. Егиазаров А., Исследования по истории армянского права, Киев, 1919.
53. Марр Н., Кавказский культурный мир и Армения, СПб, 1915.
54. Маркс К. и Энгельс Ф., Соч., т. XXIX.
55. Микаэлян Г. Г., История Киликийского армянского государства. Ереван, 1952.
56. Паповян А. А., Правовое положение женщины в XII в. в Армении, рукопись, Ереван, 1943.
57. Покровский И. А., История римского права, изд. 2, Петроград, 1915.
58. Сукиасян А. Г., О книге Г. Г. Микаэляна «История киликийского армянского государства», «Известия» АН Арм. ССР, № 7, 1953 г.
59. Сукиасян А. Г., Общественно-политический строй и право Армении в эпоху раннего феодализма, Ереван, 1963.
60. Юридический словарь, М., 1953.
61. E. Dulaurier, Etude sur l'organisation politique, religieuse et administrative du royaume de la Petite Armenie..., Paris, 1862.
62. Encyclopaedia Britannica, vol. 5, 1929.
63. Josef Karst, Armenisches Rechtsbuch, II Band, Kommentar, Strassburg, 1905.
64. Henry S. Maine, Early law and custom, 1883.
65. John Hewith Mitchel, The court of the connétable, New Haven (U. S. A.), London, 1947.
66. Toynbee, Survey of International affairs, 1920—1923 (1925), в работе The refugee problem, by sir, John Hope Simpson, 1939, London-New-York-Toronto.

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

Արաղա-խան 81, 214
 Արաս, թագավոր, 20
 Արդու Համիդ II, սուլթան, 104
 Արեղյան Մ. 204
 Արլարիք Արծրունի 18, 21
 Աբրահամ I, կաթողիկոս, 244
 Աբրահամյան Ա. 227
 Աբուֆարադ 305
 Ագենով, թագավոր, 10
 Ադոնց Ն. 16, 101, 121, 126, 131, 290, 294, 295
 Աթանաս, կանոնադիր, 209
 Ալեքսանդր Մակեդոնացի 12, 225
 Ալեքսեյ I 43
 Ալեքսեյ II 43
 Ալեքսեյ III Անգելուս 29, 47, 51
 Ալիշան Ղ. 6, 7, 11, 68, 133, 188, 197—199, 236, 238, 265
 Ալադյաճյան Արշակ 18, 31, 105
 Ալի-Ասլան 17, 38
 Ահմեդ-խան 214
 Ամմիանոս Մարկելիանոս 16
 Անդրեյ 68
 Անդրեյ Հունգարացի 68, 71
 Անտիոքոս 12
 Աշոտ III Բագրատունի 239
 Ավգուստին, աստվածաբան, 97
 Ավրելիոս 13
 Արդուն-խան, իլխան, 238
 Բաթու-խան 81
 Բաշու Նուրի 73, 83, 84
 Բասմաջյան Կ. Յ. 187, 188
 Բաստամյանց Վ. Յ. 232, 245, 253, 290, 291, 295, 303, 359
 Բարսեղ I 87

Բարսեղ II 17
 Բիլարդու 87, 93
 Բուլգին 32
 Բուլգին Բուրժացի 31
 Բոհեմոն IV 32, 70, 197
 Բրունս Կ. 183
 Բուռնազյան Ս. Վ. 56, 175
 Գագիկ II 17, 20, 26
 Գագիկ Կարսեցի 20
 Գալստյան Աշոտ 73, 75, 83
 Գոմարով-Չուրաև Ս. Ա. 263
 Գարագաշյան Ա. Մ. 200, 201
 Գրիգոր Անարարզացի, կաթողիկոս, 89
 Գրիգոր VI Ապիրատ, կաթողիկոս, 36, 52, 53, 64, 65
 Գրիգորիոս IX, պապ, 97
 Գրիգորիոս XIII, պապ, 103
 Գրիգոր Լուսավորիչ 35, 292
 Գրիգոր Մագիստրոս Պաճլավունի 21, 22, 59
 Գրիգոր III Պաճլավունի, կաթողիկոս, 61
 Գրիգոր II Վկայասեր, կաթողիկոս, 59
 Գրիգոր IV Տղա, կաթողիկոս, 62
 Գրիգոր V Քարավեժ, կաթողիկոս, 63, 64
 Գույուկ-խան 80, 81, 238
 Դավիթ III, կաթողիկոս, 65
 Դավիթ Ալավկաորդի 181, 227, 234
 Դավիթ Արծրունի 20

Դարեհ Վշտասպյան 12
 Դարեստ 293
 Դեմետրի 86
 Դիոկղեսիանոս 13
 Դյուլորյե Ե. 213
 Դոմինիկ 97
 Դոն Ժուան 100
 Դոնուսի Ս. Զ. Ֆ. 227
 Եկատերինա Գորնարա 101
 Եղիազարով Ս. Ս. 132, 133
 Ենսեն 15
 Եվրոպա, Փյունիկիայի թագավոր Ագենովի դուստրը, 19
 Զաբել, թագուհի, 57, 65, 67, 70—72, 158, 257, 302
 Զաքարի, ամիրսպասալար, 65, 235
 Էմիր Ֆախրիդդին 215
 Էնգելս Ֆ. 12, 30, 55, 157
 Թադի էդ-Դին Ահմեդ Մակրիզի 213—216
 Թեոդոս 168
 Թուլսի 168
 Թովմասյան Ա. Թ. 187
 Թորոս, կյուրուպաղատ, 31
 Թորոս, Կոստանդին I-ի եղբայրը, 31
 Թորոս, Հեթում I-ի որդին, 72
 Թորոս, Հեթում II-ի եղբայրը, 30
 Թորոս I 26, 32, 372
 Թորոս II 27, 32, 45, 237
 Թորոսյան Խ. Ա. 229
 Ժան Իբելին 198
 Ժուլին 31
 Ժուանովի 238
 Ինոկենտիոս III, պապ, 36, 53
 Իվան Ահեղ 247

Իրինա, կայսրուհի, 186
 Լանգլուս Վիկտոր 5, 213, 262, 267, 363
 Լենկթեմուր 50
 Լեո 36, 42, 107
 Լեպսիուս Ի. 104
 Լիխաշով Գ. Ս. 102
 Լյուդովիկոս Սալույացի 101
 Լևոն, զորավար, 17
 Լևոն, Հեթում I-ի եղբայրը, 72
 Լևոն I 26, 32
 Լևոն II 5, 27, 29, 36, 47, 49, 57, 62—71, 75, 85, 101, 117, 118, 127, 129, 153—160, 173, 188, 211, 236, 237, 257, 259, 266, 267, 302, 362
 Լևոն III 5, 6, 49, 72, 79, 84, 86, 89, 101, 211, 212—217, 220—225, 235, 267, 362
 Լևոն IV 87, 89—91, 93, 94
 Լևոն V 89, 91, 92, 94, 362
 Լևոն VI 98, 100
 Լևոն Իմաստուն 312
 Լևոն Իսավրացի 186
 Խաչիկ, կաթողիկոս, 16
 Խաչիկ II Անցի, կաթողիկոս, 59
 Կադմուս 10
 Կարստ Իոսիֆ 7, 126, 131, 133, 135, 136, 139, 140, 145, 133, 200, 229—233, 235, 240, 241, 247, 254, 274, 290, 293, 237, 298, 325, 331, 363, 370
 Կեսար 13
 Կիլիկ (Կիլիկիա) 10, 11
 Կիո Իսահակ 45
 Կիրակոս Գանձակեցի 47, 65, 83, 84, 203, 206
 Կոհեր 200, 293
 Կոմենենոս 27
 Կոստանդին 100

Կոստանդին, Հեթում II-ի եղբայրը 90
 Կոստանդին I 26, 31
 Կոստանդին I, կաթողիկոս, 206
 Կոստանդին III 94
 Կոստանդին IV 94
 Կոստանդին IX 42
 Կոստանդին II Դուկաս 59
 Կոստանդին X Դուկաս 42
 Կոստանդինոս 35
 Կոստանդին Միրանածին 312, 313
 Կոստանդին Կատուկեցի, կաթողիկոս, 90
 Կոստանդին Կեսարացի, կաթողիկոս, 89
 Կոստանդին Մեծ 13
 Կոստանդին Մոնոմախ 18, 29, 21
 Կոստանդին Պալլ 57, 70—72, 85, 120, 208, 217, 237
 Կոստանյան Կ. 183
 Կովալեսկի Մ. 184
 Կուրբսկի 247
 Հովառու-խան 74—76, 81
 Հակոբ I, թագավոր, 100
 Հակոբ I, կաթողիկոս, 92
 Հակոբ II 101
 Հակոբ I Կլայեցի, կաթողիկոս, 101
 Հակոբյան Գրիգոր 187
 Հակոբյան Ս. Ե. 204
 Հակոբյան Ս. Մ. 104
 Հակոբյան Վազգեն 3, 203
 Հարությունյան Բ. 125
 Հեթում («Անտոն եղբայր») 97
 Հեթում I 72—74, 78, 79, 82—86, 97, 158, 206, 208, 211, 217, 225, 238, 257, 362
 Հեթում II 79, 85, 89—94, 156
 Հեթում Պատմիչ 73, 75, 83
 Հենրիխ I 51
 Հենրիխ IV 29
 Հենրի Մեն 254, 255

Հոմերոս 10
 Հովհաննես VI Սահեցի, կաթողիկոս, 65
 Հովհաննես Չմշկիկ 14
 Հովհաննեսյան Աշոտ 33—35, 52, 82, 83
 Հովհան Ոսկեբերան 15
 Հովնանյան Ա. 230
 Հովնանյան Գ. 120, 235
 Հունտինիանոս II 15, 121, 185, 186, 201, 293—295, 300, 322
 Ղազան-խան 86
 Ղլտճյան Արսեն 200, 206, 234, 235
 Մալխասյան Ստ. 243, 301
 Մահմեդ, մարգարե, 73
 Մանանդյան Հ. 126, 132, 133, 135, 144
 Մանգու, մեծ խան, 73—75, 81
 Մանուիլ 46
 Մառ Ն. 132, 250
 Մավրիկոս 244
 Մարքս Կ. 30, 55, 157
 Մելիք-էլ-Մանսուր 217, 218—224
 Մելիք-Թանգյան Ն. 206
 Մելիք-Նասիր 92
 Մելիք-Շահ 23, 24, 39
 Միխայիլ, պատրիարք, 46
 Միհրդատ Պոնտացի 12
 Միքայել Ասորի 126
 Միքայելյան Գ. Գ. 8, 20, 21, 25, 31, 46, 73, 102, 125—127, 149, 152, 157, 172, 186, 268
 Մլեն 28, 40, 45, 49, 85
 Մխիթար I, կաթողիկոս, 92
 Մխիթար Գոշ 3, 7, 119, 123, 133—143, 147—150, 179, 181, 183, 184, 199—203, 228—236, 240, 242, 243, 253—262, 266, 268—276, 279, 281—283, 286, 289, 295, 296, 299, 302—308,

317, 324—326, 329—334, 338—343, 347—360, 364, 366—370
 Մովսես Խորենացի 243, 253, 292
 Յանուս (Յոհան), թագավոր, 100
 Յոհան Իպլե 120
 Յոհան II Կոմնենոս 44
 Յուզկով Ս. Վ. 184
 Նաբուգոդոնոսոր 12
 Ներսես, կաթողիկոս, 302
 Ներսես Լամբրոնացի 46, 63, 65, 126, 146, 184, 186—189, 197, 248, 295
 Ներսես Շնորհալի, կաթողիկոս, 6, 33, 46, 125, 148, 181, 203, 204, 303
 Ներսես Պարթև, կաթողիկոս, 34, 243
 Ներսիսյան Մ. Գ. 104
 Նիկիփոր Փոկաս 14
 Նուր-էղդին 49
 Շառլոտա 100
 Ոնորիոս III, պապ, 68
 Չինգիզ-խան 50, 82
 Պալասանյան 101, 160
 Պապովյան Ա. Ա. 3, 4, 140, 141, 198, 235, 236
 Պոկրովսկի Բ. Ա. 183, 322
 Պոդոսյան Ս. Պ. 172
 Պոմպեոս 13
 Ջեմա I 255
 Զիովաննի Բերնարդոնե 96
 Զիվան Լուսինյան, տե՛ս Կոստանդին III
 Ռայմոնդ, տե՛ս Ռուբեն-Ռայմոնդ

Ռիչարդ II 85
 Ռոման Դիոգենես 22
 Ռոմանով Բ. Ս. 102
 Ռուբեն, Լևոն II-ի եղբայրը, 70
 Ռուբեն, Հեթում I-ի որդին, 72
 Ռուբեն, տե՛ս Ռուբեն-Ռայմոնդ
 Ռուբեն I 17, 24
 Ռուբեն II 28, 32, 50, 349
 Ռուբեն-Ռայմոնդ 68, 70, 157, 158, 362
 Սալահեդդին 30, 50, 59
 Սահակ Պարթև, կաթողիկոս, 3, 7, 231, 233, 290, 302, 311
 Սամուելյան Խ. 118, 119, 121, 133, 134, 138, 144, 183, 202, 258, 290, 300, 301
 Սարգիս, հոգևորական, 80
 Սարգանապալ 12
 Սելջուկ (Սիլջուկ), սուլթան, 37, 38
 Սեդրեստրոս, պապ, 35
 Սենեքերիմ 19, 20
 Սիբիլյան, վարդապետ, 263
 Սիլախերիբ, թագավոր, 12
 Սիր Աղան 70, 71
 Սմբատ, Հեթում II-ի եղբայրը, 90
 Սմբատ Սպարապետ (Գոնգոստաբլ) 3, 7, 47, 72, 75, 79, 117—123, 126, 131—147 150, 153, 158, 160, 175, 177—181, 198—203, 228—269, 272—276, 352, 354—371
 Սուլեյման 14
 Սուլթան-շահ 40
 Սուբխասյան Ա. Գ. 366
 Սևերոս 13
 Վախթանգ VI 184
 Վահրամ 215
 Վասիլ, արքեպիսկոպոս, 72
 Վարդան Ալեկցի 149
 Վեսպասիանոս 13

Տաշյան Պ. 137

Տիգրան II 12, 13, 15, 114, 259

Տիգրանյան Ս. 201

Տրալանոս, կայսր, 13

Տրդատ III, թագավոր, 35

Տրդատ-բեկ 38

Փիլիսոս, տե՛ս Ֆիլիպ

Գյունիկ, Ազենովիչի որդին, 10

Քալաշյան Միսակ 62, 113, 158

Քելավուն, սուլթան, 5, 211, 257

Քել, խոսրով, սուլթան, 158

Քսենոփոն 134, 136

Էսերքես 12

Օգոստոս, կայսր, 13

Օհանջանյան Կ. Մ. 47

Օշին I, թագավոր, 58, 87, 89, 91

ԳԻՆԱՍՏԻԱՆՆԵՐԻ, ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԵՎ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒ-
ԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

Աբասյան դինաստիա 37

Աբասյան (սելջուկյան) խալիֆա-
լություն 39, 40

Ալեքսանդրիայի պատրիարքու-
թյուն 35, 244, 245

Աղթամարի կաթողիկոսություն 60

Աղվանքի կաթողիկոսություն 55,
244

Անգլիական թագավորություն 154

Անիի կաթողիկոսություն 28, 59,
60

Անտիոքի կոմսություն 27, 31, 32,
44, 45, 50, 68, 70

Անտիոքի պատրիարքություն 35,
53, 245

Արաբական խալիֆայություն 37,
38

Բյժոունիներ 14, 17, 26

Արծրունիների իշխանություն (թա-

Օշին, պալլ, 72, 120

Օրմանյան Մ. 8, 26, 32, 39, 40,
45, 46, 47, 52, 53, 59, 30—

62, 66, 78, 86, 88, 90, 91,

96—98, 158, 204, 206, 210,

239, 302, 349, 372

Ֆիլարետ Վարաժնունի, սևաստ,
օգոստոս, 19, 22—24, 40

Ֆիլիպ, Կիլիկիայի թագավոր, 71,
302

Ֆիլիպ, Մակեդոնիայի թագավոր,
225

Ֆրանցիսկ, տե՛ս Ջիովաննի Բեր-
նարդոնի

Ֆրիդրիխ I Շիկամարտ, կայսր,
30, 50, 51, 69

Ֆրիկ 149

գաղութություն), Սեբաստիա քա-
ղաքի շրջանում, 19

Արշակունիների դինաստիա 16,
34, 233, 258, 367

Արտաշեսյանների դինաստիա 258

Արեմենյանների դինաստիա 134

Արեւելյան-Հռոմեական կայսրու-
թյուն 41

Արամյան իշխանություն 50, 75,
77, 78, 82, 84, 86, 93, 109,
214

Բագրատունիների դինաստիա 15,
17, 59—61, 67, 114, 152,

182, 183, 185, 233, 255, 364

Բագրատունիների թագավորու-
թյուն, Մեծ Հայքում, 59

Բագրատունիների թագավորու-
թյուն, Պիզու քաղաքի շրջա-

նում, Սամեղազում, 18—20

Բաղդադի խալիֆայություն 16,
81, 224

Բյուզանդական կայսրություն 26—

30, 32, 34, 35, 35—48, 52,

59, 69, 115, 186, 188, 244,

245, 259, 260, 295, 296, 312,

343

Գերմանական կայսրություն, տե՛ս

Հռոմեական սրբազան կայս-
րություն

Դամասկոսի էմիրություն 50, 51

Եգիպտոսի կաթողիկոսություն 60

Եգիպտոսի սուլթանություն 41, 51,

69, 76—79, 82, 86, 87, 91,

92, 213, 214, 218, 223—226,

237

Եդեսիայի (Ուրֆայի) հայկական

իշխանություն 31

Երուսաղեմի թագավորություն 31,

32, 50, 157

Երուսաղեմի պատրիարքություն

35

Էջմիածնի կաթողիկոսություն 66

Իկոնիայի սուլթանություն 27, 41,

44, 50, 69, 73, 75, 76, 82,

83, 86, 221, 223, 237

Իսաւրյան դինաստիա 185

Լատինական կայսրություն 33, 77,
109

Լուսինյանների դինաստիա 50, 69,

94, 98, 100, 101, 302

Լուսինյանների իշխանություն 50

Խեթական կայսրություն 15

Սամեղազի կաթողիկոսություն 59,

60

Սովքի պատրիարքություն 61

Կատալոնիայի թագավորություն
110

Կիլիկիայի հայկական թագաւո-
րություն 29, 30, 32—36, 40,

44—46, 50, 52—58, 51, 61,

62, 67—87, 91, 93, 104, 114,

122, 127—130, 138, 139,

156—163, 167, 171—179, 181,

184—188, 198, 199, 203,

211—214, 226—243, 245,

247—249, 256, 257, 260, 263,

264, 266, 269, 270, 281—283,

295, 298, 304, 315, 327, 328,

334, 340, 348, 353, 356, 357,

364, 366, 371, 372

Կիլիկիայի հայկական իշխանու-
թյուն 57

Կիպրոսի թագավորություն 50, 87,
110

Կոմնենյանների դինաստիա 43

Կոստանդնուպոլսի պատրիարքու-
թյուն 244, 245

Հալեպի էմիրություն (սուլթանու-
թյուն) 28, 50, 51, 61

Հայաստանի և Սիրիայի ֆրան-
սիական հանրապետություն 105

Հեթումյանների դինաստիա 72, 83,
94, 237

Հոնիի կաթողիկոսություն 60

Հռոմեական կայսրություն 185

Հռոմեական սրբազան կայսրու-
թյուն 51, 52, 260

Հոմի պապեր 35, 36, 46, 52,
55, 56, 79, 80, 85, 89, 96,

103, 156, 160, 212, 215, 243,
244, 246, 259

Հոմիլայի կաթողիկոսություն 28,
61, 62, 64, 66, 245

Հունգարական թագավորություն
71

Մոնղոլական պետություն 73, 76, 80

Մոսկովյան պետություն 247

Նաթանայելյաններ 44, 48

Նզրյաններ 94, 98

Նիկիայի կայսրություն 50

Պահլավունիների դինաստիա 17, 21, 22, 59, 65, 126

Պահլավունիների իշխանություն 19

Պիզայի հանրապետություն 110, 362

Պտղոմեանների դինաստիա 12

Ջենովայի հանրապետություն 54, 108, 110, 112, 129, 153, 362

Ռուբինյանների դինաստիա 16, 26—32, 43—49, 54, 56, 60—62, 70, 72, 115, 118, 121, 152—158, 182, 186, 237, 239, 263

Ռուբինյանների թագավորություն, տե՛ս Կիլիկիայի հայկական թագավորություն

Ռուբինյանների մեծ իշխանություն 26, 28, 30, 43, 61

Ռոմի սուլթանություն, տե՛ս Իկոնիայի սուլթանություն

Տեղանունների ՑԱՆԿ

Ադանա 9, 10, 18, 21, 94, 98, 104, 107, 110, 112, 117, 127

Ադրբեջան 38

Ալեքսանդրապոլ 200

Ալեքսանդրեոս 9, 10, 16, 18, 29, 110

Ալեքսանդրիա 35, 110, 144, 244, 245

Սասանյանների դինաստիա 14, 15, 37

Սեբաստիայի Արծրունյաց թագավորություն 18, 19

Սեբաստիայի կաթողիկոսություն 59

Սելջուկյանների սուլթանություն 37

Սելևկյաններ 12

Սսի կաթողիկոսություն 28, 66

Միգիլիայի թագավորություն 110

Վարժնունիներ 17, 22, 29

Վենետիկի հանրապետություն 50, 54, 101, 108, 110, 112, 113, 153, 362

Վրաստանի կաթողիկոսություն 35, 244

Տարսուրի կաթողիկոսություն 60

Տրապիզոնի կայսրություն 50

Տրիպոլիի իշխանություն 31, 50

Օշինյաններ 21, 29, 43, 48

Օսմանյան կայսրություն 50, 104

Օսմանյան սուլթանություն 50, 86

Փաթիմյան (եգիպտական) խալիֆայություն 39, 41

Ֆիլարեոս Վարժնունու տիրապետություն 19, 22, 23

Ալթայ 37

Ախթամար 60

Աղվանք 244

Ամասույան լեռներ 9, 10, 13, 14

Ալաս 53, 92, 98, 107, 109, 110, 111, 112, 117, 127, 162

Այնթապ 23

Անազարբա 49, 87, 110, 112, 117, 127

Անամուր, հրվանդան, 9

Անգլիա 93, 100, 159—255

Անի 17, 20, 28, 42, 59, 60

Անդրիունի 23

Անդրկովկաս 77, 80

Անտիոք 4, 10, 12, 16, 22, 24, 26, 27, 31, 32, 35, 44, 45, 50, 53, 54, 63, 68, 70, 71, 86, 181, 197, 198, 199, 238, 239, 245, 276, 318

Անտիոքի 9, 28, 59, 102

Առաջավոր Ասիա 15, 113, 130, 150, 183

Ասիա 25, 101, 103, 109

Ասիդ 96

Արարիա 38, 183, 291

Արածանի 38

Արարատյան դաշտ 16, 17, 21

Արցախ 21

Արևելյան Հայաստան 62, 86, 185

Արևելք 4, 5, 10, 11, 25, 27, 31, 46, 51, 52, 77, 93, 96, 101, 106, 109, 110, 118, 210, 215, 219, 221, 230, 238, 247, 254, 255, 256, 282

Արևմտյան եվրոպա 52, 108, 119, 154, 155, 157

Իլխանություն 214

Արևմտյան Հայաստան 104, 185

Արևմուտք 10, 33, 76, 78, 93, 94, 106, 109, 110, 221, 239, 245, 246, 248, 254, 255, 296, 303, 319

Աֆրիկա 8

Բաղդադ 16, 34, 73, 74, 221, 224

Բարձրաբերդ 44, 48

Բեհեմնի, բաղաբ Կիլիկիայում, 214

Բելուրթ 62

Բեռլին 4, 212

Բուլղանդիա 14, 16, 18, 19, 21, 27, 28, 29, 30, 32, 34, 36, 38, 39, 40, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 52, 69, 115, 135, 144, 200, 243, 244, 259, 260, 296, 305, 312, 314, 343

Բուլոնյա 97

Բշնի 21

Գահիրե 214

Գանձակ (այժմ՝ Կիրովաբադ) 21, 237

Գաստոն 57

Գերմանիա 260

Դամասկոս 16, 50, 51, 214

Դվին 16

Դրազարկ (վանք) 64

Եգիպտոս 5, 10, 11, 12, 13, 23, 30, 39, 60, 66, 76, 78, 79, 82, 87, 92, 95, 98, 115, 159, 211, 213, 214, 215, 216, 218, 220, 222, 223, 224, 226, 237

Եդեսիա 23, 31, 61

Եպիփանիա 12

Եվրոպա 8, 11, 25, 58, 91, 96, 97, 102, 103, 107, 109, 110, 113, 128, 153, 238, 292

Երզնկա 109

Երևան 3, 4, 16, 19, 33, 37, 47, 104, 107, 119, 134, 140, 172, 184, 187, 198, 201, 203, 204, 227, 229, 237, 243, 300

Երուսաղեմ 31, 32, 35, 45, 50, 56, 57, 68, 86, 120, 125, 148, 157, 198, 218, 245

Եփրատ 10, 16, 18, 19, 21, 28, 38, 53, 61, 102, 214

Հելթուն 103

Էջմիածին 66, 109

Էրզրում 109

Բավրիզ 38, 109

Բիֆլիս 201, 206

Բյուրինգիա 4

Բուրքեստան 37

Բուրքիա 103, 104, 105

Բերբիա 42

Իկոնիա 27, 41, 44, 50, 51, 69,
73, 75, 76, 81, 82, 83, 86,
158, 237

Իուլանդիա 215

Իսապրիա 13, 53

Իսկանդերուն, տե՛ս Ալեքսանդ-
րես, 9

Իսպանիա 100

Իսոս, տե՛ս Ալեքսանդրես

Իրան 10, 11, 37, 38, 88, 103,
110, 113, 185, 291

Իրաք 10, 221

Իտալիա 97, 108, 172

Լամբրոն 18, 21, 29, 44

Լարիսա 20

Լենինական 73

Լիդիա 11

Լիկանոնիա 13, 53

Լոնդոն 183

Խավարտաներ 20

Խարբերդ 23

Խոյ 109

Խորասան 38

Մամեդավ 19, 20, 59, 60

Մովս 23, 61

Մոփս 15

Կալիկադոնոս 9

Կահիրե 18, 92, 98

Կապադովկիա 9, 11, 17, 18, 19,
20, 23, 243

Կապան, ամրոց, 90

Կաստրիկա 100

Կասպից ծով 40

Կատալունիա 110

Կարակորում 75

Կարին (Էրզրում) 17, 38

Կեսարիա 17, 20, 41, 59, 109,
243

Կիդն (գետ) 10

Կիլիկիան Հայաստան 21, 24, 25,
69, 83, 94, 101, 102, 107,
108, 152, 173, 177, 181, 197,
212, 228

Կիպրոս 50, 56, 57, 68, 69, 85,
87, 91, 94, 96, 100, 110, 198,
238

Կիև 133

Կյուդնոս (Քարսոս լայ) 9

Կոկոնպալատ 20

Կոմագեն 22, 23

Կոռիկոս 98, 107, 120

Կոռոմոզու 48

Կոպիտառ 48, 64

Կոստանդնուպոլիս 8, 21, 34, 59,
110, 244, 245

Կորակեսիոն 9

Կրետե 110, 138

Հալեպ 34, 49, 50, 51, 61, 75, 76

Հալիս (գետ) 19

Հայաստ 15

Հայաստան 3, 4, 6, 7, 11, 16—
18, 22, 24, 30, 32, 34—38,
42, 45, 49, 51, 58, 59, 61,
63, 65, 67, 76, 80, 82, 85,
97, 99, 101, 104, 109, 110,
113, 114, 118—122, 126, 127,
132, 134, 135, 137, 138, 140,
141, 144, 146, 150, 152, 154,
155, 162, 167, 181—185, 201,
202, 215, 228, 234, 235, 236,
238, 239, 240, 242, 243, 245,

253, 254, 255, 257, 266, 283,
290—295, 300, 322, 358, 359,
360, 364, 367

Հնդկաստան 10, 110, 113, 291

Հոնի 60

Հորդանան 10

Հոռմ 13, 14, 35, 36, 46, 47,
52, 55, 56, 79, 80, 85, 96,
97, 156, 159, 160, 185, 212,
215, 243, 244, 246, 296

Հոռմկլայ 28, 46, 61, 62, 64, 66,
245

Հունաստան 12, 15

Հունգարիա 68, 71

Ղրիմ 110

Մադրիդ 4, 100, 212

Մալթա 4, 213

Մամեսիա 10, 18, 49, 55, 56,
107, 110, 112, 117, 127, 129

Մանգլիկոս 21, 22, 38, 245

Մաոիկ, բնակավայր, 77

Մարաշ 22, 23, 31, 60, 61, 105,
110

Մարսել 110

Մեծ Հայք 35, 44, 67, 102, 130,
162

Մելիտեն 17, 22, 23, 41

Մերձավոր Ասիա 109

Մերձավոր Արևելք 4, 25, 28, 54,
56, 58, 63, 69, 70, 72, 77,
85, 87, 102, 105, 110, 137,
213, 214, 215

Մերվ 38

Մերսին 53

Միջագետք 17, 18, 20, 21, 22,
23, 38, 42, 61, 67, 75

Միջերկրական ծով 8, 9, 18, 28,
30, 32, 33, 37, 39, 41, 76, 86,
87, 109, 110, 146

Միջին Ասիա 37, 72

Մոնղոլիա 73, 76, 80, 159

Մոսկովիա, տե՛ս Մամեսիա

Մոսկվա 47

Մսիս, տե՛ս Մամեսիա

Նախիչևան 97, 98

Նեապոլ 159

Նիկիա 41

Նոր Կեսարիա 41

Շուշի 206

Ոսկե Հորդա 77, 82, 86

Ջինաստան 291

Պամփլուլիա 9, 13

Պաղեստին 12, 30, 50, 54, 77,
79, 215

Պապեռոն 18, 21, 44, 120

Պարսկաստան 221, 238

Պիզա 4, 110, 362

Պիզու 18, 20

Պիլոսոս (Ջհան), գետ 9, 10

Պիսիդիա 13

Պիր 23

Պոմպեոպոլիս, տե՛ս Սոլի

Պոնտոս 9

Պոնտոսյան լեռներ 19

Պրովանս 110

Ջաուկ (Ջահուկ), դավառ, 97
Ջենովա 4, 54, 108, 110, 112,
129, 144, 153, 212, 362
Ջոնգարիա 238

Ռուսաստան 247

Ռուսիա 102, 138, 288

ՌՍՖՍՀ 8

Սաբանիս 110

Սանահին 62

Սանդեբանդ (Սամարղանդ) 238

Սասուն 17

Սարոս (Սալիս) 9

Սարոս, գետ, 10

Սեբաստիա 17, 18, 19, 21, 41, 59

Սելևկիա 12, 13, 28, 29, 45, 56, 57, 127

Սելևկ-սու 9

Սիսուպ 15, 110

Սիս 6, 28, 49, 55, 62, 63, 64, 65, 66, 72, 89, 91, 95, 93, 110, 112, 117, 127, 129, 172, 177, 178, 206, 210, 214, 216, 365, 366

Սիսվան 6

Սիրիա 9, 10, 13, 15, 16, 17, 18, 20, 22, 23, 30, 31, 39, 75, 77, 79, 82, 86, 104, 105, 109, 110, 214, 220

Սիւրիա 110

Սյունիք 97

Սոլի 12, 13

Սվաա 109

Ստրասբուրգ 7

Սեւ լեռներ 28, 45, 77

Սեւ ծով 15, 16, 18, 33

Վահկա ամրոց 28, 31, 48, 49

Վաղարշապատ 23, 183, 300

Վան 17

Վանա լիճ 22, 38

Վասպուրական 18, 19, 21, 38, 42

Վատիկան 92, 103

Վենետիկ 4, 50, 54, 101, 198,

110, 112, 113, 144, 153, 188, 189, 212, 362

Վիեննա 120

Վրաստան 38, 42, 80, 244

Տալք 42

Տավրոս 9, 14, 18, 31, 53, 103, 237

Տարոն 21, 42

Տարսոն 10, 11, 12, 13, 14, 16, 18, 21, 30, 43, 45, 49, 51, 53, 55, 60, 79, 98, 107, 110, 111, 112, 117, 127, 129, 186, 237, 262

Տիգրանակերտ 12

Տրապիզոն 34, 38, 110

Տրիպոլի 31, 50, 86

Տրոյա 10

Փարիզ 4, 187, 198, 212, 213

Փյունիկիա 15

Փոքր Ասիա 11, 12, 14, 15, 17, 18, 19, 31, 34, 39, 45, 50, 63, 73, 82, 109, 238

Փոքր Հայաստան, տե՛ս Կիլիկիա

Փոքր Հայք 9, 15, 102

Քեսոն 23

Յասիս 15

Յլորենցիա 4, 212

Յրանսիա 55, 93, 97, 104, 159, 163, 238:

ԲՈՎ ԱՆԴԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Յեռածություն

3—24

1. Աղբյուրների և գրականության համառոտ տեսություն 3—8

Գոշի և Սմբատի դատաստանագրքերը, 3: Հայոց կանոնագիրքը, 3: Այլ իրավական հուշարձաններ, 4—5: Ներսես Շնորհալու Թուղթը հզանրականը, 6: Ղ. Ալիշանի, Ի. Կարստի, Մ. Օրմանյանի, Գ. Գ. Միքայելյանի և Ս. Պ. Պողոսյանի մենագրությունները, 6—8:

2. Կիլիկիայի պատմության համառոտ ուղագիծ՝ մինչև այնտեղ հայկական պետության կազմավորումը 8—14

Աշխարհագրական տեղեկանք, 8—10: Կիլիկիայի հնագույն բնակիչները, 10—11: Կիլիկիան ասորեստանցիների, պարսիկների, սելևկյանների, հռոմեացիների, արաբների և բյուզանդացիների իշխանության ներքո, 11—14:

3. Կիլիկիայում հայկական պետության ծագման նախադրյալները 14—24

Հնագույն հայկական բնակավայրերը, 14—16: Բյուզանդիայի վերաբնակեցման քաղաքականությունը և հայերի բռնի վերաբնակեցումը Կիլիկիայում, 16—18: Բյուզանդիայի պաշտպանական գիծը, 18—19: Այդ գծի վրա հայկական թագավորությունների ու իշխանությունների առաջացումը Բագրատունիների, Արծրունիների և Պահլավունիների գլխավորությամբ, 19—22: Ֆիլարտոս Վարաժնունու մեծ իշխանության առաջացումը, 24:

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

ԿԻԼԻԿԻԱՅԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՆԵՐՔԻՆ ԵՎ ԱՐՏԱՔԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ԿՈՂՄԵՐԸ

1. Ռուբինյանների մեծ իշխանության ներքին և արտաքին ֆաղա-
ֆականությունը 1080—1098 թթ. 25—49

Ռուբինյանների պայքարը բյուզանդացիների, սելջուկների, արաբների և ալոց դեմ՝ երկիրը իրենց իշխանության տակ միավորելու համար, 25—30: Հայերի և խաչակիրների փոխհարաբերությունները, 30—33: Ազատագրական առասպելը և հայերի արևմտյան կողմնորոշումը, 33—36: Հայկական պետության և սելջուկյան սուլթանությունների փոխհարաբերությունները, 36—41: Բյուզանդացիների և հայերի փոխհարաբերությունները, 41—47: Հայկական պետության ներքին քաղաքականությունը, 47—49:

2. Կիրիկիայի հայկական պետության արտաքին և ներքին քաղաքականությունը 1198—1375 թթ. 49—105

Լևոն II-ի կառավարումը, 49—55: Հայկական թագավորության վերաբերմունքը հանդիպ պապական իշխանության, գերմանական կայսրության, իտալական վաճառականների, խաչակրաց միաբանությունների և հայ կաթողիկոսների, 55—68: Լևոն II-ի թագավորության հանրագումարը, 68—70: Հեթում I-ի կառավարումը, 70—72: Հայկական պետության և Արևմտյան իլխանության միջև դաշինքը, 72—78: Լևոն III-ը, նրա կողմնորոշումը դեպի արևմտյան պետությունները և իլխանների տերությունը, 78—82:

Հայ-մոնղոլական և հայ-լատինական փոխհարաբերությունների բնութագրման հարցի շուրջ, 82—89: Հեթում II-ը և հայ արքունիքի լատինասիրությունը, 89—91: Մամլուկների գավառական քայլերը Կիրիկիայի նկատմամբ 91—94: Կիրիկյան Հայաստանի պատմության վերջին էջերը, 94—98: Հայկական պետության անկման պատճառների մասին, կաթողիկական միաբանությունների քայքայիչ դործունեությունը, 98—99: Երկպառակշական պայքարը—ունիթոնները և նրանց հակառակորդները, 99—100: Հայկական թագավորության վախճանը, 101—102: Ամփոփում, 102—105:

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

ԴԱՍԱԿԱՐԳԵՐԻ, ԴԱՍԵՐԻ ԵՎ ԽԱՎԵՐԻ ԻՐԱՎԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ 106—151

1. Տեսնական զարգացումը 106—113

Գյուղատնտեսության, արհեստների, ներքին, արտաքին և տարանցիկ առևտրի զարգացումը, 106—110: Հայկական պետության քաղաքականությունը օտարերկրյա վաճառականների հանդեպ և քաղաքների նշանակությունը երկրի տնտեսության մեջ 110—113:

2. Հասարակական կարգը 114—151

ա) Հասարակության ընդհանուր բնութագիրը 114—116:

բ) Աշխարհիկ ֆեոդալների դասը—թագավորը և նրա վասալները (բարոնները և ձիավորները), 116—121: Հողատիրության ձևերը—դոմենը, հալլենական վաժքը (ալլոդը) և պարզեանները (ֆեոդոլ, բենեֆիցիում): ի. Սամուկյանի, Ն. Ադոնցի և Հ. Ա. Մանահյանի տեսակետները հողատիրության էության ու ձևի մասին Հայաստանում և Կիրիկիայում, 121—123:

գ) Հոգևորականությունը: Հոգևորականության ստորադասությունը (հիերարխիան) և եկեղեցու ու հոգևոր անձանց հողատիրության ձևերը, 123—127:

դ) Քաղաքացիների դասը: Օտարերկրացիների իրավական վիճակը, 127—131: Քաղաքացիների տարբեր խավերը, 131—133:

ե) Գյուղացիների դասը: Գյուղացիական խավերը, 133—136: Ժողատիրական իրավունքը, 136—144:

զ) Սարսույթները: Սարսույթյան աղբյուրները և ստրկությունից

ազատագրվելու եղանակները, 144—146: Ստրուկների իրավական վիճակը 146—148:

է) Դատակարգային պայքարը 148—151:

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ

ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱՐԳԸ

152—180

1. Կիրիկիայի հայկական պետության ձևը և բնույթը 152—158

Վաղ-ֆեոդալական միապետություն: Երկու շրջան—ա) մեծ իշխանություն, 152—155, բ) թագավորության շրջան: Միտում՝ միապետությունը դասային-ներկայացուցչական միապետություն դառնալու, 155—156: «Ինքնակալ» տիտղոսի էությունը, 156—157: Ժառանգական միապետություն, 157—158:

2. Թագավորական իշխանությունը 159—160

3. Կենտրոնական կառավարման մարմինները 160—168

Արքունիքը, դիվանը, 160—161: Կառավարչական ապարատի առանձնահատկությունը, 161—162: Օտարամուտ տերմինների ծագումը, 162—163: Երկու կարգի կենտրոնական գերատեսչություններ, 163—164: Պալատությունը, 164: Թագադիրը, 164—165: Իշխանաց իշխանը, 165: Կանցլերը (շանցլերը), 165—166: Սենեշալը, 166: Բողիկը, 166: Ավագ շառուր, 166—167: Ռազմական գերատեսչությունը, 167—168: Ֆինանսական գերատեսչությունը, 168:

4. Տեղական կառավարման և ինքնավարության մարմինները 168—170

5. Ֆինանսական կարգը 170—172

6. Ռազմական կարգը 172—175

7. Դատական սիստեմը 176—180

ԳԼՈՒԽ ՉՈՐՐՈՐԴ

ԻՐԱՎՈՒՆՔԻ ԱՂՅՈՒՆՆԵՐԸ 181—241

1. Սովորական իրավունք 181—182

2. Օտարերկրյա իրավունքի փոխադրությունը (ռեցիպիան) 182—201

ա) Մովսիսական օրենքները և թալմուդը, 182—183:

բ) Ասորա-հռոմեական Դատաստանագիրքը, 183—184:

գ) Բյուզանդական իրավունքը, 184—187:

դ) Ներսես Լամբրոնացու Զինվորական օրենքները, 187—197:

ե) Անտիոքի ասիզները, 197—199:

զ) Փոխառության (ռեցիպիայի) նշանակությունը հայ իրավունքում, 190—201

3. Կանոնական ռոգումները 202—210

ա) Հայոց կանոնադիրքը, 202—203

բ) Ներսես կաթողիկոս Շնորհալու Թուղթ ընդհանրականը, 203—206

գ) Սսի 1243 թ. եկեղեցական ժողովրդի կանոնական որոշումները 206—210

4. Կիլիկիայի քաղաքներին նորմատիվ և այլ ակտերը 211—213
5. Հայ-եգիպտական 1285 պայմանագիրը 213—227
6. Դավիթ վարդապետ Ալավկառդու Դատաստանագիրքը 227—228
7. Մխիթար Գռչի Դատաստանագիրքը Սմբատի Դատաստանագրի գլխավոր աղբյուրն է 228—236
8. Սմբատի Դատաստանագիրքը 236—241
 - ա) Դատաստանագրերի կազմողի մասին 236—239
 - բ) Դատաստանագրերի բովանդակությունը 240—241

ԳԼՈՒԽ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ

ԻՐԱՎՈՒՆՔԻ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՄՈՄԵՆՏՆԵՐԸ 242—269

1. Պետական և վարչական իրավունքը 242—269
Աշխարհիկ և եկեղեցական իշխանությունների հարաբերակցությունը, 242—252: Գահաժառանգության կարգը, 252—259: Միապետի առանձնաշնորհությունները, 260—263: Վասալների ծառայությունը, 263—267: Ամփոփում, 267—269:

2. Փառաքանության իրավունքը 269—289
Սեփականության իրավունքը, 269—273: Գրավի ինստիտուտը, 273—276: Պարտավորական իրավունքը, 276—278: Պայմանագրի տեսակները, 278—284: Վնասի հատուցումը, 284—287: Ամփոփում, 287—289:

3. Ամուսնա-ընտանեկան իրավունքը 289—315
Ամուսնության ինստիտուտի զարգացումը, Պոուլզ (օծիտ) և Տուայր (նվեր) 289—301: Ամուսնության պայմանները, 301—304: Ապահարգանի շարժառիթները 304—311: Ծնողների և զավակների փոխհարաբերությունները, 311—313: Ամփոփում, 313—315:

4. Ժառանգական իրավունքը 315—328
Ժառանգումն ըստ կտակի, 315—318: Ժառանգումն ըստ օրենքի, 318—320: Ժառանգումն արական գծով, 320—321: Ժառանգումն իգական գծով, 321—323: Գույքի բաժանման կարգը, 323—326: Որդեգրման ինստիտուտը, 326—327: Ամփոփում, 327—328:

5. Քրեական իրավունքը 328—357
Ուսմունք հանցագործության մասին, 328—339: Հանցագործության տեսակները, 339—347: Ուսմունք պատժի մասին, 347—349: Պատժի տեսակները, 249—353: Ամփոփում, 353—357:

6. Դատավարությունը 357—421
Ընդդատությունը, 357—363: Եկեղեցական դատարանների իրավասությունը, 363—364: Աշխարհիկ դատարանների իրավասությունը, 364—368: Ապացույցի տեսակները, 368—371: Ամփոփում, 371—372:

Աղբյուրներ և հիմնական գրականություն 373—375:

Անձնանունների ցանկ 376

Դինաստիաների, թագավորությունների և կաթողիկոսությունների ցանկ 380

Տեղանունների ցանկ 382

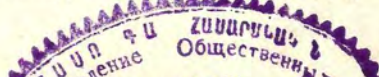
ԱԼԵՔՍԵՅ ԳՐԻԳՈՐԻ ՍՈՒՔԻԱՍՅԱՆ

ԿԻԼԻԿԻԱՅԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԻՐԱՎՈՒՆՔԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

(XI—XIV դարեր)

Հրատարակության է ներկայացրել պետության և իրավունքի տեսության ամբիոնը

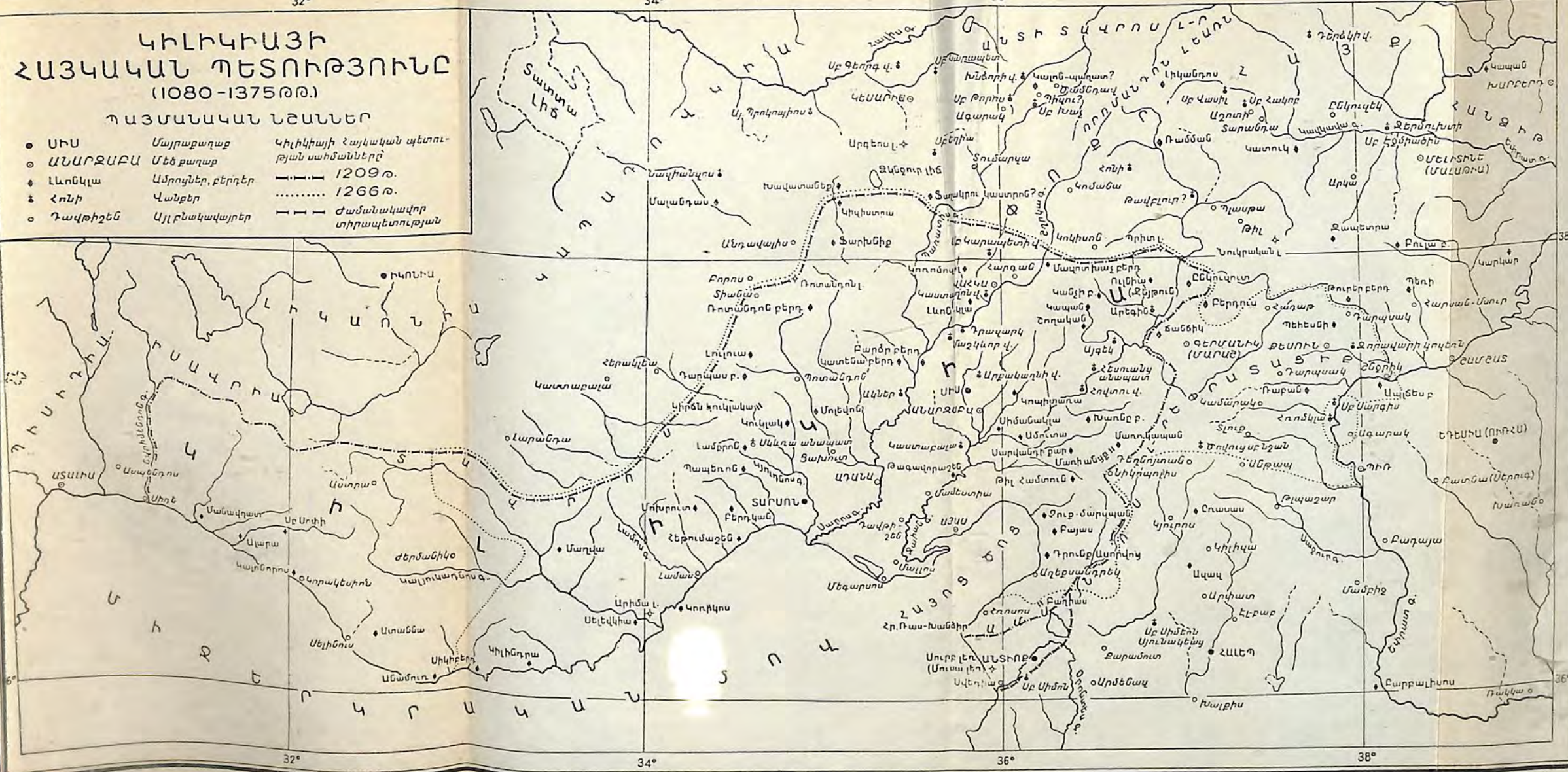
Խմբագիր՝ Մ. Մ. Խաչատրյան
Հրատ. խմբագիր՝ Ա. Մ. Գաբրիելյան
Նկարիչ՝ Հ. Ն. Գործակալյան
Գեղ. խմբագիր՝ Ն. Ա. Թովմասյան
Տեխն. խմբագիր՝ Ս. Ա. Ղալբախյան
Վերստ. սրբագրիչ՝ Ս. Վ. Ղազարյան

ԿԻԼԻԿԻԱՅԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ (1080-1375 թթ.)

ՊԱՅՄԱՆԱԿԱՆ ՆՇԱՆՆԵՐ

- ՍԻՍ Մայրաքաղաք
- ԱՆԱՐՁԱՐԱ Մեծ քաղաք
- ԼԵՈՆԿԼԱ Ամրոցներ, բերդեր
- ՀՈՆԻ Վանքեր
- ԴԱՎԹԻՉԵՆ Այլ բնակավայրեր
- 1209 թ.
- 1266 թ.
- Ժամանակավոր տիրապետության

Բարտեղի եղիմակ Մ. Հ. Ճեփահիյան,
խմբագրությանը Ս. Տ. Երեմյանի

Մասշտաբ
կմ 15 0 15 30 45 60 կմ

Ձևավորել է Ղ. Գրիգորյան